

8/2135

N 23/40

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYPVENEDIK KÖTET

(94. 95. 96. SZÁM.)

ORSZÁGOS KÖNYVTÁRSÁG
LELTÁRI SZÁM:
63 F

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1884.

THE NATIONAL BUREAU OF STANDARDS

REPORT OF THE NATIONAL BUREAU OF STANDARDS

ON THE

STANDARDIZATION OF

WEIGHTS AND MEASURES

1895
61
U. S. S.

TARTALOM.

XCIV. SZÁM.

MIÉRT NEM BÉCSNEK? MIÉRT BUDÁRA? — Idősb Görgei Istvántól	1
AZ ANGOL VALASZTÁSI REFORM. — Fenyvessy Adolftól...	45
MOZGALMAK AZ EGYETEMI RENDSZER ÜGYÉBEN. (II.) — Szabó	
Józseftől	69
KELETI SZUDÁN. — Simonyi Jenőtől	104
EGY KIS FÉLREÉRTÉS. Átdolgozás angol beszély után. — Belényesi	
Gábortól	137
KÖLTEMÉNYEK: <i>A szél.</i> Gyulai Páltól. — <i>A falusi kovács.</i> Longfellow	
után, angolból. Szász Bélától	113
ÉRTESETŐ: Hunfalvy P.: <i>Der nationale Kampf gegen das ungarische</i>	
<i>Staatsrecht.</i> Xy. — Ábrányi Emil: <i>Teréz és kisebb költemények.</i> —	
<i>Válasz Hampel Jozsef ur cikkére.</i> Tagányi Károlytól. — <i>Viszon-</i>	
<i>válasz.</i> Hampel Józseftől	166

XCV. SZÁM.

A BUDAPESTI M. KIR. TUDOMÁNY-EGYETEM TÖRTÉNETÉBŐL.	
— Pauler Tivadartól	177
A HÓRA-VILÁG ERDÉLYBEN. — Marczali Henriktől	188
A TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET ELLENKEZÉSE. — Guyau után, fran-	
cziából. — Imre Sándortól	218
UJABB ADATOK HAZÁNK HALANDÓSÁGI ÉS KÖZEGÉSZSÉGI	
VISZONYAIRÓL. — Földes Bélától	257
EGY JÓ ASSZONY. Elbeszélés. — Mikszáth Kálmántól	291
GYŐZELEMÜNNEP: Költemény. Schiller után, németből. — Vargha	
Gyulától	303
TÚLTERMELÉS BUZÁBAN ÉS CZUKORBAN. — Fenyvessy Adolftól	308
ÉRTESETŐ. Adam Edmondné: <i>A magyarok hazuja.</i> — Kenedi Géza:	
<i>A Quarnero, Fiume és Abizza.</i> —s. — Ötvös Adolf: <i>Egy pesti</i>	
<i>Don Juan.</i> x. — Nyilt levelek. I.—II. Klapka Györgytől	322

XCVI. SZAM.

OSSIAN. — Heinrich Gusztávtól	337
KRISZTUS A KÁLVÁRIÁN. Festette Munkácsy Mihály. — Pasteiner Gyulától	370
ADÓSSÁGOK CONVERSIÓJA. — Fenyvessy Adolftól	388
A NEM SIKERÜLT BŰNTETT. — Wlassics Gyulától	409
EGY MAGYAR KIRÁLYFI A SPANYOL ROMÁNCZ-KÖLTÉSZETBEN. — Spanyolból. — Patthy Károlytól	430
BIHARI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE. — rf.	476
ÉRTESITŐ. Kiss József: <i>Mese a varrógépről.</i> —i. — Gachard M.: <i>Lettres de Philippe II.</i> —i —r. — Götz W.: <i>Das Donaugebiet.</i> S. I. — Telkes Simon: <i>Magyarország mezőgazdasági nyersterményeinek és némely főbb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitel.</i> F. A.	488

MIÉRT NEM BÉCSNEK? MIÉRT BUDÁRA?*)

Tájékoztatóul föl kell az előzményekből említeni röviden a következőket:

1849 márczius végnapjaiban ruházta Kossuth a felső hadsereg főparancsnokságát — ideiglenesen — Görgei Arthurra, mint a végleg kinevezett fővezér, Vetter tábornok, helyettesére. Vetter beteg volt.

Ápril 2-dikán nyertük meg a hatvani csatát; — 4-dikén Tápió-Bicskénél, 6-dikán Isaszegnél győztünk, — 10-dikén Vácznál. Onnan a Garamhoz vonúlt föl az I., III. és VII. hadtest Komárom fölszabadítására.

A Garam a tavaszi vizektől szertelenül meg volt áradva. Az átkeléshez szükséges három híd csak ápril 18-dikán készült el. Átkelvén e három hadtest: 19-dikén vitta a nagysallai győzelmet. — Ápril 22-dikén volt Komárom a Duna-balpart felől fölszabadítva; az nap vonúlt be a hadsereg eleje és a fővezénylet a várba.

Hogy ezt a jobb parton is fölmentsük: ahhoz híd kellett. De híd nem létezett. Még hozzávaló dereglye vagy komp sem kellő számmal. Fenyűszálfa tutajokból kellett hídalkotásra kísérletet tenni. (Első rendű folyamon példátlan eset a hadi történelemben!)

Mióta Kossuth Gödöllőn, ápril 10-dikén, Görgei Arthur-tól elvált és Tisza-Füredre visszament, a Komáromnak vonuló hadsereg egyetlen egy szállitmányt sem kapott a Tiszától, mely löszergyatékát helyrepótolta volna.

---

*) Mutatvány a szerzőnek sajtó alá készülő 1848—49-ből című nagyobb munkájából, a melyhez évek óta gyűjti az adatokat. Szerk.

Ezek előrebocsátása után fölveszem a kérdést:

Miért nem Bécsnek? Miért Budára?

Komárom várnak ostrom alúl fölszabadítása napján kezdem — 1849 april 26-dikán.

A talphíd sikerült a Dunán a belső vártól a jobb partra. Elkészült pedig nem előbb, mint april 25-dikén este, sűrű ágyútűzben. — Még éjféel előtt kipróbálják és kiállja a próbát. — Éjféel után, tehát már 26-dikán, egész sötéttel 4000 emberünk, az I. és III. hadtestbeli gyalogság javából összeválogatva, csendben átvonul a hídon. A hídfő-erődnél ketté válik. Fele Dipold alatt (I. hadtest, Klapka) letér a Duna mentében Ó-Szőny ellen. Másik fele (a III. hadtestből, Damjanics) Kne-zich alatt egyenest az ostromzárvonál legközelebbi nagy ágyútelepének neki mászik s közel érve, ellenállhatatlan rohamban szuronynyal beveszi. Foglal benne hét darab vártörő ágyút, tizennyolcz és huszonnégy fontosokat — és 200 főből álló őrséget.

Virradóra Ó-Szőny is hatalmunkban van.

Az első roham sikerére Damjanics és Klapka hadtestei kezdenek szakadatlan sorban, bár mindig nagy óvatossággal átvonulni s a hídfőtől jobbra-balra gyülekeznek, amaz első 4000 ember támogatására. Csatarendbe bontakozni a kijebb eső síkon kell és lehet csak: de közbül esik szakadatlanul félkörben a Dunától a Dunáig, Ó-Szőnytől a Monostorig az osztrákok elhódított viárka — áthághatatlan akadály lovasságunknak, ágyúinknak . . .

Knézich a középén, mihelyt az első nagy sánczot — és szintűgy Dipold, a mint Ó-Szőnyt birtokába kerítette, mind jobbra nyugatnak fordulván, a vártörő viárkok vonalát hosszában fölsodorják s az egyes mütárgyakat mind rohammal beveszik. Ezzel Knézich ezredes vállalata fényesen megvaloldva.

Ezalatt Klapka és Damjanics csapatjai vegyest váltokozva, folyvást átkelnek a hídon — a viárkot helylyel-közzel betemetik — úgy átkelnek — a túlsó síkon sorakoznak — készülvén a napkeltevel várható síki csatához. Ehhez tartalékra lévén szükség, Görgei Arthur mindjárt reggel parancsot küld lóhalálába Pöltenbergnek Perbetére: tüstént induljon és siesen a VII. hadtesttel — a lovasság és lovas útegek ügetve — be Komáromba s át a hídon a jobb partra tartaléknak. — Az

okok, miért Pöltenbergnek ekkor Perbete volt az indokolt táborhelye, azon pillanatban, a mint Komárom jobbparti fölszabadítása bizonyos vagy valószínűvé vált, részint megszűntek, részint az emitt biztosítandó napi siker tekintetéből háttérbe szorultak.

Kinappalodik teljesen. Az ellenség tüzérésege támad. Az első lövésétől több telik el egy óránál, míg az első ágyúnk, mely a viárok övéből kitörhetett, elsőt bír felelni . . .

Kifejlődik a csata. Középen egész nap Damjanics vezényel; a balszárnynon Klapka; a jobb szárnynon a Monostor és ácsi országút körül Görgei — az ellenség e hátrálási vonalát senyegetve. A Damjanics és Klapka lovasságát Nagy Sándor ezredes vezényli.

Délelőtt kilencz óra tájban ki van fejlődve a csata: szemközt Simunich császári altábornagy a Komáromot ostromzár alatt tartott hadtesttel; részünkről az I. és III. hadtest. Ott is 14,000 ember, itt is annyi.

Tart, hullámszik a csata délig. A mieink mindenütt tért nyernek — a balszárny és hadközép Mocsán, Csémen, Harkályon túl Igmánd színvonaláig; a jobb szárnynon Görgei, csak egy fél üteggel, két szakasz huszárral és vagy két és fél gyalog zászlóaljjal — már közel az ácsi erdő széléig — az ellenség hátrálási vonalát veszélyeztetvén.

Őt ekkor balfelől a Damjanics alatti hadközéptől nagy hégaz választja el — elvágatás veszélye fenyegeti . . .

Ekkor Görgei írott jelentést kap Damjanicstól, mely szerint az ellenség a Vértes (Buda) felől erősbitést kapott. (Az új erő, Schlick, négy új ezred lovassal rohant a csatába.) Nagy Sándor lovasságunk zömével visszaverve; Klapka a Csillag-erőd alá hátrál; ha jobb szárnyunk még tovább halad előre, akkor ő, Damjanics, azt balról a maga jobb szárnyával többé nem fedezheti a nélkül, hogy saját balját ki ne tegye veszélynek . . .

Erre Görgei félbeszakítja jobb szárnyunk előrenyomulását — gondoskodik a háta mögött fekvő monostori dombok biztosításáról, Damjanicsnak pedig meghagyja, hogy az ő példáját követve, legrosszabb esetben is csak lépésről lépésre hátráljon, a körébe eső reggel elfoglalt osztrák földműveket azonban minden esetre, minden áron tartsa.

Ugyanekkor Görgeivel szemben is az ellenség, és külö-

nösen tüzésége, nyilván gyarapodott; tüzeleése rendkívül heves: ugyanekkor a Görgei nyolcz ágyúja közül hat ágyú elhallgat végkép . . .

Tölténye mind elfogyott!

Az üres lőszerkocsik pedig, melyeket a derék ütegparancsnok, Sztrakoniczky százados már előbb hátraküldött, vágatva visszatérnek azon módon üresen, azon jelentéssel: «Nincs már tartalék sem!»

Ezért kellett jobb szárnyunkon is -- bár lassú lépést csak -- az ellenség sűrű egyoldalú ágyútüzében visszavonulni, ezért kellett a még meglevő kevés tölténnyel déltől fogva gazdálkodni, ezért kellett a délutáni órákban mind Görgeinek, mind Damjanicsnak, mind Klapkának, hol a tüzer-munitio hiánya csakhamar az egész vonalon érezhető volt, már csak immel-ámmal tetetni egy-egy ágyulövet -- délután három órától fogva pedig egész alkonyatig némán, mozdulatlan farkasszemet nézni az ellenséggel a reggel elfoglalt csatatéren.

Tüzermunitiónknak egész a tartalék fenekéig kimerülése miatt!

Ezért nem lehetett a Komárom várát végkép fölszabadító april 26-diki kétségtelen győzelmünknek -- (melynek Schlick, a huszárjaink sikerült visszaüzése és tüzéségünk elhallgatása miatt még győzelem voltát is el akarta utóbb vitatni) -- az nap több egyéb gyümölcsét szedni Komárom fölszabadításánál. Ezért nem lehetett Simunichot és a csata közben megérkezett és belévágott Schlicket Győr felé nyomon üldözni. Az I. és III. hadtestünk az nap tizennégy óráig volt szakadatlan talpon, tűzben; s azontúl még további hat óráig étlen, szomjan állva «pihent»! Többet egy napon a haza sem kívánhat gyermekeitől; hiába is kívánná, az emberi test ki nem bírja. -- VII. hadtestünk eleje, lovasság és lovasütegek, melyeknek még volt lönivalójuk, Pöltenberg alatt csak estére érkezett a csatatérré, mikor a hevenyében üldözésnek kedvező órája rég elmúlt volt. Négy mérföldet nyargalt a parancsot megvivő tiszt Komáromtól Perbetére; négy mérföldet jött a hadtest -- és ne tessék felejtetni, 10,000 embernek ágyúkkal, lőtárszekerekkel nem csak annyi idő kell a megérkezésre egyetlen úton es kivált a Vág-síkon kétfelől a töltés lábáig hullámzó áradás között, utóbb pedig egy nagyszerű várrendszer tekervényes szorulóin és egyetlen hídon keresztül -- mint

a mennyi kellett egyetlen lódögibe vágató lovasnak vagy akár egy magános gyaloglónak.

Egy izben a híd meg is szakadt terhe alatt. Össze kellett igazítani.

Fáradtan is érkeztek meg.

A hasonlókép kimerült ellenség előtt nyitva állt az út Ács felé. El is indult rajta, a mint beállt az éj. Ennek leple alatt folytatta visszavonulását Győrig. Mire fölvirradt, már a VII. hadtestnek nem volt üldözni valója. Csak élelmiszert és hadiszert, mindenneműt — csak magunknak használható mezei tüzértöltényt nem — találtak és foglaltak a mieink Ácson.

Az ápril 26-diki győzelem epochalis volt! A dolyfös Windischgrätz herceg főhadserége visszavonul ugyanazon az uton, melyen négy hónappal ezelőtt diadalmasan bevonult az ország szívébe!

A herceg téli hadjáratának hivatalos névtelen írója azt mondja: hogy Komárom vár fölmentése szükségképen maga után vont a osztrák hadseregnek visszavonulását Győrig és Pozsonyig. *)

Klapka tábornok azt írja: «Azon napokban Magyarország tetőpontján állt dicsőségének . . . Keskeny határszeget kivéve, vissza volt hódítva a haza.»

Görgei Arthur pedig ezeket írja 1852-ben: «Komárom vára tökéletes fölmentésével a Gödöllőn az isaszegi ütközet után vezérkarunk főnökétől készült haditervünk keresztülvitele kielégítő sikerrel be volt fejezve. Köszönhetni pedig ezt főleg Damjanics tábornok rendíthetetlen szívósságának a nagysallói ütközetben, valamint Aulich bámulatos kitartásának és rendkívüli művészetének, melylyel e tábornok a Pest előtt összevont osztrák főhadseréget addig-addig lekötöni és valódi hadászati szándékaink felől tevélyben tartogatni tudta, míg vegre ezeknek késő fölismerése már csak arra szolgált, hogy elcsodálkozó ellenfelünket a nagysallói vereségbe kergesse bele.»

A komáromi csata főnti mozzanatait és végét azért vázoltam rövid vonásokban, mert Kossuthnak widdini levelében azt olvassuk (és ez aztán igen természetesen a nemzetnek,

---

*) 509. lap.

melynek teljes joga volt számot kérni a történekről, vérebe ment által):

«Ő (Görgei) tudott győzni, de nem egyszermind a győzelmet hasznára fordítani. Minden győzelem után megpihent mint Hannibal Cannaenál. Minden győzelme taktikai volt, de egyiknek sem volt stratégiai eredménye. A komáromi győzelem april 26-dikán második marengói csata lehetett volna, ha Gáspárnak (értsd Pöltenbergnek) a színhelytől három (értsd négy) órányira tétlenül álló hadtestét a csatába hívja s ekként képesse teszi magát, az ellenséget nyomatekkal üldözni. Bécs ekkor érett gyümölcs gyanánt kardcsapás nélkül esett volna kezébe . . .*) De ő nem használta föl győzelmét; ő Ausztriának időt engedett, magát összeszedni» . . .**)

Továbbá azért iparkodtam a komáromi ütközetről, különösen végszakaszáról átnézetes képet adni, mert ide s tova azon utánszüült vádhoz érek, miszerint Görgei Arthur Komáromból levonult Budára; itt három hetet vesztett, utána ismét kipihent; újonta elveszett egy hét és azzal a haza! ***)

A komáromi csata után virradóra — 1849 april 27-en — Arthur bátyám egy nagy kérdőjelre ebredt.

Mi lesz — mi legyen most? Mi a legelső teendő és célpont? Mi a teendők egymásutánja?

A legeslegelső mindenesetre ez volt: Pöltenberg a VII. hadtest két hadosztályával rögtön folytassa, mit az eleje már az éjjel meg is kezdett — siessen az elvonult ellenség után; iparkodjék azt utolérni; ha utóhada ellentáll, akkor támadja meg, legott jelentést küldvén hátra; foglalja el Győrt, ez első rendű hadászati pontot — és elfoglalván, védje.

Az I. és III. hadtestek harczeptelenek voltak — lőszerhiány miatt.

Meg lovasságot sem lehet arányos lovassági tüzérség nélkül ellene, utána küldeni oly ellenségnek, mely mindenemű tüzérséggel, ez pedig lőszerrel és folyton megújuló lö-

---

*) Még a schwechati csata alkalmával sem esett! Még Budapest sem esett a hatvani, bicskei, isaszegi, rákosi csaták után érett gyümölcsként ölünkbe!

*) *Kossuth. A forr. végnapjai.* Szilágyi. Pesten, 1850. Heckenast. 12., 13. lap. — *Die Catastrophe.* Leipzig. Wiegand, 1849. 8. lap.

****) *Kossuth. A forr. végnapjai.* 13. lap és *Die Catastrophe.* Leipzig. Wiegand. 9. lap.

szertartalékkal el van látva. A mi lovassági útegeink kellő lőszer nélkül nem voltak útegek.

Azon fölül I. és III. hadtesteinknek okvetetlenül pihenők is kellett a nagysallói és komáromi kimerítő fegyvertenyek után.

Maga magát nem pihenteté bátyám, sem testét, sem lelkét.

A kérdés, melyet a helyzet sphynxe neki föl adott — nem volt egyszerű.

Egyszerű lett volna akkor, ha közvetlenül kezé alatt levő hadserege, az I., III. hadtestek s a VII-diknek két hadosztálya, melylyel ő Vácztól fogva szerencsésen Komáromig hatolt, egy új, egy egész hadjáratra való munitióval ellátott volna. Nyomon követte volna Győr felé a visszahúzódott ellenséget. En train.

De az állapot, a helyzet — láttuk keletkezni!*) — épen az ellenkező volt.

S ennél fogva első tekintetre bizonyos csak egy volt: a még némileg harczképes Pöltenberggel nyomon követni kell az ellenséget — legalább is Győrt elfoglalni — tartani.

Talán csak megérkezik mégis egyszer — ma-holnap — a régen várt, a megígért, a különben egy józan, gondos sereg-ellátás részéről magában értetődő lőszerpótló szállítmány a Tisza mögül Komáromba! Ha 2—3 nap közben megérkezik: még semmi baj; még akkor rögtön megfeszíthetni újra a nyugati országhatár felé irányult hadjárat pillanatnyira meglankadt idegét. — Hogy az érsekújvári vagy szeredi ellenség az érkező szállítmányt elfogja: attól most már nem volt mit tartani. Tett arról a komáromi győzelemnek, Komárom vár fölmentésének, Pest visszafoglalásának, az ellenség a Duna jobb parti visszavonulásának ezer szárnyon terjedező híre. Attól fogva a Tiszával összekötő útvonalunk biztosságára elegendő volt Horváth János ezredes száguldó figyelő csapatja, továbbá éjszak ellen a Görgei Árminé — kelet ellen a Beniczky Lajosé.

Mikor az ellenség főerő a jobb parton az ország határai felé húzódik: akkor a Nagy-Sallónál szétvert mellékhadáról többé nem lehet föltenni, hogy a Nyitra-vonal mögül megint előtörjön szerencsét próbálni.

---

*) Az előző fejezetekben.

Viszonylag egyszerű lett volna még akkor is a helyzet, ha Komáromban az ápril 26-diki győzelem után való tanácskozáskor s eldöntéskor Arthur bátyám s a vele együtt határozni hivatott többi személyek legott biztosan kiszámíthatták volna, hogy Buda bevétele oly sok időbe fog kerülni; ha tájékozva lettek volna Budavárnak és parancsnokának kifejthető ellentállási képessége — ennek mértéke felől.

Ha — teszem — azalatt, míg a fővárosok az ellenség hatalmában voltak, ezek lakossága közül akadt volna olyan hozzáértő s a magyar fegyverek egykor győztes visszatéréséhez szilárdan bizó hazafi, a ki Budavár erődítészeti átalakulását újév óta nyomról nyomra megfigyelve, most az általános diadalmi mámortól el nem vakított józan értelemmel, hadvezetésünknek kész megbízható adattal szolgál, mielőtt a koczka el van vetve; és ha Arthur bátyám a várparancsnok személyi előzményeiről is tudott volna: akkor ő és vele valamennyi szakértő tábornok s a vezérkari főnök, meglehet, hogy legott Komáromban, egyenként vagy egyhangúlag tiltakoznak Kossuth azon rendelete*) ellen, miszerint Buda-Pestnek, tehát Budának is, visszafoglalását mihamarább és minden áron meg kell kísérelni.

És ha Kossuthnak is helyes fogalma van Budavár anyagi és erkölcsi erőtenyezőiről; ha eszébe jut különösen az, hogy a kivel Budában dolgunk lesz, az ugyan az a Henczi tábornok, a kivel a magyar kormánynak 1848-iki nyáron mint — nem tudom most tisztán — Eszéken-e vagy Péterváradon parancsnoklóval, már egyízben meggyült volt a baja, kit gyanús működése színhelyéről el kellett mozdítani, kit vizsgálat és rendőri fölügyelet alá helyezett és azután Debreczenbe költözésekor a nagy sietségben — Pesten ott felejtett,**) de a ki maga alig ha elfelejtette mindezeket a tapasztalt kellemetlenségeket; ha mindezt tudja és meggondolja Kossuth, és ugyanakkor azt tartja halaszthatatlan szükségesnek, hogy Arthur bátyám az ápril 26-diki komáromi győzelmet in flagranti használja ki,

---

*) *Pesti Napló* 1880 szeptember 19-diki tárczája: *Budavár utolsó ostroma*.

***) *Belagerungen der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849*. Nach auth. Ber. und Tagebüchern. Joseph Némely. Pest, 1853. Gustav Emich. 49. lap. — *Pesti Napló*, 1880 szeptember 17.

Ausztriának időt ne engedjen, magát összeszedni, tehát ne vesztegessen heteket Budavár miatt, hanem egész nyomatekkel üldözvén az osztrák határ felé visszavonuló ellenséget, rázza meg akkor hevenyében ott a maga talajában azt a nagy fát, Ausztriát, hogy érett gyümölcs gyanánt Bécs hulljon ölünkbe s az uralkodó háznak Olmützből is távoznia kelljen (a mint Kossuth utólag widdini vádlevelében bátyám ellen re-eriminálódik)* — akkor meglehet, hogy ő sem parancsolja meg első sorban Budának visszafoglalását! (Különben nem tudom.)

És ha Kossuth akkor tiszta szemmel átallátván azt, hogy (hiába, fatum!) annyi haddal, a mennyiből Arthur bátyám az idett tényleg parancsolt (a Buda-Pest körül elfoglalt Kmethyt, Aulichot is beleértve, nem több 35,000 embernél) egyszerre Bécsset is, Budát is — vagy megfordítva, Budát is, Bécsset is — hajtani nem lehet; ha — mondom — e két, ugyanazon egy időben megférhetetlen vállalat és czélpont közül Bécsset választja Kossuth minden föltétellel és consequentiával, Budára nézve pedig egyelőre túrtözteti magát; ha — teszem azt — Kossuth, hogy tisztán láthasson és nehogy távol az egymás hegyibe torló események színhelyétől, odalent képzelmi tényezőkkel és félreértések derengő homályában tegye meg kockakvető döntő számításait — Komárom teljes föl-szabadulása után nyomban személyesen (a mint eljött volt Tisza-Füredre, Czibakházára, Egerbe, Gyöngyösre, Nagy-Kátára, Gödöllőre) ezen első rendű várba siet, a mely talán csak elegendő biztosságot nyújtott személyének! és a hol az ő meghagyásainak kiviteli tervei készülnek; és ha ekkor Bécsset választja czélpontúl s egyszersmind munitiót is elegendőt hozott magával és erőszaporitást akár egy a télen begyakorlott tartalékhad, akár csak ruhával és fegyverrel ellátott újonczok alakjában; ha (mondjuk ki itt mindjárt a föltételek teljes számát) ekkor egy jól szervezett és jól vezetett erélyes had-ügyminiszterium és hadkiegészítő intézmeny áll, a háborut egyetlen eldöntő irányban egy csapásra eldönteni tovább induló hadseregnek háta mögött; és (még mindez nem lévén elég) ha — Erdélyt és Bemet kivéve — valamennyi hazai hadak az e döntő csapás megtételére kiszemelt Görgei Arthur-

*) Magyar kiadás 12. l.

nak rendelkezése alá adatnak: akkor lehetne a mulasztásokért, a hibákért, talán a végleges balsikerért is őt és egyedül őt felelőssé tenni; de akkor ő valószínűleg április 26-dikán a Komáromot fölszabadító hadsereg megszakadt harczképességének gyors helreállítására pontosítja össze minden kifejthető erélyét — a csonka VII. hadtestet Kmethy hadosztályával — magát a parancsai alatt álló felső hadsereget Aulich II. hadtestével Komáromnál kiegészíti, a megjött újoncz tartalékcsapatokat Komáromba veti bővebb idomítás végett; a vár eddigi őrségét pedig, melynek helyét emezek pótolják, a mozgó hadsereghez veszi és Kossuthal egyetértve, a Kossuth személyes jelenléte és szívre ható szónoklata által fölvi llanyozott hadsereggel a még csak pár napig szünetelt hadjáratot az osztrák határ felé odább folytatta volna. — Hogy ekkor aztán egész Bécsig — Bécsbe való «paradémars» lett volna-e belőle: azt nem tudja senki. Tehát kár oly nagy bizonyossággal állítani, hogy igen. — De hogy akkor könnyebb szerrel és bizonyosabban vertük volna meg a Vág-vonalon és újabb csatákban az osztrák hadsereget és ki is üztük volna a magyar földről a maga országába: ennyit magam is bizonyosnak, legalább valószínűnek tartok. Hogy midőn mi ekkor megint a Lajthához visszatérünk s a haza földjén — tegyük föl azt — egy osztrák katona sincs többé Brassótól Pozsonyig s az éjszakeleti Kárpátok ormától a Drávaig vagy épen a Szávaig s a flumei tengerpartig — Budavárt kivéve: hogy akkor mi lett volna Magyarország sorsa intézőinek, és viszont, mi az uralkodóháznak bölcs, egyedül helyes követendő politikája? hogy ezt fölfogni, belátni és követni mind a két fél akkor hajlandó lett volna-e? vagy hogy az ápril 14-iki tényt tekintve — mi történt volna aztán? a közönséges emberi gyarlóságok, a hiúság, az engesztelhetetlenség, kény, döllyf es az álszégven talaján nőtt megátalkodottság nem fogták volna-e akkor is csak oda juttatni a dolgot, a hová Magyarország is, Ausztria is 1849-iki nyárfordulón tényleg eljutott — mindenik fél a maga tulajdon vesztére? . . . Mind ennek hozzávető fejtegetésébe én most nem bocsátkozom. Annyi azonban hitem szerint épen nem lehetetlen, hogy — ha ápril 14-dikének ténye és azon ma még tisztán föl nem derített indokok, melyek Kossuth Lajost ez országgyűlési határozat kieszközlésére ösztönözték, akkor útban nem állanak: Kossuth Lajos, Görgei Arthurnak

osztrák területre diadalmasan előre nyomúlt hadserege élén, a *pragmatica sanctio* s az 1848-ik évi alkotmány (Kossuth Lajosnak e tulajdon első szülött édes gyermeke) törvényes alapján, megteremtheti már 1849-ben azt a kiegyezést, melyet amúgy tenyleg csak keserves tizennyolcz évvel későbbben a nemzet többségének bölcsesége Deák Ferencz hű vezetése alatt, Kossuth Lajos nélkül, sőt az april 14-ki határozat ellenére, Kossuth Lajos nagy tekintélyének és ellenzésének ellenére tenyleg megkötött.

De Kossuth nem jött el személyesen Komáromba, — a hadsereg löszerszükségletéről sem gondoskodott úgy, hogy kellett volna, hogy fogantatja legyen; Budavár birtokára nézve pedig nem tudta magát túrtörtetni. Budavár viszonylagos súlyáról, valódi erődítészeti állapotáról Komáromban, mikor a legközelebbi katonai föladatra nézve haladék nélkül és végleg a lehetőség és a czélszerűség szempontjából határozni kellett, nem voltak értesülve. A mi hír, tudósítás és rendelet — magán és hivatalos — egymást érve, Komáromba érkezett, bizonyost csak azt erősítette, hogy a császáriak Pestről april 23-dikán végkép átkeltek Budára; a hajóhidat fölgyújtották, a lánczhidat járhatatlanná tettek; előbb az «Újépületből» minden hadiszert átszállítván, fölhordtak Buda várába; 24-én a várba vetett csekely őrségen kívül, ketté szakadván, elvonúltak végkép; fele a Duna jobb partján lefelé, alkalmasint Eszékvár felé, másik fele Komáromnak (ezeket láttuk is); csak most fogtak hozzá a budai vár kijavításához, benne csak horvát es olasz katonaság maradt; a horvátok demoralizálva vannak, az olaszok velünk magyarokkal rokonszenveznek;*) a parancsnok, Henczi, magyar ember; ez, ha rögtön nagy erővel megrohánjuk, nem fog ellentállni; még be sem bírja fejezni a várnak védelmi állapotba helyezését; azért hamar, mindjárt kell hozzáfognunk; ha imposant erőt lát maga ellen jönni, mely a vár vesztét minden számítani tudó katona előtt

---

*) Hogy az olasz katonaság készebb lesz a vár föladását mozditani elő, vagy épen a magyarokhoz átállani, mintsem a várat köröm szakadtáig védeni: e közhiedelemre okot a milanói olasz forradalmi bizottságnak a magyarokhoz még 1848 júliusban kelt s a magyar kormány által közzétett proclamatiója szolgáltatott. — Némedy: *Die Belagerung der Festung Ofen*. 144. lap. Ilyen a lázas agyak bizonyosra vevő számítása.

bizonyossá, csakis idő kérdésévé teszi: akkor becsülettel föladhathatja, és becsülettel capitulálhatván, meg is fogja tenni, annál inkább, mivel maga magyar ember, és így megoszlik a kötelességérzete az idegen zászló és önnön hazája közt; a császáriak csupán azért hagytak őresapatot Budában, nehogy azt mondhassa a világ, hogy ők mindenestől kifutottak előlünk az országból, hogy hadászati szemfenyvesztő phrasisokkal elpalástolhassák legyőzött, megtört voltukat; a horvát bán, a ki az elmozdított Windischgrätz herczeg helyébe az ideiglenes főparancsnok lett, mikor maga haza Horvátország felé elmenekült a hadsereg felével, azért szemelte ki Budára épen Henczit, mert, mint magyar embert, gyűlölte; hadd vesszen inkább ez, mint egy horvát vagy német tábornok; ha pedig a magyar túlerővel szemben Budavár capitulál: ne őket, ő közülök valót érje a szemrehányás, hanem azzal mentegetőzhesenek az osztrák tábornokok, hogy magyar ember tette — hűtlen magyar, olyan ez is, mint a többi; bizonyosan azt ígérték Henczinek, hogy a legrövidebb idő alatt fölmentésere *) visszajönnek és ezért is, ha ő a magyar hadseregnek Buda alatt megjelenéséből és nagy számából néhány nap alatt látni fogja azt, hogy a várat fölkerő magyar hadseregnek hátát nem fenyegeti senki, mert hiszen különben nem mernének a magyarok az osztrák határ felé hátat vetni: akkor azért is nem lesz bolond, magát siker reménye nélkül, egy kézzel foghatólag lehetetlen föladatért föláldozni; ha szabad elvonulást biztosítunk neki és maroknyi katonáinak: föladja a várat! s ekkor lesz még csak igazán és teljesen visszafoglalva az ország fővárosa és — a mi több — az a tömérdek mindenféle hadiszer, a mi Buda várában föl van halmozva és a mit az osztrákok már nem értek rá magokkal elvinni, birtokunkba esik s az ország további védelmére lesz fordítható! . . .

Ilyenek voltak a Pestről érkező hírek és tudósítások. Egy hang sem szólalt föl a Budavárba belekezdés ellen. Egy sem intett óva, hogy ennél előbb valóra használjuk a mulandó, a visszahozhatatlan pillanatot. Valamennyi úgy tün-tette föl Budát, mint mely a «győzhetetlen», az «ellenállhatatlan» magyar hadseregnek egy reggelire való falat csak.

---

*) *Pesti Napló* 1880 szeptember 17. és *Belagerungen der Festung Ofen*, 53. l. és a 141. l. 9. jegyzet; 95., 100., 105., 107., 109. ll.

Ez volt a köznézet.

És ez volt Kossuthnak is a véleménye.

Az országban — azon nagy hófokú lázas napokban — elterjedt közvélemény.

S annyira telítve volt a levegő e fölfogással, Budavár haladéktalan visszaszerzésének szükséges voltával, vágyával, követelésével, hogy e fölfogásnak Komáromban Klapka tábornok volt a hadvezérek közt a legékesebb szószólója — szemben a hidegebben mérlegelő Bayer ezredessel.

Damjanics — a nyugati hadjárat tüstént való folytatásának lehetetlensége s a tüstént munkába vehető budai vállalat közé állítva — az utóbbit, az actiót sürgette, nehogy az idő használatlan múlték.

Aulichnak, kinek legirányadóbb volt a szava, úgy is, mint a helyszínéhez legközelebb eső szakértőé, de úgy is, mint az azon napokban az egész népségen, polgáron, katonán egyaránt erőt vett általános diadalmámortól el nem szédített hideg vérű hadvezéré — Aulichnak jelentései sem tartalmaztak olyan adatokat, melyek a köznézetnek ellentmondtak, a Budavár elleni vállalatba kezdéstől visszahökkenetettek volna. És ezt egy kis gondolkozás után mindenki természetesnek fogja találni. Aulich nem volt az az ember, a ki kepzelmét bármelyik irányban, a ki csak egy hajszállal is többet írjon tényleg annál, mit valóban látott, miről meggyőződött. Henczi fölvontatta köröskörül a várfalakra sűrűn az öreg ágyúkat; a kapukat, melyek 163 esztendő óta ráértek sarkaikban bele rozsdásodni, becsukható állapotba helyeztette; a dunai víznyomó és vezetékű két felől, a Vizivároson keresztül éjszak ellen s a Tabánon keresztül delfelé, le a Dunáig két sor tünnye vagyis ezölöpfung által volt a vár részére biztosítva; s e szabályszerű fa védmű (rég magyar katonai műszón «palánk»)* képezte egyszersmind a várnak egyedüli külvédműveit. Ennyiről meg tudott győződni Aulich Pesten: többről ennél — erőszakos hadi kísérlet nélkül — nem. A várnak gyomrába, a várnagy és katonái szívébe a legnagyobb látcsóval sem láthatott belé.

S a lázas türelmetlenséggel nyilatkozó közkívánságnak,

---

*) Innen ma is a számos «Palánka» a régi magyar alvégeken, például «Lom-Palánka», azaz Palánkja.

hogy a fővárosokat mielőbb teljesen vissza kell adni a nemzetnek s különösen a pesti lakosság azon igen természetes óhajtásának, hogy meg kell ezt szabadítani az agyonbombáz-tatás örökös rettegésétől, Pestet nem lehet bizonytalan időig egy felelmetes romboló eszközökkel szinig teli vár esetleges pusztító szeszélyének martalekül hagyni: e kívánságnak közszájon forgó optimista érvei közt volt pedig olyan is, mely a legkomolyabb meggondolás előtt is nem látszott épen valószínűtlennek. — Íme Isaszegh után Arthur bátyám azt hitte, Gödöllőnél lesz a döntő mérkőzés, s ehen! az osztrák főhad-sereg nem várt meg itt bennünket; visszavonult a Rákosra, Pestre. A mi pedig azóta az osztrák fővezéret részéről ellenünkben, a Komárom fölmentésére irányzott húsz napi hadműveletünk, a Garam tavaszi megáradása által ugyancsak késleltetett hidverésünk stb. ellenében történt; s april 26-án a Budáról Komárom alá érkezett osztrák hadtestnek, egy nagy jelentőségű lovas támadás után való vesztégmaradása, napestével pedig csöndes odább kotródása: mindez annyira homlokán viselte előbb a céltudatlan kapkodás, utóbb az erkölcsi levertség és megtörtség belyegét (a császári hadsereg intéző és felsőbb tiszti köreiben), hogy épenséggel nem látszott hihetetlennek, hogy Budavár parancsnokát és a kik elhatározásaira befolyhatnak, analog lelki állapotban fogjuk találni, hogy ők is «vér az ő vérükből, csont az ő csontukból» lesznek.

Tehát nem volt kizárva az, hogy ha a győztes magyar fővezér fulasztó túlerővel lepi meg a várat, mielőtt tökéletes karba helyezésével is elkészülhetett volna; s ha ekkor tisztességes föltételeket ajánl az őrségnek és parancsnokának: ez kaput fog tárni.

Midőn újévkor mi a fővárosokból ellentállás nélkül kivonultunk, akkor Buda századok óta elhanyagolt ódon bástyáival, annyira meg nem felelt egy nagy hadsereg ellenében védhető erőd megkívántatóságainak, hogy Arthur bátyám s a vele együtt Pesten Csányi László királyi főbiztos elnöklete alatt január 2-dikán haditanácsot ülő Vetter, Perczel, Répássy, Klapka, Kollmann, Pusztelnik és Bayer egy perczig sem gondoltak arra, hogy Budát megszállván, benne oly kemény konczot vessenek az ellenségnek, a melyen legalább egynéhány

fogát kitörvén, azzal is gyöngüljön, azzal is több időt s esélyt nyerjünk mi, magunkat szervezni, erősíteni.

Ha Budavárát a megrohanó magyar hadsereg azon állapotban találja, melyben 1849-ik év elején: az a védelem legszerényebb igényeinek sem bír — az akkori fejlődésű támadó eszközökkel szemben sem — megfelelni.

(Már ma tudva van, hogy midőn még 1849 februárban a császári tábornokok haditanácsában fölmerült Budavár esetleg bekövetkezhető ostromának és védelmének a kérdése: az egybegyűlt haditanács akként nyilatkozott, hogy balfordulat esetén e vár arra, hogy az ellenséggel bármily csekély ideig is daczolhasson, teljesen elégtelen — daczára annak, hogy Windischgrätz herczeg parancsára mindjárt a fővárosok elfoglalása után némi erősítési munkálatok már megtörténtek, melyek azonban csak a főváros lakosságának esetleges megfélemezésére valának számítva. *)

(Ezek helyébe a valódi ostrom elleni véd-erősítési munkákhoz Henczi csak akkor fogott hozzá, mikor az osztrák hadsereg már visszavonulását megkezdette. **) Nem előbb, mint april 19-ike vagy 20-ika után, a mely napon tudniillik elhátároztatott, Budát tartani és védeni.)

Arthur bátyám Komáromban Budavárnak, melynek újkori állapotát tartá emlékezetében, maga is nem nagy ellentállási erőt tulajdonított. Számított kipróbált hadseregének erkölcsi erejére, hősiességére; kivított hírnevének imponáló hatására is. Ha Komárom, ez első rendű erődség, már a szoros ostromzár negyedik hetében a föladás veszélyében forgott ***) (az ellenség is úgy volt meggyőződve, Kossuth is azt hitte, de a vár kormányzó biztosa, Puky maga is), akkor talán nem volt egészen dőreség remélni, hogy a magyar I., II. és III. hadtestek és Kmethy hadosztálya, melyek a halálmegvető vitézségnek és kitartásnak már oly sok tündöklő tanújelét adták, egy elszigetelt hegyi várat — melynek parancsnoka

*) *Pesti Napló* 1880 szeptember, 17. szám. *Die Belagerungen der Festung Ofen*, 53. lap.

**) *Die Belagerungen der Festung Ofen*, 53., 54. lap. — *Pesti Napló* 1883 szeptember 19. sz.

***) *Welden: Episoden aus meinem Leben*. Graz, Damian und Sorge 1853.

tudja, érzi, hogy külvédelmi rendszere nincs, három oldalról pedig uralkodó hegyek veszik körül — bevehessenek, talán az első fölhívásra, talán a harmadik rohamra.

De mindezekon kívül nemcsak azon tekintet esett szintén a mérlegbe, hogy míg Budavár az ellenség kezében van, addig minden perczen, minden egyes könnyelmű vagy fanaticus egyénnek, talán épen egy éretlen gyerekek kezében van Pest megmaradása vagy pusztulása, a mennyiben egyetlen a pesti Dunaparttól Buda ellen pajzáuságból elsütött mordálylövés is ürügyet szolgáltathat a vár parancsnokának, tüzes golyóból és bombából jégesőt ereszteni a virágzó városra; *) hanem nyomtak a mérlegben, fontolóra veendőök valának a következő hadászati tekintetek is.

A lánczhid, mely a legrövidebb vonalon köti össze a jobb parton működő magyar hadsereget a Tisza mögötti hadi szertárakkal — az egyetlen oly állandó és szilárd átkelő pont, mely semmi esetlegnek nincs kitéve — ha Pest is, Buda is az ország birtokában van.

De míg Henczi bírja Budát: addig ő a lánczhidat, melynek birtoka épen az Ausztria elleni offensiva alatt ránk nézve főfontosságú, elzárja előlünk s ezzel az ország fő közlekedési góczpontját hatalmában tartja, veszélyezteti. Hasonlón végkép elzárja a dunai közlekedest éjszaknyugat és dél között.

Habár — a mi a közlekedési góczpontot illeti — ezt lehet Budán fölül vagy alúl a vár ágyúi horderején túl építendő hajóhid által s oly elégséges körülzáró hadi erő által, mely Henczinek e hídunk ellen intézhető kirohanásait vagy a bánnak netaláni vállalatait minden körülmények között visszaverni képes, ideiglen elhelyezni és biztosítani: de annyi hadat, a mennyit ez és különösen Buda szoros körülzárólása okvetetlenül megkíván, s a mennyi minden esetre szükséges, hogy Henczi magát a vár föladására indítatva lássa — annyi hadat a Bécs elleni offensívában egyáltalán nem nélkülözhetünk; nélküle és új tartalékhad nélkül egyáltalában nem szabad egy ennyire távolra mert és nagy czélú offensívába ereszkedni egy ellenséggel szemben, mely minden lépéssel, melyet

---

*) Utóbb tényleg Henczi a lövetés legelső két órájában 316 golyót és bombát, s az első kétízbeni bombázás alatt 835 darabot szórt át Pestre! — *Die Belagerungen der Festung Ofen*. 71., 98. l.

hátrább Bécs felé tesz, concentráltabb, föladata egyszerűbb, ríposztjai veszedelmesebbek.

A dunai közlekedés csak Buda elestével szabadulhat föl.

Ez utóbbi tekinteteket és mozzanatokat Klapka tábornok fejtegette. Ő állítá, hogy a Buda elleni vállalat azonkívül, hogy a kormány megparancsolta és hogy az ő meggyőződése szerint katonailag tekintve is föladataink sorrendjén a legelőbb valónak jelenkezik — nemcsak a nemzetnek, hanem a hadseregnek is sympathiáit bírja. Határozottan azon hitét fejezte ki, hogy Budánál nem fog szabályszerű ostrom-munkákra kerülni a dolog. Budavár gyors eleste pedig mennyire fogja a nemzetet fölvillanyozni, új erőfeszítésekre s áldozatokra fölbuzdítani, mennyire lehangolni az ellenséges táborot. Ekkor azután e kettős hatás alatt kell a megszakadt föladatot Győrön túl megint fölvenni — minden részben kiegészített hadi kellekkel — anyagi s erkölcsi új erővel. . .

Mind ez az imént előadott helyzet, érv és hozzávetés — pro et contra — Komáromban érett meghányás-vetés és megfontolás tárgyai valának három napon át — april 29-kéig.

Az egy hónap óta gyors tempóhoz szokott elmek e három napi szünetet is már sokalták! El kellett magát határozni, vagy jobbra, vagy balra.

Egyebiránt e három nap alatt is Arthur bátyám oly intézkedéseket tett, miszerint — ha az elhatározás végre is úgy talál eldőlni, hogy az osztrák határ felé folytatjuk odább a hadjáratot — ennek az alatt is előre meg legyenek a készülétei.*) — Pöltenberg megszállta Győrt és környéke hadászati pontjait. Damjanics és Klapka hadteste — mihelyt az april 26-dikai nagy erőfeszítés után ki voltak pihenve, és miután az egyes ütegek körül egyenlőtlen csekély mennyiségben még találkozott, valamint a Komárom várórségének kirohanási esetekre szánt tartaléklöszér-készletéből kölcsön vett mezei tűzerőszer mennyiség köztük egyenlőbben fölosztatott — készen várták a Győr felé s a Csallóközben hason színvonalra előre indulás parancsát. Sőt e mozdulat 'april 28-dikán már meg is kezdetett.

De visszatérve a haditanácsra.

Bayer ezredes, a vezérkari főnök, a ki legjobban förme-

*) *Die Belagerungen der Festung Ofen*, 57., 58. l.

dezett a maga mély hangján Kossuth ellen a miatt, hogy ez már nem győzi bevárni, hogy maga Pestre és Budára fényesen bevonulhasson, de nem küldi meg idején a hadseregnek, a mire ennek oly igen nagy szüksége van s ez által lehetlenné teszi nekünk az ellenség erélyes tovább üldözését; Bayer, a ki legnehezebben birt megnyugodni ezen — a szerencse ormán szerencsétlen, ez eltagadhatatlan situatióban: végre ő is kénytelen volt bevallani, hogy — egy egész hadjáratra elegendő lőszer-tartalék nélkül nem tehetjük ki hadseregünket azon lehetőségnek, hogy az ellenség valamely hátrább eső ponton össze és hátulsó lábára állván, mikor mi utolsó lövésünket is ellőttük, akkor az ő túlyomó és puskaporral bőven ellátott tüzérségével fölenyt nyer fölöttünk, a szuronyára és kardjára és önmagára redukált derék gyalogságunkon es lovasságunkon erőt veszén és (minél kitartóbbak, csak annál jobban) megtizedelvén őket, visszaszorít minket és — csak egyszer egy nagy csatát nyerjen — vérszemet kap és foltonként megint le találja szedni rólunk mind azt, a mit nyolcz nehéz győzelem által megszereztünk — dicsőséget — és önbizalmat — és területet. . . (a többit aztán tessék elképzelni!) Bayer is végtére kénytelen volt átallatni, hogy — ha csak tétlenül nem akarjuk még tovább is itt várni a jó szerencsét lőszerküldemények és seregszaporítás alakjában: most okosabbat nem tehetünk, mint rögtön Buda ellen menni: ezzel a tiszai lőszeraktárokhoz is, ezeknek gazdáihoz, a nagy diadalmámborban megbomlott intézőihez is megint közelebb jutunk; s a Debreczenbe egymásután küldözött sürgető fölszólítások eredményeül azalatt is, míg Budához levonúl a sereg és a vár körül czélszerűen elhelyezkedik, a szolnoki vasúton és Pesten által emitt hamarább juthatunk új lőszerkészlethez is.

Bayer is kénytelen volt a haditanács többi tagjaival és Arthur bátyámmal a Budavár elleni vállalatra szavazni.

Az elhatározás pillanatában nem adott külön véleményt. Nem ellenezte.

Ha ellenezte, elítélte volna a Buda ellen fordulás elhatározását: könyvében ezt 1853. évben, midőn már a Widdinben kiadott jelszó után a közvélemény Arthur bátyámat Buda ostroma miatt széltére szidalmazta, bizonyosan fölemlíti, mint őt magát a vádrészesség ellen mentő körülményt, külö-

nösen kiemeli vala. Nem emelte ki, nem is említi könyvében, a melyről bővebben kell szólnom.

Pesten 1853-ban Emich Gusztáv bizományában megjelent egy nevezetes monographia, melyre az inént * alatt már gyakrabban hivatkoztam. Czíme: *Die Belagerungen der Festung Ofen in den Jahren 1686 und 1849*. Nach authentischen Berichten und Tagebüchern herausgegeben von Josef Némegy. Mit Fontana's und Juvigni's Plänen der alten und einem Situationsplane der neuen Belagerung.

Ez a Némegy József Bayer József volt. E mű azon példányát, mely előttem fekszik, ő személyesen adta nekem emlékül. E könyvet — hogy 1853-ban Pesten kiadhassa s a cenzurán keresztül csúszhasson — neki osztrákos színezettel kellett írnia — tehát álnév alatt. Hogy valódi czélját elérhesse, Buda 1849. évi bevételének örök emlékezetre és alapos ismertetésre méltó, — a várvívások általános hadi történetében a tudomány szempontjából is számot tevő fegyvertényét gementse a feledéstől és mi több, az elferdítettéstől; hogy e czélját a jámbor kegyetlen pesti censor észre ne vegye: elébe fogta Budavár 1689. évi ostromának tudományos s a császári hadseregnek hízelgő leírását, Fontana és Juvigni egykori tervrajzainak új kiadásával együtt.

E könyv szerint «Kossuth parancsát megfogadva, a magyar főhadserg részéről már megkezdett általános előre nyomulás Győr ellen s a nagy Csallóközben — april 29-dikén contramandiroztatott», és megkezdődött az elvonulás a Duna jobb partján Komáromtól egyszerre két úton, két hadoszlopban, lefelé — Budára.*)

Én eddigelé Kossuth parancsát, hogy haladék nélkül Buda megvételére kell indulni, alig említettem. Tevém pedig ezt azért, mert hű képét kívántam vázolni a valódi, a bonyolult katonai helyzetnek s e helyzet okainak — melyek természetesen a helyzet okozatainak is felelős okai valának; — vázolni tekintet nélkül azon kormányelnöki parancsra, mely mindenesetre döntő és engedelmességgel követendő — de csak akkor, ha lehet; ha az illetékes szakemberek által komolyan megfontolt és megállapított katonai helyzet, az ebben rejló

*) 57. és 78. lapon.

gyakorlati lehetőségek és lehetetlenségek, egy Debreczenből fölküldött hadászati parancs munkába vételét megengedik.

De — Kossuth határozottan Budavár haladéktalan bevételel megparancsolta a bátyámnak.

Némedy (Bayer) fönt ismertetett könyvében így ír:*)

«Egy magas állású angol államtisztviselőnek azon állítólagos kijelentése, hogy egy fölkelő nemzet, mely a maga fővárosát kardcsapás nélkül engedi át ellenségeinek, a diplomácia segítségét csak akkor veheti igénybe, ha újra győzelmesen abba visszatért — ez okozta azon, Kossuthtól Debreczenből 1849 april 15-éről Görgei Arthurnak megküldött parancsot, hogy Buda-Pest visszafoglalását lehető leggyorsabban és minden áron kísértse meg s e végre vegyen elegendő hadi erőt az alatta álló hadseregből.»

Ezért ment Görgei Arthur Budára.

Kossuth kívánta.

A nemzet, a közvélemény kívánta.

A kormányfő megparancsolta.

A katonai helyzet pedig nem ellenezte.

Sőt ellenkezőleg.

A katonai helyzet (lőszerhiány) tiltotta a másik alternativa fogamatba vételét: ekkor legott Bécsnek neki menni.

*   *   *

Elhatározottat tehát — ellenzés nélkül — mindenekelőtt Budavárt venni be.

Elhatározottat rögtön oda indúlni — még erődítési munkálatai felében, készületlen állapotban lepni meg a várórséget.

Elhatározottat imposant erővel, jelenni meg Budavár fölkérésére — hogy így, ha igaz mind az, a mit bátyám körül akkor mindenki állított; ha igaz, hogy Budavár nem követel szabályszerű ostrom-művelet időáldozatát: hát annál könnyebben, annál bizonyosabban adhassa meg magát, — ne legyen oka magát megszegyelni miattunk.

Hogy igaz-e? arra a kérdésre senki és semmi a világon

---

*) Némedy 57. lap. — *Pesti Napló* 1880 szeptember 19-dikén.

nem adhatott biztos választ, egyedül a kísérlet, a gyakorlati próba.

Meg kellett próbálni.

Ha Arthur bátyám ekkor nem teszi meg a kísérletet, mert, teszem föl azt, valószínűtlennek, lehetetlennek tartja (a mit pedig nem tartott) Budát erkölcsi megfélemlítés által megejthetni; ha akkori személyes tekintélye súlyban vetésével megakadályozza a kormányzó parancsának, a közvélemény követelésének teljesítését, mert hogy sajnálja a lehető időáldozatot; s ha ekkor az a Henczi s az a várórség, a kiknek ezek utóbb tényleg bizonyultak, — nem akadályozva komolyan a vár folytonos élelmezésében — fölmentésig tartja meg Budavárt: akkor soha sem lehetett volna bebizonyítani a nemzetnek, hogy Henczi és őrsége nem adták volna föl a várat a legelső megrohanási kísérletre, ha az rögtön megtörténik. Akkor örökké az lenne a vád s az ítélet Görgei Arthur ellen, hogy időt engedett Henczinek, megerősödni Budában! elmulasztotta a kedvező pillanatot Budavárt bevenni! pedig meg volt neki parancsolva! nem engedelmeskedett! nem akarta bevenni Budát! . . . Akkor Pest összerombolását, mely ezer esetleg és ürügy következtében mégis megtörtént volna, Görgei ördögi gonoszságának tulajdonították volna ugyanazon elemek, akik egyrészt azt követelték, hogy támadjon Pest felől is s ezzel ő szolgáltassa a bombázásra az első ürügyet, másfelől azt, hogy hagyja abban az elkezdett várívást. És még egyéb mi mindent nem állítottak volna akkor a magyar közvéleménynek azon elemei, melyek a tragédia végével, a widdini jelszó után teljesen fölülkerekedvén, azután teli mértékkel boszút álltak a bátyámon, a miért annak idején minden erőlködésök daczára sehogy sem bírtak fölülkerekedni.

S a mi valódi kár lett volna: a magyar nemzet erkölcsi kincstára akkor szegényebb lett volna egy nagy, egy fényes fegyverténynyel.

De ha elment Görgei Budát hatalmunkba ejteni: hogyan fogott hozzá?

Nagyot mond a widdini levél Arthur bátyám ellen, nagyon hatásosat azzal, hogy gyalogságon és tüzerségen kívül «7000 huszárral kezdé Buda ostromát!»*)

*) *Widdini levél* magyar 13. l., német 9. l.

Helyre igazítva azt, hogy valójában a magyar I. II. III. hadtestek és Kmethy hadosztályának összesen csak 5122 huszárja volt *) — mind ezen hadtestek huszárságát azért kellett szintén magával vinni Buda alá, mert Jellacsics ekkor 15,000 emberével még csak Duna-Földváron innen járt; és ha Windischgrätznek budapesti főhadserége ketté osztása netalán csak azon czélból terveztetett az osztrák főhadiszálláson, hogy a magyar főereget is ketté osztásra bírván, a Budára levonuló részt a hirtelen megforduló Jellacsics hátul fogja és legalább is — Henczivel közreműködve — emitten elmulatassa és lekötve tartsa: akkor Buda elleni gyalogsági vállalatunknak minden eshetőség elleni biztosítására Jellacsics ellen kellett a lovasság. Biztosítsd a magyar katonaságot a panique — e népjellemünknel, impressionabilis élénk képzelő tehetségünknel fogva legveszedelmesebb ellensége ellen; szerezd meg neki azt a meggyőződést, hogy nem környezi egyéb veszély annál, a mit maga előtt lát, hogy hátul, oldalt föltétlenül biztosítva van: akkor a magyar ember merész a vakmerőségig (ezt legjobban tudhatná — Kossuth) akkor, s ez többet ér annál, bizton számíthatsz kitartó vitézségére. A várat vivő gyalogságban e biztonsági meggyőződést meggyökereztetni — kellett Budához a huszárság. Másfelől a mig gyalogságunk s a fővezér Budával van elfoglalva, másfelé nem is volt alkalmazás huszárság számára. Komáromnál hagyni, onnan Pöltenberg után Győrbe küldeni, talán utóbbi tábornokot négy hadtestre való lovassággal és csak egy hadtestre való gyalogsággal a Bécs elleni hadjárat szakadatlan folytatásával megbízni nem lehetett — a fegyvernemeknek ez esetben képtelenül megzavart aránya miatt; más meg a miatt, mert (ismétlem) lovasságot a hozzávaló tüzérség nélkül nem lehet —, és, ha még annyi lett volna is az üteg, ütegeket lőszer nélkül nem lehet egy ellenségre küldeni, a ki minél közelebb a bécsi rak-tárakhoz, annál inkább bővelkedik legalább is ágyú és lőszer garmadában. De különben lovasságunk ütegeire is szükség volt Budánál. Azt nem is tekintve, hogy egész hadtestek lovasságát azokból «kihüvelyezni» s ezzel a hadtest kötelékét — azon belül pedig a három fegyvernem helyes arányát megbontani, már magában megengedhetetlen, képtelen dolog

*) *Die Belagerungen der Festung Ofen.* 60. l.

(a mit minden katona-ember magyarázhat meg a nem-katonának). Pedig ezt a képtelenséget kellett volna elkövetnie bátyámnak tisztán azért, hogy a huszárok ott ne legyenek Budánál, nehogy föl lehessen kiáltani: 7000 huszárral kezdé Budát ostromolni!

Elindult tehát a bátyám huszársággal is, Buda ellen april 29-dikén.

Megérkezett alája május 4-dikén.

Legott fölkérte a várat.

És miután Henczi a fölhívást maró gúnnyal visszautasította, az első megrohanást pedig hatalmasan visszaverte ezzel Kossuth, Klapka s a nagy közönség vérmes illúsióit egyszerűre mind vérbe fulasztotta;

miután az erre munkába vett rendszeres ostrom ellen Henczi a várat minden megengedett és meg nem engedett eszközökkel köröm szakadtig — a harmadik rohamig védte, és maga ott is esett el a résen:

bátyám 17-ed napra bevette a várat.

Bevette daczára minden hiánynak és neki mások (magyarok) által szánt szándékkal csinált nehézségnek,

daczára formális cselszövénynek!

daczára a védelem erélyes voltának és hősiességének.

Bevette a helyzetnek megfelelő műszaki ostrommunkák, réstörés és lábtók alkalmazásával, honvédeink páratlan önfeláldozó vitézsége által — 700 sebesült és 368 halottunk árán.*)

A fiatal honvéd-hadsereg e fegyverténye örökké fényes lapja lesz a magyar nemzet hadi történelmének.

Ha Buda ostroma nincs: talán ma nincs — kiegyezés.

* * *

Budavár 1849. évi visszavétele részletesen, híven, szaktanilag meg van írva a legilletékesebb szemtanú és résztvevőtől, Bayer József honvédezzredestől, már többször idézett monographiájában. Nem reproducálom annak minden részleteit.

De, mert tény az — mit Arthur bátyám vádolói neki

---

*) Henczinek 625 halottja és sebesültje volt, — az egész várórság 4500 ember. — *Die Belagerungen der Festung Ofen*. 135. és 55. lap.

szintén a szemére hánynak — hogy ostromágyúk nélkül jött el Komáromtól Budavárt kivívni; és különben is, mert föladatomúl tüzttem ki, az akkori események *belső* történelméről is, a mennyire csak lehet, hü képet nyújtani a történetírásnak; és mert a nevezett monographia meglehetősen ismeretlen a magyar olvasó közönség előtt és példányai elfogytak, adatai pedig, szerzője avatottságánál fogva fölöttébb becsesek: belőle alább több helyet idézni fogok.

Még mielőtt a bátyám a várat írásban fölkerte volna: rögtön a mint a legelőbb helybe érkezett Kmethy-hadosztály a Vizivárosban kitűzött állodását elfoglalta, vele megkísérlette a legkomolyabban azt az első megrohanást, a melytől széltire a vár azonnali föladását annyira reméltek. Célpontja a láncz-híd melleki vízmű elrontása volt. (A régi svábhegyei forrás-víz-vezeték egyidejűleg oda fönt el lön metszve.) Célja: a keresztültörés s a czölöpművek lerombolása esélyén kívül — tájékozást nyerni, a várórség szellemét kiismerni és legrosszabb esetben az itteni erőszakos tüntetés által a várvédők figyelmét annyira lekötni, hogy az alatt ütegeink a várhegyet környező magaslatokon annál könnyebben álhassanak föl s elhelyezkedjenek; a mely cél el is lön érve. A megrohanás maga tökéletes katonai vitézséggel eszközöltetett (honvédeink már a czölöpfalat vagdosták fejszével) és nagy veszteségünkkel ép oly vitézül visszaveretett.*) Elöttem fekszik Kmethy sajátkezű jelentése (íronnal, németül) mely így szól: «³/₄ 3 óra. A czölöpmű bevételel lehetetlennek látom. Annyira megvan az rakva ágyúkkal, hogy ágyúinkkal még csak közel sem juthatni, minthogy az ellenség lövegei minden oda vezető utcát teljesen pásztáznak. A rohamot már megkísérlettem és tetemes veszteséggel vissza kellett vonulnom. Kmethy s. k.»

A fölhívás Henczihez a vár föladása iránt ekkép szólt (német nyelven):

«Tábornok! Buda körül van zárolva a magyar csapatoktól és ezek csak parancsomat várják, hogy a várat azon erélylyel megtámadhassák, melyet egyedül egy nemzetnek élet-halálra való elszánt önvédelmi harcra képes minden katonájába beoltani.

«Az ön föladata, Budát hosszabb ideig tartani, kivihetetlen Fogadja el az ajánlatot, melyet önnek emberi érzésből teszek:

*) *Pesti Napló* 1880 szeptember 22-iki tárczája

«Adja föl a várat!

«A föltételek ezek:

«Tisztességes hadi fogság! A tiszték fegyverrel; a csapatok fegyver és fölszerelés nélkül.

«A tekintély, melyet a magyar hadseregben élvezek, a fegyelem melyet vas kézzel tartok fönn, tulajdon személyes becsületem, melyet eddig senki sem mert büntetlenül megtámadni, még Ausztria sem,*) a mint erről önt a «rebellis csordák» hadi sikerei meggyőzhették — kezeskednek önnek a megállapított föltételek szigorú megtartásáról, melyeket én becsületszavammal biztosítok.

«Győr, Székesfehérvár, Komárom, Nyitra, Handsabég, a bányavárosok, sőt az egész Vág-vonal birtokunkban vannak — Buda a legszorosabban körültáborolva — Buda úgynevezett vára nem is erősség, s ön, tábornok, megfoghatatlan módon az osztrákoktól arra kiszemelve, hogy egy Don Quixotte-szerű föladatot oldjon meg, melynek legtragicusabb kimenetele is aligha fogja önt a nevétségéstől megóvhatni. És ha mindez nem rendíti meg önt, akkor renditse meg a gondolat, hogy ön magyar ember! hogy önnek egy nagy tartozást kell hazája iránt lerónia s hogy ehhez íme én alkalmat nyújtok önnek.

«Ha ön érett, férfias meggondolás után is megmarad azon elhatározása mellett, hogy az úgynevezett budai erősséget a legmakacsabb módon védi: akkor én önt — egy támadó föllelkesült sereg szenvedélyeinek egyes kitörései ellen föltétlenül többé nem biztosíthatom ugyan: de az ejtett foglyok még ekkor sem fognak részünkről kegyetlen bánásban részesülni, mert ez ellenkezik lovagias hadviselési szokásunkkal és emberi érzésünkkel; — de ha ön a budai úgynevezett erősségnek végletekig menő védelmezésével még a láncz hídnak, e gyönyörű mesterműnek, lerombolását és Pestnek — a honnan ön, megállapodás szerint, épen semmi támadást nem várhat — bombázását kötné össze, a mely cselekedet egyenesen alávaló nevet érdemelne: akkor becsületszavam adom, hogy Budának bevétele után az összes várórség kardra hányatik! s én még az ön családjá jövőjéről sem fognék jótállhatni.

«Ön Buda úgynevezett erődjének parancsnoka, de ön egyszerűen atya és született magyar; gondolja meg, mit tesz! Én a haza nevében, az emberiség nevében szólítom föl és feleletét legkésőbb ma három óráig bevárom.

«Óvatossá téve azon minden becsületről megfélelkezett alávaló rendszer által, mely szerint az osztrákok még hadi követeinket is fogságba ejtik és velök úgy bánnak, mint gonosz evőkkel, egy hadi fogoly osztrák tisztet alkalmazok jelen levellem kézhez adására.

Főhadiszállás Budán, május 4-dikén, 1849. *Görgei Arthur* s. k., tábornok.»

*) Emlékezzünk vissza, mikép a téli hadjárat alatt Rózsahegyen egy azon vidéken lakó és nyilván a közeledő magyar hadsereget ott bevárt császári királyi nyugalmozott huszárszázados bemutatván magát a bátyámnak, azt az ajánlatot hozta neki Windischgrätz herczegtől: teljes amnestia és gond nélküli megélhetés akár hol a monarchián kívül.

Henczi e fölhívásra ugyanazon hadi követ *) által a következő feleletet küldte :

«Tábornok! Tetszett önnek engem, mint az úgynevezett budai erősség parancsnokát, peremptorie fölhívni, hogy három óra alatt capituláljak, adjam föl a várat és magamat a vitéz várórséggel együtt kegyelmesen kísértessen el a hadi fogságba. — Erre én azt felelem, hogy Budavára az ön gyors elvonulása idejében, f. é. január 3., 4. és 5-dikén, nem volt ugyan erősség, mit a magyar hadseregnek en debandade futása eléggé bizonyított; de azóta Buda egy valóban tartható erőddé lön átalakítva, melynek lesz szerencséje, önnek a leghatározottabb módon ellentállani. Ezért fölszólítom önt, tábornok úr, hagyjon föl tüstént teljesen hiábavaló tüzelésével Budavár falai ellen, mert másképp kénytelen leszek, néhány nap múlva Pestet szintén ágyútűzzel megtámadni, a mihez oly colossális eszközeim vannak, hogy Pest romlása lesz az elkerülhetetlen eredménye, a mire már most is **) kényszerítetttem, miután Pest felől ágyúkkal meg vagyok támadva.

Egyébiránt ki kell jelenenem önnek, hogy nem vagyok magyar, hanem svájcki fi és honosított osztrák; hogy Magyarország irányában semminemű kötelezettségeim nincsenek; hogy családom nincsen az ön hatalmában; és még ha így lenne, sem nyomna ez semmit is a latban. Ezért utolsó szavam :

Én e helyet kötelesség és becsület szerint utolsó emberig védelmezni fogom. Feleljen ön róla, hogy e közben a szép két testvérváros áldozatul esik.

Budán, május 4-dikén 1849. *Henczi* s. k., tábornok és várparancsnok.»

E válasz után, valamint a Bombatérről a dunai vízmű czölöpszete ellen intézett és tökeletes elszántsággal visszavert legelső megrohanásunk után azonnal tisztában volt a bátyám, hogy kivel van dolga, s az ugyanaz nap este a várból Pestre áthajigált 316 ágyúteke, ürgolyó és bomba szörnyű módon alkalmas volt Kossuthot, Klapkát s a főváros és az ország közönségét optimismusokból egyszerre kiábrándítani. Itt most már formális ostromművelet szükséges a vár bevételéhez!

De az iránt is azonnal tisztában volt magával, hogy ennyi erővel és megfélemlítésre számított ily határozott szóval történt önnön föllépése után és ilyen válasz után Budának

---

*) Stefan császári vértés főhadnagy, a ki Komáromnál esett hadi foglyúl.

***) E pillanatban írásban kaphatta Henczi fönt a várban alulról a vízmű erődítvényéből azt a hamis vagy téves jelentést, hogy (a Gellérthegyről oda lőtt) ágyútekék Pestről szálltak át.

el kell esni! A kezdett vállalatot most már abban hagyni — innen hosszú orral odább állni, többé nem szabad, habár az ostrom meddig húzódása nem volt is előre kiszámítható.

Tehát formális ostrom, mint földadat! réstörő és ellenvédő leszerelő tűztelepekkel. . .

És nincs kéznél semmi hozzávaló!

«Görgei nemcsak 7000 huszárral, hanem, mi több, ágyúk nélkül ment Budára várat vívni.»

Bayer e részben a következőket írja:

«Guyon a magyar kormánytól. . . Komárom várparancsnokává kinevezve, az offenzívánk egész folyama alatt hasztalan iparkodott a várba belopódzni. A magyar fő hadsereghez visszatérvén, ezzel Szent-Péterig jött és csak innen hatolt be egy osztály huszár fődözete alatt. . . baj nélkül a várba. Azon értekezlet alkalmával, mely a magyar főhadi szálláson az ő távozását megelőzőleg tartatott, neki a leghatározottabban meg lőn hagyva, tüstént a parancsnokság átvétele után hat darab 24-fontos ágyút és hat darab 60-fontos taraczkot tökéletesen felszereltetni, ezek szolgálatához a szükséges egyéneket a várbeli tüzérek közül kiszemelni és úgy készletben tartani mindent, hogy azon esetre, ha a kormány parancsának végrehajtása elhatároztatik, ez egész tüzérosztály a Komáromnál horgonyozó gőz- és vontató-hajókon a leggyorsabban Buda alá szállítható legyen. De Guyon már a háboru kezdetétől (1848 október) óta Görgeinek legnagyobb ellensége és vetélytársa lévén, nemcsak e parancsot nem teljesítette, hanem még a fő hadsereg részére legszükségesebb lőszer mennyiségnek kiszolgáltatását is semmit érő ürügyek alatt megtagadni törekedett. Mikor aztán Budára levonultunk és (Görgeinek) azt jelentették, hogy a nehéz lövegek kikészítésére a várparancsnokság részéről semmi sem történt: akkor e kikészítés ezutáni kieszközlése végett a fő hadseregtől kellett két tüzértisztet Komáromban hagyni, a várbeli hatóságokat pedig a rendelet teljesítésére hadi törvényszéki elbánással való fenyegetés által úgy kellett kényszeríteni.

«Íme! a megfejtő felelet azon gyakran fölvetett kérdésre: miért jelent meg a magyar fő hadsereg várostromló ágyúk nélkül Budavárnál?»*)

*) 82-ik lap.

Guyon Rikárd, kit, míg bátyám hadtestében szolgált, a téli hadjárat egyes vonásaiból alkalmunk volt jelleméről kiismerni; s a kit Kossuth éppen Komárom várparancsnokává kineveztetése alkalmából hű (nem csupán hadi) szolgálatai jutalmául tábornokká léptetett elő, mihelyt a főhadserg segítségével bele ülhetett új nagyfentosságú hivatalába: ez állását úgy fogta föl, hogy egy erősség parancsnoka akkor is önálló és független a síkon harczó főhadserg parancsnokával szemben, mikor erődje nincs is az ellenségtől szorosán körül táborolva s az ország hadserege reszéről önsorsára hagyva. Úgy fogta föl, hogy az ország által hűségére bízott nagyhorderejű helyi hatalommal arra is szabad neki visszaélnie, hogy az ország céljaitól megtagadja a szükséges eszközöket; hogy, concrete szólva, Budavár bevetelét előmozdíthatja vagy megakadályozhatja, legalább késleltetheti a szerint, a mint az ezen vállalat élére állított fővezér személye neki vagy rokon- vagy ellenszenves, a szerint, a mint Budavár kívánatos gyors beveteléből az ő, vagy pedig a más homlokára ígérkezik új babér.

Bayer élesen jellemzi ez alkalomból a pártokat, melyek, valamint az országban, azonkép a hadseregben is leteztek. Az utóbbiban négy főbbit különböztet meg:

a specialis *Kossuth- avagy kormánypártot*,

a *magyar túlzók pártját*,

a *Görgei-pártot* — és a *katonai pártot*.

Hogy egyáltalában voltak pártok a magyar hadseregben: azon hiába csodálkozik vagy haragszik valaki. Minden nemzeti vagy néphad kebelében vannak pártok. Sőt minden autocrata hadseregében is. Mindig voltak és lesznek. Az a kérdés csak, hogy dúlnak dulakodnak-e a pártok? meglazúl-e a fegyelem? veszélyeztetik-e a hadintézmény célját? vagy pedig a katona, mint ember, szolgálaton kívül, inoffensive hallatja-e meggyőződését s izgatás és cselszövény nélkül számítja-e valamely politikai elvhez, valamelyik országos párthoz magát, egyébkép pedig teljesíti katonai kötelességét? De legyen szabad itt mindjárt kérdenem: ha a magyar hadseregben 1849 tavaszán már tisztán fölismerhetők s a közösség és különbség öntudatára ébredtek a pártok; ha ekkor aztán az egyéni önzések is keresik és választják a válrokonság törvénye szerint csatlakozási pontjaikat; mind ebből pedig baj lesz: kérdem, nem az april 14-dikén fölütött új zászló felelős-e érte?

De nézzük, mit mond tovább Bayer? (73. és kk. l.):

«Valamint az újkor valamennyi forradalmi hadseregei is többrendbeli politikai pártra szakadtak, melyek olykor halálisan gyűlöltek egymást és csupán egy erélyes tábornok vaskeze által valának fékezhetők és egyetértő cselekvésre kényszeríthetők: szintúgy a magyar hadsereg is. . . több pártra oszlott, melyek eleinte titkos, utóbb nyílt izgatás által, utóvégre még erőszakos módon is, a hadsereg fölötti hatalmat magokhoz ragadni s ez által az egész forradalomnak oly fordulatot adni iparkodtak, mely az ő külön céljaiknak kedvez.

«Midőn Magyarországnak Ausztriával szemben, egyre fenyegetőbb állása mindnyájának összetartását parancsolón követelte: akkor számos, egymástól csak lényegtelen különbségek által elválasztott párt a hozzá legközelebb állóhoz csatlakozott ugyan, de a közös megszilárdulás, egy igazi általános megegyezés létesítése helyett, a nagyralátóbbakat csak még inkább rábiztatta, hogy majd, ha egyszer a veszély legnagyobból el lesz háritva, kiki annál erősebben a maga külön érdekeit hajtsa. Kölesönös gyűlölségöket még a közösen megünnepelt diadalok közben sem felejtven és még a véres csatatérekben is követőket toborozván: Komárom fölmentése után létezett a hadseregben négy politikai párt. . . melyek közül mindenik önmagát jogosúlnak és már eléggé erősnek is hitte arra, hogy öncselekvőn nyúljon belé a forradalomba, és melyek mind sóvár szemmel azt a perczet lesték, mely az ő föltett támadási szándékuknak kedvez.» (73. 74. lap.) «Magamnak sincs elegendő ágyúm és puskaporom arra, hogy egy második ostromzarat kiállhassak Komáromban». Ezt felelte Guyon, mikor (ápril 27) fölszólíttatott, hogy a Komáromon túl előre menni induló hadsereg számára szolgáltassa ki a szükséges munitiót» (74., 144. l.).

(Ha itt valaki azt kérdené: hát miért nem bánt el Görgei ekkor mindjárt érdeme szerint Guyonnal e nyilván rosszakarató flagrans engedetlenség, e nyílt ellenszegülés miatt? miért nem fejtette ki ekkor a maga elhíresztelt nagy erélyét? akkor az rá a felelet: igenis, kifejtette. Csak az iránt kell tisztába jönnünk, hogy az erély kifejtése nem mindig minden körülmények közt: e körülményekkel semmit sem gondolva egyenesen valakinek neki hajtani; hanem erély kifejtése: azt az utat választani, mely valószínűleg leghamarabb célra vezet. Mi volt itt akkor

a cél? Ha csak az lett volna a cél: ránczba szedni Guyont, hogy az általa fitymált fővezéri tekintélynek szerezzen érvényt rögtön — ez ekkor nagy hiba lett volna Görgei Arthur részéről. A cél bátyám előtt az volt: mielőbb ostromágyút kapni Komáromból Budára. Ezt pedig gyorsabban és biztosabban az által vélte elérni, ha rögtön Kossuth tekintélyét veszi igénybe Guyon irányában. Kossuthnak írt tehát Debreczenbe, hogy parancsoljon ő rá a maga speciális hívére, hogy ne bolondozzon, hanem küldjön ágyút és puskaport Görgeinek. Ez pedig, bárha napok teltek is belé, azért volt előreláthatólag még mindig a rövidebb és biztosabb út annál, ha Arthur bátyám legott közvetlenül személyesen megy compescálni az engedetlen várparancsnokot: mert nem kell felejtetni, hogy Guyont Kossuth épen azért, mert esküdt ellensége volt bátyámnak, nevezte ki Komárom várparancsnokává jó előre, márcziusban, nehogy, ha a hadi szerencse részünkre fordultával talán épen Görgei Arthur találná Komáromot fölmenteni, ez rendelkezék szabadon Komáromvárban. Nem kell felejtetni, hogy e formidabilis vár egy oly szenvedelyes, oly vakmerő ember kezében, mint Guyon, a ki Kossuthot és Görgeit antagonistáknak tartja, sőt hogy azok legyenek, annak ő maga egyik legnagyobb munkálója volt, nem csupán az ellenségnek, hanem Görgei hadseregének is nagy bajt okozhatott volna, ha ezt a várparancsnokot egy első fölhevülés, vagy talán épen Kossuth instructiója, vagy ennek, ha csak egész általánosságban szólna, sajátyszerű fölfogása egyszer el találja ragadni és azután «benne lévén» megátalkodik. Nem kell felejtetni, hogy Guyon nem jutván be előbb Komáromba, Kossuth az utolsó napokig közvetlen levelezésben állott vele, a mikor ugy álltak már a dolgok, hogy Görgei, nem más, fogja fölmenteni Komáromot és hogy ekkor Kossuth az april 14-diki váratlan meglepetés miatt magát hibásnak érezvén bátyám irányában, és lehetőnek tartván, hogy ez utóbbi, ha Komáromban ellenőre, ellensúlya nincs, Komárom várra támaszkodva, rögtön a váczí proclamatió második kiadásával talál felelni az april 14-dikére, Isten tudja minő utasítást és carte blanchet adhatott Guyonnak bátyám irányában. És nem kell felejtetni, hogy e fontos pillanatban egy elhamarkodott nyílt törés a magát önállónak és csakis Kossuth személye irányában kötelesnek képzelő komáromi várparancsnokkal, még in-

kább bonyolíthatta volna az ügyis szörnyen bonyolódott helyzetet; és hogy Guyon, támaszkodva Komáromra, hajtva gyűlölségtől, és erősen számítva Kossuth különös pártfogására, meggondolatlan természeténél fogva még a nyílt töresre is képesnek látszott. Ezért írt bátyám inkább legott Kossuthnak s az ő tekintélyét vette igénybe Guyon ellenszegülésével szemben.)

E kitérés után nézzük tovább Bayert.

«Keletkezésük különböző ideje szerint — így folytatja Bayer — (az említett pártok) ilyen sorban következnek:

«A *Kossuth-párt* vagy úgynevezett kormánypárt egyrészt a Kossuth valódi barátaiból és tisztelőiből, másrészt oly egyénekből állván, kik az ő személyének hálával tartoztak — a nemzet érdekét és Kossuth akaratját azonegynek vette; minden szavát csalhatatlannak tartotta, csak az ő tetteit hitte igazán hazafiasaknak s a neki tulajdonított mindenható lángelmétől elvakítva, személye számára vak engedelmességet és bálványozó tiszteletet követelt egész Magyarországtól. Minden indokolt ellenvetést az ő rendeletei ellen — fölségsértésnek, és minden, a körülmények kényszere alatt vagy az igazi hazafiság parancsai szerint Kossuth akaratja ellenére tett intézkedést hazaárulásnak bélyegezven — e párt volt valamennyi közül a legerősebb és legfélelmesebb, minthogy épen az egyre növekvő veszélyből csak annál hatásosabb eszközöket készített magának arra, hogy a maga (e párt) tulajdon ellenesei ellen fanatizálja a megrémült hiszekeny népet. A magyar főhadserg kebeléből e párthoz tartozó katonatisztek vezetője Nagy-Sándor volt. De a párt maga már Dembinszki tábornok letétele (1849 márczius 4) óta minden befolyás nélkül a fővezérlét körében, és a hadsereg többi pártja által korlátok köze szorítva lévén, e párt azon időben (1849 aprilban) csak gyanakvó örködést gyakorolt a táborban minden személyek és események fölött, küldözte gyanusító jelentéseit tulajdon futárai által a kormányfőnek és vette ennek titkos magatartási parancsait.

«A *túlzók pártja* leginkább nagyravágyó, vakbuzgó ifjakból állt, kik az 1848-diki európai forradalom által meglepetven, a magok politico-történelmi kiképeztetését a franczia első forradalom történelmének fölületes átlapozása által már befejezettnek hitték; e véres könyvben vélték ráakadni a legfőbb

kijelentésbeli törvényre a föld összes népei számára; minden ember cselekedeteit csak a szerint bírálták és az ott olvasott minták képeire akarták idomítani Magyarország sorsát. Nekik a forradalom vezérei nem valának eléggé forradalmárok! és egy nem vaktában cselekvő, hanem kötelessége és tudománya szerint előbb combináló tábornok egy semmirekellő gyáva volt az ő szemökben. A féktelenség emlőin földajkálva, s a forradalomnak szellemileg megromlott férfaitól vezetve, utóbb egész valójuk annyira telítve lett gyűlölettel mindenki iránt, a ki maga józan maradt a fejetlenség diadalai között... Ezek eszméryképe a vörös köztársaság volt; hősük Perczel Móricz; s az ennek parancsai alatt álló hadtestben létezett a magva e pártnak. Találkoztak hívei számosan a többi hadtestekben s így a magyar főhadseregben is; és szorgalmasan iparkodott e párt más pártok szökevényei által gyarapodni. Ennek daczára gyakori csalódások által önnön erőtlenségének tudatára jutva, utóbb 1849 júniusban a «kormánypárttal» szövetkezett, hogy így az irányában ellenséges állást foglalt többi két párt bukását annál biztosabban eszközölje.»

«Ha rendkívüli szellemi tulajdonok és őszinte jóakarát, párosulva nyugodt bátorsággal és semmi veszélytől vissza nem rettenő tetterővel — már a közönséges életben is a polgártársak csodálatát és bizodalalmát keltik: mennyivel inkább igazolt a világ előtt az egyéni akaratja fölládozásával, a háború veszélyeinek neki vezetett katona, ha bizalommal és szeretettel viseltetik az oly parancsnoka iránt, a ki mindent fölülmuló, semmi veszély által meg nem törhető lelki erőt fejt ki s azon fölül a hadjárat minden sanyarú viszontagságaiban alárendeltjei hűségesen gondoskodó barátjának, igazságos védnökének bizonyúl előtte.»

«Ilyen vezérnek bizonyúlt Görgei Arthur, mióta a parancsnokságot Pozsonyban 1848 november 2-dikán átvette... Ezért természetes volt, hogy személye iránt a feldunai hadsereg minden rangfokozataiban a legőszintébb tisztelet nyilvánúlt s a hozzá való ragaszkodás utóbb egész a föltétlen odaadásig fokozódott. A meddig e hadsereg önállón működött s az ország politikai viszonyaival nem jött semminemű összeütközésbe: addig e csodálat és odaadás, mondhatni, általános volt. A katona Görgeiben csak a katonát tisztelte. De mikor több hadtest egy fő hadsereggé egyesítettett (1849 február

12-dikén); Magyarország politikai pártjai észrevehetőbben előterbe léptek, elveik mellett komolyabban állást foglaltak s a katonai vezérek vetélkedése nyílt versengésbe ment át: akkor Görgei legőszintébb követői is szorosabban személye körül sorakoztak és pártot alakítottak, mely annál elszántabban es annál mélyebb gyűlölettel lépett föl a többi pártok ellen minél gyakoribb és hevesebb lett amazok támadása Görgei személye ellen. Szabatosan körülírt politikai program nélkül, de őt és cselekedeteit bátran és ernyedetlen kitartással védvén — e párt Görgei gárdájának nevezhető el. Hozzá tartoztak, a VII. hadtest nagy részén kívül, számosan a többi hadtestek tisztjei közül is; valamennyi közül Pölsenberg és Leiningen valának a legtevékenyebbek és legállhatatosab-
bak.»

«A forradalom anarchicus első hónapjaiban, a mikor a féktelenség hazafias buzgalomnak, az ékesen szóló tudatlanság nagyszerű tehetségnek, és az események nyugodt megfontolása reakciónak bélyegeztetett: a forradalmi pajzanság kivált az osztrák császári hadseregből a keletkező magyar hadseregbe belépett katonatiszteket választá nyilpontul. E tisztek azon törekvése, hogy az addigi chaotikus intézkedések helyébe egy szabatos rendszerét alkossák meg az új hadsereg szervezésének — pedanteriának csúfoltatott. Minden kísérletet, azt a sokféle tarka gyülevész fegyveres csapatot fegyelem és rendbeszedés által ütközetképeessé idomitni — úgy tüntettek föl, mint a magyar vele-született vitézségének tervszerű leigázását; és az elbizakodott avatatlanságtól duzzadozó hadi intézkedések ellenében a becses szaktudományra alapított óvó előterjesztések — árulás valának.»

«Később az 1848 októbertől fogva bekövetkezett események által fölfogásukban megezáfolt forradalmi intézők a történt mulasztások gyors helyreépítésére serkentették ugyan a régi katonatiszteket, sőt néha meg is fogadták tanácsaikat: de még e keserves kiábrándulás sem vala képes bizalmat gerjeszteni bennök az «iménti osztrák zsoldosok» iránt. A területi veszteségek, melyek szükségképen a magyar hadi szervezetből, a legénység hiányos fegyverzetéből és begyakorlatlan voltából, szóval a kedvezőtlen körülményekből származtak, szándékos rossz vezetésnek tulajdonítottak s a régi tisztek rovására írtattak; sőt még az utóbb kivivott előnyök sem bír-

ták teljesen elhallgattatni azt az ellenök hangosan kimondott gyanúsítást, hogy az ellenséggel czimborálnak?»

«A forradalomárok ez untalan gyanúsításai és egyre veszedelmesebbé váló törekvései végre is az elkedvetlenedést egész az elkeseredésig fokozák (a régi katonák szívében).»

«Ők azon szerte hangzó vészkiáltás hallatára, hogy Magyarország szentesített jogai veszélyeztetvék, siettek volt a háromszínű zászló alá, hogy az ősök példájára vérökkel pecsételjék meg hazaszeretetőket. Ők nemzetök boldogulásáért és becsületeért feltékenyen aggódva, és még a régi magyar hűségben és erkölcsben növekedve — megbotránkoztak azon visszaelésen, melyet a nép bizalmával üzni láttak; s az uralomra vergődött forradalmárok mindegyre világosabban kifejezett valódi cselzatai által önnön hazafiúi reményökben csalódottan, elvégre is e tiszték vissza kellett hogy rettenjenek a gondolattól, hogy ők is tudatosan az ország veszedelmét eredményezni segítsék. Ahhoz erőtlének lévén, hogy amaz örült irányzatok sodró dagályának gátat vetni bírjanak: szent kötelességöknek velték, legalább Magyarország teljes tönkrejuttatását megakadályozni; azon valószínű esetre, ha a magyar hadsereg utóvégre is le talál győzetni, legalább a történelem lapjain egy tiszteletre gerjesztő megemlékezést biztosítani számára, és megóvni a nemzetet a lelkiismeretlen föláldoztatástól.»

«E cselra szövetkeztek tehát más hasonló érzelműekkel — s a katonai pártot alakíták.»

«Az ország földtani fekvését, a nemzet történelmét, annak a szomszéd államokhoz való viszonyait és végre Európa politikai alakulatát fontolóra véve, e párt az aprilis 14-dikét rosszalta, saját politikai programjául Magyarország újjászületesere nézve az őszintén alkotmányos királyságot vallotta s a hadi operációkra nézve oda nyilatkozott, hogy a kivívott előnyöket egész erővel ki kell használni és a győzelemnek teljes kiküzdése után és esetén — az ő (e párt) programja alapján — pacificálni.»

«E párthoz tartoztak Aulich és Kmethy, számos magas rangú tiszt a vezerkarból és a sorból, és nagy számmal polgári egyének. Minthogy döntő esetekben Görgei szorosabb követői vele egyetértve cselekedtek: azért e párt a magyar főhadserégben az uralkodónak tartatott.»

«Ez volt az a négy párt a magyar főhadssereg kebelében.»

«De volt ezektől félre állva, még számos előkelő katona, kik kevésbé gondolván Magyarország boldogulásával, mint önnön nagyravágyásuk kielégítésével; a helyett, hogy legjobb tudomás és lelkiismeret szerint nyíltan és őszintén e pártok egyikéhez csatlakozván, azt tehetségök s a hadseregben máris elnyert magasabb állásuk által való jogosultságuknál fogva vezessék is s így vagy az egyik, vagy a másik elv mellett határozottan fölléptek volna: a forduló körülmények szerint fölváltva mindenik párttal mindenik párt ellen armánykodtak csak azért, hogy a divide et impera régi elve szerint a magyar főhadssereg fővezérségét a magok részére elnyerhessék.»

«Komárom fölmentése óta e pártok egymás iránti állása lényegesen változott. — Görgei elhatározása, hogy elvállalja a hadügyminiszteri tárczát — a mi a kormánynak Buda bevetélet meghagyó parancsa foganatosításával együtt járt — neki bátoritá ennek vetélytársait, egy döntő húzást tenni ellenében. A két republikanus párt*) fejeivel szövetségzén, mindenekelőtt elterjeszték és elhitették a hadsereggel, hogy Budát a legrövidebb idő alatt lehet bevenni; és ezzel azt remélték, hogy ezen jó előre jelentéktelennek kikiáltott fegyvertény által Görgei baberjai legalább nem fognak egy zöldebb levéllel gyarapodni. E tervök alatt az a gondolat lappangott, hogy ez úton bizonyosan elérik azt, hogy Görgei a fővezérlettel elszólttatik. Számításuk egyszerű volt. Vagy nem veszi be Budavárát hosszú ostrom után sem: akkor az ő katonai tehetsége kudarcot vallott a hadsereg szemében, a nemzet szemében. Vagy pedig beveszi Budavárát: akkor eleget tett katonai dicsvágyának. Mind a két esetben könnyű a kormánynak ürügyet találni, hogy a hadügyi tárcza átvétele végett a hadseregtől visszahívja: s akkor kell, hogy egyiknek közülök jusson valahára — a vezérbot.»

«Midőn a magyar hadsereg (Komáromtól jövet), már csak két mérföldnyire vala Budától (május 3-dikán), Klapka Gör-

---

*) E közös nevezet alá foglalja Bayer a Kossuth- vagyis kormánypártot és a túlzók pártját, miután april 14-dike után Kossuth, a «kormányzó» miniszteriuma nyíltan köztársasági programot tett közzé (Szemere).

geihez írt levélben azt tanácsolja neki: bele ne menjen, mert ő neki (Klapkának) Buda nagyon megerősítettnek látszik, Görgei a 27-dikén abbanhagyott támadólagos hadjáratot vegye föl újra.» (74—79., 144. l.)

«Nagyralátó alparancsnokok titkos terveitől s a pártok ellenséges indulatától szétilált állapotban ment végbe a magyar ostromló hadsereg bontakozása Budavár körül.»

«Alig fekezhető szenvedélyvel az első alkalomra lesve, hogy a Görgei pártfogása alatt álló katonai pártra támadhasanak; — a mint a május 4-diki legelső várroham szerencsétlenül végződött: rögtön kaptak az ürügyön a republikánus pártok, a hadsereg eddigi vezetését ócsárolni.»

«Szerintök a nap azért maradt eredménytelen részünkre, mert a támadás nem történt azonnal minden oldalról egyszerre és mert az Pestről is nem gyámolított; egy ily egyetemes ostromnak a meglepett, a jelentések szerint elkedvetlenedett várőrség nem birt volna ellentállni, mert a várban létező olasz Ceccopieri zászlóalj a harcban részt nem venni s az első alkalommal a magyarokhoz átállani szándékozott. Miután a támadás nem úgy intéztetett, a mint kellett volna, most már az egész vállalatot Buda ellen felsültnek kell tartani, mert a császári várőrség ezentúl szemes lesz, az olaszokat pedig, kik valószínűleg magoktartása által szándékukat elárulták, a várparancsnok ezután úgy fogja alkalmazni, hogy azoknak segítségére és átpartolására többé számítani nem lehet. Mindezen sajnálatos tényeket tekintve — indítványozák ez urak — előbb kémek által újból helyre kell állítani az egyetértést az olaszokkal, és azután egy újabb és egész erővel Pest felől is intézendő rohamot kell megkísérteni, és ha ez is visszaveretik, akkor föl kell hagyni az ostrommal és hátrahagyván egy körültáboroló hadat, föl kell venni megint a támadólagos hadjáratot» *) . . .

«E gyanúsítások és indítványok ellenében a katonai párt a következő érveket veté a mérlegbe, melyek súlyát minden heves ellenzés daczára elvégre is be kellett ismerni.»

«Miután Buda ostromához a kormány határozott kívánságára hozzá fogtunk: azt már most szigorún a katonai mű-

---

*) E nézetnek és kívánságnak Nagy Sándor állt az élén. — *Pesti Napló* 1880 szeptember 23-diki tárczája.

vésznet szabályai szerint folytatnunk kell a kielégítő eredményig.»

«Csak a teljes tudatlanság a katonai szakban képzelhette azt, hogy az osztrák fővezér a vár védelmezését megparancsolta volna, hogy ha ez annyira tarthatatlan, hogy mindjárt az első nekirohanásra elesni kénytelen; és csak a kik az ellenséges csapatok árulását teszik önnön győzelmök föltételvé és képződésökben még Henczi tábornokot is tulajdon titkos szövetségesöknek tartják, csak azok ámíthatták önmagukat azzal, hogy a budai várórség mind azt a sok fegyvert és lőszerkészletet viadal nélkül által fogja nekünk szolgáltatni.»

«Az előkészületek az ostromhoz meg vannak téve a szigorú elmélet szabályai szerint.»

«A támadásnak Pest felől támogatása oly meggondolatlan kihívás lenne, mely a nélkül, hogy a kívánatos sikert elősegítené, nagyon valószínűleg e város romlását fogja eredményezni. De minthogy azalatt, míg a vártörő lövegek megérkeznek, a várórséget fárasztani s a kiszemelt támadó pontok iránt tévedésbe is kell ejteni: több rendbeli színleges roham fog rendeztetni s ezek alkalmilag Pest felől is támogattatni, azonban minden ebből Pest városát érhető hátrányokért a felelősség azokat fogja terhelni, a kik e kihívást most kieroszakolják.»

«Arról azonban, hogy az egész ostrommal megint hagyjunk föl, csak az esetre lehetne szó — még pedig igen is szó lehetne még akkor is, mikor már a komoly támadások elkezdődtek — ha az osztrák főhadssereg felénk támadó mozdulatot tenne, és ha másrészt sikertelen kísérletek eléggé bizonyították volna, hogy a vár nem fog oly hamar elesni, mint ennek meg kellene történni, hogy utána még jókor teremhessünk Komáromnál, hamarabb, mint a támadólag előnyomuló ellenség.»

«Mert a magyar hadsereg becsülete, melyet ezen dobásra könnyelműen föltettek, megköveteli, hogy az egész világ előtt megmutassuk, mikép ő minden neki földadott küzdelmet elfogad és megáll — vagy győztesen, vagy győzelemre méltón.»

«Mivel azonban a császári fősereg ily általános előnyomulása igen hamar nem várható, másrészt a mi támadó hadjáratunk új folytatása, ha rögtön történik is, már el van késve, azért arra kell hatni a kormánynál, hogy ez időközben annyira szaporítsa a hadsereget, hogy az Buda bevétele után a

küzdelmet az osztrák főhadsereggel — jóllehet ez is időközben erősödik — bátran és sikerrel újra fölvehesse.»

«Mint hogy Görgei is e nézet mellett nyilatkozott s azt határozata által parancsá emelte: a republikánus pártok jól kieszelt terve ez egyszer tökéletesen fölsült.»

«Most aztán a magyar vezérkarnak első gondja volt: az ostromágyúk megérkezését siettetni.» (79—81. lap.)

«Miután elment az újabb futár Komáromba az ágyúk kikészítése siettetését sürgető parancsossal: május 5-dikén a tulajdonképeni támadás behatóbban megvitattatott, az előtte való napi erős szemle eredményei nyomán. Az ekkor nyilvánult nézetek és határozatok ennyibe foglalhatók össze:

«A magyar csapatokkal szemben Buda csakugyan uralkodó magas fekvésénél fogva és Henczi tábornok czélszerű védintézkedései következtében, valódi erősség gyanánt veendő számba. Ezért a támadás, ha még oly jól intéztetik is, egyelőre csak a vízmű erődítvényére s az alsó várkertre terjedhet, mert a magasra rakott várfalaknak egyszerű lábtók útján való megmászsása a legvitézebbül támadó csapat részéről is előreláthatólag ismételten eredménytelen fogna maradni . . . De mint hogy a vízmű elhódítása által sem lenne egyéb nyerve annál, hogy azután az itten győztes honvédek a Duna felől is a várfalak tövéig eljuthatván, azokat itt is csak meg kellene mászniok; továbbá, hogy a várórség a szükséges víz újból való megszerzése végett folytonos kirohanásokra lenne rákényszerítve; de ezek ellenében alig lenne módunk a kellő takaró helyiségekre szert tenni honvédeink számára: azért a jelen pillanatban a komoly támadás valóban csakis igazolhatatlan mézszárszékre hajtás lenne.»

«Meg kell tehát próbálni erkölcsi kényszerhatás által oldani meg a föladatot: Budát a lehető leghamarább, a lehető legkevesebb emberáldozattal venni be. Henczi tábornoknak Jellasicshez intézett (általunk elfogott) leveléből látni, hogy amazt fölebbvalói igen hamar érkezendő fölmentés ígéréttel biztaták. Föl kell tenni, hogy e remény tartja a lelket az örségben. Ha már most az ígért határidő letelik az ígért teljesítése nélkül; ha az osztrák örség nappali és éjjeli folytonos színlelt támadások által a kidülésig kifárasztatik, s a várban maradt polgárok házaikban szakadatlan rémítettnek: akkor

remélhető, hogy egyszer egy ily színleges támadásból nagy nehézség nélkül át lehet majd menni egy igazi rohamra.»

«Hogy a szándékolt hatást fokozzuk és a komoly támadásra való átmenetet előkészítsük: a Nyárshegyen, mely legközelebb eső ellenmagaslata a várfalnak, rögtön hozzá kell fogni egy tűztelep (gátony) megépítéséhez, mely «leszerelő ágyútelep» gyanánt szolgáljon és melynek védő működése alatt későbben ugyanazon dombon a «restörő» ágyútelep fog épülni. Azon kívül a már (a Kalvária-hegyen, kis Svábhegyen, a nagy svábhegyi lejtő szőlőiben s a Gellérthegyen) álló ágyúütegekből szakadatlanul lödözni kell a várat és több helyen fölglyújtani; és mindenik hadtestünkből minden éjjel négy-négy század, a Kmethy-hadosztályból pedig kettő, estétől reggelig riadásban és viadalban tartsa az őrséget.»

«Ez intézkedések következtében a Buda ellen való egész hadművelet két időszakra oszlik:

«1. A komoly támadáshoz való előkészületek, május 5-dikétől 16-dikáig (11 nap).»

«2. A komoly támadások; május 17-dikétől 21-dikéig. Öt nap.» (79—84. lap.)

«. . . De a Komáromban hátrahagyott tűzértisztek minden fáradozása daczára Guyon a tőle követelt (hat darab huszonnégy fontos ágyú és hat darab hatvan fontos bombavető taraczk) lövegek fölszerelését ki tudta játszani és ők, hajszolva a magyar fővezérlét parancsai által, végre le is jöttek nem többel, mint egy darab tizenhatszáz fontos, négy darab huszonnégy fontos ágyúval és négy darab hatvan fontos taraczkkal; összesen kilencz darab löveggel! És még ezek számára is csak oly kis mennyiség kész munitióval, hogy ez alig telt két napi lövetésre. Még ugyanaz nap egy új futárnak kellett Komáromba lótni a legszigorúbb parancsossal, hogy a várparancsnokság rögtön küldjön újabb elégséges löszert.» (103. lap.)

«Az ismételten beállt lőszerhiány május 12-dikén Szolnokról érkezett szállítmány által megszűnt.» (105. lap.)

«Komáromból csak május 18-dikán érkezett meg a további szükséges munitio.» (118. lap.)

«Elérkezett végre az idő, mikor az ostrom kezdésekor fölállított föltételek, úgy látszott, teljesültek. A várőrség megcsalódott a fölmentés iránti reményében. E csalódásnak, a

szükséges pihenés nélkülözésének s az egyre rémesebben terjedező járvány betegségeknek az örség physikai erejét tetemes mértékben föl kellett emészteniök. Elszántságánál fogva lehet, hogy most is egy komoly rohamot elsőre visszaver, de a minden rendelkező módon folyton folyvást megújított rohamoknak utóvégre, minden erkölcsi bátorság daczára, engedni lesz kénytelen, már csak csekélyebb számánál fogva is.»

«A vár szorult állapotáról Kmethynek egy belopódzott honvédje által értesülvén, és bízván az eddigi számos színlelt roham által jól betanult s a leendő veszélyekhez hozzá tördött honvédség kitartásához: a magyar fővezérlet kiadta a parancsot, hogy Budavár végleges megrohanásához május 21-dikén pitymallatkor hozzá kell fogni és nem hajtva semmi visszaverésre, mindannyiszor meg kell azt újítani mindaddig, míg csak a vár bevétele nem sikerül.» (123. lap.) Eddig Bayerből.

Birtokomban van a következő eredeti jelentés bátyámhoz ironnal német nyelven írva: «Reggeli öt óraker. Május 21-dikén 1849. Ha Isten is úgy akarja, tartani fogjuk magunkat a várban, melynek egy részét, az ólak táját, kilencz zászlóalj hadtestemből már elfoglalva tart. Honvédeim úgy küzdenek, mint az oroszlánok. *Nagy-Sándor* s. k. (Kívül): Tizenegy zászlóalj van a várban.»

Ekkor vágatva ment a parancs Aulichhoz, Kmethyhez es Leiningenhez, hogy kiki a maga várfal-részét rögtön vegye be es kivált Leiningen emberei a lábtókon a Bécsi kapu táján minden áron mászszák meg a falakat. Megtörtént — es hét óraker reggel a háromszínű zászló ott lobogott a bevett várnak minden pontján . . .

Arthur bátyám Henczinek ország világ hallatára adott szavát — nem váltotta be: az örséget nem hányatta kardra.

A magyar hadsereg föloldotta öt ez adott szava alól.

A lánczhyd, mely az egész ostrom alatt bátyám kiváló gondjainak tárgya volt, hál' Istennek ma is áll! Egy kétségbeesett, neki bőszyűlt osztrák katonának merénylete e gyönyörű hyd ellen — meghíusult.

E hyd köépitményein ma is öt ágyugolyó nyomát látni. E nyomok helyeztetése es különböző nagysága világosan mutatják, mely irányból es kitől eredtek a lövések. Kettő kicsiny, hat-fontos mezei ütég lövése — a budai hidfőépitménynek

Gellérthegy felőli gránitoldalába ütődött, alúl. Ezek Aulich gellérthegyi ütegének lövései valának s a május 4-dikén Kmethy részéről a vízmű-erődítmény ellen intézett legelső megrohanásnak támogatására szánt lövések közül valók, még pedig a legelső próbák lehettek, azért estek olyan alant.

A többi három golyónyom — egyik a budai hídoszlop Budára néző lapjába a bal láncz fölött (Buda felől nézve) a másik ugyancsak e budai hídoszlop déli oldalába (a körüljárda fölött, a hol már nem gránit hanem homokkő van) ütődött belé. A harmadik a pesti hídoszlopnak Buda felőli lapján látható, körülbelöl ugyanolyan tájon a bal láncz fölött, mint a budai oszlopon is. Mind a három, vártüzérség nagy ürméretű lövegére vall, a minők Pesten nem is léteztek birtokunkban.

Tehát Pestről — tehát magyar részről nem estek e lövések. Pest felől Henczi nem támadtatott meg ágyútűzzel. Lehet, hogy neki, vagy tudtán kívül Alnoch ezredesnek, ki e hidnak különös haragosa volt, egy pillanatig komoly szándéka vala e remekművön, jövendő nemzedékek tulajdonán és örömen, állni bosszút önnön előrelátható sorsáért, de aztán mégis meggondolta a dolgot. Lehet az is, hogy egy durvalelkű osztrák pattantyúsnak pajzánsága kezdte ki a hidat és hogy főlebbvalói csakhamar betiltották e válogatott multságát.

Pest városát Arthur bátyám nem óvhatta meg a lebombáztatástól. De mindent, a mi tőle télt, elkövetett vagy gondosan került, hogy csak Pest megkíméltessek a veszedelemtől. Már Gödöllőtől fogva volt rá gondja, a hol Kossuth fejéből ő beszélte ki azt a tervet: az isaszeghi csata után egyenesen Pestnek neki menni. Sőt már újévkor is, a hol Kossuthnak azon tervét, hogy a fővárosokat tartani és védelmezni, tehát Windischgrätz tüzértámadásának kell kitenni, szintén ő hiúsította meg.

Budán az osztrák várparancsnok elfoglalt levéltárában eredetiben megtaláltatott egy Henczinek szóló parancs, melyben a császári fővezérlet azt rendeli, hogy «Pest városát ki-mélni kell».*) Ez egy.

És: Henczi 1785. evben október 26-dikán Debreczenben

---

*) *Die Belagerungen der Festung Ofen.* 143. lap. 20. megjegyzés.

született.*) Ez a másik, a mit még megjegyezek Budavárnak — kétségekívül — hős védőjéről.

«Ő (Görgei) dicsőségesen el is foglalta (Buda várát)» írja Kossuth a widdini levélben, «azonban három hetet vesztett**» — utána ismét kipihent — újonta elveszett egy hét s azzal a haza!»

Ha május 21-dikén ráért és rá gondolt volna valaki, akkoriban ki lehetett volna számítani utólag órára, hogy azon tizenhét napból, a mennyibe Buda visszafoglalása valóban került, a mely tehát elveszett Magyarország teljes győzelme lehetőségére nézve! «mennyi idő nyomja Guyon Rikárd komáromi várparancsnok lelkét, vagy más szóval, hány nappal hamarabb lehetett volna bevenni Budát, ha Guyon, szoros kötelessége szerint, az első percztől fogva elősegíti a vállalatot, ha nem akadályozza, nem késlelteti bátyám actióját (egyúttal a kormány parancsát) oly világos rosszakarattal és ellenszegüléssel, mely — ha a kormányzó dédelgetése nem óvja vala meg tőle -- rég homlokán viselné a megérdemelt bélyegsütést, és mely miatt, ha Buda bevétele után a Komáromhoz visszaérkező főhadserg és fővezénylet még ott találja Guyont: nincs az a lelkiismeretes magyar hadi törvényszék, mely legjobb meggyőződése szerint Guyont halálra ne ítélje.

És ha igaz az, hogy, a mint Komárom fölszabadítása után Görgei Arthur lefelé fordult Budának s ezzel idő engedtetett Ausztriának, vert hadseregét újjá szervezni és szaporítani — ha igaz, mondom, hogy akkor aprilisi győzelmeink egész sorának hadászati eredménye oda veszett, oda a hadjá-

*) *Die Belagerungen der Festung Ofen.* 72. lap.

***) Ez számolási hiba, melyre az adhatott alkalmat, hogy három hét annyi mint huszonegy nap és május hó 21-dikén esett el a vár — tizenheted napra. A «pihenést» is látni fogjuk. Épen midőn ezt írom, 1884 július 15-dikén olvasom a 672/194. számú *Nemzet* tárczájában, hogy «három hónapig tartott Buda ostroma . . . melyet csakis ürügyül vett Görgei . . . hogy a császár időt nyerjen arra, hogy osztrák testvérje megmentésére siessen!» Ezt pedig elmesélteti egy szellemes francia turista hölgygyel egy szellemes magyar ember, talán épen az, a kinek édes atyjának, mikor ez nagy bajban volt, önzetlen szolgálatot tett Görgei Arthur. Kérdezze édes anyjától; az még él.

rat! s ezzel az egész függetlenségi harc sorsa már april végén el volt döntve, s a mi azután még három és fél hónapig következett, az mind már csak utójáték;

ha áll az, a mit sokan ma is hisznek és vallanak, hogy viszont, ha ő a szerencsésen megindult hadjáratot szakadatlanul odább folytatja, akkor elviheti a háború színterét Ausztriába s akkor ezzel megelőzhetjük, megakadályozhatjuk az orosz intervenciót s akkor ott, osztrák földön Görgei Arthur megkötheti a békét és ő kötheti meg azt (tessék meggondolkozni, mi rejlik e föltevésben — az april 14-dikével szemben);

ha mindez, mondom, áll és igaz: akkor a megtörtént bal fordulatért, a félbeszakasztásért nem Görgei Arthurt lehet felelőssé tenni, hanem azokat a férfiakat, a kik nem voltak a kellő gondoskodással az iránt, hogy a magyar főhadserg, melytől ama nagy föladat megoldását várták követelték, ki is zsákmányolhassa addigi győzelmeit;

azon férfiakat, kik e kizsákmányolhatás múlhatatlan föl-tételeit kezök közt tartották,

kikre a magyar főhadserg folytonos és gyors szaporítása, minden kellekkel való ellátása, első sorban a nagyban fogyasztott lőszer idején való pótolgatása, a tartalék-munitió kiegészítése és kéznél készletben tartása bízva volt*) és a kik épen akkor, mikor a puskapor legsűrűbben fogyott s arra, hogy az ellenségnek sarkában tovább fogyaszthassa fönnakadás nélkül, a főhadsergnek épen legnagyobb szüksége volt, egészen másra gondoltak, a mire semmi szükség nem volt, sőt olyan másra, a mi a hadserg belső legnagyobb szükségét — az egyérműséget s egyetértést — megőrlötte, megbontotta a zászló alattomos megváltoztatása által, a pártokra oszlás kihívása által, april 14-dike által.

Még tovább megyek vissza a múltba: azon férfiak a felelősek, a kik csak azért, hogy a hadserg szellemét, melyet észszel föl nem értek, a hadsergnek azt az egyetértését főparancsnokával, mely szellem és mely egyetértés utóbb az

---

*) «Szüntelen lelkesedést önték a népbe» — írja Kossuth a widdini levélben — «s a honvédelem minden ágai fölött örködém.» Magyar kiadás 24. lap. Német kiadás 12. lap.

aprilisi győzelmeket eredményezte, megbonthassák vagy megtörjék — az egész február havát Dembinskivel, s utána egész márczius havát mással, meddővé tétettek s így két hónapot vesztegettek el a sors által szűken kimért időnkől, olyan két hónapot, a mikor még ugyanannyi idővel meszszebb vagy készületlenebb volt a czár . . .

Idősb GÖRGEI ISTVÁN.

AZ ANGOL VÁLASZTÁSI REFORM.

Ez év júliusának 8-án a lordok háza elvetette az alsóházból fölkerült választási törvényjavaslatot; más nap reá Gladstone egybehívja a kormánypárti képviselőket és kijelenti, hogy váltig ragaszkodik a billhez, de most nem kívánja a felsőházhoz visszaküldését, hanem félretévén minden halasztható törvényhozási munkát, az ülésszak nem sokára be fog záratni, hogy a parlament ősszel minél korábban egybehívható legyen, a mikor a választói bill azonnal ismét föl fog küldetni a lordok házába s a kormány minden alkotmányos eszközt föl fog használni arra, hogy a bill ott elfogadtassék. A következő napon Gladstone ezt a nyilatkozatot lényegében ismételte az alsóházban.

A választói jog kiterjesztéséről az angol képviselőházban elfogadott javaslat, melynek tárgyalása három hónapon át nem kevesebb mint huszonhárom ülésben folyamatban volt, soká fogja még az angol közvéleményt izgalomban tartani s a continens figyelmét is magára vonni. Még mialatt az alsóház tárgyalta a billt, mind határozottabb lön a hír, hogy a lordok háza, melynek 500 tagja közül 300 conservativ-ellenzéki, el fogja azt vetni. Már ekkor megindultak a meetingek a javaslat mellett; mikor pedig az csakugyan elvettetett, napról-napra zajosabbak lettek a conservativ lordok ellen a tüntetések, a népgyűlések, melyekben miniszterek is részt vettek és a melyekre az első jelt maga a miniszterelnök adta az alsóházban; élesebb lett a sajtó támadása a főrendiház, mint az olygarchia, a privilegiumok stb. bástyája ellen. Ez az izgatás a nyilvánosság minden terén eltart majd, míg a választói jog kiterjesztése törvénynyé válik; eltart legalább is késő őszig, ha akkor va-

lami compromissum sikerül és még tovább, ha a javaslat a felsőházban ismét elvették s a kormány számos liberális peert kineveztet a felsőházba vagy pedig elosztatja a parlamentet. Ez utóbbi esetben az új választás idején az izgatás még kevesebb és a döntő jelszó a *franchise bill* lesz. És ha a választás többséget hozna is a conservativeknek, a törvényjavaslat megint fölszínre kerül; mert ők is múlhatatlanul szükségesnek ismerik, hogy a városi alacsony census a megyékre kiterjesztessék. Már pedig a választási reformok története szerint nagyon valószínű, hogy az esetleg következő tory-miniszterium a választó jog kiterjesztése dolgában még tul fog tenni a liberális kormány javaslatán.

Miben áll a Gladstone-kormány választási reformterve?

Az egész reform három reszből áll. Egyelőre azt a javaslatot terjesztette elő, mely a választó jog terén fönnálló vizszasságokat megszüntetné, a censust lehetőleg egyenlővé tenné városban és megyében mind a három országban és ez által tetemesen kiterjesztené a választói jogot. A jövő ülésszakban előterjeszti, a lényegesen szaporodott választók számba vételével, a kerületek új beosztására s a választók összeírására vonatkozó javaslatait. Mind a három javaslatot még a mostani parlament által kívánja megállapíttatni, úgy, hogy az 1886-ra várható föloszlás után az új választás lehetőleg már az új kerületek szerint történjék; a választói jogról szóló első javaslatát azonban haladéktalanul kívánta tárgyaltatni s a redistributióra való tekintet nélkül ázonnal törvény erőre emeltetni.

Ez utóbbi billt Gladstone az alsóház február 28-diki ülésében jelentette be. Célja lehetőleg egyenlővé tenni a három királyságban, és pedig a jog kiterjesztésével, a censust. A választói jogczim számos törvényből és régi szokásból veszi eredetét és különböző nemcsak a három királyság mindegyikében, hanem ezeken belől a szerint is, a mint a kerület városi (*borough franchise*) vagy megyei (*county franchise*). A javaslat szerint a régi időkből átszállott egyes jogczimek föntartandók, a minthogy czélzata általában kiterjesztő s nem megszorító; a fönnálló alacsonyabb városi census maga is mérséklendő s így a megyei népességre egyformán alkalmazandó. A városi választói jog első sorban és legnagyobb részt az 1867-ben *Disraeli* által keresztülvitt *household-fran-*

chise vagyis a háztartási szavazati jog. E szerint mindenki, a ki egy évig tíz font sterling bért fizet lakásért, boltért, műhelyért stb. vagy ennyi értékű lakást stb. tart bérfizetés nélkül más vagy a saját házában, akár földdel vagy a nélkül, tekintet nélkül arra, hogy visel-e s mennyi adót, választói joggal bír. Most azt ajánlja a kormány, hogy viszont a tíz font sterling évi jövedelemmel járó földbirtok vagy ennyit fizető földbérlet, ha nincs is hozzá ház, szintén adjon városokban szavazati jogot.

Fontos jogkiterjesztést alapít meg «a szolgálati választási jog», a most először szóba hozott *service franchise*. Eddig a háztartási szavazó jog a városokban egy bizonyos értékű lakás tartásához van kötve; ezentúl, a háztartási elv kibővítésével, az is, a ki szolgálati viszonyánál fogva bír akármi értékű lakást, ha önálló háztartása van, választási joggal fog birni. A reform lényege a háztartás fejének megadni a politikai jogot, és a szolgálati viszonyból eredő külön lakás is, tekintet nélkül értékére, megadja a szavazati jogot csak úgy, mint a tíz font értékű vagy ennyi bért fizető lakás. Ily alapon kijut a választó jog közintézetekben lakó magas állású hivatalnokoknak, kijuthat urasági szolgálóknak, házfőlügyelőnek; és a vidéken alkalmazva: csősznek, pásztornak, béresnek stb. Ez az új census tetemesen szaporítja különösen az alsóbb társadalmi rétegekben, a hol más alap hiányzik a szavazati jogra, a választók számát.

A vidéken, a megyékben jelenleg részint ötven, részint tizenkét font jövedelem vagy bér után, az elsőt az 1832-diki, a másodikat az 1867-diki törvény szerint számítva, adatik meg a választói jog. Az ötven fontnyi bérleten nyugvó censust Gladstone egészen mellőztetni kívánja, a tizenkét fontnyi alapot pedig tízre leszállítani. Ez a mérséklés sokkal nagyobb hatású, mint a mennyit a tizenkét és tíz közti különbözet mutat; mert az utóbbi tíz font tiszta jövedelem vagy bérlet kiszámítása sokkal kedvezőbb, mint a választó jog alapjául szolgáló összeg eddigi kiszámítási módja. A megyében a jövedelmen alapuló szavazati jog nem volt és nem lenne jövőben sem ott-lakáshoz kötve, míg a városi census az illető borough területén való lakástól van és lesz is föltételezve. Minthogy a bér vagy jövedelemre nézve ehhez képest városban és megyében egyaránt tíz font lenne a census: a háztartási, lakási s

szolgálati szavazó jog, a mint a városokra nézve ajánltatik, a vidéken is alkalmazandó s így az egyformaság legnagyobb részt keresztül lesz vive. Ez áll Angliáról és Walesről.

Skócziában sok sajtószertűség áll fönn a választói jogot illetőleg, a mely fönn is fog tartatni. A városokban most is megvan a tíz fontnyi sterling bér- vagy jövedelmi alap és ez behozatik, az ötven font alap eltörlésével, a megyékbe is; a háztartási s szolgálati census Anglia mintája szerint — a *household suffrage* nem hozatott be Skócziába az 1867-diki reform alkalmával — szintén meg fog honosittatni városokban és megyékben egyaránt. Irhonban is többféle úgy a városokban, mint a megyékben a census. Van más-más számítással városokban négy és tizenkét fontnyi bér- vagy jövedelmi census; mindakettő úgy, mint Angliában és Skócziában, tíz fontnyi alapra alakittatik át, városban és megyében egyaránt. A háztartási s szolgálati census itt is alkalmaztatik. A választó jog alapja ezek szerint nagyban egyenlő lenne mind a három királyságban úgy a városokban, mint a megyékben, és hatása legfőképp abban nyilvánul, hogy a városokban honos háztartási szavazó jog kiterjesztetik a megyékre s ezzel igen nagy számú új választó alkottatik meg.

Ez Gladstone javaslatának lényege, a melyhez egész seereg fontos kérdés kapcsolódik. A legközelebbi az: szükséges-e a városi s megyei választási census egyneműsége? A borough és county az önkormányzat különböző alapjainál fogva mindig különböző alapokon választottak az alsóházba; a censust illetőleg Gladstone maga 1866-diki választási törvényjavaslatában a megyékre nézve tizennégy font jövedelmet, a városokra nézve hét font jövedelmet indítványozott. Disraeli 1867-ben eredetileg tizenöt font adó alá vont évi jövedelmet javasolt, mely tízre leszállított, a városokra nézve pedig egészen külön alapon a választó jogot az állandó lakástartónak ajánlotta megadni, tekintet nélkül arra, hogy visel-e adót, csakhogy, ha ki van vetve reá a lakás után szegény-adó, akkor le kell fizetnie a január 5-dikén esedékessé vált adót július 20-dikáig, hogy a választók jegyzekébe fölvetethessék.

Alig múlt el néhány éve, hogy életben volt a háztartási census, melynek behozatalát maga lord Derby, akkori miniszterelnök úgy jellemezte, mint «ugrást a sötétben», és Disraeli maga bevallotta, hogy nem sokára eljön az idő, mikor e vá-

lasztói jogot ki kell terjeszteni a parasztságra, a mezei munkásokra is. 1872-től fogva majd minden ülésszakban történt az alsóházban indítvány a háztartási census kiterjesztése érdekében, a liberális választási programbeszédekből a megyei választók censusának leszállítása s a városiakkal való egyenlővé tétele ritkán hiányzott; az 1880-diki választási campagne alatt pedig, mely Beaconsfield vereségével végződött, a választási reform első rendű követelményül tüzetett ki. S a conservativoknak nem csekély része — bár Disraelit 1867-ben pártbívei közül sokan éppen a háztartási census alkotása miatt «conservativ árulónak» (*conservativ surrendernek*) nevezte el — szintén hirdeti egy idő óta a választói jogczím egyenlővé tételének szükséges voltát. Hogy is lehetne azt az igazságatlanságot föntartani, hogy például az alig 6000 lelket számláló Eye nevű rendezett tanácsú városka (borough) valamely lakosa, a ki alig fizet valami adót, szavazatával az ország kormányzatába befolyjon, míg az 57,000 lélekkel biró, határos St. Helens mezőváros egy lakástartója, ki amannál esetleg több adót is fizet, szavazó jogot ne gyakorolhasson? Jól mondotta nyolcz évvel ezelőtt lord Hartington, hogy «a választó jog tekintetében Anglia úgy van, mint a lépcsőn lemenő ember: az egyik lába egy felső, másika egy alsóbb fokon áll; ez nevétséges, tarthatatlan állás.»

Fontos kérdés továbbá az, hogy mennyivel fog Gladstone javaslata következtében, ha törvényerőre emelkedik, a választók száma gyarapodni és mely rétegekből állanak elő az új választók?

Gladstone azt hirdeti, hogy minden arra való polgár — *capable citizen* — minél több, annál jobb, nyerjen választói jogot; az alkotmány annál szilárdabb, minél többen járulnak föntartásához. Az 1832-diki választási reformot a brit szabadság Magna Chartájának tekintették és ez az alaptörvény lord John Russel akkori számítása szerint fél millióval szaporította volna a választók számát, tényleg azonban az öregedés sokkal kisebb lett. 1866-ban a választók száma 1.136,000 volt; az 1867 és 1869 közt alkotott választó törvények következtében ez a szám 2.448,000-re emelkedett és jelenleg a választók száma három millió. A mostani javaslat értelmében a választók száma növekedni fog Angliában 1.300,000-rel, Skótországbán több mint 200,000-rel és Irhon-

ban több mint 400,000-rel, összesen két millióval, majdnem két annyival tehát, mint a mennyi 1867 óta s több mint négy annyival, a mennyi 1832 óta a választók akkori számához együtt véve adatott. E becslés ellen nem történt kifogás; de annál nagyobb kérdés az, hogy mikép oszlik meg ez a két millió új választó, mennyi esik belőle mezei, mennyi városi munkásokra? mennyivel erősbítheti a szabadelvű, mennyivel a conservatív pártot? mennyiben változtatja meg a mostani kerületek pártjellegét, és milyen hatással lesz az irhoni viszonyokra az ottani választók tömeges szaporítása?

A *capable citizen*, a választói jogra méltó polgár, fogalmát sokféleképp variálták ellenzéki s kormánypárti szónokok. Volt a ki azt vitatta, hogy ha például a szolgálati census következtében szavazó joggal fog birni egy állandóan alkalmazott mezei munkás, miért ne lenne szavazó jogra méltó az az önállóan gazdálkodó birtokos nő, a ki azt a munkást alkalmazza s a ki a helyi hatóságok választásánál szavazatot tényleg gyakorol, sőt bizonyos tisztséget (például az iskolaszéknél) visz is? Gladstone úgy látja, hogy a jogkiterjesztés túlnyomóan a mezei munkásoknak ad szavazatot. Már pedig a mezei munkások, a mennyiben városokban laknak, eddig is helyesen gyakorolták a választó jogot; hogy pedig a vidéken is értelmesek, élelmesek és a közügyek iránt érdeklődők, azt a mezei munkások úgy kereseti szövetekezések, mint más társulások alakításával és üzletvitelével, nem különben a politikai gyűlésekben való részvételökkel eléggé bebizonyították. Az igen mérsékelt liberális Goschen, a Beaconsfield-cabinet tengerészeti minisztere, a bill első olvasását megelőző vitában, márczius 3-dikán, szintén örömmel fogadja a választói jog kiterjesztését a mezei munkásokra, a kik annak helyes gyakorlására értelmiségöknél fogva épen oly képesek, mint a városiak. Ő is dícsérőleg említi a mezei munkásoknak *Trades Union*okban való ildomos részvételét, közös vállalataik gyarapodását, a munkaadók ellen ügyesen vitt küzdelmeiket. Volt idő, mikor maga is merész lépésnek tekintette a munkásosztály belevonását a választók körébe; ma már az eszélység azt ajánlja, hogy a munkások, kik a törvényhozásra amúgy is éreztetik hatásukat, politikai jogokkal fölruháztassanak.

Igen tanulságos, a mit e nagy tapasztalatú s tudós államférfiú a munkás-osztálynak a választók körébe leendő be-

vonásáról előre mond. 1866-ban ugyanis Gladstone választási javaslatában hét font sterling censust ajánlott, a mi nek következtében Angliában 202,000-rel szaporodott volna a választók száma; hat font sterling census mellett a szaporodás 304,000-re ment volna, a mi azon időben aggodalmas számnak látszott azért, mert a választók negyed része, vagyis 126,000 úgysis munkás volt, és a szaporodás ugyanezen osztálynak szolgálván javára, annak kezébe helyezte volna át a többséget. Gladstone nem hitte, hogy a parlament ezt elfogadja s azért a magasabb censust ajánlotta. S mi történt ezután? A Russel-Gladstone miniszterium megbukik és utána 1867-ben a Derby-Disraeli kormány javaslatára 900,000-rel szaporodott a választók mennyisége. Ekkor alkotta meg Disraeli, a mi előbb lehetetlennek látszott, a «conservatív munkást». Csakhogy ez a munkás azóta folyton és igen nyomatékosan gyakorolja befolyását az egész conservatív politika irányára s e pártnak a nagy iparos városok munkásai által választott tagjai, de a conservatív párthoz tartozó legtöbb képviselő egészen más jellegű ma, mint 1867 előtt. E választó törvény életbe lépése óta valamennyi párt óriási haladást tett democraticus irányban. Most újból 1.300,000-rel szaporították Angliában a választók száma. A két ízben történő szaporítás együtt véve kivieszi a politikai hatalmat azok kezéből, kik 1866 előtt gyakorolták és egészen más osztály kezébe helyezi át. Ez Goschen nézete a választási jog újabb, tömeges kiterjesztésének várható politikai hatásáról.

Szerfölött fontos továbbá az irhoni választók szaporításának kérdése. A mostani 200,000 helyett lenne, Gladstone számítása szerint, 600,000. Ez a fokozás a conservatív és szabadelvű pártra nézve egyaránt megdőbentő. Az ir nép negyven százaléka nem tud írni-olvasni, legnagyobb része nyomorúságos helyzete miatt a megvesztegetésnek nagyon ki van téve, hosszú időn át kivételes rendszabályok fognak ott fön tartatni, az ország nagy részében az unio fölbontására törek-szenek, a választók szaporítása következtében a nemzeti párt, melynek feje Parnell, 35—40 képviselő helyett 103 közül 90—95-öt fog választhatni s a loyalis párt, mely a nép egy harmadát teszi, különösen a protestánsok, el fogna nyomatni az ellenséges választók újabb tömege által. E fenyegető veszélyvel szemben több rendbeli orvoslatot ajánlanak, mely a

bill különböző tárgyalási stadiumaiban föl is vettetett. Némelyek azt kívánják, hogy a törvény ne szóljon Irlandról is; mások azt sürgetik, hogy az ir képviselőknek, különben is túlságos száma szállítassék le az országot igazán megillető arányra, a mi egyúttal a választó kerületek új beosztását is maga után vonná; mások ismét a kisebbségek képviselőit behozatalát sürgetik, minthogy csak ez úton menthető meg a loyális kisebbség a Nagybritanniától elszakadni vágyó nagy tömegben való elmerüléstől.

A miniszterelnök előterjesztése ellentétbe helyezkedik mindezekkel az igényekkel. Ellenzi Irland kizárását a billből. Az egyenlőséget keresztül akarja vinni mind a három királyságban; a kivételes rendszabály ezen a téren táplálná a nagyban lecsillapodó elégtelenséget Irhonban és igazi okot szolgáltatna arra az örökös panaszra, hogy Anglia mostohán bánik az irekkel. Az ir képviselők létszámát nem kívánja megszoríttatni; mert itt még inkább, mint Skóciát illetőleg, tekintetbe veendő a kerületek nagy távolsága a parlament székhelyétől és még a közbeeső tenger is. Skóciában a képviselők száma szaporítandó lesz, úgy szintén éjszaki Angliában, valamint Londonban és néhány más nagy városban. Ez a pótlás a túlbőven képviselt déli Angliából fog kitelni s azon kívül néhány taggal szaporíttatni fog az alsóház, tekintettel a törvényhozás folyton öregbedő munkásságára. Azt nem tagadja Gladstone, hogy számszerűleg túlságos az ir képviselő, de a számszerű arány szerinte szorosan keresztül nem vihető, sem az egyes országok, sem a kerületek között.

A kerületek új beosztásáról Gladstone csak nagy vonásokban terjesztette elő, ezeket is mint a maga s nem mint a kormány nézeteit. A redistributio az egész vitának sarkpontja volt. A miniszterelnök nem akarja összekapcsolni a kerületek új beosztását a választói jog kiterjesztésével; mert ez utóbbi könnyen kockáztatik a redistributio sokféle nehézségei következtében. Az ellenzék viszont csak úgy akar a választók nagy mérvű szaporításába beleegyezni, ha előre láthatja, hogy minő hatása lesz e rendszabálynak az egyes kerületekben. Gladstone, a ki előrelátta s meg is mondotta, hogy tudja, miszerint javaslatát meg fogják támadni inkább azért, a mi nincs benne, mint azért, a mi benne van, mindjárt exposéjában bő-

vebben kifejtette az okokat, a két föladatnak *junctim* való elintézése ellen.

Azon kifogás ellen, hogy a bill nem teljes, ha nem szól egyszersmind a kerületek új beosztásáról, az a válasza, hogy sohasem alkottatott egyben teljes választási reform és hogy a kormány és parlament esztelenséget követne el, ha erre törekednek. 1832-ben a reformbill Angliára szorítkozott akkori tizennégy millió lakosával; Skóciában és Irlandban, akkori tiz millió lakosukkal, az anomáliák érintetlenül maradtak. A tárgy nagysága megkívánja, hogy a választási reform három föladata: a választói képesség meghatározása, a választók összeírásának szabályozása s a kerületek beosztása külön-külön oldassék meg. A mostani bill csak a választói jogosultságot tárgyalja s ezt sem teljesen; nem érinti a nők, sem az egyetemek választó jogát, sem a kettős szavazatot; azonban meg fogja könnyíteni az összeírást és előföltétele az ebbeli reformnak, valamint a helyes redistribúciónak.

A történelmi előzmények is az ellen szólnak, hogy a választó kerületek új beosztása kapcsolatba hozassék a választói jog kiterjesztésével. 1866-ban a liberális kormány által előterjesztett javaslatot, mely csak a választó jogra vonatkozott, a conservatív ellenzék elég jól fogadta, de követelte, hogy a kormány a redistribútióról is terjeszsze elő tervét. A mint ez megtörtént, azonnal hevesebb lön a támadás és nem foglalkozott többé a választó joggal, a mely ellen bajos nyíltan föllépni, hanem neki rontott a kerületek új beosztásáról szóló tervnek. És ekkor elbukott mind a két javaslat és vele a kormány. A következő kormány terve 1867-ben csupán harmincznyolcz kerülettel foglalkozott, hogy három, négy vagy öt ezer lakossal bíró némely helység tovább is birjon-e külön követküldési joggal? És mivel akkor a reform csak ennyire szorítkozott, azért vált most a nagy arányú új beosztás oly halaszthatatlanná. — 1831—32-ben a választó kerületek rendezése megkettőztette a reformbill nehezségeit. A választó jog fölötti részletes tárgyalás a committeeben három ülés alatt befejeztetett, a redistribúció huszonnégy ülést vett igénybe. Most is könnyen úgy fordulna, mert az ellenzék kedvencz támadási objectuma a kerületek beosztása s a választási reformok alkalmával beállott három válság mindegyikét nem a választó jog kiterjesztése, hanem a kerületek új be-

osztása idézte elő. Az 1832-diki válság, az 1688-diki forradalom után a legnagyobb, a főrendek visszautasító szavazata következtében keletkezett, a mely szavazat nem a választó jog kiterjesztése ellen irányult — ezt nem vélték tanácsosnak — hanem a redistributio ellen.

Van egy fontos gyakorlati ok, mely a nagy arányú új beosztásnak tervezését ez uttal elhalasztatni ajánlja s ez az, hogy az elfogadandó új census alapján előbb tájékozást kell szerezni az egyes kerületekben levő választók számáról. De van a census és a redistributió kérdéseinek egybekapcsolása ellen fontos politikai ok is: a választói jog kiterjesztése nagy nemzeti érdek, a kerületek beosztása többnyire helyi, személyes érdeket érint. A kettőt egymással összeütközésbe hozni s előidézni azt, hogy a törvényhozás tagjai önző tekintetből a választó jog kiterjesztését megakadályozzák, igen helytelen politika. Gladstone ez okokból a kerületek új beosztásáról szóló javaslat előterjesztését csak a jövő ülésszakra ígérte meg, kötelezván magát arra, hogy a kormány mindent elkövet, hogy ez a bill is még a jelen parlament folyamán törvény erejére emelkedjék.

Az előterjesztést két napi vita követte. Fölvettetett ekkor Irland képviselete s nyilatkozott e részben Goschen, Parnell és Trevelyan, az ir miniszter, valamint elődje a jelen cabinetben, Forster, a ki azért hagyta el állását, mert enyhéknek tartotta a kormány rendszabályait Irlandban. Fölvettetett a kisebbségek képviselete az «arányos képviselet» czimén, ugyancsak Irland választóinak megháromszorozása miatt. A kérdést tüzetesen tárgyalta a kormánypárti John Lubbock, a nem rég megalakult *Proportional Representation Society* tevékeny tagja. Ez egyletbe mindjárt kezdetben belépett a parlamentnek közel 200 tagja minden pártból, a többi közt a miniszterium két jeles tagja: Fawcett, a főpostamester és Corteney, a közmunkaügyi államtitkár, több irhoni képviselő is, csak épen a Parnell-pártiak — a mi igen jellemző — maradtak el. Az említett egylet az irodalomban nagy tevékenységet fejt ki az eszme népszerűsítése végett és épen Lubbock magyarázza dolgozataiban, hogy miként lehetne egyszerűen, a köznépek is könnyen fölfogható módon a szövevényesnek látszó szavazást az arányos képviselet szerint keresztülvinni. Ez érdekekben fölszóltak kormánypárti s ellenzéki képviselők egy-

aránt; Northcote s Goschen multhatatlannak mondja, hogy a kormány nézetét ez irányban világosan kijelentse, minthogy e kérdés a helyes redistributióval szorosán összefügg. A tárgyalás sarkpontját azonban már ezen előzetes vitában a kerületek új beosztása s a szavazó jog közti kapcsolat képezte. Az ellenzék már ekkor világosan jelezte, hogy egyiket a másik nélkül nem fogja engedni hatályba lépni és ha az alsóház helybenhagyná, a főrendiház fog útjába állani. E *junction* és Írország kérdése uralkodott egyébként a bill egész tárgyalása fölött.

A márczius 25-dikére halasztott második olvasás ellen mindjárt azzal a határozati javaslattal állott elő lord John Manners, a Beaconsfield-cabinet egykori főpostamestere, hogy a ház nem fogja előbb tárgyalni e billt, míg a kormány elő nem terjeszti javaslatát a választó kerületek új beosztásáról. Ez indítvány körül folyt az első nagy csata napokon át. Midőn a conservatívek a választói billt így ostromolták, kevesek kivételével, úgy az alsó- mint a felsőházban, folytonosan hangoztatták, hogy a választói jog, nevezetesen a háztartási census kiterjesztését a mezei munkásokra semmikép sem ellenzik. Nem is ellenezhették volna nyíltan a conservatívek; mert maga Disraeli, ki e censust a városi munkás-osztály javára 1867-ben megalapította, s utána akárhány más conservatív vezérferfiú, a hetvenes években ismételve kijelentette, hogy ezt a választói jogcímet ki kell terjeszteni minél előbb a mezei s más vidéki munkásokra. Egy conservatív tag, Lowther azt állította ugyan, a nélkül azonban, hogy bizonyítani megkísérelte volna, hogy a javasolt jogkiterjesztés következtében a mezőgazdasági érdekek el fognak nyomatni a parlamentben. Lord Hartington hadügyminiszter csodálkozását fejezte ki azon, hogy épen egy mezőgazdasági kerület képviselője mikép kockáztathat ilyen állítást? Meglehet, hogy a bérlők túlnyomó befolyása a vidéki választásokra meg fog szünni ezután, de a földbirtokosok csak nyerhetnek a mezei munkások választói joga mellett, minthogy ez utóbbiak sokszor ellenkeznek a farmerekkel, de nem a birtokosokkal. Gladstone is ápril 7-diki nevezetes beszédében azt fejtegeti, hogy úgy a háztartási census kiterjesztése, valamint a *service franchise* behozatala túlnyomólag a földbirtokosoknak és így a conservatív pártnak lesz javára s azért -- ugymond -- mel-

tán visszautasíthatja azt a gyanusítást, hogy a választók szaporítását a kormány főképp a maga uralmának állandósítása végett indítványozza. Goschen is, a ki pedig nem nagyon lelkesedik e billért, elismeri, hogy az egészben conservatív rendszabály. A kilenczven megyéből harminczban ugyan, mely hatvan képviselőt küld, a szavazati jog kiterjesztése következtében Goschen számítása szerint, át fog szállni a mezőgazdasági elemeknél most lévő többség a városiakra. Az ireknél is legalább negyven tag pártállása fog megváltozni; s így a két változást együtt véve, a politikai erők mérlege gyökeresen fölfordulhat a képviselőházban. Ép ezért kívánja az ellenzék, mint ezt vezére Northcote, a Beaconsfield-cabinet pénzügyminisztere, kifejti, mielőtt a választók óriási szaporítását helybenhagyja, ismerni a választókerületek tervben lévő új beosztását és a kormány nézetét a kisebbségek képviseletéről.

A redistribúció kérdése a legkényesebb Irhonnál. Ezt a themát a bill bemutatásának napjától a főrendek által történt elvetésig folyton vitatták. És méltán, mert az a javaslat egyik legsebezhetőbb oldala. Angliában és Skóciában 50—60, Irlandban 200 százalékkal fognak szaporodni a választók; és míg már most Skóciából mindegyik képviselő 62,000 embert képvisel és Angliából 53,000-et, addig Irhonban minden 50,000 emberre esik egy képviselő. A nemzeti párt a 103 ir képviselőből most 35—40-et küld, a választó jog kiterjesztése után kilenczven tagra emelkedhetik Parnell pártja, melylyel a kormány sokszor lesz kénytelen megalkudni, nehogy a törvényhozói munkát megakasszák. Ha a kerületek új beosztása azon időre marad, midőn a nagyobb számú ir választó már szavazott, akkor a nemzeti párt, szövetkezve oly angol és skót képviselőkkel, kiknek kerülete nagyban változik, képes lesz megakadályozni a kerületek új beosztását. Több rendbéli számítást tettek, hogy hány képviselő illeti meg Irhont. Tényleg az összesen 652 képviselői helyből az irek 103, az angolok 489 és a skótok 60-at foglalnak el. Többek számítása szerint, kik a megszorítandó választók arányából indulnak ki, Angliának 505, Skóciának 66 és Irlandnak 81 szavazat jutna, s így ez utóbbi országtól 22 képviselői helyet kellene megvonni. Forster, az előbbi ir államtitkár, Irhontól tizenhat állást kíván elvonatni s abból Angliának öt és Skóciának tizenegy helyet adatni. Trevelyan, mostani ir államtitkár, az utolsó népszám-

lálás nyomán kilenczvenhétre teszi az Irországot megillető képviselők számát; míg ismét az a számítás, mely az 1884-diki népességet veszi alapul és azt, hogy évek óta íjesztőleg apad az ir nép, a másik két országé pedig tetemesen öregbedik: kilenczvenre teszi ugyan az Irhont most tényleg megillető képviselői helyeket, de valószínűnek mondja, hogy a közelebbi népszámláláskor már csak hetven lesz a megfelelő szám, kivált, ha az adózás nagysága is, mint a hogy azt Pitt annak idején kívánta, az arány kiszámításánál szintén tekintetbe vétetik.

És bár ekkent minden szempontból tekintve, túlságosan van képviselve ez az ország, Gladstone nem akarja képviselőinek számát megszorítani. Mondja másokkal együtt, hogy a számszerűség itt nem egyedül határozó. Az Unio-törvény 100 képviselőt biztosított Irhonnak és 1832-ben csak 105 jutott ez országnak, mikor pedig népességének akkori aránya szerint 200 illette volna meg. Ha akkor nem követték a szoros számszerűséget, mikor ez Irland javára lett volna, nincs helyén azt most követni, mikor kárára lenne. Ilyen rendszabályok minden ötven esztendőben egyszer fordulnak elő s föltenni azt, hogy Irland népének fogyatkozása még tovább fog tartani, nincsen ok, kivált miután ott a közviszonyok javulásnak indultak és a jóléttel a népesség hézagai be fognak telni. — Egy ir képviselő az ország elégtelen képviseletét illetőleg petig O'Connel azon szavát idézte, hogy azok, a kik nem adják meg Irhonnak a kellő képviseletet a londoni parlamentben, legjobban előmozdítják a külön ir országgyűlés ügyét.

Többen az ellenzék soraiból azt sürgették, hogy Irland zárassék ki e törvényből, minthogy ott kivételes rendszabályok állanak fenn, minthogy a Nagybritanniától való elszakadás pártja nyerne csak erőt és mivel ott a műveltség és jólét sokkal alacsonyabb fokon áll, az új választók tehát a vesztegetésnek és egyéb befolyásoknak sokkal inkább ki lesznek téve. A fölszólalt ir képviselők mindezek ellenében panaszosan említik, hogy Irhonról úgy beszélnek a conservatív pártiak, mint egy gyarmatról, mely már elszakadni készül. Parnell maga azt találja, hogy a nemzeti párt hetvenöt tagot fog az alsóházba küldeni, ha a választási reform nem is vitetik keresztül. De ha kilenczvenet küldene, és tizenötlet szaporodnék is a fölforgatónak híresztelt párt a választó jog kiterjesz-

tése következtében: vajon ez a többlet annyira megzavarná-e 550 angol és skót képviselővel szemben az alsólház belviszonyait, hogy indokolva lenne megszegni az uniót, megtagadva Irlandtól azokat a jogokat, melyekben a másik két királyság polgárai részesíttetni fognak? A conservatívek, midőn az alacsony census behozatalát Irlandban ellenzik — Parnell szerint — kerülő úton támadást intéznek az egész javaslat ellen, melyet egyenesen ostromolni nem mernek; érzik ők, hogy ha ez a bill törvénynyé lesz, akkor kizáratnak minden időre a hatalomból.

A reform ir része egyébként sok nehézségbe fog ütközni. A kormánypárt egy része szintén nem tud megnyugodni abban, hogy azon ország képviselője a tényleges viszonyoknak megfelelőleg meg ne szoríttassék. Igazságtalanságnak tartják épen azt, hogy ott meghagyassék a mostani szám, míg Anglia némely részében megszoríttassék a végből, hogy a hiány Skóciában, Anglia más részeiben és a nagyvárosokban kipótoltassék; valamint azt is ellenzik, hogy a pótlás kedvéért a képviselők összes száma szaporíttassék. A közérzület inkább a leszállítás mellett van s nem nyugszik meg Gladstone azon magyarázatában, hogy nem a munkás tagok hanem a hosszas beszédek száma nagy. Hartington hadügyminiszter nyilatkozata egyébiránt sejteti, hogy a kormány nem állapodott meg végleg abban, hogy Irhon képviselőinek száma le ne szállíttassék. Ő úgy magyarázta a miniszterelnök előadását az új beosztás alapvonásairól, hogy ezeket egész összefüggésekben kell megítélni, úgy, hogy ha a képviselők száma föl nem emeltetik, akkor Irországnak nem hagyható meg a mostani letszám. A tárgyalás folyamán a conservatívek azzal a kedvencz érvel éltek, hogy a nép nem is kívánja a választó jog kiterjesztését, mert alig van valami híre az ilyenkor szokásos tüntetéseknek, és a mi több, a mostani ülészak folyamán a megyei választókerületekben előfordult valamennyi választás a conservatívek győzelmével járt. A szabadelvű párt ellenben a tömeges kérvényekre, a mezei munkások által saját kezdeményezésök következtében és a magok költségén tartott, bár nyugodt, de népes gyülekezetekre utaltak. Kérdezték, hogy be akarja-e várni a conservatív párt az útczai zendüléseket és fenyegető csödületeket? 1867-ben is tagadta ez a párt a nép érdeklődését a választói jog kiterjesztése iránt; de mikor egy nagy népgyű-

lés alkalmával szétörték a Hyde-park kerítésének egy kis részét, akkor azután hozzáláttak a jogkiterjesztéshez és Disraeli túlment messze azon, a mit egy évvel előbb Gladstone ajánlott volt. A vita folyamán ismételve kijelentették ellenzéki szónokok, hogy ellenezni fogják a javaslatot a tárgyalás minden stádiumában és ha az alsóház mégis elfogadja, akkor a felsőház fogja elvetni. Viszont a kormánypárt részéről jelezték a harcztot, a mely ez esetben ki fog törni s a conservatív pártnak, a mely hiába akarja eltakarni a harczt igazi tárgyát, vereségével fog végződni.

Az öt napi hosszas vita befejeztetett ápril 8-dikán hajnalban. Lord Manners indítványa mellett szavazott 210, ellene 340; a kormány e szerint 130 szavazattöbbséggel győzött a főkérdésben. A ház e szerint kimondotta, hogy nem kívánja, mielőtt a választói jogról szóló billt tárgyalja, a kerületek új beosztásáról szóló törvényjavaslatot látni. Május 1-én, mikor a tárgy ismét napirenden állott, Fowler lord-mayor azt az indítványt terjesztette elő, hogy a bill hat hónap múlva olvastassék másodszer, vagyis vettessék el; de sem ő, sem Chaplin, a ki Irhonnak kizárását a törvényjavaslatból jegyezte volt be indítványként az indítványos könyvbe, nem kívánta szavazásra bocsáttatni a kérdést. Érezték, hogy külön-külön föltéve, a két indítvány még nagyobb többséggel vettetett volna el mint a lord Mannersé, kivált az ir ügyben tett indítvány, melyre nézve a conservatív párt meg volt oszolva. A tárgyalás folyamán ki is jelentette több conservatív tag, hogy az indítvány nem fejezi ki a párt nézetét.

A két indítvány szavazás nélkül mellőztetett; de alig fogott a ház a bill részletes tárgyalásába, mikor a conservatív pártból Brodrick megújítja az ir-ellenes indítványt. A második szakasz elején ugyanis, a hol az a sarkalatos elv kimondatik, miszerint a háztartási választói jog városban és faluban egyenlő legyen, azt ajánlja az indítvány, hogy a szövegben ne «Egyesült Királyság», hanem «Nagybritannia» mondassék. A kormány ezt határozottan visszautasította. Trevelyan ir miniszter, kijelenti, hogy nincs az a hatalom a földön, mely a kormányt rábirhatná olyan bill elfogadására, melyből Irland ki van zárva s ő maga egy perczig nem maradna tagja oly miniszteriumnak, mely azt elfogadná. Gladstone pedig megjegyze, hogy a kormány a módosítást azon esztelenség miatt is

kénytelen visszautasítani, hogy elfogadása által az irek jogos alapot nyernek oly izgatásokra, a melyek okvetetlenül törvénytelen tere is át fognak csapni. E vita alkalmával történt, hogy a conservatív párt vezére, Northcote, a főrendiház tory-többségének magatartását a javaslattal szemben előre jelezte. Ekkor ugyanis mind sürűbben terjedt a híre, hogy a felsőház el fogja vetni a billt. Az alsóházban egyenesen kérdést intéztek e miatt Northcotehez; de ő kerülte az egyenes választ. Írország kizárásáról lévén azután szó, kifejtette, hogy a választók tömeges szaporításából eredő súlyos aggodalmakat csak úgy lehetne némileg megnyugtani, ha egyidejűleg a kerületek új beosztása is megállapíthatnék. Így megnyugvást lehetne szerezni arról is, hogy a loyális irek megelik képviselőiket. De minthogy a kormány, a képviselőház többségének helyeslése mellett megtagadta a redistributió előterjesztését, a conservatív pártnak kötelessége a bill elfogadását minden téren megakadályozni.

Írhon kizárását illetőleg azonban a conservatív párt épen nem tanusított erős összetartást. Egy jelentékeny töredék vezére lord Randolph Churchill élesen kikelt a Brodrick indítványa ellen. Churchill a *democrata torysmus* feje s ellenese lord Salisburynek. Ő széles, *democrata* alapon, különös figyelemmel a munkás-osztályra, kívánja szervezni a conservatív pártot; ki akarja venni az irányadást egy néhány főúr kezéből és letenni azt egy központi organumnál, melyet az országszerte alakult conservatív egyesületek választanak. E központ elére ismételten megválasztották lord Churchillt és a július végén történt tisztújítás alkalmával ismét ő s pártja győzött a Salisburyvel tartó tory-árnyalat ellenében. Churchill sajnálatát fejezi ki a Brodrick-féle indítvány előterjesztése miatt, minthogy ez az egész conservatív pártot Írhon ellenségének tünteti föl. Tagadja, hogy az ír paraszt alantibb fokon állana az angolnál; az egyenlő jog szerinti elbánás pedig lényegesen hozzá fog járulni az ír közviszonyok tartós javulásához. Ez úttal az irek kizárása a törvényből szavazás alá került; a kizárás mellett volt 137, ellene 332, minél fogva a kormány e ponton 195 többséggel győzött.

Egyes conservativek különben, Írországot nem tekintve, elleneztek a városi s megyei census egyenlővé tételét. Hogy mennyiben tartassanak fenn az eddigi különbözetek, arról az

indítványozók közelebb nem nyilatkoztak; minthogy előzetesen csak a második szakasz első tételében foglalt azon kifejezésnek, hogy városban és megyében «egyforma» legyen ezen túl a census, kihagyásáról lehetett szó, a kormány pedig ez alapelv függőben maradásába semmikép sem akart beleegyezni. Egyik okúl, a miért a conservatívek a városi és megyei census teljes egyenlővé tételét ellenzik, fölhozzák azt, hogy ekként nagyon megkönnyítetik a választókerületeknek új csoportosítása tisztán a lélekszám arányában, a történeti alakulásokra s a társadalmi kapcsolatokra való tekintet nélkül. Gladstone azonban már bevezető beszédében kimondotta, hogy a kerületek csoportosításánál tartózkodni kellend a mechanicus, számszerű egyenlősítéstől; ez alkalommal pedig tüzetesebben kifejtette, hogy a városi s megyei választók közti különbség föltételei rég fölforgatvák, a mennyiben külön képviselő választó joggal bíró városok népessége jó részben mezei munkás és gyakorolja már most is a választói jogot; viszont vannak megyei kerületek, a melyekben nagy bánya- s gyáripar van, a hol a munkás-osztály túlnyomólag rokon a városi iparosmunkások osztályával, de azért még sem gyakorol választói jogot.

A bill részletes tárgyalása folyamán a conservatív párt egyre törekedett a jogkiterjesztést minél inkább megszorítani, különösen a háztartási s szolgálati census emelésével; a kormány javaslata azonban minden lényeges tételében helybenhagyatott, úgy szintén nagy többséggel mellőztettek a külön indítványok, milyen az önálló nőknek adandó választási jogról szóló javaslat, mely hosszas tárgyalás után elvetetett ugyan, de 406 szavazó közül mégis 135-nek nyerte meg, a különböző pártokból támogatását.

A részletes tárgyalás különböző stádiumaiban, más-más alakban de folyton megújult a vita a választó jog kiterjesztésének es a választókerületek új beosztásának egyidejű életbelépése fölött. Már a második szakasz tárgyalásának kezdetén kijelentette a miniszterelnök egy conservatív szónok fölhívására, hogy a kormány el van határozva a kerületek új beosztásáról szóló törvényt keresztülvinni, mielőtt a mostani parlament időtartama letelik. Arra azonban semmikép sem áll reá, hogy az új törvény ne vétessék alkalmazásba a jövő általános választásnál, ha nem sikerülne előbb a kerületek új beosztásáról szóló törvényt megalkotni. A conservatívek erre

több rendbeli indítványt jelentettek be, részint már a második szakaszhoz, részint a bill záradékául. Albert Grey a bill záradékául tartotta fenn azt a határozatot, hogy a törvény csak 1887 január 1-jén lépjen érvénybe, ha csak időközben mást nem határoz a parlamant. Stanley ezredes, a Beaconsfield-miniszterium hadügyminisztere, azonban már a második szakaszhoz kívánta csatoltatni azt a módosítványt, mely szerint ez a törvény csak azután lephessen hatályba, ha a választókerületek új beosztásáról megalkottatott a törvény. Nemcsak Gladstone s a szabadelvű párt más tagjai, hanem conservativek is, köztük lord Churchill, kérték Stanleyt, hogy ne juttassa szavazásra a módosítványt, hanem hagyja az érdemleges eldöntést a Grey-féle indítvány sorára. A miniszterelnök es Forster végkép elfogadhatatlannak nyilvánították Stanley záradékát; mert ha, időhatár megjelölése nélkül, a választási jog kiterjesztése mindaddig függőben marad, míg a kerületek új beosztásáról szóló törvény elfogadtatott, akkor legfőlebb 300 lordon áll a redistributivális javaslat megakasztása által az alsóház által elfogadott két törvénytől a hatályt megvonni s azon kínos következményt előidézni, hogy új választás esetében az a két millió, kinek a törvény már megadta a szavazati jogot, nem képes ezt gyakorolni. Churchill a conservativek azon nagy töredékének, kik a városi s megyei census egyenlősítést és általában a választói jog kiterjesztését pártolják, azt ajánlja, hogy ne támogassák Stanley indítványát, hanem ériék be a Grey javaslatával. Amaz gyűlöletes, mert azt a gyanút kelti a conservativek ellen, mintha a redistributio megakasztásával akarnák majd a választói jog kiterjesztését kijátszani; de gyűlöletes azért is, mert a lordok kezébe tétetik le a népre nézve oly nagyon fontos, már megalkotott törvénynek életsorsa. Ettől megkímélni a lordok házáét különös érdeke a conservativeknek. A Grey-féle javaslat, mely 1887-et tüzi ki időhatárúl, ha a parlament előbbi terminust nem fog időközben rendelni, eleget tesz — úgymond Churchill — a conservativek elvi követelményének a redistributio tekintetében. A kormány határozottan kötelezte magát a javaslat előterjesztésére a közelebbi ülésszakban és a conservativeknek föladatuk lesz közreműködni egy helyes új beosztásra, a mely a megszaporitandó választók részére a kereteket szolgáltassa. Az ellenzek vezére Northcote azonban

Stanley indítványát pártolta és nem helyesli a határidő kitűzését. Ha a redistributio el nem fogadtatik a mostani parlamentben, akkor a szóban levő két módosítvány akármelyike ugyanazon eredményre vezetne. Ő pedig a kormány ígérétében, hogy keresztülviszi még e parlamentben az új beosztást, már azért sem nyughatik meg, mert a kormány maga sem ura a viszonyoknak. Előterjesztheti a javaslatot, de nem biztosíthatja a czélszerű megoldást. És ha a választói törvény föltétlenül életbeléphet, akkor a kormány kevésbbe is fog igyekezni általában elfogadható megoldás után. Stanley módosítványa szavazásra bocsáttatván, 276-tal 182 ellenében elvettetett; többen a conservatívek közül is ellene szavaztak.

A kérdés azonban ismét előkerült június 13-dikán az Albert Grey indítványával. Ez arra czéloz, hogy a parlament, mandatumának letelte előtt, föl ne oszlatassék, hacsak előbb a kerületek új beosztásáról szóló törvényt meg nem alkotta. Ezért két ülészsakra is adatik e javaslat által fölhatalmazás a redistributio keresztülvitelére. Gladstone ellenzi a javaslatot, mert megakasztja esetleg a már megadott választói jog gyakorlását, de nem szolgáltat nagyobb biztosítékot, mint a kormány határozott ígérete arra nézve, hogy a választói jog kiterjesztését követni fogja nyomban a redistributio. Akárhány kormányi javaslat, melyet a miniszterium sürgősnek tartott, két-három ülészsakon át huzódott és nem vált törvéynyé. A két ülészsakra engedett időhatárt nem fogadhatja el a kormány, mert ez a parlament hetedik ülészsakát is föltételezi, a mibe nem szokás belebocsátkozni. A törvényjavaslat tárgyalása egyebként már annyira késett, hogy lehetetlen a választóknak már folyamatban levő s néhány hét múlva befejezendő összeírásnál a főnforgó billt alkalmazásba venni. Azért a kormány azt ajánlja, hogy a törvény, ne helybenhagyása után azonnal, miként ez előterjesztésekor czélba vétetett, hanem 1885 január 1-jén lépjen hatályba, úgy, hogy a választók jegyzéke 1886 január 1-jén már az új törvény alapján nyugodjék és ahhoz képest az 1886-ban esetleg elrendelendő általános választásnál az új választók is élhessenek jogukkal. — A miniszterelnök e fejtegetésében megnyugodott az ellenzék is, látva, hogy ez idő szerint a redistribúciónak a választói jog kiterjesztésével leendő egybekapcsolása iránt tovább menő engedményt úgy sem vívhat ki s látva, hogy a conservatív

táborból eredt azon indítvány elfogadása által, melyet most már az előrehaladt idő erőszakolt a kormányra, hogy tudniillik a törvény csak 1885 elején lépjen hatályba: ki van zárva a lehetőség, hogy 1885-ben általános választások az új censusal a régi kerületekben rendeltessenek el. Azért a Grey-féle indítvány közmegegyezéssel vissza is vonatott. És ezzel, kisebb részleteket nem tekintve, a bill érdemleges tárgyalása június közepén befejeztetett.

Június 26-dikán a javaslat végmegszavazása állott napirenden. Ekkor már a conservatív pártvezérek és sajtó nyilatkozataiból érthető volt, hogy a lordok többsége el van határozva a billt a felsőházban megbuktatni. Mikor Gladstone a képviselőház említett ülésében a javaslat harmadik olvasását indítványozta, utalt azon éles harezra, melynek a felsőház és az ország közt kifejlődnie kell, ha a lordok a választó jog kiterjesztését az alsóház nagy többségének ellenére megakadályoznák. Említi, hogy olyan küzdelem nem volt Angliában, a gabonavámok eltörlésére indított mozgalom óta, mint a milyent a felsőház most maga ellen fogna támasztani. A kormánynak és a szabadelvű pártnak a harezban követendő magatartására Shakspere szavait idézi:

Kerüld a patvart; de ha benne vagy,
Végezd, hogy ellened másszor kerüljön.

A conservatívek tiltakoztak a miniszterelnök lázító fölshozálása ellen s azzal védtek az ellenzék magatartását, hogy bár helyesli a választói jog kiterjesztését, mindamellett az alkotmány alapjáig ható e változást helyben nem hagyhatja, míg annak következményeit a redistributióból meg nem ítélni. Mikor az elnök a bill végmegszavazását kérdésül föltevén, a conservatívek padjai mind megüresültek és senki az elfogadás ellen nem nyilatkozott: a miniszterelnök indítványára jegyzőkönyvbe foglaltatott, hogy a javaslat, *nemine contradicente*, egyhangúlag elfogadtatott.

A lordok háza két napon át, július 7-dikén és 8-dikán, hosszasan vitáztak a kérdés fölött, vajon a képviselőház által fölküldött javaslat második olvasásra bocsáttassék-e? Előre be volt jelentve lord Cairns, a Beaconsfield-kormány lord-cancellárjának visszavető indítványa, a melynek értelmében a lor-

dok háza kimondaná, hogy elvben helyeselvén a választói jog egyenlővé tételét és kiterjesztését, mindamellet nem bocsátkozhatik oly javaslat részletes tárgyalásába, a mely az Egyesült Királyság választói testületében gyökeres változást idézne elő a nélkül, hogy egyúttal a nép helyes képviseltetését biztosító beosztásról gondoskodnék vagy hogy a kormányt köteleznék, miszerint ez a törvény csakis mint egész rendszabálynak része fog hatályba lépni. Az indítvány tehát nem ragaszkodik épen ahhoz, hogy a kerületek új beosztásáról szóló törvény egyben alkottassék meg a jogkiterjesztő törvénnyel, hanem kiköti igenis azt, hogy a kettő egyidejűleg lépjen hatályba. A legkevesebb tehát, mit lord Cairns kíván, azonos az alsóházban Stanley által előterjesztett indítvány tartalmával, a melyet pedig nemcsak a kormány és pártja határozottan visszatúsított, hanem a conservatívek egy része sem helyeselhetett.

A törvényjavaslatot a kormány részéről lord Kimberley, India államtitkára ajánlotta, kifejtvén a mellette szóló érveket és bírálva Cairns ellenindítványát. Kijelentette a kormány részéről, hogy kötelezi magát, ha hivatalban marad, a jövő évben a választókerületek új beosztásáról javaslatot előterjesztetni s hogy a lordok előtt most lévő bill úgylis csak 1886 január 1-je után vehető alkalmazásba. Nagy veszedelmet lát a forradalmi eszmék mai nagy elterjedése mellett a főrendiházra nézve abban, ha elveti a népképviselési jog kiterjesztésére czélzó javaslatot, melyet a nép hangosan sürget és melyet a képviselőház oly túlnyomó többséggel helybenhagyott. Lord Cairns a javaslat ellen fölhozható érvek közül leginkább arra helyezett súlyt, hogy a kerületek új beosztása nélkül hiányos az egész reform. Azon ellenvetésre, hogy a főrendiház bocsátkozzék a részletes tárgyalásba, miután a javaslatot alapjában helyesli s fogadjon el a részleteknél megfelelő határozatot, mely a redistributio egyidejű életbelépését kikösse, azzal válaszol lord Cairns, hogy jelentse csak ki a kormány, hogy e kikötést elfogadja s akkor meg lesz található a módja. Ámde a kormány megtagadta már hozzájárulását erre czélzó két módosítványtól az alsóházban és ha nem nyilatkozik most előzetesen más értelemben, akkor az efféle megújítandó kísérlet csak késlelteti a bill fölötti döntést. Általában azt hirdetik, hogy az ország örömet fogadjon a választói jog kiterjesztését a redistributio egyidejű keresztülvitele nélkül és hogy a lordok

háza, midőn ellenkező állást foglal el, nemcsak a képviselőházzal, hanem az országgal is összeütközésbe jön. Ez az épen, úgy mond lord Cairns, mit a conservatívek tagadnak, a mire nincs a liberális pártnak bizonyítéka s a mit a kormány csakis új választások elrendelésével képes kimutatni. Ez által az ország a felsőház magatartása fölött is ki fogja mondani ítéletét és a lordok háza azért óhajtja a parlament föloszlatását.

A két napi vitában a pártvezérek, a mostani s a volt Beaconsfield-cabinet főrendi tagjai s több más peer részt vett. A discussio kiterjedt a választási reform egész mezejére. A szabadelvű főrendek némelyike, nevezetesen Argyll herczeg, remek beszédben fejtegette, hogy a kisebb census kiterjesztése a vidéki alsóbb osztályokra tetemesen előmozdítja a conservatív érdekeket és hogy azért, akármilyen lesz a redistributio, a főrendek kész-örömet elfogadhatnak a választási billt, mely a kormány mérsékelt tagjainak győzelmét a radikálisok fölött képviseli. Mások azt fejtegettek, hogy az ország nem fogja tekintetbe venni a felsőház érvelését a redistributio s választói jogkiterjesztés összetartozásáról, hanem egyszerűen azt a tényt fogja megítélni, hogy a conservatív lordok két millió polgártól megvonják a választó jogot. Szabadelvű s egyes conservatív tagok is intik a többséget, hogy ne idézzenek föl a felsőház ellen olyféle veszélyes izgatásokat, mint az 1832-diki s 1866-diki választási reformok ellenzésekor, a mikor is utoljára a conservatíveknek engedniök kellett és a főrendiház tekintélye nagy csorbát szenvedett. Lord Salisbury újból és újból erősíti, hogy a főrendi ház semmikép sem ellenzi a választói jog kiterjesztését, hanem tudni akarja egyuttal, hogy mikép fog a megváltozott politikai hatalom megoszolni, hogy valamennyi osztály érdeke képviselve legyen. Az izgatást a lordok háza ellen — szerinte — ép oly kevéssé lehetne elkerülni, ha a részletes tárgyalás folyamán oly záradékot fogadna el, melyet a kormány a képviselőházban már visszautasított, mint ha a második olvasást megtagadja a felsőház. A radikálisok nem tennének a két módozat tekintetében különbséget, egyaránt izgatnának a lordok ellen. Aféle hyde-parki tüntetést ők nem ismerhetnek el a választók illetékes nyilatkozatának, és bár a conservatívek nem kívánják az általános választásokat siettetni, nyugodtan néznek a választók ítélete elé, a mely ily fontos esetben igenis ki volna kérendő.

A fölötte érdekes vita július 9-dikén éjjeli 1 óra után befejeztetett és az indítvány, hogy a bill második olvasásra bocsáttassék, elvettetett 205 szavazattal 146 ellen, és elfogadtatott szavazás nélkül Cairns határozati javaslata.

Óriási fölháborodás követte a határozatot országszerte a liberális körökben. Népes gyűlésekben és a sajtóban ostromolták a főrendiházat; tagadták vetojának jogosultságát a képviselőház összealkotása ügyében^e ház nagy többséggel hozott határozata ellenére; hallatlan túlkapásnak nyilvánították a toryk azon törekvését, hogy a felsőház határozhassa meg, mikor oszlattassék föl az alsóház. Legtöbbnyire a felsőház eltörlését, sokan elegendő számú liberális peerek kinevezését, mások a született peerek intézmények megszüntetését és ismét mások egyéb gyökeres átalakítást követeltek és követelnek ma is a folyton tartó izgatás alatt. Gladstone a főrendi határozat hozatala után nyomban értekezletre hívta össze a kormánypárti képviselőket és kijelenté, hogy Salisbury azon fölhívásának, hogy oszlattassék föl a parlament, semmikép sem fog eleget tenni, mert az ország határozottan egyetért e részben a kormánnyal. A parlament ülészsaka a legsürgösb teendők elintézése s az egyiptomi értekezlet befejezése után be fog záratni s őszszel korán megnyitvatni a végből, hogy a választási bill még az idén el legyen fogadható, mire nézve a kormány minden törvényes eszközt föl fog annak idejen használni. Előadta egyuttal, hogy a főrendi ellenzéknek ajánlatot tétetett lord Granville külügyér által olyan biztosítékok iránt, a melyek a kormányt a koronával és a két házzal szemben ünnepélyesen arra köteleznék, hogy a jövő ülészsak elején a választókerületek új beosztásáról szóló tervét előterjeszsze; de lord Salisbury visszautasította az ajánlatot, a nélkül, hogy pártfeleivel közölte volna. Mindezeket ismételte meg az nap Gladstone az alsóházban. Salisbury elismerte az ajánlat visszautasítását, minthogy abban se alaki, se anyagi biztosítéket nem talált. Egy skót peer, lord Wemyss, később újból fölkarolta azon ajánlatot és indítványozta, hogy a lordok háza tárgyalja most a választási billt; de intézzzen előbb a kormány hozzájárulása mellett mindakét ház a királynőhöz föliratot az iránt, hogy a jövő ülészsak kezdetén terjesztessék elő törvényjavaslat a kerületek új beosztásáról. A kormány hozzájárult ez indítványhoz, de lord Salisbury visszautasította s az 50 szótöbbséggel el is vettetett.

Ezzel a választói bill sorsa a múlt ülésszakban elintéztetett. A berekesztő trónbeszéd mintegy elismeréssel említette föl az izgatást a bill mellett és megígérte annak újabb előterjesztését az őszi ülésszak kezdetén. Angliában általános a hit, hogy a conservatívek a kerületek új beosztását csak kifogáskép tolták előtérbe s igazán csak késleltetni akarják a választói jog kiterjesztését. Ha többet nem, legalább annyit akarnának elérni, hogy az 1886-ban történő általános választásban a két millió új szavazó, mely nagy részt már csak azért is a liberálisokkal tartana, mert nekik köszönheti a választó jogot, ne vehessen részt.

A Manchesterben nem rég tartott nagy conservatív gyűlekezet előtt, mely a felsőház magatartását helyezte, lord Salisbury ki is mondta, hogy lépjen csak vissza a mostani kormány, könnyű lesz újat alakítani s a conservatív miniszterium rövid időn keresztülvinné a választói reformot és a kerületek új fölosztását. A két millió polgárnak nem kellene soká várni, hogy választói joghoz jusson. És a tory lordok hitték is, hogy a conservatív pártnak többségre van kilátása, ha nyomban azután, hogy az egyiptomi értekezlet meghiusult, hogy Egyiptomban mindinkább összetorlódnak a bajok és hogy a kormány Gordon tábornokot cserben hagyta Khartumban, elrendeltetik az új választás. Gladstone azonban a szeptember elején mid-lothiani választói előtt tartott beszédeiben kijelentette, hogy az egyiptomi politika fölött ítéletet mondani csak azután szolgáltat majd alkalmat a parlamentnek, ha az újonnan előterjesztendő választói billt elfogadta. Ám itelje el akkor a parlament a kormányt; ez kész lesz azután új választást elrendelni.

Egyelőre folyton vitatják a napi s időszakai sajtóban a felsőház reformjának vagy épen eltörlésének szükségét és sűrűn követik egymást a különböző párti tömeges meetingek a választó törvény ügyében.

MOZGALMAK AZ EGYETEMI RENDSZER ÜGYÉBEN.

Második és utolsó közlemény. *)

III.

ÉJ SZAK - AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK.

Miként elvárható, hogy az angolság magához hű marad mindenütt; akár Ausztráliában, akár Indiában rendezzenek be egyetemet, az mintául az anyaország egyetemeit veszi, így van ez Éjszak-Amerikában is, daczára azon tarkaságnak, mely ott nemzetiségi meg vallási tekintetben van. A katolikusok között jezsuiták fészkelték be magokat minden megszorítás nélkül, és ámbár a középoktatásról jól gondoskodnak és iskoláik méltán örvendenek nagy látogatottságnak. de mihelyt egyetemről van szó, az angolság áll elő és összead pénzt egyetem létesítésére. Egészen úgy mint Angliában, míg az elemi oktatásról gondoskodik, a felsőbbel ott sem törődik az állam, minek mint mindennek jó meg rossz oldala van, de ez esetben bizvást mondhatni, hogy a rossz a túlnyomó, mert mint minden magánvállalatnál a felsőbb tanintézeteknél is az utilitarismus elve adja a fő irányt, nem pedig valami rendszeres terv, melynek részletei kell hogy szerves egészet képezzenek egymás között.

Amerikában számra nézve sok egyetem van, de tévedne valaki ha ezeket mind európai értelemben így nevezett főiskoláknak venné. Különösen a nyugaton és délen hamar adják e nevet oly intézeteknek, melyek nálunk csekélyebb közép-

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 93-ik számában.

iskolának járnak meg. Így van például Forest Grove Or. egy tanintézet 4 tanárral, 3 tanítóval és 96 tanulóval egyetemnek nevezve, míg Yale (New Haven, Connecticut) 90 tanítóval és több mint 1000 tanulóval, philologiai, természettudományi, jogi, orvosi tanfolyammal és theológiával a szerényebb «college» névvel beéri.

Colorado állam rohamosan fejlődő fővárosában Denverben *University* is épült 1878-ban, de az épület korán sincs akkora, mint a budai gymnasium. 1882-ben 10 tanuló volt a felsőbb években, és vagy 200 az előkészítő tanfolyamokban. A tanításban főleg a bányászatot érdeklő szakok: chemia, physika vannak tekintetbe véve úgy, hogy ott gyakorlati oktatást is kaphassanak laboratoriumokban.

Az amerikai viszonyok e tekintetben még rendezésre várnak. A fő baj a sectarianismus és az hogy az egyetemi meg a középiskolai oktatás között kapcsolat nincs.

Az állam nem kíván meg különös kiképezést polgári alkalmazásokra. Hogy valaki ügyvéd lehessen, igen csekély formalitással elérheti; épen úgy lehet valaki gyakorló orvos, ha az ottani bár mily tökéletlen orvosi magániskolák valamelyikétől bizonyítványt mutat föl.

A sok igen szegény amerikai egyetem között azonban kimagaslik a *Harward*, a legrégebb és leglátogatottabb egyeteme az Egyesült-Államoknak Cambridge-ben, Boston mellett. Első alapítása 1636-ban történt.

Két évvel későbbben John Harward, egy pap, tett nagy adományozást és az óta ment át az ő neve az egyetemre.

A Harward-egyetem parkban elhelyezett nagy épületek (2—5 emeletes) olyan csoportja, hogy egy maga képezhetne külön községet. Azok azonban nem mind felső tanításra szolgálnak, mert a leglátogatottabb osztálya egy gymnasium-féle intézet *Harward College* czímen. Ezen kívül tartozik az összes *Harward University* csoportjába «The Divinity School, The Law School, The Medical School, The Dental School, The Lawrence Scientific School, The Bussey Institution, The Observatory, The Botanic Garden and Herbarium, The Museum of Comparative Zoology, The Library, The Peabody Museum of American Archæology and Ethnology». E két utóbbinak saját köteléke van az egyetemmel.

Több intézetet megnéztem. A paleontologiai, geologiai, ethnographiai múzeumok első rendűek a világon. Az épületek tágasak, szilárdak. A múzeumok pénzzel bőven rendelkeznek. Nem egy gyűjtemény vándorolt már át Amerikába s épen a Harvard-egyetembe. Itt működött Agassiz, s most utódként jeles fia. A gyönyörű botanikai kertjében az igazgató Asa Gray első rendű tudós.

Cambridge úgy szólván külvárosa Bostonnak, attól egy folyó által (Charles river) elválasztva. Az orvosi és fogászati tanfolyam ennél fogva czélszerűbben talál Bostonban elhelyezést, már a kórházak miatt is. A híres amerikai fogorvosok nagyrészt ezen egyetemből kerülnek. Tanfolyamuk kezdetben egy az orvosokéval, de aztán szétágazik; összesen hároméves.

A tanárok és felügyelők összes száma 161; a tanulóké 1400 (1881. 2-ben). A nyelvek között az angol után jön a német, azután a francia, olasz, spanyol és a khinai.

A kollegium, úgy mint Angliában, alumnátussal lévén összekötve, e czélra egy oly újabb díszes nagyszabású épület van ott *Memorial Hall* néven, mely párját ritkítja a világon. Ezt az egyetem növendékei és barátjai építették azon tanulók és graduáltak emlékére, kik a polgári háboru alatt elestek. A határozatot így fogalmazták: «Emlécsarnok építendő, mint méltó emléke Harvard azon fiainak, kik életüket kockáztatták és elestek, hogy minket megvédjenek mint nemzetet, egy csarnok, a benlakók gyűlései és ünnepélyei számára, mely egyszersmind a kollegium irodalmi ünnepélyeinek színhelye». Épült 1870—1876. Belekerült vagy 575.000 dollárba (közel két millió forint).*)

Azonban a felső tanításuk fogyatékoságát az amerikaiak igen is érezvén, Európába nagy számmal jönnek. Részők Londonban marad, a hol többi között a «Science School» (South Kensington) laboratoriumait szeretik; de sokkal nagyobb szám az, mely a német egyetemekre megy s ott vándorolva egyikről a másikra 3—4 évet is töltenek. A statisztikai kimutatás szerint (Conrad) az amerikai tanulók

---

*) A nagy ebédlőben asztaloknál egyszerre több mint ezer ember ülhet. Az ebédlő magassága mint egy nagyobb templomé.

száma az angolokéhoz úgy viszonylik mint 2:5 a német egyetemeken összesen. Én sok tudóssal érintkeztem Montre-alban az *American Association for advancement of science* vándorgyűlésén (1882) és meggyőződtem, hogy a nagy számú jeles szakemberek túlnyomólag olyanok voltak, kik a német egyetemen töltöttek több-kevesebb semestert. Az orvosok határozottan oda nyilatkoztak, hogy a klinikai oktatás legkényelmesebb, legjobban berendezett Bécsben.

Az amerikai irodalom is foglalkozik a felsőbb tanintézetek hiányainak földéítésével s annak kifejezést többen adtak, de kitünően lehet azt Hart munkájában találni, ki (jelenleg tanár az egyetemen Cincinnatiiban) a német egyetemeken három évet töltött, aztán haza ment, de tíz év múlva újból Európába jött a német egyetemekre, ekkor már azért, hogy a felsőbb tanügy viszonyait kutassa és Amerikára nézve reformjavaslatokat tegyen. (*German Universities*. New-York. 1878.)

Az amerikaiak magok mondják, hogy 5—6 egyetemök számít csak, a többi küzd a létért, és a jövő mutatja meg, hogy melyik áll meg a küzdterén, melyikre lehet majd alkalmazni Darwin «house hold words»-szá lett mondását «the survival of the fittest».

Az amerikai viszonyok összehasonlítását az európaiakkal tehetjük mi európaiak, de tehetik az amerikaiak is, és ez utóbbi reánk nézve nem lehet érdektelen annyiból, hogy nagyobb távból nézve, az áttekintet bizonyos szempontból helyesebb.

Egy amerikai tudósnak elmélkedését, melynek tárgya a tudomány állapotát főleg Németországban, Angliában és Franciaországban összehasonlítani egymás között és az után Amerikával, nem tartom érdektelennek ez alkalommal megismertetni.*)

Három ország között oszlik meg tényleg a tudományos mozgalom vezetése : Németország, Anglia, Franciaország. Mind a három országbeli tudományos munkálkodásnak megvan a saját jellege.

Németország vezeti ma a tudományos világot; e század elején e szerepet Franciaország játszotta, de a német befolyás nagyobb, mint a francia valaha volt. A tanulók, kik egykor Párisban sereglettek össze, ma Németországba mennek : onnét

---

*) Közölték angol és francia lapok is, úgy szintén Didon atya is megismerteti a függelékek között.

visszatérnek német doctrinákkal telve és szándékkal ezeket követni és terjeszteni.

Innét van, hogy a német tan világszerte van elterjedve, s hogy azt Európának csaknem minden országa elfogadta. Uralkodik az Svájcban, Oroszországban, Olaszban, Lengyelben, Belgiumban, Angliában és Amerikában. Befolyása jóval kevésbé érezhető Franciaországban, Spanyolországban és Portugalban.

Hollandia és a Skandináv országok az utolsó időben oly fontos dolgozatokat tettek közzé, hogy azok fejlődése inkább kísérte, mint követte Németországot.

A németnek megvannak saját tulajdonságai: tanulmányozásában magas czélt tűz ki, mi igen alkalmas arra, hogy az értelmiség tetszését megnyerje; dolgozatai szakszerű munkálkodás bélyegét hordják magokon. A német kiválólag kutató. Kevés kivétellel találni valami újat és eredetit a német munkákban; minden értekezés haladás a tudományban, ha tán kevésbé fontos is, de ismereteink bővítésére szolgálhat.

A német irodalom hibája rendszeren a fogyatékoság a stílusban és az expositióban. Nehány szépirodalmi bámulatos munkát leszámítva, közepszerű írók, nem egyszer képtelenek arra, hogy egy értekezést szerkeszsenek. A tömörség és világosság fontos minősítvények, melyekre gyakorlat által szert tehetni; de az esetek legtöbbszörében keveset törődik a német a formai szépséggel. Csaknem mindig a túlságig terjedelmes és homályos.

Megjegyzésre méltó, de kevésbé hangoztatott körülmény, hogy Németország nem sokban járult a tudományos általánosításhoz. Nem született ott Linné, Darwin, sem Lyell, Lavoisier vagy Descartes stb. oly lángeszek, melyek hódításai az utókor szellemi birodalmát növesztették, és Németország a világnak mégis nagy eredményeket juttatott, de ezek a sok kutató felhalmozódott munkáiból származtak.

Merőben más jellegű az *angol* tudomány, a kedvelők tudománya inkább, mint a rendszeres szakembereké. Vannak, kik azt szigetinek mondják, de szerintem hibásan. Tény, hogy az önálló tudós az angol társadalmi szervezetben egész a mostani ideig jól meghatározható helye nincs; alig fogadják el az egyetemeken, hol azon minőségre néznek, hogy tanítani tudjon, az önálló nyomozás és fölfedezés csak mellékes tulajdonságnak tekintvén. Az angol, ha egyszer az egyetemen kitanult, oda többé nem tér vissza. Innét azon sajátság, mely munkáikon felöltik, a melyek azonban jól vannak szerkesztve és jó nyelvezettel írva; ritkán fásasztanak a kifejtés torlasztásával.

Az angol tudomány fő jellege, hogy az általánosítást kedveli; mi gyökerét a nép sajátságaiban leli. Egy egyszerű tudós általános következtetésre jut egyéni ereje alapján, mi merőben elít a németek demokratái módszerétől, kik minnyájának törekvéseit összehalmozva általánosítják.

Nem lehetne-e mondani, hogy az angolok és skótok a modern tudomány görögjei?

A francia tudomány kiválólag olyan, mely az ország határain belül forgódik; az külön áll, arról, a mi a külföldön végbe megy, tökéletlen s bizonytalan tudomása van: nem érdeklődik élenken azon önálló kutatások iránt, melyek az ország határain túl történnek.

Mennyi idő kellett, míg megértették és elfogadták Darwin elméletét; holott a biológiából kitenni az evolutio tanát annyi, mint az órából a nagy rugót távolítani el. A francia munkák jól vannak írva, a tárgy ügyesen beosztva s az egész csinosan tartva. A faj finomsága és művészi érzéke szabad folyást enged, de a szerzőt olykor elragadja oly általános nézetek kimondására, melyek az elérendő célon túl esnek; a tárgy művészi berendezésének ízlése arra bírja, hogy dolgozatába fásasztó kitéréseket szúrjon be, banál érdekű elveket, rég óta ismert tényeket, mi aztán még rosszabbá válik az által, ha a képzelődés is bele vegyül.

Sok tudós a francia munkát némi gyanúban tartja. A megbízhatatlanság ezen érzéke növekszik azon csaknem rendszeres elhanyagolás által, melyet a francziák a német kutatás ellenében mutatnak. Egy ily gyűlölet helyet ad azon föltevésnek, hogy a francziák a tudomány terén épen nem részrehajlatlanok. Úgy hiszem, hogy a francia tudomány oly alacsony színvonalon mint most, soha sem állott; *) de az is meggyőződés, hogy ez állapot meg fog szűnni akkor, ha Franciaország az önkéntes elszigeteltségéből ki fog mozdúlni.

Franciaországnak vannak oly tudósai, kiket az egész világ nagyra becsül. Kívánandó, hogy számuk szaporodjék.

Olaszország még Franciaország nyomdokán jár, de tanulni már Németországba jár, és haladása érezhető.

Amerika a tudomány haladásához nem járul munkáinak sem száma, sem fontossága által; azok, hasonlítva a németekéhez, elenyészők.

Az Egyesült-Államokban van vagy 6000 tanár: lehetne-e ezek között 150 olyat találni, ki tényleg kutató volna? Még messze van az idő, a melyben amerikai tanár kutatóvá válhatnék.

IV.

O L A S Z O R S Z Á G.

A felsőbb oktatás kérdése Olaszországot is foglalkoztatja már évek óta, de újabb időben annak megoldására oly lépés

*) E kemény vádra Richet megfelelt (*Revue scientifique* 1883 nov. 30), fölhozván, hogy a német irodalom a francziáknál újabban igen is nagy figyelemben részesül.

történt, mely a fokozatos fejlesztés helyett a múlttal teljesen szakítani s a felsőbb iskolákat egészen új alapon berendezni tűzte ki magának. A hírneves múltból fönmaradtott egyetemek nagyrészt csak árnyak s egészben véve a francia rendszerhez alkalmazkodtak, de általában lanyhán kezeltettek.

Baccelli miniszter egyetemi törvényjavaslata új arát nyitni volna hivatva Olaszország 17 egyetemére és 10 fő szakiskolájára nézve.

Regia Universitate di

Bologna	Modena	Pisa
Cagliari	Napoli	Roma
Catania	Padova	Sassari
Genova	Palermo	Siena
Macerata	Parma	Torino
Messina	Pavia	

R. Istituto di studi superiori pratici e di perfezionamento di Firenze.

R. Accademia scientifico-letteraria di Milano.

R. Istituto tecnico superiore di Milano.

R. scuole d'applicazione per gl'ingegneri di Napoli, di Roma, di Torino, di Bologna.

R. scuole superiori di medicina veterinaria in Milano, in Napoli e in Torino.

Az új egyetemi törvény, mely már 1882 (nov. 25.) terjesztetett a kamara elé, nagy nehézségekkel küzdött meg épen azért, mert nem fokozatos, hanem gyökeres javítás akar lenni s így előítéletet, sok egyéni érdeket és ambítiót kellett annak legyőzni, végre is pár hónappal ez előtt elfogadtatott csekély majoritással az alsóházban. Hogy mi lesz a sorsa a senatusban, a jövő fogja megmutatni. A pártok hevesek, de bár mint dőljön is el, a reformkérdés lépést fog előre tenni s az valószínűleg csak az általános áramlat szerint fog megindulni.

A Baccelli-féle egyetemi törvényjavaslat jelszava «Autonomia amministrativa, didattica e disciplinare!» önkormányzat, szabad tanítás és tanulás, meg saját fegyelmi intézkedés. Szép szavak, több van benne mondva, mint a német egyetemi rendszerben, a melynek minden lényeges pontját fölveszi, némely tekintetben pedig annak korlátait kiébb helyezi.

És vajon valami meggondolatlan újítóktól eredett az?

Korán sem. A kik létre hozták, jól voltak tájékozva úgy az iránt, hogy mi a baj, mint az iránt, hogy Olaszországban miként kell segíteni. Baccelli a miniszter az előtt a római egyetemen a pathologiai anatomia tanára és egy klinika igazgatója volt. Lényegesen segítette államtitkára Németországból oda szakadott tudós Dr. Strüver, kinek nevével a mineralogia és kristallographia terén találkozunk.

A törvény világos képét adja Itália egyetemének ezen túl. A rector két évre választatik, megválasztható még a harmadikra is sorosan a karok szerint, de a király nevezi ki. Vannak rendes, rendkívüli és magántanárok. Ezek mindegyike tarthat előadást, egyenlő hivatalos érvénnyel. Minden rendes vagy rendkívüli tanár tarthat azon tárgyon kívül, melyre kinevezése szól, más tárgyból is privát collegiumot. A magántanár előadása kiterjed mindazon szakra, mely azon karban meg van, melyre habilitáltatott. Mielőtt habilitáltatnak, két évet kellett mint graduált doctornak eltölteni és képességöknek próbáját nyilvános collegiumban adni, kivéve ha másképp bemutatható képességöknél fogva ettől a kar fölmenti.

A beiktatási és az államvizsgái díj az állam pénztárába megy, az előadási tanpénz (öt lira egy heti órára) az illető tanaré.

A taksák meglehetősen magasak a budapesti egyeteméhez képest, mi által a tanulók kelleténél nagyobb számának akarják az egyetemeken elejét venni.

V.

O R O S Z O R S Z Á G.

Oroszország kilencz egyeteméből kettőt el kell választani, a helsingforsit és dorpatit, mert ezek önálló organisatióval bírnak. A valódi hét orosz egyetemnél *) nemcsak hogy

*)	1881—1882.	Tanító	Tanuló	Költség
Pétervár	---	99	2052	429,393 rubel
Moszkva	---	103	2430	526,724 "
Kijew	---	105	1475	460,334 "
Charkow	---	89	821	167,944 "
Kazan	---	109	776	379,496 "
Varsó	---	79	1003	293,806 "
Odessa	---	52	374	252,929 "

nem közelednek a szabad tanítás és tanulás elvéhez, sőt ellenkezőleg folyvást arra törekcszenek, hogy jobban és jobban szorítsák oly intézkedésekkel, melyekkel egyszersmind a nihilista törekvések terjedésének gátat vetni gondolk. Az orosz egyetemek e nyomott állása eredményezi nagyrészt azt, hogy a vagyonosabb fiatalok a külföldi egyetemeket és legnagyobbbrészt a németeket látogatják oly arányban, hogy a svájcziaik után mindjárt az oroszok jönnek.

Meg van tiltva azonban az orosz lengyeleknek Krakóba menni, különben, miként a krakói egyetem (edinburgi) képviselőjétől tudom, azok nagyrészt oda seregelnének.

Finország egyedüli egyeteme Helsingforsban a skandináv egyetemek csoportjába (Svédhon, Norvégia, Dánia egyetemei: Christiania, Upsala, Copenhaga) tartozik nemesak a tanítási elvre, de még az egyetemi diszöltönyre nézve is, miként erről igen jó alkalom volt meggyőződni Edinburgban.

A dorpati egyetem német, az a németországi egyetemek kötelékében foglal helyet, mert egészen azon rendszer van ott is behozva. Azok között meg is lesz említve.

VI.

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGAL.

Spanyolország és Portugal régi egyetemein az újabban szükségessé vált javításokat e században a francia intézetek példájára tették, kivéve, hogy az egyetemet különálló fakultásokra nem választották szét, de másrészt a felsőbb oktatás élvezetére sokan Párist keresték föl. Legújában azonban ott is beállottak mozgalmak, melyek eredménye ugyan eddig tudtommal nem átható, de az tény, hogy tanulni spanyolok is mennek német egyetemekre, különösen a természettudományok hallgatására.

Madridban megjelent ez évben egy figyelmet érdemlő munka,*) melyben a szerző Don Salvador Cameron a természetiek múzeumai berendezése és szabályzata meg dotációja

* Organizacion y Arreglo de los Museos de Historia Natural por Don Salvador Calderon, Director en ciencias naturales, y Catedratico de Historia Natural en el instituto de Segovia. Madrid. 1884.

tekintetében általános és részletes tanulmányozásának eredményét teszi közzé.

Szerző német egyetemen képzett petrograph lévén, valamint már egyéb úgy e munkáját is szíves volt nekem is megküldeni, mit azért említek föl, hogy közölhessem, hogy Buda-Pesten is járt és a magyar nemzeti múzeum nagyszerű gyűjteményei és jeles berendezése meg jó kezelése figyelmét lekötötték s annak munkájában több helyen ad is kifejezést.

Portugal egyetlen egyeteme nem is a fővárosban, hanem abból még 1308-ban átvive Coimbrába, Lissabontól éjszakra vagy 217 kilométer távolságra van. Az összes egyetemek kötelékét hogy föntartani igyekeznek, kitűnik abból, hogy évkönyvét*) rendszeren megküldi a mi egyetemünknek is. Az 1883. 4-ik tanévre megküldöttben van egy phototipiai kép, mely az újonnan épített zoológiai múzeum gyűjteménytermét mutatja. Fölötte meglepett, a mennyiben egészen azon eszme van benne, mint a most épülő félben lévő természetiek múzeumának nagy termeiben, t. i. egyoldali világítás, szemközt galériákkal.

Különben érdekes sajátosságai is vannak, a mennyiben daczára sok középkori színezetnek, hogy például a tanulók Gil Blas korabeli öltönyt viselnek (számra 800—900), az öt facultásban a tanács által jónak talált könyvek használatnak, de gyűjteményeik, könyvtáruk tökéletesítésére sokat fordítanak. A rector három évre választatik.

VII.

J A P A N.

Az európai, de különösen kiemelhetem a német felső oktatási rendszer legtávolibb visszhatását Európa-Ázsia kontinens-test ellenkező legtávolibb keleti országainak egyikében Japánban találjuk föl. Azon fölötte érdekes nép bámulatos gyorsasággal sajátítván el az európai polgárisodás nemét és

---

* Anuario da Universidade de Coimbra. Anno lectivo de 1883 a 1884. Coimbra. Imprensa da Universidade. 1883.

fokozat-ait, ezt a felső tanintézetekben oly módon látjuk kifejezve, hogy azt lehetetlen nagy érdek nélkül nem venni tudomásul.

Japán fővárosában Tokio-ban (800,000 lakos, a Mikado székhelye, előbbi neve Jeddo) van egyetem (Tokio-Daigaku), mely fokozatosan oda fejlődött, hogy ma már az európai egyetemek között lehet megemlíteni, sőt van dolog, mi nálunk theoria, ott életbe van léptetve.

A japáni egyetem négy szakaszból áll, melyek közül három (Department of Law, Science, Literature) egy csoportot képez, a negyedik az orvosi a legerősebb s ez külön áll (Medical College = Tokio Igakko).

Az első három facultás évi jelentését a budapesti egyetem is megkapja évenként és a nagymérvű haladásról azok mindegyik száma tanuskodik. Az utolsó az 1882—1883-ik (vagy az ő számításuk szerint 2542—2543) tanévre vonatkozik. Tanuló ezen három csoportban van 211 otthon és Európába küldve 9 (Angliába 3, Párisba 1, Németországba 4).

Érdekes a fölosztásokban látni, hogy a *Department of Science* vagy a mi elnevezésünk szerint a philosophiai karhoz van aggregálva minden alkalmazott matematikai és természettudományi szak; ugyanis az a következő nyolcz tanfolyamra oszlik fel: Matematika, Physika, Chemia, Biologia, Astronomia, Mérnökség, Geologia, Bányászat s Metallurgia. Mi oly csekély tanulószámnál csakugyan kivihető, és elméletileg helyes.

A rendszer az angol, a mennyiben a tanulók belaknak, fizetnek és tutorokra vannak bízva.

A tanításnyelv legáltalánosabban az angol, de ki van mondva, hogy csak ideiglenesen, mert ha minden tudományra lesz honi erő, japáni nyelven fognak előadni.

A jogi karban francia nyelven is történik előadás, a philosophiában németül is, az orvosiban egészen a német nyelv használtatik. A latin nyelv csak azoknak kell, kik a biologiai tudományokra adják magokat. A kik csupán a japáni és khinai irodalomra íratkoznak be, más nyelv tanulására nem köteleztetnek.

A japáni egyetemen a tanfolyam 4 évre van kiterjesztve úgy, mint a német egyetemeken.

Az orvosi kar nem küld évi jelentést, de az edinburgi

egyetem «Tercentenary» ünnepélyén (1884 ápril 15—18.) jelen volt egyik japánitól tudom, hogy az orvosi osztály a legerősebb, a tanítás német tanárok kezében van, és a német egyetemek rendszere szellemében történik. Az orvosi tudományok tanulására fiatal embert Japánból nagyobb számmal küldenek Európába és itt csaknem egyedül Németországba, mint az említett három csoportbeli tudományok elsajátítására.

VIII.

NÉMETORSZÁG EGYETEMEI.

Miután tény, hogy jelenleg minden nép, melyben kultúr-törekvés van, a felső oktatás ügyében Németország felé tekint, annak egyetemei berendezését behatóbban tárgyalandó s kiegészített képet nyújtandó azon sok kutforrás útján, melyet nagyrészt a kiváló rectori beszédek, egyes tanulmányok vagy személyes érintkezések szolgáltatnak, tekintetbe veszem: *a)* az egyetemek főnnállásának alapját, *b)* a tanító- és *c)* a tanuló-testületet, *d)* a tanítás módját, *e)* az egyetemek látogatottságát, végre *f)* az eredményt annak általános kihatásában.

a) A német egyetemek főnnállási alapja.

A német egyetemek kezdettől fogva szegényebbek voltak mintsem hogy úgy, mint az angolok, magoktól főnnállhattak volna. Az állam segítségére szorulnak, mi által annak befo-lyása a főbb kérdések elintézésében döntővé vált. A történelem bizonyossága szerint áll ugyan hogy az állam, egyszer-másszor politikai és vallási érdekek szerint gyakorolta hatalmát, de, miként Helmholtz megjegyzi, a legtöbb esetben az egyetem valódi érdekei előmozdítottak. Ennek indoka nemcsak az volt, hogy az állam értelmes hivatalnokra, orvosra stb. szorult, de az uralkodók vagy a kormányférfiak egy jó hirbe jövő egyetem dicsősége után vágytak is, és mivel ez utóbbiak legtöbbször az Alma Mater növendékeiből kerültek ki, az iránt a jó indulatot megtartották. A sok apró német

állam mindegyike igyekezett e tekintetben a szomszédján túltenni s megalakult a sok egyetem.

Valóban figyelemre méltó körülmény, hogy míg azon sok villongás és átalakulás phásisaiban, melyeken Németország keresztülment, a régi viszonyok, annyi irányban változtak meg, az egyetem belső szabadságának magvából sokkal többet mentett meg, mint a túlságosan conservatív Anglia, vagy a szabadságot rohamosan hajhászó Franciaország.

b) *A német egyetemi tanárok.*

A német egyetemi rendszer egyik lényeges sajáttsága, hogy a tanítást lehetőleg olyan tudósokra bizzák, kik annak, hogy a tudományt előbbre vinni képesek, tanúságát adták. Ez föltétlenül a legfőbb qualificatio. A francziák és angolok e miatt nem egyszer csodálkozásukat fejezték ki, miután náluk a tanítási képességre van fő tekintet, azaz, hogy tudjon ékesen a figyelmet lekötő, sőt némileg mulattató modorban előadni. Jeles szónokok előadása a *Collège de France* a *Jardin des Plantes*, valamint Oxford és Cambridge vagy még inkább Londonban a *Royal Institution* termeiben nem egyszer gyűlőhelye az elegans és művelt előkelő társaságnak.

Németországban nemcsak hogy közönnyel, de némi bizalmatlansággal viseltetnek az oratori csin iránt; az előadás keresetlen, egyszerű, sőt esetleg pongyolább, mint kellenék. Az ugyan áll, hogy jó előadás kiváló tulajdonság, hanem arra elég példa van, hogy az akadozó vagy akár dadogó nehézkes előadású, de nagy tudományú és eredeti észjárású tanárnak sok hallgatója volt, míg a gondolatszegény szónokot az első előadásnál megbámulták, a második után belefáradtak, a harmadik után ott hagyták. A ki állításai igazolását teljes meggyőződéssel tudja közölni hallgatóival, annak mindenek előtt saját tapasztalatából kell tudni, mi módon lehet meggyőződést szerezni és mi módon nem. Ennek tehát magának kellett saját maga számára ilyeneket kiküzdeni oly téren, hol segítségére előd nem volt; azaz kellett neki az emberi tudás határáig előnyomulni és új tért meghódítani. Azon tanár, ki csak mások meggyőződését tudja tolmácsolni, megfelel olyan tanulóra nézve, a ki azzal beéri, hogy tudásának forrása tekintély legyen, de legkevésbbé sem egy

olyannal szemben, ki arra törekszik, hogy meggyőződése a legmélyebb alapokon nyugodjék.

A tanulónak nincs előírva sem valami egyetem, sem valami merev tanterv, sem bizonyos tanár. Az szabad embernek tekintetik, ki tanárai között választhat, miután néhány előadást az egyiknél is, másiknál is hallgatott. Reá van bízva, hogy a látszat meg a való között válaszszon, hogy annál maradjon, ki ötlet a tudás forrásához inkább vezet.

Ez ismét föltételezi, hogy a tanár saját meggyőződését szabadon kimondhassa, hogy belőle az individualizálódott tudomány szóljon. Ez a tanítási szabadság, mint egy másik sarkalatos sajátága a német egyetemi rendszernek. Ma, hogy Helmholtz-czal szóljak,*) épen úgy lehet előadni a materialistika metaphysikának legextrémebb következtetéseit vagy a Darwin-féle evolutio-theoria mezején a legvakmerőbb spekulációkat, valamint a pápai csalhatatlanság legtúlzottabb dicsőítését, mi protestans egyetemeken nem mond keveset. Tudományos kérdés tudományos megvitatása a német egyetemeken akadálytalanul van megengedve. Franciaországban még a Collège de France tanszékén egy oly jelentőségű tudós, mint Renan sem mondhat egyebet, mint a mit az egyház megtűr; az angol két fő egyetemen sem térhet el a tutor hajszálynira sem az anglikán egyház dogmatikai rendszerétől a nélkül, hogy az érsekek censurájának kellemetlenségét magára ne zudítaná és tanítványait el ne vesztené.

Még egy a tanítás szabadságot illető sajátosság érdemel említést. A Doctor cím kezdetben annyit jelentett, hogy az illető tanítani képes, és így ez a cím kezdetben *venia docendi* volt. Minden doctor fölléphetett az egyetemen, mint tanár, ha tanítvány találkozott. Később ez értelem a gyakorlatban megváltozott, mert csak annyit jelentett, hogy a tudományos képesség nyilvánosan van elismerve. A német egyetemen e régi jog egy része még fenmaradott; de másrészt változás állott be a tudományok specializálása által, mi miatt a tanítani akarótól megkívántatik, hogy mélyebb tudományos képességének is adja próbáját azon szakban, melynek tanítására vállalkozik.

---

*) Rectori beszéde 1877 Berlinben *Ueber die akademische Freiheit der deutschen Universitäten.*

A legtöbb német egyetemen a habilitált doctorok törvényes jogosultsága mint tanároknak egészen olyan, mint a rendes tanároké. Csak kevés hely van, hol némileg korlátozó határozatok léteznek, melyek azonban alig bírnak gyakorlati fontossággal. Az öregebb s különösen a rendes tanárok csak annyiból vannak tényleg kedvezőbb helyzetben, hogy egyrészt azon szakban, melynek tanításához külső apparatus kell, az állami intézetek fölhasználásában szabadabban rendelkeznek, másrészt a vizsgálatokban is törvényszerűleg részesülnek. Ez bizonyos nyomást gyakorol a gyöngébb kedélyekre a tanulók között. A vizsgálatok befolyását azonban sokszor túlságig vitték. A német tanuló idestova költözése folytán a vizsgát gyakran olyanoknál teszi, kiket soha sem hallgatott.

Magántanárok. Semmi berendezés nem elütőbb a német egyetemi rendszerben más egyetemi rendszerekétől, mint a magántanárok intézménye. Legelőbb is felötlő, hogy oly nagy számmal találkoznak fiatal emberek, kik fizetés nélkül, többnyire csekély tandíj mellett, szemben bizonytalan jövővel, fáradságos tudományos munkára szentelik magokat; másrészt az is különösnek látszik, hogy földiesen gyakorlati szempontból a karok oly könnyen és készségesen fogadnak be fiatal tan-erőket, kik a segítőkől minden pillanatban concurrentsekké válhatnak; de végre sajátságos azon tény is, hogy ezen (bizonyos tekintetben) kényes dologban nemtelen concurrentia-eszközök alkalmazásáról a legritkább esetben hallani.*)

---

*) A magántanárok számának növelésére, és így nagyobb választék előidőzésére a porosz kormány fölvelt a költségvetésbe 1875 óta rendszeren 54,000 márkát, ezen czím alatt «Stipendien für Privatdocenten und andere jüngere für die Universitätslaufbahn voraussichtlich geeignete Gelehrte». A hatása csakugyan az lett, hogy az óta évről-évre növekedik a magántanárok száma, úgy hogy a porosz egyetemeken míg 1874/5-ben 189 magántanár volt, azok száma 1882/3-ban már 261-re emelkedett; egyéb németországi egyetemen ugyanazon idő alatt 129-ről 224-re szaporodott fel.

A legnagyobb számban vannak magántanárok az orvosi karnál, a hol sok olyan specialításban, melyre rendes tanár nincs is, sokszor jelesen működnek; de némelyeknél meg az az indok, hogy gyakorló orvosok lévén, habilitáltatják magokat, hogy a magántanári czím nyomatékot adjon.

A múlt század elején az orvosi karban Lipcse, Heidelberg és Tübinga egyeteménél csak két tanszék volt; Göttinga mindjárt négygyel kezdette, e század elején 6, most 10. Lipcsében ma 11 van. Jelenleg egy németországi egyetemen sincs kevesebb mint 7, és sehol több mint 14 rendes tanár az orvosi karban. Ez az utolsó eset Berlinben és Strassburgban van. E tekin-

Valamint a privat-docensek fölvevéséről a tanító-körbe, úgy a megüresedett tanszékek betöltéséről is a tanártestület gondoskodik. Ez képezi a német egyetemen a maradékát az egykori doctor-collegiumnak, melyre az azt annak idejében megilletett corporatio-jogok átmentek. A régi idő graduáltjainak szorosabb bizottságát, de a kormány közreműködésével, némileg ők képviselik. A legszokottabb mód a rendes tanár kinevezésére az, hogy a kar a kormánynak választásra és meghívásra három jelöltet terjeszt föl, hol azonban a kormány nem tartja kezét annyira megkötöttnek, hogy csak azok közül válaszszon; noha ez ritkán történik, mert mégis nagy felelősséggel jár a szakemberek jelölésének ellenére olyant nevezni ki, kinek képessége széles körben még nem ismeretes. A kar tagjai ellenben legerősebben indokolva érezik annak szükségét, hogy társaságukba a legkiválóbb erőket vegyék be, mert ez tanulókat vonz általában és így a hallgatók száma másoknál is szaporodik, mi anyagi tekintetben sem közömbös.

Az intensív tudományos élet csak ott fejlődhetik, a hol a különböző szakok élein jeles emberek állanak, mert ilyenek társasága a collegákra nézve is tanulságos és gerjesztő, miből aztán nagybecsű együttműködés fejlődhetik ki, nem is szólván, hogy kitűnő collegákkal együtt élni társadalmi tekintetben is fölötte érdekes.

A mit ijesztőül említenek a közvélemény organonjai, az egyetemen a tanári rivalitást, ez nem jöhet létre, ha kellő minőséggel bír a tanár és a tanuló. Általában csak nagyobb egyetemen fordul elő, hogy egy szak kétszeresen van ellátva, és ha a szak hivatalos definitiójában különbség nem is volna, a tanárok tudományos iránya között minden esetre van, minél fogva a tárgyat úgy fogják beosztani, hogy mindegyikök arra fekteti a súlyt, a mi legkiválóbban áll hatalmában. Két ilyen jeles tanár, kik egymást ilyen módon kiegészítik, azon szak tanulóira nézve oly vonzó erővel bír, hogy egyikök sem vesz a hallgatók jeleiből, s legfőlebb csak egy kisebb számú kevésbé szorgalmasokban osztozkodnak meg. Ellenben ott, a hol egyik vagy másik tanár nem tölti ki helyét méltán, ott a rivalitás káros és méltatlan következései beállhatnak. Még bajosabb volna, ha valami egyetemen valami tudományos is-

---

tetben Bécs felülmúlja, hol 17 rendes tanár van. Legkevesebb magántanár van a jogtudományi karban, a hol egyszersmind a nagy auditoriumok is a legkevesebb hátránnyal állanak fenn.

kola praepotentiát gyakorolna, és újabb eszinek behozatala ellen erőszakos módokhoz nyúlna. *)

c) *A német egyetemi tanuló.*

Németországban fenmaradott azon fölfogás, hogy a tanuló önálló, magának felelős férfiú, ki saját hajlamából a tudomány házát fölkeresi, s a tanulási tervet maga rendezi be. Ha az egyetemre járni bizonyos gyakorlati czélból akar, az állam az, mely ehhez a föltételeket előírja, de e mellett is mehet egyik egyetemből bármely másba, a hol németül tanítanak: Dorpattól Zürichig s Bécs, Grác és Csernovitzig, s ott hallgathatja akár melyik tanárt, a ki azt a tárgyat előadja, minden tekintet nélkül arra, hogy rendes, rendkívüli-e vagy magántanár. E mellett szabadságukban áll, képzésök nagy részét az irodalomban keresni.

Az egyetem falain kívül a tanuló szabad. E szabadságot sok külföldi — sőt nem egyszer sok német szülő sem helyesli s csodálja, hogy azt az egyetem és a kormány tűri. Valahányszor azonban újból tanácskozás tárgyává teszik, a végeredmény az, hogy úgy a tanári testület, mint a kormány intéző körei visszaemlékezve saját tanulóveikre, mint életök aranykorára, oly korra, mely az irodalom és költészet mezején annyi szép és magasztos érzelem kifejezésére szolgáltatott alkalmat, az itt-ott mutatkozó bajok daczára e szabadságot föntartandónak tartják, mert e mellett lehetséges, hogy a fiatal ember kiváló férfiakkal jöjjön oly érintkezésbe, mely egész életére nézve irányadóvá válhatik.

Hogy minő hatással van egy amerikai tanulóra a német egyetemi tanuló szabadsága, azt Hart**) szépen ecseteli, összehasonlítva az amerikai vagy angol egyetemi tanulóval, kikkel párhuzamba nem is teszi, annyival fölötte állónak találván.

*) A tanrend megállapítása úgy az órák czélszerű beosztása, mint a tananyag összeválasztása és a tandíj kiszabása tekintetében előbb az egyes karoknál történik, de onnét még átmege a rectorhoz, ki az egyetemi bíróval együtt képezi a «Honorarien-Stundungs-Commission» felső forumát.

**) *German Universities*, by I. Morgan Hart. New-York, 1878. 287. l. Jelenleg tanár a cincinnatii egyetemen.

«Az amerikai egyetemi hallgató voltakép csak nagy iskolásgyermek. A beiratkozás napjától egészen fölváratásáig mindig alkalmatlan fölügyázat alatt van. tanulmányának útja előre meg van szabva . . . a négy év tartama alatt úgy tekintik, mint a ki nem tud önmaga ítélni és cselekedni. Egyetemi élete csupán csak folytatása iskolás éveinek. A német tanuló épen ellentéte az amerikainak. A mint megkapja maturitási bizonyítványát, tudja, hogy megszűnt iskolás fiú lenni. Ifjúnak érezheti magát, ki önmaga választja tanulmányait, tanárait, munkaidejét, ő maga szabályozhatja életét, az lehet, a mire energiájánál és teltségénél fogva hivatva van. Tudja, hogy nincs tutora, dékánja vagy tanára, ki fölügyelne arra, hogy vigyáz-e vagy nem, hogy hasznosra fordítja-e idejét vagy elpocsékolja-e, volt-e párbaja, mámoros vagy józan fővel feküdt-e le? Ha vétett a közrend ellen, az egyetemi törvényszék elé idézik, úgy bánnak vele, mint más bűnösökkel a törvény értelmében, és pártatlanul megbüntetik részrehajlás és könnyhullatás nélkül.

A német tanuló jellemét nem érthetjük meg, ha nem indulunk ki, ha nem vesszük tekintetbe mindenek előtt erkölcsi szabadságát és személyes felelősségét.»

Persze vannak ott is, kik rosszul használják föl az egyetemet; nem egy nagyúri sarjadék íratja be magát, csak hogy a kiskorúsági évek teljenek el, mi le is pereg «auf der Studenten Mensur» és az egyetemi relegátiók között;*) mások ott felejtik magokat, mint «Bemooste Häupter» haladás és eredmény nélkül; de a fiatalság zöme haszonnal tölti el az egyetemi idő minimumát, mi a trienniumból, az után, hogy a tudományok nagy fejlettségénél fogva ennek elégtelen volta bebizonyúlt, quadrienniummá lett átváltoztatva.**)

Hogy a tanulók zöme komolyan veszi a dolgot, feltűnik már abból is, hogy legnagyobb részök jegyzet-füzettel jelenik meg az előadáson.***) A füzetek szaporodnak s mentől több van, annál büszkébb reá. A német irodalom oly gazdag

---

*) Valamint Didon atya a német egyetemeket az ő jó oldalukról festi, hogy azt megízleltesse honfitársaival, úgy Blanchard az ellenkezőről mutatja be az egyetemi életet, nevezetesen a «Corps» kicsapongásairól és az elharapódzott iszákosságról és verekedésekről szól bőven. Didon atya munkája 20 kiadásban van elterjesztve, oly roppant kelendőségnek örvend.

**) Az orvosi tudományoknál még több.

***) A jegyzéseket maradandóbbá tevén, tentával írják. Mindenki el van látva hegyes szögben végződő tentatartóval s azt a padba szúrják. A padokban látható számtalan ilyen lyuk, a szorgalom időarányos nyilvánulása. A padok ilyen rontásába jobban bele lehet nyugodni, mint abba, melyet a budapesti egyetemen némely nem kvalifikálható hallgató (tanuló semmi esetre!) késével tesz, hogy az ideje az előadás alatt elteljék.

létére e jegyzeteket szükségeseknek tartják, mert az előadás eleven, évről-évre változhatik új adatok vagy a fölfogás módosulása által.

A *quadrans academicus*t pontosan megtartják a tantermen kívül, gyakran az udvaron, de aztán igyekeznek mind megelőzni a tanárt, úgy hogy az előadást semmi se zavarja.

Egy fiatal ismerősöm Lipcsében Windscheid (római jog) előadására volt beírva és egyszer elkésett. A mint benyitotta az ajtót, a körülötte levők oly rosszalását vette észre, hogy föltette magában többé el nem késni. A hallgatók száma 400 körül volt s a gyöngye hangú tanárt mégis mindenki megértette, mert mindenkit egy gondolat vezetett: a tisztelt tanár előadásából egy szót sem veszíteni el.*)

E komolysága a német tanulóknak az előadási teremben meghatotta Didon atyát is és az meg a francia iskolákkal szemben emeli ki szép szavakban. (118. l.)

«Ha az előadás megkezdődött, nem engedik többé, hogy az ajtó nyíljen. A ki elkésve belép, nem vét valami írott törvény ellen, de mintegy daczol a közvéleménnyel és kihívja a jelenlevők hangos rosszalását. A legtöbb visszariad ettől a büntető mormogástól, mely fogadná. A tanár szavában meg a hallgató figyelmében valami sérthetetlen van, mint egy templomi áldozatban. Az előadás terme lassanként megtelik. A hallgatók tárczával a hónuk alatt megérkeznek. Mindegyik a neki szánt számozott helyre ül, rárvit jegyzeteire és előkészül, hogy a tanár dictálását leírja. Ez mint utolsó, egész egyszerűen belép, phrasis nélkül elkezdi előadását ott, a hol múltkor elhagyta, egyedüli gondja, hogy tanítson, hogy fölvilágosítsa azokat, a kik figyelve hallgatják és nem azt akarják, hogy mulattassa, hanem hogy oktassa őket.»

A tanulást különféleképp rendezik be, vannak, kik mindjárt az első évben fognak hozzá, de a nagyobb rész csak a második és harmadikban, folytatva a negyedikben, s többnyire ketten-hárman társaságban. A tanulás tervét rendszeresen valami magántanár tanácsának kikérése mellett állapítják meg. A vizsgálatok szigorúak. Hallani azonban némely kisebb egyetemen laza eljárásokról is.

---

*) Ugyanaz reflectált levelében azon ellentétre, mely a budapesti egyetem nagy collegiumaiban uralkodik, a hol a ki-bejárkálás, társalgás, regényolvasás stb. van napi renden, a komoly tanulásnak nyoma csak a legkevesebbnél mutatkozik.

d) *A német egyetemi tanításmód.*

A tanításmód az, a mi azon eredményeket szüli, melyek miatt a német egyetemi rendszer oly általánosan ismertetik el a jelenben legjobbnak. Elemezzük azt.

A költészet és művészet, a philosophia és matematika terén az egyén teremthet. A gondolatok országában egy-egy lángész létre hozhat oly művet, mely kihat évezredekre, sőt mindörökre. A tényekből épülő tudományokban máskép áll a dolog, ezeknél úgy a kiinduláshoz miut az egész épület összeállításához jól megállapított adatok kelleneek. A múlt századokból e részben ür maradott nemcsak a természet-tudományokban, de a történelemben és még több az ész- vagy emberiségi tudományban (sciences de l'humanité). A jelen század mintegy pótolni igyekeztén a mulasztást, roppant erővel adja magát a szellemi tevékenység e terére.

De még azt sem lehet mondani, hogy az egész század, nem, mert a század elején még csak elszórva gyéren voltak a fényt árasztó elmék s túlnyomólag nem Németországban. A háborúk alatt nem lehetett a tudománynak jelentékenyen fejlődni, a háború után pedig nem csekély ideig a bölcelet oly iránya foglalta le az elméket, mely Németországban épen nem volt kedvező, különösen a természettudományok fejlődésére.

Csak fokozatosan vívta ki magának az a nézet a győzelmet, hogy a tudományok exact művelése az, mely után törekedni kell, nemcsak a természeti, de sok emberiségi tudományban is. A tények exact megállapítása nem valami új eszme ugyan a német egyetemi rendszerben, mert azt minden jeles történetíró stb. czélül tűzte ki magának egyebütt is; az eltérés csak ott van, hogy míg másütt egyénileg végezheték e munkát, a német egyetemeken a tanítással kötven össze a kutatási módszer bemutatását, az alkalmas tanulóból fokozatosan kutató lett mesterének vezetése mellett és így egy buvár nem egy embernek, hanem alkalmas segédekkel mind meg annyi embernek munkáját végezhetette a tények exact megállapításában.

E tömeges, de egy irányban foganatosított szellemi munkálkodás a múlt századokban merőben ismeretlen volt s azon

eredményt, melyet a tények exact megállapítására nézve a jól vezetett szellemi erők, mint a tudomány napszámosai, oly nagy számban létre hoznak, semmiféle lángész pótolni nincs hivatva. A tények alapján építeni persze a lángésznek van fentartva rendkívülit, hosszú időre kinyulót teremteni, de magok a tények csak egyenkint kellő módszer alkalmazásával állapíthatók meg. Mentől több a tény, mentől jobban vannak azok megállapítva, annál igazabb az azok tömegéből szóló törvény.

A német egyetemeken a munkafelosztás elve van fogantatva, a tanerő tetemes szaporítása által nem csupán a tanárnak alárendelt, hanem tőle független fiatal erőkkel is, kik az új eszméknek behozói, meghonosítói lehetnek s így a tespedésnek legtermészetesebben állhatják útját.

A tanításmódnak sajáttsága legjobban mutatható be a német egyetemeken az által, hogy az általános előadáson kívül a tanszéken, a tanár arról leszállva fesztelenebbül nyilatkozik a tanuló előtt és szellemi fölényét éreztetve, a tudomány iránt lelkesítő szavakkal a fogékony elméket a tudománynak megnyeri.

Ilyen érintkezések csak kisebb körre szorítkoznak s a legkülönfélébb nevezetek alatt említetnek, de minnyája között legjellemzőbb az, a mit az egyetemi nomenclaturában *semináriumok* alatt értenek. Ebben csak a haladottabbak és speciál hivatással bírók vesznek részt, kik arra tehát vagy magoktól, vagy a tanár által buzdítva jelentkeznek. Az ilyen semináriumokban a cél a tudományos szellem ébresztése, valamint a productiv tevékenység fejlesztése és támogatása.

Legelőbb fejlődtek ki ilyen semináriumok a klasszikai philológiában és a theológiában, újabban mind inkább meghonosodnak a jogi és államtudományokban, a történelemben, matematikában, természettudományokban stb.

Gyakorlatok is vannak jelentve, melyeknek célja inkább repetitorium és examinatorium, a hogy néha csakugyan nevezik is, ezek föladata a vizsgálatra előkészíteni, a tudást kiegészíteni és megszilárdítani.

A leíró természettudományok előadása kapcsában tartott gyakorlatok ismét más természetűek, ezek jelentékeny kiegészítései az előadásnak az által, hogy kisebb csapatokban magokon a tárgyakon engedik a tanulónak egyénileg látni

azt, mi az előadáson csak általánosan volt bemutatva. Ezen szakok tanítását azon kívül még a múzeumok is egészítik ki.

A tanítás ez új módja lényegesen maga után vont a új építkezéseket is, melyeket különösen a demonstratív és experimentál szakoknál látunk, de egyéb semináriumoknál is okvetlenül megkívántatnak.

Azonban nem kell szem előtt téveszteni, hogy ha a természettudományi intézetek berendezése az államnak újabb időben igen sokba kerül is, ez nem kizárólag a tanulók számára történik, hanem a tudományfejlesztésre általában, és itt pótolják Franciaország vagy Anglia azon nevezetes intézeteit, hol tudósok csak a tudománymivelésre vannak élethossziglan alkalmazva, ilyenek Németországban nincsenek; — továbbá azok gyakran kísérleti állomások s a hatóságok meg egyesek hányszor veszik igénybe oly kérdések megoldásánál, melyeket tisztába hozni csak magasabb tudományos apparatussal lehet. Ilyen intézetek Franciaországban, Angliában s részben Amerikában önállólag vannak fölállítva, Németországban pedig igen előnyösen a tanintézettel vannak kapcsolatba hozva. *)

Azon egyenlőség, mely Németország 21 egyeteme között azelőtt létezett, a tanintézetek berendezése legújabb korszakában láthatólag megingott. Az állam nagy költséggel berendezni minden egyetemet nem képes, de nem is szükséges, ennél fogva a tökéletesebb intézetekkel bíró egyetemeket a tanulók jobban fölkeresik. Még néhány évvel ezelőtt Lipcse járt elől úgy az új intézetek mint a tanulók számában; ma Berlin minden kontinensi egyetem között a leglátogatottabb, utána jön Bécs, azután Lipcse, Buda-Pest, mely utóbbiaknál a 3000-et meghaladják a tanulók.

Conrad megjegyzése szerint a tehetségesebb tanulók minden esetre jól teszik, ha néhány semestert a nagyvárosi egyetemeken töltenek el, hogy a nagyobbszerű berendezéseket lássák és fölhasználják, de meg hogy általában a nagy város nyújtotta sokoldalú ösztönzés előnyében részesüljenek.

---

*) Az experimentál-intézetek néhol már kezdenek oly dimensiókat ölteni, melyek úgy nagyságra, mint a kiállítási fényüzésre nézve már tán túlságosak. E részben Berlin áll legelől. 1840-ben még nem volt laboratóriuma, hol a tanáron kívül egy-két ember dolgozhatott volna s ma már oly intézetei vannak, melyeket Wurtz az említett munkájában nem ajánl kövételre, hanem elégségesnek tart szerényebb berendezést, a minőre példát szolgáltat Lipcse, Buda-Pest, Grác stb.

A kisebb egyetemek azonban megtarthatják a vonzerőt két mód által, először ha egyes facultások kiválólag műveltetnek, s az eszközöket annak tökéletesítésére concentrálják, a többi testvér-facultást pedig csak rendes állapotban hagyván. Főleg pedig módjában áll a kis egyetemnek a nagyval vetélkedni a gyakorlatok, seminarium, privatissimum, conversatorium, disputatorium stb. behozatala által, melyek alkalmat szolgáltatnak, hogy a tanár a tanulóval személyes érintkezésbe lépjen, mire újabb időben méltán fölötte nagy súlyt fektetnek. Vannak oly gyakorlati munkák a laboratorumokban, a boncztermekben stb., hol csak egy kisebb szám vehet részt előnyösen, de mentől nagyobb a résztvevők száma, annál kisebb az eredmény, ilyenkor azon haladottabbak, kiknek érdekében áll ilyenekben részt venni, a nagy egyetemek dolgozó termeitől visszavonódnak s jó hírű kisebb egyetemet vagy privát docenseket keresnek föl.*)

e) *A német egyetemek látogatottsága.*

Az egyetemek magas jelentősége az országok összes kulturfejlődésére nézve általánosan el van ismerve, és így azok száma valamint a látogatottságának viszonyai is szóba hozandók.

Német egyetem összesen van 21, a melyekben 1882/3. nyári félévben (a mi ott az első fél-év, melyben a főbb tárgyak előadása kezdetik) a következő volt a látogatás az immatrikulált hallgatókat véve csak, de nem a nagy számú hospitánsokat is.

Berlin	4678	Würzburg	1034	Erlangen	568
Lipcese	3314	Bonn	973	Freiburg	551
München	2229	Strassburg	866	Jena	507
Boroszló	1495	Königsberg	856	Giessen	447
Halle	1416	Marburg	756	Kiel	354
Tübinga	1207	Heidelberg	698	Münster	304
Göttinga	1063	Greifswald	662	Rostock	239

*) Hány nagyhirű tanár köszöni képesítését egy Bunsen (chemia) vagy Rosenbusch (petrographia) stb. kisebb egyetemen kiválólag a haladottabbak személyes vezetésére irányult működésének, míg a nagy egyetemeken ez oly közvetlenül lehetetlen. Azonban az is megjegyzendő, hogy nem minden tudós van hivatva arra, hogy személyes befolyást tudjon gyakorolni a tanulóra, bár mily nagyfokú legyen is tudományossága. Az edinburgi egyetem most (1884) kiadott történetében (2 kötet) egyik tanár életrajzában ki van emelve, hogy azt a fiatalság rajongásig szerette, az már föllépésével még inkább beszédével vaázshatást gyakorolt reája, a nélkül, hogy a tudomány terén számított volna.

Nem tekintve Münstert, hol csonka egyetem van, csupán katolikus és protestans theologiai meg philosophiai fakultással, Rostock és Kiel a legkisebb egyetemek, melyeknek felhagyása már többször szóba jött, de mind a mellett a többség a fentartás mellett nyilatkozott.

Conrad, a halle-i egyetemen a statistika tanára, a német egyetemi tanítás történetét az utolsó 50 évben (1832—1882) tanulmányozván, érdekes művében*) a látogatást illetőleg azt mondja, hogy a szaporodás folytonosan tart egész a legújabb semesterig.

1832-ben a németországi egyetemeken a tanulók összes száma volt 14,211; ötven év múlva, tehát 1882-ben 24,187.

Volt azonban hullámváz is; nagy volt a látogatás a huszas évek végén, de a harminczasok elején igen leszállott; a hetvenes években újra igen erősen fölszaporodott.

Ez utolsó nagy szaporodás nem áll arányban a népesség szaporodásával, azt jóval felül múlja. Mi az oka? Kérde Conrad. Legkevésbé sem a kor eszményi röpte vagy a magasabb tudományos törekvés a természettudományok avagy a theologia terén; hanem három összeható mozzanat itt az indító: először a tanult ember előnyös társadalmi állása, mi miatt pénzbeli előnyökről is lemondanak; aztán a klasszikai műveltség általánosodása, a hivatalnoki állás minősítvényének nyomása alatt, megkönnyítve a felső tanintézetek nagy száma által, melyeket olcsóságuknál fogva kevésbé tehetősek is látogathatnak. Ide jön végre a közzgazdaság tartósan nagy súlydedése, daczára hogy az összes vagyonosság és ezzel aránylag az élet igényei tetemesen emelkedtek. Valamint a kézművesek, boltosok stb. a legesekélyebb hivatalért is folyamodnak, a mely nekik egyenletes foglalkozást és bár csekély, de biztos jövedelmet nyújt (egy kiírt kapus, írnok stb. állásra százával jönnek folyamodók minden kategoriából), úgy ebből kifolyólag a földműves, kereskedő, iparos iskoláztatja a fiát, hogy a maga bizonytalan keresetétől elvonja.

Újabb időben, ha a tanulók számát tekintjük az egyetemeken, erősen mutatkozik a hajlam a koncentrálóra a nagy városokban: a kiváló három egyetem Berlin, Lipcse, München.

---

*) *Das Universitätsstudium in Deutschland während der letzten fünfzig Jahre (1832—1882)*. Statistische Untersuchungen unter besonderer Berücksichtigung Preussens von Dr. I. Conrad, Professor der Staatswissenschaften zu Halle. Jena, Verlag von G. Fischer. 1884.

Berlin 4678 immatrikulált tanulóval legelől áll, mert Lipszéban 3314 van; Münchenben 2229.

E három egyetemen évről-évre szaporodva, az utolsó semesterben már 4²⁰/₀ van az összes német egyetemek tanulóiból, tehát ha így megy, nem sokára fele a tanulósnak e három nagy egyetemen lesz, mit Conrad sajnálandónak mond.

Külföldiek németországi egyetemeken. Míg egykor a németek mentek nagy számmal külföldi egyetemekre, idege-
nekre nézve pedig a német felső iskolák csekély vonzerővel bírtak, már több mint egy század óta fordulat állott be. Nem csekély azok száma, kik a külföldről jönnek, hogy itt főleg vagy kiegészítőleg valami szakban kiműveljék magukat.

Azon 21,871 tanulóból, kik a német egyetemeken immatrikulálva voltak két semesterben 1880/81—1881, külföldi volt 1129 vagy 5.16⁰/₀. Ez arány csekély változással már vagy 45 év óta tartja fönn magát. Legtöbbsen a philosphiai karba íratják be magokat, azután az orvosiba, kevesebben a jogiba, legkevesebben a theologiaiba, ez utóbbiak legnagyobb kontingensét az erdélyi szászok szolgáltatják.

Az egyes országok szerint voltak 1880/81-ben :

Svajezi	213 = 19 ⁰ / ₀
Orosz	204 = 18 ⁰ / ₀
Osztrák-Magyar	178 = 16 ⁰ / ₀
Amerikai Egyesült-Államok ...	173 = 15.5 ⁰ / ₀
Különféle apróbb országok : Olasz, Román, Szerb, Görög stb. ...	167 = 15 ⁰ / ₀
Angol	71 = 6 ⁰ / ₀
Más világrészekből : Japán stb. ...	42 = 3.5 ⁰ / ₀
Belgium, Holland	34 = 3 ⁰ / ₀
Skandinávia	22 = 2 ⁰ / ₀
Francia	21 = 2 ⁰ / ₀

A hospitánsok nem lévén immatrikulálva, itt befoglalva nincsenek, pedig számuk tetemes; valamint azok sincsenek tekintetbe véve, kik valami privatissimumot vesznek egyes laboratoriumokban vagy klinikákban. A hospitánsok különösen Berlinben nagy számmal jelentkeznek. Az összes tanulóknak egészben véve 10.4⁰/₀ teszik. Ezek alatt olyanok értetnek, kik vagy még kiegészíteni akarják ismereteiket egyik-másik tárgyban, vagy a kik csak kedvtöltésből járnak előadásra. Engedélyt a rector ad egy «Hospitarschein» kiszolgáltatással.

Nem tartom érdektelennek a német egyetemek statisztikai táblázatát Dr. Ascherson összeállítására szerint a legújabb adatokkal, tehát 1883/4. tanévre vonatkozólag, ide csatolni,

Az egyetemek újabb statisztikája 1883 4.

Egyetem	Tanárok 1884. nyári félév							Tanulók száma 1883 4. téli félévben															
	Reptes tanár	Rendkívüli tanár	Tiszteleti tanár,	Akadémiai tag	Magántanár,	Helyvet., Assist.	Nyelv- s egyéb mester	Összesen	Theolog														
									evang.	kath.	Jogész, Came- ral. erudész	Medikus, Chirur- gus, gyógyszer.	Bölcsész, philol. mathemat. sb.	Immatrikulált	Hospitans	Összesen							
I. Németország.																							
Berlin	71	73	6	95	7	252	530	—	1261	898	1946	4635	1325	5960									
Bonn	53	27	2	27	5	114	89	79	248	211	410	1037	75	1112									
Boroszló	59	31	2	33	6	131	135	144	231	990	579	1479	110	1589									
Erlangen	36	9	1	10	4	60	363	—	76	188	103	730	—	730									
Freiburg	37	10	1	13	4	65	—	61	108	245	201	615	59	674									
Giessen	39	8	1	3	3	54	71	—	134	147	150	497	18	515									
Göttingen	60	26	1	21	6	114	175	—	179	181	529	1064	22	1086									
Greifswald	36	21	—	8	4	69	144	—	47	379	155	725	7	737									
Halle	49	23	—	21	9	102	533	—	115	266	630	1544	41	1585									
Heidelberg	42	31	4	19	9	105	42	—	204	203	283	732	19	751									
Jena	35	21	9	9	5	79	108	—	88	142	228	566	21	587									
Kiel	40	9	—	22	5	74	46	—	44	126	136	352	20	372									
Königsberg	46	24	—	22	5	96	165	—	134	247	364	909	17	926									
Lipscse	62	86	12	50	4	173	669	—	797	670	1297	3433	108	3541									
Marburg	43	14	—	17	5	79	110	—	79	178	353	720	22	742									
München	72	7	6	65	4	154	—	134	851	963	520	2468	52	2520									
Münster	15	9	—	7	2	33	—	112	—	—	169	280	9	289									
Rostock	31	2	—	6	1	40	43	—	46	57	86	232	—	232									
Strassburg	62	15	1	19	3	100	80	—	201	191	346	827	34	861									
Tübingen	51	11	—	15	8	85	307	157	393	190	170	1217	10	1227									
Würzburg	35	8	—	23	2	68	—	165	136	689	177	1167	35	1202									
II. Svajcz.																							
Basel	35	12	—	26	3	76	66	—	40	108	74	288	47	335									
Bern	38	8	4	30	1	81	38	9	131	155	67	400	124	524									
Genf	42	—	—	16	—	58	19	—	69	121	287	496	—	496									
Lausanne	22	22	—	2	—	46	?	—	?	?	?	?	—	?									
Neufchatel	25	3	7	2	—	37	9	—	—	—	23	32	54	86									
Zürich	36	12	—	41	2	61	33	—	50	217	159	459	50	509									
III. Orosz.																							
Dorpat	43	5	—	16	9	75	192	—	265	733	294	1484	13	1497									
IV. Ausztria.																							
Czernowitz	22	7	—	4	1	34	—	72	126	—	25	223	60	283									
Grác	46	16	—	38	5	105	—	44	466	302	68	880	147	1027									
Insbruck	39	12	—	21	2	74	—	237	234	146	73	565	125	690									
Krakó	37	17	—	29	1	84	—	70	336	285	120	731	80	811									
Lemberg	28	9	—	14	3	54	—	339	532	—	129	—	—	1000									
Prága (német)	49	22	—	34	5	110	—	217	702	555	166	1262	433	1695									
Bécs	81	58	3	56	9	307	—	189	1988	1802	406	4435	786	5221									
V. Magyarország.																							
Budapest	68	23	—	74	3	168	—	88	1612	1343	418	3153	308	3461									
Kolozsvár	42	1	—	14	2	59	—	—	225	93	136	403	53	456									

hozzá adván a két magyar egyetemet is. Ugyan itt helyet foglal a nyugoti Oroszország német egyeteme Dorpat, és Svajcz egyetemei, a melyekről az jegyezhető meg, hogy míg van egy országos politechnikum Zürichben, a mi nagyszerűen van berendezve, addig egy országos egyetem sincs, azok csupa kantonál egyetemek meglehetősen gyöngé berendezéssel és látogatással. Ez oka annak, hogy a németországi egyetemeken svajcziak adják az idegen tanulók között a legnagyobb continenst.*)

f) *A német egyetemi rendszer eredménye s kihatása.*

A sok német egyetem a tudománymívelők testülete lévén az ő legrészletesebb elágazásában, a képes emberek annyira oda vannak vonva, hogy az egyetemen kívül állók között úttörő tudományos kapacitást ritkán találni. Tréfából vagy gúnyból mondják is, hogy Németországban minden tudomány professori bölcsesség. Angliában Humphry Davy, Faraday, Darwin, Grote, Lyell stb. soha se voltak egyetemi tanárok; de az a sok dilettáns Angliában, kiknek a tudomány oly sokat köszön, mind később korban, az anyagi existentia biztosítása után adja magát a tudományra, míg ezt Németországban hol a közép osztály általában nem vagyonos, igen gyöngé fokban látjuk fejlődni.

Ha azonban a speciál ágat művelő dilettánsokban szegény is, a rendszeresen művelt fiatal tudósoknak bővében van s ezeket azután sokszor látjuk külföldi egyetemekre is meghíva. E meghívásra van példa nyugot felé egész a Csendestenger

---

*) Nevezetes tulajdonsága a svajczi egyetemeknek azonban az, hogy nőket is fölvesznek és graduálnak, úgy mint most ez már Franciaországban, Olaszországban, Angliában, Amerikában is történik. Legújabbban adta elő magát, hogy egy gazdag nő tetemes összeget ajándékozott női orvostanulók kiképzetésére s az összeget a heidelbergi egyetemnek vagy ha az el nem fogadná, valami svajczi egyetemnek adná. Heidelbergben komolyan tárgyalták a dolgot, és miként ezen egyetem elinburgi képviselőjétől tudom, arról győződtek meg, hogy ezen kérdés megoldása alól a németországi egyetemek nem vonhatják ki magokat, azt előbb-utóbb a nők fölvétele érdekében fogják megoldani, de a mitől félnek, az, hogy az orosz nők fogják elárasztani; Heidelberg pedig nem akart e részben kezdeményezni. Tehát Svajcz kaptá. Zürichben 1883/4. téli félévben beírt 459 rendes egyetemi tanuló között volt 51 nő. Ezek között az orvosi fakultásban 33, a bölcsészetiiben 17, a jogiban 1. Nemzetiség szerint volt svajczi 11, orosz 17, észak-amerikai 11, németországi 6, osztrák-magyar 4, romániai 1, dél-amerikai 1.

partjáig, nem rég az Argentini köztársaság egyetemébe történt meghívásról olvastam, kelet felé pedig szintén a Csendes-tenger partjáig követhetjük a német tudósokat, Indián keresztül, hol a geológiai fölvételnél s néha az egyetemen is találjuk; de tovább menve, Japán egyedüli egyetemén még a tanítási nyelvek között is helyet foglal a német.

Két esetet hozhatok föl, mely a német egyetemi műveltség eredményét és kihatási módját összehasonlítva az angolal és részben a francziával illusztrálja.

Az egyik azon monumentál szótár, melyet az angol philologiai társaság ad ki Oxfordban *A New English Dictionary on historical principles*. Vagy negyed század előtt történt az első lépés, míg végre 1884-ben az első kötet első része megjelent. Saját nyelvekkel fölötte sokat törődvn, már az alsó iskolákban is, a közreműködők nagy száma meglepő. E szótár föladata az angol szavak értelmét, eredetét és történetét adni, mihez össze hordott vagy 1300 tudós az angolság minden zugából a földgömbön 5000 munkából 3½ millió idézést. Az összehasonlító philologia azonban már nem erős oldaluk. Ennek egyedüli képviselője is német: Max Müller az oxfordi egyetemen. A többi egyetemen ez a szak elő se fordul.

A másik eset a nemzetközi geológiai congressus alkalmával merült föl. Szóba jött egy *Nomenclator paleontologicus* nagy szabású kiadása, mi egy tudományos bizottságnak vagy tíz évi munkájába kerülne. Az eszmét német tudós pendítette meg és kívánatosnak tartotta, hogy nemzetközi legyen a kidolgozó bizottság. Mi volt az eredmény. A francziák és az angolok oda nyilatkoztak, hogy az ő szakembereik között nem ismernek olyakat, kik erre vállalkozhatnának, mert a néhány képes ember mind más irányban van elfoglalva. A németek részéről pedig az közöltetett, hogy egy ilyen vállalatnak első hírére egész egy legio fiatal tudós kínálkozott, úgy hogy munkatársak dolgában a vállalat bőven volna ellátva. Németország egyetemeiből a rendszeres tudományos alapú készültséggel jön ki évenként oly sok fiatal ember, hogy az valóban tárháza a tudósoknak, és így nem csuda, hogy ha a külföld ilyen erőre szorul, Németországhoz fordul. *)

*) Míg a korán elhunyt Wyville Thomson a Challenger-rel járt, egy évig az edinburgi egyetemen Huxley helyettesítette, de tovább nem lévén érkezése, Lipeséből Carust hívták meg, ki három évig látta el ott a zoológia tanszékét.

A német tudományosság kihatását némileg számokban is kimutathatni.

Az embert fejlődésének minden oldaláról tanulmányozván, a tudósokra nézve De Candolle tett egy érdekes statisztikai összeállítást, mi sok tekintetben tanulságos és az európai fő kultur-népek haladásának föl- vagy leszálló fokát kitüntetni alkalmas.

Alapúl szolgál a három régi fő tudományos intézet: a párisi, berlini akadémia és Londonban a *Royal Society* külső tagjainak névjegyzéke.

Azt ugyan senki sem fogja állítani, hogy valamely nemzetre nézve annak, hogy fiai mennyire járulnak a tudományok fejlesztéséhez, az lenne pontos mérfoka, hogy egy más nemzet mennyit választ be tagokul, mert ez több mellékes tekintetek befolyása alatt szokott történni legtöbbször, de másrészt ha ilyen összeállítások nagy időközöket fognak be, kétségbe vonhatatlan, hogy a számok nyilatkozatában ténykifejezésnek az értelme lappang.

Ezen már régebben közzé tett tanulmányt újabban fölemlítette Olaszországban és különös vonatkoztatással az olaszokra Quintino Sella egy fényes beszédében, melyet Bolognában tartott s a melyben a Rómában országos intézet gyanánt újra szervezett *Accademia Dei Lincei* ellen felhozott ellenvetéseket, mintha ez által a vidéki akadémiák szenvednének, megczáfolni s az aggályokat eloszlatni igyekezett.

A párisi akadémia alapítása óta 1666-tól 1740-ig olaszok $\frac{2}{5}$ -ét tették a pozitív tudományszakokban a beválasztott idegeneknek, 1740—1800 között már leapadtak $\frac{1}{5}$ -re; a jelen században csak $\frac{1}{10}$.

Az angolok kitétek 1800-ig $\frac{1}{4}$ -et; a jelen században $\frac{1}{3}$.

A németek, kik a XVII. században csak $\frac{1}{9}$ -el szerepeltek, a XIX. században csaknem felét tették ki a külső tagoknak.

Ha már most nemcsak a párisi akadémia «membres associés»-ira vagyunk tekintettel, hanem a levelező tagokra is együtt véve, még pedig Berlinben és Londonban is, akkor 1000 külső tagra esik:

OLASZ.			
év	Párisban	Berlinben	Londonban
1750	200	119	135
1789	153	194	156
1829	102	177	83
1869	44	30	20
NÉMET.			
1750	143	149	146
1789	77	141	109
1829	362	271	316
1869	420	449	434

Év	ANGOL.		FRANCZIA.	
	Párisban	Berlinben	Berlinben	Londonban
1750	171	119	429	460
1789	153	—	333	359
1829	290	137	412	375
1869	290	258	379	327

Mindezekből kitűnik, hogy legnagyobb arányban van a fogyatéék az olaszoknál, azután jönnek a francziák; ellenben szaporodás van az angoloknál kisebb, a német tudósoknál igen tetemes arányban.

Ha a megjelent tudományos értekezések s könyvek roppant számával nézünk szembe, a német egyetemek kihatásával találkozunk, úgy szintén akkor, ha látjuk hogy a német emigrációnak mindenütt, a hol tömegesen történik, kulturhatása is van. A tudományos professiók minden ága kitelik belőlök és erről az oldalról tán sehol nem lehet jobban meggyőződni, mint Éjszak-Amerika Egyesült-Államaiban, a hol az orvos, tanító, nyelvmester, bányász, mérnök, gyáros stb. tetemes része egykori német egyetemi tanuló, kiket ott mint a kultúra faktorait általánosan elismerik.

A mit valaha Bolognáról mondtak *Bononia docet*, most bizvást állithatni a felsőbb oktatásra nézve, hogy — *Germania docet*.

IX.

SAJÁT EGYETEMEINK.

A budapesti egyetem új korszaka 1848-ban kezdődött, a mennyiben az azon évi 19. törvényczikk azt közvetlenül a közoktatási miniszter hatósága alá helyezte és a tanszabadság elvét kimondotta.

Sajátságos, hogy a törvény foganatosítása noha politikai és nemzetiségi szempontból szomorú korszakba esik, de jó kezekbe jött. Itt a bécsi egyetem történelmi fejlődésével esik össze a mi egyetemünké, a mennyiben 1848-ban Bécsben is elvettetett a régi rendszer, mely szerint az egyetem vezetése egészen a kormány kezében volt, s a közvetlen felügyelet egy általa kinevezett «directorra» bízott, kimondották ott is a tanítási és tanulási szabadság elvét és a tanítás vezetése

közvetlenül a tanártestület kezébe adatott.*) Ez egyetemi reformot kiterjesztették a pesti egyetemre is, de észrevehetőleg minden intézkedésben úgy mint egyik kisebb rangú tartományi főiskolára, és azon kívül az administratióban olyan módosításokkal, melyek az autonómiát nem csekély fokban megbénították.

Egyike azon államférfiainknak, kik a felsőbb oktatás ügyéhez alapos tanulmányozás után szólottak, Csengery Antal**) erre vonatkozólag így nyilatkozik: «Bármily alapos kifogásaink voltak is politikai és nemzetiségi tekintetben az 1850-es években kiadott osztrák rendeletek ellen, de a fensőbb közoktatást illetőleg meg kell vallanunk, hogy pædagogiai tekintetben helyesebb nézetekből indultak ki azok, mint a kik a későbbi változtatásokat javasolták».

Nagy szerencséje volt gróf Thun miniszternek és helyes tapintata, hogy a német egyetemi rendszer meghonosítására jeles németországi tanférfiak segítségét vette igénybe, sőt hogy ilyeket a bécsi egyetemre nem csekély számmal meg is hívott. Budapesti egyetemünk is sokat köszön egy ilyen valódi főiskolai tanárnak, kinek neve egyetemünk történetében mindig kiváló tisztelettel fog említést érdemelni. Czermak ez, a physiologia volt tanára, (1858/9—1859/60), ki távol a politikai szereplés fitogtatásától, tisztán a tudomány képviselője és terjesztője volt. Kollegiális szelleme, s általában rokonszenves modora által öregét fiatalát maga körül csoportosítván, rövid tartózkodásának daczára átültette egyetemünkre, határozottabban mint előtte bár ki, a valódi tudományos tanítást; iskolát alapított és rajongó barátai a magyar tanítás földelülése napjaiban is tisztelet és őszinte vonzódás sugallta lélekkel mindent elkövettek nála és a kormánynál, hogy maradjon; de ő, miként magát kifejezte, a magyar nyelv egyetemi jogos követelményének útjában állani nem akarván, ment, hogy a leghíresebb német egyetemek egyikén Lipsében tündököljön tovább. Úgy hiszem nem tévedek, ha azon nézetemnek adok kifejezést, hogy Czermak itt léte és szak-

*) Törvényes kifejezést e határozat csak 1850 szeptember 29-én kapott (Studienordnung § 44) gróf Thun alatt.

**) A jog- és államtudományi kar reformja. Miniszteri enquéte. Csengery összes munkái. V. kötet. (a) Tanulmányi rendszer. b) Vizsgálati rendszer. c) Tanpénz-kérdés. d) A tanárok szerepelése az egyetemen kívül. e) Jogakadémiák.)

társai között érvényesült társadalmi befolyásának hagyományát látjuk egyetemünkön abban, hogy mind a négy kar közül az orvosi az, mely az új egyetemi rendszer jó oldalát a legáltalánosabban érvényesítette, és azt szakadatlanul főtartotta. Az ezen karban képzett jó tanulók, ha német egyetemen folytatják tanulmányaikat, nem egyszer ott is mindjárt a jelesek között szerepeltek.*)

1862-ben egyetemünk felfüggesztett autonomiája ismét visszakerülvén, az óta az új korszak még nemzetiségi tekintetben is bekövetkezettnek mondható.

E díszterem falain látjuk csüngeni a mostanitól merőben eltérő egyetemi rendszer korszakának néhány fő intéző férfiát (gr. Cziráky, Ürményi), mi volt természetesebb minthogy a meghonosítás folyamatában lévő és jelenleg a világ minden részében a legjobbnak talált szabad tanítás és tanulási rendszer fő vezetőit is szemünk elé állítsuk (báró Eötvös, Pauler, Trefort), hogy hálánkat kifejezzük, s látásuk buzdításul szolgáljon. Az egyetem tanácsa elhatározta azon három kép megkészíttetését, melyet szerencsém van ma először ünnepélyesen bemutatni s kiknek mélyen tisztelt képviselőiről, minthogy az egyik csak az alig múlté, s megkezdett alkotásai teljes folyamatban vannak, a más kettőt pedig érdemek halmozásában foglalkozva közöttünk tisztelhetjük, nem nyílik alkalom most érdemlegesen szólani.

X.

V É G S Z Ó.

Az egyetemi reformügyet a természettudós kutatási módszerével igyekeztem tanulmányozni, összehordván jól megállapított adatokat, hogy azok az ő öszveségökben szóljanak.

A mit mondanak, főleg a következő hat pontban foglalom össze.

---

*) Legyen szabad a többi között két példát fölhozni. 1876-7-ben kiment két budapesti orvosnövendék Strassburgba egy évre, hol többi között Hoppe-Seyler előadásait hallgatták. Ezen úttörő ember ugyanakkor folyóiratot indított meg (*Zeitschrift für Physiologische Chemie*), melybe a dolog természeténél fogva csak jeles munkákat vett föl, s ott találunk azon két magyar ifjútól is eredeti dolgozatot.

1. Egyetemen csak a tudomány fölkent buvárai tanítsanak s tanítsák a tudomány önálló művelésének módját is. Ez volt egykor a középkorban a jeles egyetemek talizmánja. A tudomány az igazság keresése és fölismerése, annak szorosán véve más célja nem is volna, minthogy maga magáért műveltessék. Az egyetemnek azonban nem az a föladata, hogy mindenkiből épen tudóst képezzen, hanem lényegben az, hogy a tanulót tudománya művelésének módszerével megismertetve, képessé tegye arra, hogy minden jövő hivatást tudományos értelemben fölfogva és tudományos erővel művelve töltsön be.

2. A tanárok között vannak oly hivatottak, kik minden körülmény között lankadatlanul kutatják és tanítják szaktárgyukat, de általában jobb, ha van ösztönzés s ezt a szabad tanítás nyújtja leghathatósabbban a személyes tanpénzrendszerrel.

3. A szabad tanítási és tanulási rendszer csak a maga teljességében termi meg a gyümölcsöt, annak csonka alkalmazásával a cél maradandólag nem érhető el.

4. Experimentálásra alig van már szükség, mert ha európaszerte körültekintünk, találunk példát tán mindenre, mit új kísérlet tárgyává akarnánk tenni s annak eredményét nem egy két évre, hanem néha évtizedek hosszú sorára kiterjeszkedőleg vezethetjük szemünk elé.

5. Oly egyetem, melyet minden ízében minta gyanánt másolni lehetne, vagy tanácsos volna, nincs. A föladat az, hogy a rendszernek oly elveit, melyek a modern kultúrkövetelményeknek társadalmi és politikai tekintetben is legjobban megfelelnek, a saját honi körülményekbe oltuk be. A megoldás azonban nem egyszerű, mert a gyökeret vert intézményekkel s általában a múlttal véggép szakítani lehetetlen, mert a nemzetek geniusza is különböző s azt számításból kihagyni nem szabad, de nem is lehet.

6. Az egyetemi rendszer összes eredménye lényegesen a tanulóknak is ítélendő meg. Mit érne a legpazarabb berendezésű főiskola, ha abban nem tanulnának. Intézmény még nem csinálja az embert, épen oly kevéssé, minthogy az organisatio egymaga a biológiában sem élet még.

Az eszményi egyetem sem volna egyéb, mint egy magasabb fajta mechanizmus, hacsak a tanuló nem igyekszik az eszményi tanulót elérni. Egy ilyenben megkívántatik, hogy

a tudomány szentélyébe kellőleg fölavatva lépjen be ; hozzon magával megfelelő előkészültséget, képességet, hivatást és szorgalmat.

Látogatni az előadást, még figyelemmel kísérve is, nem elég. Tanúlni kell ; emlékebe vésni a tudás anyagát, hogy azt aztán elménkben forgathassuk s viszonyaiban szemlélhessük. Ez szellemi munka, melynek végzésére idő és tehetség kell.

Tantum scimus, quantum memoria tenemus.

A ki az egyetemen nem kellőleg tölti idejét, azt mérvadóul az egyetemi rendszer megítélésénél nem lehet venni. Ilyen mind az, kiben se hivatás, se képesség, se komoly törekvés nincs !

Azonban bár minő fokban is legyen egy és ugyanazon felsőbb oktatási rendszer, különböző országokban meghonosítva, abból épen nem következik, hogy annak e miatt a nevelés, felsőbb oktatás, vagy tudománymívelés öröklött sajátságaiból ki kell vetközni.

Anglia a német egyetemi rendszer elveinek alkalmazása után is fogja Oxfordban s Cambridgeben nevelni az előkelőség érzetében azon gentlemen-ek rajját, kik az élet legkülönbözőbb viszonyai között az önállóság, a faj-fensőség öntudata, a nevelés kifejtette cselekvési képesség és a mérsékkel párosult vezetői szellem által kisebb és nagyobb körben marandólag tudnak fölülkerekedni. A történeti alapon fejlett nevelési fensőbb tanintézeteiből kerültek ki legnagyobb részről azok, kik a történelem legnagyobb birodalmát (*The British Empire* az ő 8,999.221 négyszög angol mérföld területével és 307,725.000 lakosával) megalapították és a kiknek azt főntartani sőt gyarapítani a föladatuk.

Páris prestige-e sem fog letűnni, ha országszerte át fogták is alakítani a német egyetemi rendszer szellemében a felső tanintézeteket. Azon nagyszerű tudománymívelési intézetek, melyek ott vannak egyesítve és a melyeket a tudományok fejlődésének története, mint az egyes mozzanatok színhelyét, oly sokszor kénytelen kiemelni, hol hivatott elmék hagyományos nagyságban, a tanítás napi kötelezettsége alól fölmentve, kizárólag szellemök sugallatát követhetik, kétség kívül azt idézik elő, hogy Páris ezután is mint bizonyos tekintetben egyedül álló tudományos centrum fog tündökölni.

De bárhová is terjedjen el a szabad tanítás és tanulás elve, a nép saját ősi jellege a politikai s társadalmi viszonyok valamint a nemzet geniusza, ha tán némileg módosulnak is, de lényegben megváltozni nem fognak. Annyi azonban áll, hogy a felsőbb oktatási kérdés megoldásának haladása a tudományos műveltség emelkedésének manométerje gyanánt vehető.

Ha végre befejezésül még azt kérdezzük, hogy ki van legkeresetlenebbül hivatva, ki van legközvetlenebbül érdekelve, legtermészetesebben minősítve, leginkább utalva a felső tanítás ügyét a nemzeti és az összvilági szellem igényeivel harmoniában tartva fejleszteni: az állam fölügyelete mellett, — maga az egyetem. Az egyetemi önkormányzatnak a legmagasztosabb föladata oda törekedni, hogy a hon szellemi és erkölcsi haladásának szálai közmegelegedésre az «Alma Mater» kebeléből sugározzanak szét.

SZABÓ JÓZSEF.

KELETI SZUDÁN.

A történet még sohasem volt oly igazán világtörténet, mint korunkban. A művelt nemzetek szüntelen nyugtalan tevékenysége mind szorosabb kötelékekkel fűzi egymáshoz a távoleső országokat, a tétlenül veszteglő népeket nyugalmaikból kizavarva, munkára készíti és még a vad népeket is belevonja a világtörténet áradatába, hogy ott küzdve föntartsák magokat vagy nyomorúltan tönkre menjenek.

Szudán nem először lép a világ színpadára, volt már egyszer ott szerepe, igaz, hogy kicsiny, néma szerep. Mikor Egyiptom még a keresztyénségnek volt egyik fő tüzhelye és vallásának fényét mindenfelé messze elárasztotta, a déli tájakon a szudáni népek nagy része és Abesszinia népei a keresztséget fölvéve, csatlakoztak az akkori művelt világhoz. De az összeköttetés nem tartott sokáig. Az arabok, kik új vallásukat hirdetni berontottak Egyiptomba és hallatlan gyorsasággal elfoglalták egész éjszaki Afrikát, a szudáni népeket ezer évre elvágták a többi keresztyénektől. Az elkorcsosodott egyiptomiak hamar elhagyták régi vallásukat és régi nyelvöket, egy-két század alatt teljesen elarabosodtak. Csak kevesen maradtak a keresztyénséghez hívek, azok is igen megfogyatkoztak az idők folytán; ott élnek most felső Egyiptomban utódaik: a keresztyén koptok. Vallásukon kívül csak némely külsőségben különböznek a többi egyiptomiaktól, nyelvök most holt nyelv, csak a szentírásban maradt fenn.

A déli népek közül csak egy volt, mely vallását maig meg bírta óvni, Abesszinia népe. A Nílus mellékén is Donkolában még sokáig uralkodott keresztyén fejedelem keresztyén népen, a khalifák megelégedtek csekély adóval. A törökre

maradt a pusztítás műve; ők forgatták föl a donkolai királyságot körülbelül ugyanakkor, mikor hazánk határait is háborgatni kezdték. Délen a kék Nilus mellékén az egész közép-koron át keresztyén maradt a nép. Szennárban hatalmas keresztyén fejedelmek uralkodtak, kik adófizetőiké tették a szomszéd országokat nyugaton Kordofánig, éjszakon egész Donkoláig. Birodalmukat a XVI. században délnyugatról jövő pogány népek, a *fungik* (vagy fundsok) foglalták el, kiknek uralma alatt a keresztyénség elenyészett, de az ország fönnállt, sőt koronként virágzott egész századunk elejéig, mikor az egyiptomi basa a nagy Mehemed Ali elfoglalta.

Donkola a török pusztítás után egészen szétfoszlott; mintha csak eredeti vadságába süllyedt volna a Nilus völgyének e termékeny darabja, melyet jobbról balról a sivatag, éjszokról és delről kopár környékű szirtes vizesések lánczolata zár el a világ többi részétől. Minden hegytetőről egy-egy kis király zsarnokoskodott a szegény elgyötört népen, melyet nem bírtak megvédeni se egymás, se a közös ellenség, a nomád *saikie* törzsek ellen, melyek a déli vizesések mellől szüntelen rablásaikkal századokon át zsarolták őket. Azért tárt karokkal fogadták az Egyiptomból menekvő mamelukokat, kik meg is szabadították őket a saikiéktől, de aztán ők magok lettek az ország uraivá.

Mehemed Ali 1819-ben nagy hadat indított a déli tartományok ellen, ürügyül adván, hogy üldözi ellenségeit, a mamelukokat és vissza akarja helyezni székebe Szennár jogos fejedelmét, kit saját vezérei, mint a frank majordomusok, megfosztottak trónjától. Valódi célja állítólag az volt, hogy lerázza a nyakáról a fektelen török és albán zsoldos katonaságot és helyettök a déli tartományból rabszolgákat kapjon, kikből engedelmes új sereget akart alakítani.*) De a cél mellesleg ránk nézve; tény az, hogy könnyű szerrel meghódította a déli országokat, melyek azóta Egyiptom kiegészítő részét képezik. A mamelukok tovább menekültek előle Isten háta mögé Darfurba, mely még most is menedékhelye Egyiptom és keleti Szudán összes politikai bűnöseinek és közönséges gonosztevőinek, mint az európaiaknak Amerika. Szudáni szólásmód: «Agyonütlek, aztán elszököm Darfurba». Az elő-

*) Rüppel: *Reise in Abessinien*. 25. l.

nyomuló egyiptomi sereg egy része Szennárt, másik része a fehér Nílus mellékét, harmadik része Kordofánt foglalta el; csak az első és utolsó csapatnak volt egy-egy véres ütközete, a közep-had akadálytalanul nyomult előre egész a néger tartományokig. E hódító hadjáratot csak a régi török háborúkhöz lehet hasonlítani; rablás, gyilkosság és pusztítás jelölték a győzelmes sereg útját. A lerombolt városok némelyikének még most is látni romjait. Több, mint negyvenezer embert vittek Egyiptomba rabszolgának; de harmadrészek sem érte el rendeltetési célját, elhulltak a hosszú sivatagi úton. Rüppel 1824-ben e szerencsétlenek közül soknak holttetemét látta még az útfélen heverni.

* * *

Keleti Szudán népének állapota és életmódja némileg hasonlított és hasonlít most is a magyar alföldi nép XIII. századbeli állapotához. Mint nálunk akkor a Duna és Tisza mentén földműves népség lakott állandó helységeken letelepedve és megerősödve a keresztyén vallásban, a pusztákon pedig félig pogány kúnok kóboroltak nyájaikkal és sátraikkal, úgy itt is a Nílus mellékén buzgó mohamedán földművesek laknak állandó helységeken, a folyótól távolabb eső pusztákon pedig félig pogány törzsek kószálnak barmaikkal.

Szudánt éjszak felé a nagy élettelen Szahara sivatag határolja, melynek homoktengerein és kömezőin néhol még a bogárka sem talál táplálékot. A sivatag déli szélén kezdetben csak a völgyekben mutatkozik egy-egy kopár mező, majd a mélyebb részeken fákat, bozótot is látni és minél tovább haladunk délre, annál nagyobbak a száraz mezők, annál inkább fogy a holt sivatag. Oly terület ez, melyen a sivatag és a pusztaság küzködik egymással és minthogy se sivatagnak se pusztának nem lehet mondani, a német utazók elnevezték sivatagpusztának. Néhol még a sivatag fölülkerekedik, a pusztát úgy eldarabolja, mint tengerágak a szigeteket, de délen a mezők szakadatlan, végtelen pusztasággá egyesülnek. Azonban e pusztaság is nagy részt oly kopár, hogy nálunk legelőnek sem volna jó; egy tevenyájnak, hogy megélhessen, akkora terület kell, mint egy kis vármegye.

Ilyen vidék a Bajuda pusztaság Khartum és Donkola

közt*). Legnedvesebb völgyeiben kis ligetek, sőt egész erdők vannak és sok hegyét egész a csúcáig sűrű tövisbozót fedi; de legnagyobb részét a völgyekben is magánosan vagy kis csoportokban vannak a fák, mint valami parkban, a hegyek pedig kopárak, csak hasadékaik zugában van némi tenyészet. A fátlan tájakon kis gazellák, nyulak és egyéb ily igénytelen állatok élnek; a bozotos parkos részeken a struczon, antilopokon kívül sok más vad is tartózkodik, sőt az állatok királya is ellátogat ide vadászni, bár ritkán. Számos madárfészket látni a fák ágai közt, különösen a száraz évszakban, mikor a fák lombtalanok, mint a mi fáink télen. Alattok néhol természetek méhkas alakú bolyai emelkednek, melyek gyakran egy, sőt két méternél is magasabbak.

Az esős évszakban sem esik itt sok eső (nyáron), de mégis majd minden völgyben találni vizet, ha csak pocsolyát is. Azonban a száraz évszakban csak egy-két napi járásnyira vannak egymástól oly kutak, melyek vize nem apad el egészen; ezek is rendszeren oly mélyek, hogy ügygyel-bajjal lehet bennök megmeríteni a bőrvedret. Vannak a kopár hegyek közt természetes medenczék is, melyekben sokáig eláll az esővíz. A száraz évszak derekán mind a víz megposhad, hogy alig iható; csak a nyári esők frísítik föl újra. Régente, mikor még függetlenek voltak, minden törzs magánvagyonának tekintette a kútat és a karavánokkal jól megfizettette a rossz vizet. A Nilustól keletre az Etbai pusztaságban Szuakin és Berber közt lakó nomád *bedsa* törzsek (*bisárin* és *hádendoa*) fősejkei még most is szednek rendszeres vámot a kútjoknál elvonuló karavánoktól. Igen száraz éveken a leghíresebb kútak közül is sok egészen kiszárad. Rendszeres éveken azonban a pusztai völgyek homokjában is vannak rejtett erek, melyeket a pásztorok jól ismernek, de titkolnak; egy-két méternyi gölröt ásva, bőven lelnek vizet olyan helyen, hol idegen ember szomjan veszne. A kutak és vízmedenczék mellett laknak leginkább a törzsfők és a száraz évszakban oda vonul a többi nép is; így mégis minden nomád törzsnek van legalább egy állandó telepe. A telep körül egy kis földet is megművelnek és

---

*) Rüppel: *Reisen in Nubien* etc. 119. — Marno: *Reisen im Gebiete des blauen und weissen Nil*. 9.

egy kölesnemet (*Penicillaria Pluckenettii*, ők *dochnnak* hívják) termelnek, mely kielégíti csekély szükségleteiket.

Kordofán sem egyéb egy nagy pusztaságnál; csakhogy ott hosszabb az esős évszak, bővebbek az esők, termékenyebb a talaj és sok olyan völgye medenczéje van, melynek vize soha el nem apad. Azért sok az állandó helység is, különösen az ország közepe táján, hol a lakosság főképen földműveléssel foglalkozik. E vidék szelíd hullámú homokos síkság, melyen egymástól távol néhány magános hegy emelkedik. A homok alatt kisebb-nagyobb mélységben mindenütt mészmárga vagy agyag van, mely a homokon átszivárgó vizet fölfogja. A homokhátak nagyobbára kopárak és a rajtok levő vetések is silányak, mert a víz már az esős évszakban a mélyedésekbe gyülemlik nagy tócsákat képezve, melyek közül sok a száraz évszakban sem apad el egészen. A helységek a víz végett többnyire ilyen tócsák mellé épültek. Környekökön a talaj is igen termékeny, úgy hogy egészen kertileg művelik. A hol a vízmedenczék a száraz évszak vége felé egészen kiszáradnak, ott az asszonyok több órányiról, sőt sok helyen egész napi járásnyiról kénytelenek a vizet vinni. Kút csak a nagy helységekben van és ott sem sok, mert a legtöbb helyen igen mélyre kell ásni, míg a víztartó márgát vagy agyagot érik és a kút oldalait költséges gyökérfonadékkal kell kibélelni, hogy a laza talaj be ne szakadjon. A hol nem nagyon mélyek a kutak, itt is, mint a Nílus mellett a vizet *satuffal* merik, mely a mi gémes kútainkhoz hasonló szerkezetű merőkeszülék. Igen száraz évben Obeidban egy tallért is kérnek egy korsó jó kút-vízért. A szegény nép és a rabszolgák rendes években is a víztartók és a házak előtti árkok bűzös szeméttől fertőztetett vizét iszszák, minek következtében sok betegség támad. Van több olyan vidék, hol az egész száraz évszakon át víz gyanánt a görög dinnye levét iszszák, mely indáival néhol mérföldnyi területeket borít be, különösen nyugati és déli Kordofánban.*)

Kordofán középső jól művelt részében a szántóföldek és legelők sűrű bozóttal, parkszerű tájakkal és nagy erdőségekkel váltakoznak. Délnyugati részén a forróövi őserdők kezdődnek, melynek képviselői a 10—20 méter kerületű óriás baobabfák (*Adansonia*) már Obeid környékén közönségesek és ott talál-

*) Heuglin: *Reise in das Gebiet des weissen Nil.* 48. l.

koznak a Szahara képviselőjével a datolyapálmával, melyet igazi hazájából az éjszaki sivatagból emberkez ültetett ide idegen földre. Az ország nyugati és éjszaki részén valamint keleten is egész a Nílusig száraz kopár pusztaság terül el, melyen nomád törzsek legeltetik nyájaikat és folyton változó sátoztanyáikkal mint egy mozgékony gyűrűvel veszik körül az ország közepén állandóan letelepedett földműves népet.*)

Épen ilyen pusztaság terül el a fehér és kék Nílus közt és azon túl éjszakkéltre egész a Vörös tengerig és keletre a hegységig, hol megint az őserdők rengetege kezdődik.**) Itt is nomád törzsek legeltetik nyájaikat, itt is, mint a Bajuda pusztaságon és Kordofánban, minden törzsnek van legalább egy állandó telepe, hol a száraz évszakban összegyülekeznek és némi földet is megművelnek.

E nagy pusztaságból minden tekintetben kiválik a két Nílus melléke. Ott kitünő a talaj, kifogyhatatlan a nedvesség és a száraz puszták szomszédsága miatt nagyobb a hőség, mint az egyenlítő alatt. A magas parti erdők, melyek a folyót két oldalt kísérik, messze ellátszanak a fátlan pusztaságba. Ha a kopár mezők felől a folyóhoz közeledünk, előbb csak bozóttal és magános fákkal találkozunk; majd e parkszerű vidék fokozatosan sűrűsödő erdővé válik, mely a folyó felé megint ritkul, de annál magasabb. A száraz talajon álló felső erdőket a folyó partjánál az egész ártért elborító rengeteg őserdők váltják föl, melyek áradás idején egészen vízben állnak. Az átmenet a pusztától az őserdőig a fehér Nílusnál a partok lapályossága miatt kevés helyen fokozatos, ellenben a kék Nílusnál oly szabályos, hogy gyakorlott utazó a növényzetből meg tudja ítélni, mennyire van a folyótól. Ott még a sok holt ágat és morotvát, sőt a száraz évszakban víztelen mellék völgyeket is ily szabályosan övezik az erdők.

A felső erdők egész olyanok, mint a pusztai völgyek és magános hegyek erdei; nem változatosabbak mérsékelt övi erdeinknél. Legközönségesebb fáikhoz tartoznak a tövises acaciák, melyek némely faja az ismeretes gummi arabicumot

---

*) Marno: *Reise in der Egyptischen Aequatorial Provinz und in Kordofan.*

***) Schweinfurth: *Pflanzengeogr. Skizze des gesammten Nil-Gebiets. Peterm. Mittheilungen.* 1868.

izzadja. Az artéri alsó erdők sokkal változatosabbak. A fák sűrűsége, a bozót és a mindent befonó indák járhatatlan rengeteget képeznek, mely hervadatlanul virul, zöldell tovább az esős évszak elmúltával is, mikor a többi növényzet elfonnyad vagy lombját hullatja. A parti erdőkben tömördek sok vad tanyázik, különösen a néptelen déli tájakon. Szennár környéken már az elefánt és oroszlán ritka vendég, de a vad bivaly a közeli pusztákon még csordaszámra legelész; közönséges a viziló és krokodilus is, melyek Khartumon alúl már végkép kipusztultak. A párducznak és más kisebb ragadozóknak bő táplálékul szolgál a sokféle antilop, melyek az erdőkben és a pusztaságon egyaránt közönségesek. Nem ritka az övespajzsú Phatages Temminckii és a nagy karmú Orycteropus aethiopicus sem, melyek a természetek bolyait fosztogatják. A két Nilus, de leginkább holt ágaiknak és morotváiknak halaktól, bekáttól és egyéb úszó-mászó állatoktól hemzsegő vize óriási madárseregeket táplál. A parti nádasok és félig vízbe merült öserdők pezsgő életét csak az írhatja le méltón, a ki ott járt es szünről szüire látta.*) A vadaknak e paradicsoma a háziállatokra és az emberre nézve valóságos pokol; a jószágot a szunyog és legy, az embert a láz gyötri. Mégis a száraz évszakban, tehát az év három negyedrészen át, majd az összes népesség, a nomádok is a Nilus partjain laknak.

Az esős évszak kezdetén a nomád törzsek elhagyva a folyót, szerteoszlanak a téres pusztaságon, melynek kizöldült mezein sok jó legelőt találnak és záporoktól képezett tócsákat, hol nyájaikat megittathatják. Alacsony kúpos sátraik nem vászonból, hanem rudakra terített lezövekezett gyékényből vannak; erős gyékényből van a sátor egész alját elfoglaló 2—3 láb magas emelvény is, mely alatt szabadon járhat a levegő. Sokkal szellősebbek e sátrak a földművesek szalmakunyhóinál és a vászonsátraknál. Az emelvény árnyékában békésen pihen együtt kecske és juh, kutya és tyúk. A sátor tetejéről zsinegeken, szíjakon függnék alá az edények, zacskók és egyéb apró holmi, hogy a természetek hozzá ne férhessenek. Minden sátor előtt van egy hamurakás és egy *murhaka*; a hamurakás a tűzhely, a *murhaka* a malom. Áll pedig e kezdetleges malom egy nagy

*) Marno: *Reise im Gebiete des blauen und weissen Nil.* 163—182. l. és 287—293. l. — Heuglin eml. művének 50. l.

köböl és egy kis köböl; a nagy lapos köre teszik a vízben áztatott magot, hogy megdarálják a kis kövel, melyet munkánál két kézzel fognak. Olyan vidéken, hol nem kapni követ, a murhakát vagy kemény fából faragják vagy öregszemű homokkal kevert agyagból égetik. Örlésre egész Szudánban kizárólag e durva készüléket használják, melylyel egy asszony — mert azok dolga az örlés — egész nap nem bír többet megdarálni nyolcz — tíz embernek valónál. Míg a rabnő a murhakanál izzad, az asszony a hús sátorbau gyékényt vagy szijjat fon, a gyermekek játszanak, a férfiak pedig kinn a pusztán tevéiket legeltetik. Százával látni a megbékózott vagy szabadon bocsátott tevéket és csikóikat legelészni vagy összegyülekezni az itatónál.

A nomád táborok környéke épen nem vonzó. A sátrak mögött rakásra gyűl a soha el nem takarított piszok, szemét és az elhullt állatok dögének büze milliónyi legyet csal a tanyákhoz. A sátrak oly könnyen szétszedhetők, hogy tíz perc alatt egy egész tábor útrakeszen állhat. Az összegöngyöltett gyékények, rudak, czövekek, edények és zacskók, az egész sátor mindenestől asszonyostól ráfér egy tevére. A módosabbak a nap heve ellen nejeiknek a teve hátára kis abroncsos sátort vonnak, melyben ehetnek, ihatnak, csecsemőiket szoptathatják, sőt még alhatnak is. Mögöttök megy a férj, ki hosszú fűtyköseivel vagy lándzsája nyelvél hajtja a tevét. A tevét szőrén megülő pásztorok hajtják a nyáját és csikótevéket; a juhok, kecskét gyermekek terelik és borzas kutyák tartják rendben.

A száraz évszak elején, mikor a pusztaságban megfakul a mező és az utolsó pocsolya is kiszárad fölkerelkednek és megint visszamennek a Nilus partjára, hol az apadó vizektől elhagyott szikkadó iszapot gyorsan bevonják az új mezők zöld bársonnyal. A déli tájakon, hol tartósabb az esős évszak, a nagy nedvesség és a szertelen sok szűnyog és légy lehetetlenné teszi a tevetenyésztést, melynek déli határa nem messze van Khartumon fölül. Kordofán déli részén a *baggarák* tevét nem is tartanak, hanem helyette szarvasmarhát használnak még nyargalásra is; nevök is annyit jelent, hogy tehénpásztor, bakr, bakar = tehén. Csak vadászatra és háborúba mennek lóháton. Nem magok tenyésztik, hanem Abessziniából és a gallák országaiból szerzik lovaikat, melyek Szudánban hamar elpusztulnak és azért nem is közönségesek. A ket Nilus közt

Szennár pusztaságain tanyázó *abu-rof* törzsek tenyésztenek ugyan tevéket, hanem az esős évszakban mindig Khartum felé vonulnak a félsziget éjszakai legszárazabb részébe. Épen így vándorolnak éjszakra minden nyáron a kék Nilus és Atbara közt lakó *sukkurie* törzsek is. Tovább éjszakra a *hádendoá* és *bisárin* törzsek területén rövid az esős évszak s azért tevétenyésztésük is virágzóbb a többi törzsekénél. A bisárin törzsek tevéi, különösen a hedsinek (nyargalásra való tevék) leghíresebbek egész keleti Afrikában.

A kék Nilus mellékén állandó helységekben lakó földműves nép is nagyrészt valóságos nomád életet él. Az árvizek miatt a falvak többnyire a folyótól távol a felső száraz erdők övében épültek. Sok falut tágas irtások és szántóföldek vesznek körül; mégis a legtöbb művelt föld messze bent a pusztaság szélén és az erdőség másik oldalán a folyam partjánál van. Mihelyt az első nyári zápor megáztatja a pusztaság szomszjas talaját, a falusi nép kivonul vetni. Szántani nem szoktak; azt sem tudják mi fán terem az eke, mely szomszédaiknál Egyiptomban és Abessziniában közönséges. Pusztá kézzel tépik ki a kórókat és egy nyélbeütött **T** vagy patkó alakú tenyérnyi kis vaseszközzel karczolják föl a talajt, a milyennel nálunk a havat szokták kaparni a kövezetről, vagy pedig kampós nyelbe erősítik és kapa gyanánt használják. A mi kapáinkhoz képest igazi gyerekjátékszer, képzelhető milyen szaporátlan munka esik vele. De Szudánban az idő nem pénz. A megtisztított földbe soronként kiszabott közökben lyukakat csinálnak hegyes karóval a vetőmagnak. Az új vetésből a sok esőtől fölburjánzó dudvát kikotorják.

E száraz pusztai földeken az erdős öv szélén főképen *durrhát* természetnek, melyet mi cziroknak nevezünk. Nálunk a czirokat nem annyira a magjáért, mint inkább hosszú karcú száráért termesztik a kukoricza közt, hogy belőle seprűt kötözzenek. A szudániaknak a czirokmagból készül fő táplálékuk; azért nekik az oly fontos, mint nekünk a búza vagy rozs. A két Nilus mellékén és tőlök keletre a czirokmag a főtermék, csak Szennár déli részén természetnek nagyobb mennyiségű kukoriczát. A Nilustól nyugatra Kordofánban és a Bajudán főkép kölest (*dochn*) természetnek, mert a czirok silányan fizet túlságos száraz homokos talajukban.

Nyáron át, míg az esőzés tart, sőt azontúl is az egész

falukinn lakik a vetéseknél sövénykunyhókban és sátrakban vagy a szabad ég alatt, míg csak a czirok meg nem érik és el nem érkezik az aratás ideje. Ilyenkor az útas nem talál a falvakban egy árva lelket se, mintha kihalt volna belőlök a nép; ha nem visz magával ennivalót, hát ugyan koplalhat. Az esős évszakban és aratáskor nem is igen utazik jóra való szudáni ember, legföllebb valami hóbortos hitetlen (európai). Az aratás több hétig tart, mert a termés nem érik mindenhol egyszerre. Az érett czirokbugát levagdadják a szár csücsáról és marekba gyűjtik, kicsépelik hadaró cséppel vagy nyomtatják és szórják, a mint még nálunk is szerte szokás. A kész termést aztán nagy börzsákokban haza viszik a faluba. Az aratásnak Szudánban is van költői része. Munka után holdvilágos csillagsugáros éjjeleken néha hajnalig is vígan van a kinn tanyázó nép zeneszó és táncz mellett. Otthon az eleséget vagy gyékénnyel bélelt verembe vagy küpos szalmaernyővel borított nagy agyaghengerbe teszik, melyet a természetek miatt három-négy magas czövekre állítanak és oldalt rudakkal támogatnak. A czirokon kívül a felső földeken csak simsimet (*Sesamum orientale*) természetnek.

A czirokföldekről visszatérve, nem sokáig időznek ott; a lakosság legnagyobb része levonul a folyó árterébe az alsó földekre, melyeknek kövér iszapos talaján pamutot, dohányt, bamieht (*Hibiscus esculentus*), hagymát, paprikát és a homokos parti zátonyokon görögdinnyét, uborkát és egyéb veteményeket természetnek. Sűrűlombú fák árnyékában megint fölütik a szellős gyékénysátrakat, fölállítják a kis sövénykunyhókat és ott töltve a száraz evszak nagy részét, csak hetek-hónapok múlva térnek vissza a faluba.

Szennártól éjszakra nem költözködnek már annyira, mert a földek többnyire a helységek közelében vannak és ott nem is szorítkozik minden élet a folyó mellékére. Khartumtól két napi járásnyira Meszalamieh és Voad Medinah felé a kopár pusztaság helyén egy óriási nagy barna szántóföld terül el, a meddig a szem ellát. E termékeny rónaság Szudán egyik fő gabonátára, vagy inkább czirok-magtára, mely e környéket Khartumig, sőt Berberig ellátja eleséggel. A hullámzó magas vetéseket semmi sem szakítja meg a *halauinok* (egy *hasszanieh* törzs) szétszórt falvain kívül, melyeknek barna vályogházai közül itt-ott valami nagy sejknek vagy jámbor fakirnak beme-

szelt sírhalma fehérlik ki vagy egy szegényes omladozó mecset alacsony négyszögű tornyával, mely nem elég karcsú és nem elég csinos arra, hogy minaretnek mondhassuk. Mint a pusztaságon, itt sincs erdő, csak messze elszórva magános fák, melyek az eg alján mintha sorban állnának; gyakran merülnek a délibáb vizébe, melyet a szudániak az ördög vagy a gazella vizének neveznek.

Kordofán nedves medenczéi körül sok jól öntözött kert van, melyekben az említett veteményeken kívül nagy mennyiségű borsót is termesztene. Az ország nagyobb helységeinek különös díszére válnak a vályogkunyhók fölé magasra emelkedő karcsú datolyapálmák, melyek a Nilus mellékén Khartumtól délre már nem fordulnak elő. Általában Kordofán középső része, rossz homoktalaja daczára, Szudán többi részeihez képest igen jól van művelve, mit némelyek azzal magyaráznak, hogy az ország a legnagyobb rabszolga-karavánok útjába esvén, mindig olesó és nagy munkaerővel rendelkezik. A vetéseket ott, hol legelőkkal váltakoznak, fátörzsekkel, rőzsével vagy árkokkal kerítik, hogy bennök a nyájak kárt ne tegyenek. Madárijesztőnek libegő rongyokkal tele aggatott hosszú zsinegeket feszítenek ki. Sok helyen, mikor érni kezd az eleség, madárijesztővel és parittyával fölszerelt gyermekek vigyáznak rája, sőt emelvényeket is állítanak, honnan mint őrtornyokból végig láthatni a vetéseken. A madarak különösen a Nilus mellékén tesznek sok kárt, hol gyakran, mint egy felhő, egész rajjal szállnak a czirokra. A sáska-járás Szudánban szintén gyakori. Nagyobb vadak ellen nem védi a vetést se madárijesztő, se kerítés, hát jámbor fakiroktól szent mondásokkal teleírt lapokat tűznek ki a földek szélére. De a próféta szavai iránt se az antilopok nem viseltetnek kellő tisztelettel, se a vízilovak, melyek éjjeli kirándulásaik alkalmával borzasztó pusztítást visznek végbe.

A földműves népség csak igen csekély mértékben foglalkozik baromtenyésztéssel; nagy nyájakat csak Kordofánban látni. Leginkább a szomszédos nomád törzsektől veszik a jószágot, melyek viszont a földművesektől eleséget vásárolnak. Ime, itt is a munkamegosztás. Szántani nem szoktak, kocsijok sincsen, épen csak tejéért, húsáért tartják a juhot, kecskét és szarvasmarhát. Teherhordásra főképp a tevét és szamarat, a déli tájakon a szarvasmarhát használják. A kordofániak teher-

hordó tevéi (dsamel) majd oly híresek, mint a bisárin törzsek hedsinei. Kordofán nyugati és éjszaki nomád törzsei, a *homrok* és *kababisok* híres lovakat tenyésztettek, melyek azonban mind ritkábbak és valószínűleg nem sokára úgy ki fognak pusztulni, mint a jeles donkolai lovak. Szennár és Kordofán némely deli törzsei, melyeket sokan negereknek tekintenek, disznót is tartanak annak daczára, hogy magokat mohamedánoknak vallják. A szárnyasok közül csak tyúkfajokat tenyésztenek, melyek néha még a nomádok tanyái körül is láthatók. A szudániak kutyája többnyire kicsiny, sovány, rövid szőrű és sárgás, valószínűleg az arab agár rokona. A *hasszaniehk* sátraiból ritkán hiányzik a macska, melyet zsákszerű kosárban visznek magokkal vándorlásaik alkalmával.

Kordofán némely vidékén a struczot is felig szelidített állapotban házi állat gyanánt tartják. Az ország legbecsesebb kiviteli czikke a strucz toll, melynek nagyobb része azonban a homrok területéről és Darfurból származik. A tollakat színök, üdeségök és egyéb tulajdonságaik szerint különféleképp nevezik. A toll üdeségét úgy vizsgálják meg, hogy gyöngéden a homokra ütnek vele, azután a napra teszik; ha «megelevenedik», azaz egyes pelyhei fölegyenesednek és kellő rugalmasságot tanúsítanak, akkor a toll jó minőségű. Minden madárnak a tollát külön teszik el saját lenyúzott és kifordított bőrében. A himek szép tollai 1000—1500 piaszteren kelnek, a tojók hosszú tollai és a test többi részéről való fekete tollak csak félannyin. Mint minden pipere-czikknek, a strucz tollnak értéke is nagyon ingadozó, néha hirtelen felére, harmadára száll alá. Néhol a szelidített strucz tollait becsülik többre, máshol a vadakéit.

A vad struczot néhol lóhátról vetett pányvával, de leginkább fű közé rejtett törrel fogják. Néhány arasznyi átmérőjű feneketlen kosarakat középen sugarasan összehajló rugalmas bordákkal sekely gödrökbe állítanak olyan helyre, hol struczot vettek észre. A kosár nyílása köré tág hurkot tesznek, melyre vastag czölönk van erősítve. Ha a gondatlanul legelésző állat a kosárba lép, lábát kirántva meghúzza a hurkot és a rákötött czölönkkel futtában összetöri lába szárát. Így fogják a kis gazellát is. Nagyobb antilopokra a nyílt pusztaságon gyakran rendeznek hajtóvadászatot, melyben sok százan vesznek részt és dús zsákmányt ejtenek. A vadászok mérföld-

nyi félkörben eloszolva szorítják a vadat valamely száraz sivatagi völgy (uádi) nyílása felé, melybe seregesen nyomul a fölvert vad és összetöri magát vagy fönnakad az előre kiterített pányvákban és hurkokban. Sokszor csak ketten-hárman indulnak el «vadat üzni»; gyors lovaikon addig üldözik az antilopot, míg össze nem roskad. A hol bőven van a legelő és magas a fű, a déli tájakon, kedvező szél alkalmával fölgújítják a mezőséget, hogy a vadat fölriaszszák. De sokszor csak azért gyűjtják föl, hogy az új legelő annál jobb legyen, vagy hogy elpusztítsák a tüskés füveket, melyek némely vidéknek valóságos átkai. Különösen hírhedt Kordofánban az aszkanit, a *Cenchrus echinatus* horgas magva, mely a pásztor mezitelen lábába és ruhájába akad és csak nehezen szedhető le. A pusztai magános fák közül sok pusztul el a mezőégések miatt, melyek kietlenné teszik az egész vidéket.

De nemcsak a veszélytelen vadászatokon, hanem a veszedelmeseken is nagy kitartást, ügyességet és bátorságot tanusítanak a nomádok. Különösen híresek vakmerőségökért a Kordofán délkeleti szélén lakó baggarák, a kik hírhedt lóköttők és rablók, a rabszolgakereskedők zsoldosai, rettenhetetlen vadászok. Közülük valók a (kissé kalandosan leírt) kardos vadászok, kikről több szudáni utazó tudósít bennünket, hogy pusztta karddal támadják meg az elefántot. Két ember lóháton elindul elefántot keresni; fegyverök egy hosszú egyenes kétélű kard kereszt alakú markolattal. Ha elefántra bukannak, az egyik addig ingerli kiabálással, dobálással, míg föl nem bőszi. A mint a földühödt elefánt elkezdi kergetni, a másik lovas észrevétlen utána ered és sebes vágatás közben lováról leugorva, zsiradékkal kent éles kardjával átmetszi az elefánt sark-inát. Ha a vágás sikerült, az elefánt menten lerogy; ha nem sikerült, akkor megsebzője ellen fordul és azt üldözi, míg az első lovas hasonló vágást próbál. A vadászok vagy egész mezitelenek, vagy csak derekukat övezi némi ruha, hogy könnyen mozoghassanak. E vadászathoz erőn és bátorságon kívül nagy lélekjelenlét és rendkívüli ügyesség kell. Tán fölösleges mondani, hogy a vakmerők gyakran szerencsétlenül járnak. Azonban az elefánt és bivaly rendesen nem magánosan, hanem csordákban legelész. A baggara ilyenkor sem ijed meg, ha sokadmagával van; nekirugtat az egész nyájnak és megtámadja hatalmas lándzsájával.

A baggarák hosszúnyelű (két méteres) lándzsáinak levél alakú hegye van, mely nagyságra nézve vetekedhetik holmi középszerű bronz kard pengéjével; szélessége van másfél arasznyi, hossza több egy fél méternél. Keleti Szudán népeinek ijok nyiljok nincsen. Főfegyverök a lándzsa, mely többé kevesbbé hasonlít a baggarákéhoz, csak hogy levélalakú tenyéryn timer széles hegye rendszeren kisebb és nyele is rövidebb. A Nílustól keletre lakó *bedsa* törzsek fegyverzete látható a képeken, melyet a hetilapok közöltek a szudáni harcztérről. A lándzsánál kevésbbé közönséges támadó fegyver a keresztmarkolatú kétélű egyenes kard, melyet szintén leginkább a Nílustól keletre tanyázó bedsák használnak és rendszeren bal vállukon viselnek, ritkán derekukon. Gyakran bal karjokon könyök fölé kötött bőr hüvelyben rövid tört viselnek, melynek pengéje egyenes vagy zezgugosan görbült, mint a középkori lángpallosoké. A védőfegyverek közül a keleti bedsáknál általános a kerek, közepén kipúposodó kicsiny börpajzs, mely jó szélesperemű kalaphoz hasonló; némelyiken alul-fölül egy-egy tenyéryn timer széles rovás van. Az abu-rof törzsek hosszúkás pajzsot használnak, mely testök legnagyobb részét befödi. A Perzsiából származó vas sisakok és pánczélingek most már nincsenek divatban, legföljebb a nagy sejkék fegyvertárában találhatók.

A földmives nép nem szokott fegyveresen járni, a vadászathoz is restek. Vannak köztök mégis oly családok, melyek főkepen a halászatból élnek és a vízi állatok vadászásához jól ertenek, sőt Khartum környékén vannak egész halászfalvak is. A Nílus halbősége igen megkönnyíti hálóval és horoggal, a sekély mocsárokbán szigonynyal is gyakorolt mesterségöket. E halászok némelyike meglesi és megszigonyozza a vízi lovat is, mikor éjjel a folyóból kirándul a vetésekbe. A megsebzett állat a vízbe menekül, de a szigony horgához kötött könnyü ámbácsfa-nyaláb a víz színén úszik és mindig elárulja hollétét. Másnap fölkeresik bárkával és néhány tuczat golyóval és lándzsával megspekelve addig üldözik, míg a nagy vérveszteség miatt ki nem múlik. Szennárban a viziló-vadászat mindig oly nagy esemény, hogy föllármázzák érte az egész környéket.

A vadászati zsákmányból legbecsesebb az elefántcsont. Azonban a szudáni elefántcsontnak csak kis része származik a mohamedán törzsektől, legeslegnagyobb része a déli néger tartományokból való és csak Szudánon át veszi útját a világ

piaczára. Igen értékesek a különféle bőrök, különösen a vízi-lóé, melyet nemesak nálunk dolgoznak föl korbácsnak, hanem Szudánban is, hol a török közigazgatásnak és igazságszolgáltatásnak egyik fő és talán leghathatósabb tényezője. A bőr földolgozásához nagyon értenek a szudániak; a vastag bivaly és antilopbőrökből erős pajzsokat, sarutalpat és kitünő szíjjakat készítenek.

A húst, nemcsak a vadakét, hanem a háziállatokét is, ritkán eszik friss állapotban, akkor is parázson sülve. Kedves ételük a *máraráh*. A leölt vagy elejtett állatnak még meleg testéből kivesszik a párolgó májt, gyomrot, gyakran a szívet, vesét is, jól kitisztítva apróra vagdalják, sóval, paprikával, hagymával fűszerezik, leöntik az epével és azon mód nyersen eszik meg. A szudániaknak a máraráh és a nyelv olyan nyálkáság, mint európai embernek a káviár vagy osztriga. A friss húst rendszeren hosszú szíjjakká hasogatják és megsózva, a napon szárogatják, míg egészen meg nem keményedik. Avatatlan ember értéktelen fahusángoknak nézné, a mint rakáson hever a szárított hús, mely évekig is eláll romlatlanul. Ha használni akarják, levágnak egy darabot és finom lisztté zúzzák. A húslisztet megtört Hibiscus-terméssel, sóval, szórával és paprikával vagy köménynyel fűszerezik és sűrű tápláló mártást csinálnak belőle. Egész Szudánban ilyen mártássá készítve fogyasztják a húst. Kordofánban, hol gyakori a sáskajárás, némely törzs épen úgy eszi a szárított sáskát, mint a szárított húst. Sáskajáráskor összegyűjtik, megszárazítják, lisztté zúzzák és az említett fűszerekkel keverve bőrzacsókban elteszik, úgy hogy használatra mindig készen áll, már törni sem kell. Heuglin, ki evett sáskamártást, igen dicséri és a rákhoz hasonló ízűnek mondja. Eszik a friss sáskát is pörköelve, csak lábait és szárnyait dobják el.

A hússal egyenlő fontosságú vagy tán még fontosabb táplálékuk a tej. Sok kis nomád törzs, különösen a szegények, csaknem kizárólag édes és aludt tejből élnek. A vaját úgy készítik, hogy az édes tejet börtömlőkbe töltik, fölfüggesztik és sokáig erősen rázzák, míg a vaj ki nem válik. Aztán megolvasztják, hogy hamar ne avasodjék és bőredényekben teszük el. A baggara törzsek hires vaját készítenek, mely keleti Szudán déli részében cse-rekereskedés tárgya. Kis kosarakban tartják s szállítják, melyek oly sűrűn vannak fonva, hogy a víz sem szívároghat át rajtuk.

A földműves nép főképp növényi táplálékkal él. Már említve volt, hogy a szudániaknak a czirokmag és köles épen oly fontos, mint nekünk a búza és rozs. A murhaka, melyen e magvakat darálják, nem hiányzik egy házban sem. Az őrlés rajta nem valami tiszta munka; a kásás tömeget, mely a vízben áztatott magvak darálásának eredménye, nemcsak a murhakáról lepattanó öreg homokszemek, hanem a daráló rabszolgasszonyok izzadság-cseppjei is fűszerezik. A murhakáról lekapart kásás darából csinálják a szudániak minden ételöket. Az étlap nem igen változatos: főzik vagy sütik. Két arasznyi széles kerek bádóg, kő vagy cseréplap a tepsi, melyet bekennek vajjal, zsirral vagy olajos magvakkal (pamut vagy Ricinus), neha bizony csak vízzel és szétterítik rajta a nedves kását, darát, hogy tűzön megpirítsák. A vörösbarna tésztás savanyús lepeny, melyet *kiszráhnak* neveznek, néha vastag, mint a kukoriczamálé, de rendszeren vékony, mint a lángos vagy a laska, a zsidók kovásztalan kenyere, melyre különben is igen emlékeztet. Vajon nem közös eredetűek-e? A kiszrah a szudániak kenyere. Több napra valót nem csinálnak belőle, hanem mindig frissen melegében eszik meg. — A főtt dara a *lukmáh*, a szudániak puddingja vagy polentája. A *kiszráh* és *lukmáh* a szudániak mindennapi rendes étele. Ritkán és csak szegény emberek eszik szárazon; mind a kétféle ételt leöntik aludt tejjel vagy *muláchchal*. Így hívják a húslisztből készített sűrű fűszeres mártást, melyet egyáltalán nem esznek magában, hanem csakis kiszráhval vagy lukmáhval.

Vízi utazás alkalmával, mely hetekig hónapokig is eltart vagy hosszas szárazföldi úton nem lehet mindig murbakát vinni és friss kiszráht sütni, hát szárítottat visznek magokkal. Vagy vízzel és zsirral leforrázva sóval, paprikával és hagymával fűszerezve eszik, vagy tejbe, vízbe aprítva, mely a száraz kiszráhtól kellemes savanyús ízűvé válik. Szükség esetén a gazda is beéri egy-két marek nyers czirokmaggal vagy kölessel, mint a tevéje.

A szudániak söre és mindennapi kedves itala a *merisszáh*, mely nélkül nincs lakoma és nincsen jó kedv, nem egyéb, mint vízbe aprított és megerjesztett kiszráh. Gyakran mikor iszszák, még rajt uszkálnak a morzsák. Sok szudáni ember, mint némely sörisza bajor, úgyszólván merisszából el, azaz a kiszráht sohasem eszi szárazon, hanem vízben erjesztve

élvezi. Jobb fajta merisszáht úgy csinálnak, hogy a kölest vagy czirokmagot előbb kicsiráztatják, mint az árpát a sör-gyártásnál és azután sütik belőle a kiszráht, melyet meger-jesztenek.

Felső Szennárban a kölest és czirokmagot a kukoricza pótolja, melyet csövestül megpirítva is esznek. Nagyobb meny-nységű zöldséget — a már említettekén kívül *Portulaca oleraceá*t és *Corchorius olitorius*t — csak Kordofán legjobban mivel-t tájain és alsó Szennárban természetnek Karkog és Khartum közt, hol *szakiahkkal* öntözik a földeket. (A szakiah vízmerő-kerek, melyet ökrök forgatnak éjjel nappal. Az alsó Nilus mel-léken folyton hallani kellemetlen nyikorgását, valamint a sátu-fét is, melyről már fönebb volt szó.) — Inség idején, a mi a régi háborús világban gyakori volt és most sem igen ritka, különféle vad növények magvait használják surrogatumnak.

Evöeszközük nincsen. A száraz ételt csinosan font tál-czákon, a híg ételt lapos fatányéron találják és betakarják fedővel, hogy megóvják a «gonosz tekintettől». Tejet és egyéb híg ételt tökkobakokban és cserépedényekben tartanak. Leg-használtabb edény a gömbalakú cserépfazék, melyet *burmáhnak* neveznek; abban hordják a vizet, abban főzik a lukmáht és abban erjesztik a merisszáht is.

Az edényeken, a murhakán, szerszámokon és néhány kosáron, börzacskón, tömlőn kívül nem sok holmit találunk a szudáni házban. Csak egyetlen bútor van, mely sehol sem hiányzik, az *ankareb*, a fekvőhely; ágy, mely egyszersmind pamlag, szék és asztal. Hasonlít a lészához vagy lóczához, melyet nálunk látni faluhelyen. Négy lábon álló hosszúkás négyszögű fakeret, mely erős háncs vagy szíjfonadékot fog körül; egy gyékényt vagy bőrt vetnek rá és kész az ág. A négy faláb helyett néhol (éjszaki Kordofánban) négy kúpos agyagtuskó van, melyekre csak akkor fektetik a keretet, ha használni akarják; mikor nincs rá szükség, félreállíthatják külön a lábakat és külön a keretet.

A mily egyszerű a szudáni bútorzat, oly egyszerű a ház is, jobban mondva kunyhó. A nyolcz-tíz lépés átmérőjű szobát kerek fal zárja körül és kúpos tető fedi, mely hasonlít jég-vermeink nádtetejéhez, csakhogy czirokszárbból vagy köles-szalmából van. Köves tájakon az oldalfalat gyakran idomitatlan kövekből rakják és a hézagokat agyaggal tömik be. De rende-

sen földből vagy csak sövényből van a fal. Minden kunyhónak van egy alacsony ajtaja, mely egyszersmind ablak és kémény; nincsen rajta semmiféle zár, egyszerű nyílás az, olyan mint a méhkasoké. Sok faluban a kunyhó előtt van egy lapos sövénytető, melyet négy egyenes rúd tart; gyakran a tetőhöz négy oldalfal is járul sövényből, úgy hogy az egész egy koczkalakú szűk bejáratú előszobává vagy inkább kunyhóvá válik. Szennárban ilyen sövénykunyhókat használnak ideiglenes lakásokul, mikor künn tanyáznak a szántóföldeken. Sok szegény ember egész éven át csak ilyen sövénykunyhóban lakik. Ha egy gazdának több kunyhója van, azokat alacsony agyag vagy sövénykerítéssel, udvarral veszi körül. Szennár számos falujának összes kunyhóit egy kerítés övezi. Odahajtják éjjelre a jószágot. Középső Kordofánban, hol sűrű a népesség és nincsen annyi ragadozó állat, a kerítés is ritkább. Vályogból épült négyszögletes házak, melyek e nevet megérdemlik, alsó Szennáron kívül csak a nagy helységekben vannak. E vályogházak nem különböznek azoktól, melyek a Nilus völgyében közönségesek Szennártól Alexandriáig.

A falvak csak nagyságra és a rondaság fokára nézve különböznek egymástól. Többnyire valóságos szemetdombok; kissé tisztábbak azok, melyekben *jakir*, azaz írástudó (papféle) lakik. Nagy szegénységre és rettenetes hanyagságra vall a kunyhók külseje és belseje.

A mesterségek alig fejlettebbek, mint a déli néger népeknel. Csak nagy néha hallani egy kovács kalapácsának ütéseit vagy a szövőszék egyhangu kopogását. Kordofán talaja mindenütt sok vasat tartalmaz, homokja a vastól sok helyt egész vörös, de különösen déli részen van nagy bőségben barna vasércz, melyből igen kezdetleges módon olvasztják a vasat. Agyagból raknak egy méternyi magas olvasztókemenczet, melybe faszénnel keverve öntik az érczet. A tüzet két fujtatóval fölváltva élesztik. A fujtató egy cserépedény, melynek csövét idomított vége a tűzbe szolgál, tág nyílása pedig kecskebőrrel van bekötve; ennek kiemelése és benyomása következtében hatol be a levegő. Csak a száraz évszakban termelnek vasat, mert az olvasztókemenczeknek használat előtt jól ki kell száradni. A kemencze fenekén összegyülemelő vas igen tisztátalan. Belőle csinálják a $\Upsilon \Upsilon$ alakú kis kapavasakat, a görbe keseket és a lándzsa-hegyeket. A fujtaton kívül a

kovácsoknak csak egy fogójuk, egy vésőjük és egy kalapácsuk van; üllőnek egy kődarabot hordoznak magokkal. A nép el nem lehetne e szegény kőborló kovácsok nélkül, mégis megvetik őket, mint nálunk a cigányokat. De félnek is tőlök, mert azt hiszik, mindnyájan bűbájosok és nagy varázslók, kik sok gonoszságot visznek végbe.

A takácsoknak nincs ilyen rossz hírök, talán mert az asszonyok is részt vesznek munkájokban. A saját termésű pamutot ők magok tisztítják és fonják igen kezdetleges módon és ép oly kezdetleges módon szövik durva szövetté a takácsok, kik szabad ég alatt valamely fa árnyékában állítják föl rudakból összetákolt szövőszéköket. A durva erős pamutszövetből csinálják a két fő ruhanemet, a *ferdáht* és *tóbot*. A ferdáht nagy negyszögű lepel, melynek két szélén rendszeren színes csík van. A *tob* vagy *tobeh* igen bő ujjú majd bokáig érő hosszú ing; csakis a Nílustól nyugatra levő tartományokban viselik, holott a Nílustól keletre lakó törzseknél a ferdáht divatozik egész az Indiai oceánig. E lepelt különböző módon öltik magokra, gyakran csinos festői redőzettel; közönségesen úgy viselik, hogy fél válluk és két karjuk födetlen. Kordofánban sokan a ferdáhtn vagy *tobéhn* alul még czombig érő rövid nadrágot is viselnek ugyanazon szövetből. Kavicsos tájakon erős bőrsarú egészíti ki az öltözetet.

A gyermekek, mind két nembeliek, teljesen mezitelenül járnak úgy tíz éves korukig. Akkor a fiúk egy apjoktól elvett rongyot keritenek derekukra, a lányok pedig egy rövidke kötényt, mely áll egy szíjából és a róla (szövet helyett) lelogó bőrrojtokból. Gyakran minden rojt végére üveggyöngyöt vagy gombot kötnek, hogy cifra magyar lószerszámnak lehetne nevezni. Némely hadendoa törzsnél a férfiak a ferdáhtn alul bőrkötényt, az asszonyok szűk és hosszú, csinosan varrt bőrkabátot viselnek. Turbánt csak jámbor fakirok viselnek; még a piros török sipka, a fez is ritka a nagyobb városokon kívül. A nomádok közt legfőlebb sejkék viselik.

A nap heve ellen fejöket bizony rendszeren csak sűrű hajzatuk védi, melyet zsirral, vajjal annyira kennek, hogy az gyakran az izzadsággal együtt folyik nyakokra, arczukra. Azért, mint egész éjszaki Afrikában, Szudánban is sok a beteg szemű ember, különösen a sivatagi széleken. A kenőcsöt mindenféle szerekkel illatosítják, különben borzasztó kellemetlen szaguk volna. A déli és nyugati nomádoknál a hajnak fonása

divatozik; vagy kevés nagy varkocsba vagy sok apróba fonják hajokat; a nők egész Szudánban sok apró fonatot viselnek. A bedsza törzsek sűrű kondor hajokat furesa parókává tornyosítják, melynek alakja igen hasonló némely ó-egyiptomi hajviselethez. Azt hinné az ember, valami megelevenedett pharaoszoborral vagy sphynxszel áll szemben. A homlok magasságában köröskörül vízszintesen választják el hajokat, a választékon fölül fölfelé állítják, a választékon alul pedig lefelé igazítják vagy néha vállra függő fonatocskába is fonják. Hajokban egy fából faragott hosszú tűt viselnek, hogy rendben tartsák vele fejök ékességét és — a sűrűségben gyakran alkalmatlankodó vendégeket. Némelyek vörösre festik hajokat, mitől ördögi kinézésűek. Vánkos helyett, mint az ó-egyiptomiak, ők is kis székkal támogatják nyakokat, hogy hajok dísze a fekvéstől meg ne romoljék. Divatos némi durva tetovirozás is a halánték és áll táján nemcsak a hádendoa törzseknél, hanem némely déli nomád törzseknél is.

Az ékszereket a szudáni nők az európai nőknél nem kevésbé szeretik. Nyakokat, karjokat és lábokat borostyánkő és üveggyöngysorokkal, vas és réz perczekkel ékesítik. A hádendoa nők jobb orrczimpájokban kicsiny, de súlyos ezüst gyűrűt viselnek. A férfiak, kivált a bedsák, bal karjokra és kardjok markolatára egész tömeg amulettet aggatnak, melyek mindegyike bőrtokocskába van varrva. Gyakran e bőrtokocskák amulettek helyett szent mondásokat tartalmaznak és önkenytelenül is emlékeztetnek a szíjjakra varrt és szent ígéket tartalmazó koczkás bőrtokra (*tefilim*), melyet a zsidó homlokára erősít a reggeli imádság alkalmával.

Már volt róla szó, hogy a szudániak a börmunkákhoz igen értenek. Nemcsak kitűnő pajzsokat, sarut, szíjjakat, hanem nagy bőrtömlőket, különféle edényeket és zacskókat, szép fonadékholmit is készítenek belőle. Az asszonyok magok fonják a datolya és dompálma levelek hosszú erős nyeléből, valamint a baobabfa háncrestjaiból és egyéb alkalmas növényi részekből az erős gyékényeket, a tálczákat és fődöket, melyek gyakran csinosan színezettek. Felső Szennárban a dompálma nem is fejleszt törzset, mert mielőtt a levelek kibontakoznak, a nomádok kimetszik a fiatal levélsomót. Ha úton vagy vadászaton ép dompálmára bukkannak, mindjárt kivágják a középső levélbokrétát és hazaviszik nejüknek, hogy a nyelekből

fonadékot, kötelet csináljanak. E nagy levélbokréták, vagy inkább rügyek kereskedelmi cikket is képeznek. Dámerből. Berberből sokat szállítanak Khartumba és más helyekre. — A férfiak építik a kunyhókat, ők faragják a fatálapokat, a tevenyerget és háztartásban szükséges apróságokat. Magok készítik cserép-edényeiket is. Üveg edény Szudánban igen ritka dolog. A babonás nép azt hiszi, hogy az európaiak gummi arabicumból csinálják az üveget; mert különben mire kellene nekik az a sok gummi, mit tőlök vásárolnak?

Az európaiakat egyáltalán nagy varázslóknak tartják; azt hiszik, a halálon kívül minden ellen tudnak orvosságot. Európai utazóktól mindenféle képtelenségeket kívánnak és mérgeinkről valamint azok eredetéről a legbadarabb vélemények keringenek. A szudáni nép rettenetes babonás. A távol- eső országokat képzeletök csodákkal és varázslókkal népesíti; Szennárban a korlófániakat és darfuriakat, ott viszont a szennáriakat tartják gonosz varázslóknak. Szerintök a varázslók nappal emberi alakban járnak-kelnek, éjjelenként az ördög segítségével hyénává vagy vízilóvá válnak és borzalmas ordítással kóborolnak, hogy megkárosítsák a jámbor hívőket. De nappal is veszedelmesek; tekintetökkel megrontják az ember gyomrát, szívét, kezét vagy lábát, hogy az elsorvad. Rájok löni éjjel is veszedelmes. Megőrül, a ki éjjeli mulatságaikat véletlenül meglátja. Az ételeket is megrontják; a ki megbabonázott etelből eszik, menthetlenül meghal. Azért hírhedt helyeken mindig megízleli az ételt a gazda, mielőtt vendégét kínálja.

Vannak azonban jó varázslók is, kivált jámbor fakirok, kik a mindenható segítségével megakadályozzák a rossz varázslók gonoszságait. A fakirok írják az amuletteket, melyek a gonosz tekintet ellen védnek. Amulettet majd mindenki visel; tele aggatják vele nemcsak magokat, karjokat, lábokat, hanem feleségöket, gyermeköket, rabnőiket, tevéiket, szamarikat sőt, mint már említve volt, még kardjokat is. Némely amulett betegségtől óv meg, más kardtól és golyótól, a szántóföldet a vad állatoktól, sőt van olyan is, mely láthatatlanná teszi az embert. A ki amulettet visel annak ólomgolyó nem árt, de ezüst golyóval meg lehet ölni. A jelenlegi háborúban is Szennárban egy lázadó sejknek olyan erős amulettje volt, hogy körötte halomra hulltak emberei és ő egy maga sértetlenül állt; az egyiptomi csapat már megfutott volna, ha a

mögötte álló második hadsor irgalmatlanul le nem ölt volna minden hátrálót, míg végre a sejk elesett. Az írott amuletteken kívül bűvös erejű gyökerek és füvek is vannak, melyeket kígyó vagy gyíkbőrbe varrva viselnek. Ezek megállítják a futó ellenséget, ha az üldöző a szájába veszi; megmutatják az aranyat a föld gyomrában, viszont-szerelmet keltenek stb.

Azt mesélik, hogy Szennárban a fungi királyok utolsó ivadékának volt egy korsója, mely elárulta a varázslókat; ugyanis rögtön hyénafarka nőtt annak, a melyik a korsóhoz közeledett. Ily módon földöztek föl két boszorkányt, kiket aztán a Nilusba fojtottak. — A varázslókon kívül rossz szellemekben is hisznek, kik a pusztaságon magánosan álló hegyeken laknak és az ott elrejtett kincset őrzik. Ilyen rosszhírű hegyek a dsebel Ghule és ds. Fászokl a két Nilus közt és a ds. Gumbur a Bajuda pusztaságban. De vannak jó szellemek is. Mint a görög patakoknak és folyóknak voltak nympháik, a Nilusnak is vannak ilyen asszonyai. A vízilovak tejét isszák, lakásukat a krokodilusok őrzik és azok látják el őket hallal is; mert a víz alatt csak hallal lehet tüzelni. — A baggarák jósolni is tudnak. Mielőtt elindulnak rabolni vagy vadászni, közép és mutató ujjukkal soronkint gödröcskéket vájnak a homokba és egyenes vonalakkal összekötik őket. A pontok és vonalak számából és helyzetéből ítélik meg, szerencsés lesz-e a vállalat. — Hisznek szerencsés és szerencsétlen napokban. A péntek szerencsétlen egész az esti imádság idejéig, azontúl kedvező. Olyan napon nem fognak semmibe, még útra sem indulnak.

Vallásosságuk csak külsőségekben nyilvánul. Sok pogány szokásnak van még náluk nyoma. Születéskor, nősüléskor, ha temetnek vagy útra indulnak és sok más ilyen alkalmal mindig egy juhott vagy tulkot ölnek és megeszik közös lakomában; ha van fölösleges hús, el is adják. E szokás, úgy látszik, régi áldozati szertartás maradványa. A sírokat hosszúságos körakásokkal jelölik és ágakra tűzött rongyokkal ékesítik. Csak híres sejkeknek és jámbor fakiroknak sírja fölé emelnek emléket, vályogból alacsony kúpot, melyet szépen fehérre meszelnek. Fejtől a sír mellé gyakran vizet tesznek egy korsóban vagy töredékében a madarak számára, hogy még holta után is jót tegyen, a ki ott el van temetve és Allah kegyelmes legyen lelkének.

A fakiroknak nagy befolyásuk van a népre. Ők nemcsak amuletteket irnak, hanem orvosolnak is. A kinek baja van, megy a fakirhoz. Az ír neki néhány koráni mondatot egy fatáblára, a beteg lenyalja vagy vízzel lemossa és úgy iszszá meg a hatalmas igéket, mitől okvetetlenül meggyógyúl, ha nem közönséges baja volt, azaz ha meg volt igézve. Papirosra írt mondatoknak épen ilyen hatásuk van, ha elégetik és a füstöt a beteg belelékzi. Ráolvasással is gyógyítanak. — Sok helyen a fakirok iskolát tartanak. Heuglin a Nilus közelében keleti Kordofán pusztaságán is talált ilyen iskolát egy nomád sáttortáborban. Esténként a tábor nagyreményű ifjúsága öszszegyült a fakirnál, hol írni és a korából imádkozni tanultak; minden gyermek vitt néhány száraz ágat, melylyel világítottak a tanulás alatt.

A fakir kötelessége vagy a sejké gondoskodni az idege-nekről. Ha az utas egy faluba érkezik, fölkeresi valamelyiket, az megmutatja neki az idegenek számára tartott kunyhót, vagy ha ilyen nincsen, kijelöl egy másikat, hol az utas letelepedhetik és kap ételt italt, a mennyire szüksége van. Így bárki költség nélkül beutazhatja Szudánt. Találkozhatni a Nilus mellékén utasokkal, kik a Níger mellől Timbuktuból vagy még messzebből jönnek, hogy Mekkába zarándokoljanak. A nép vendégszeretete teszi lehetővé, hogy e rongyos karavánok, melyeknek gyakran csak tömlő és vándorbot minden podgyászuk, megtegyék a hosszú utat, mely gyalog egy évnél is tovább tart. Kilencz tizedrészők kidül az úton és a ki eléri Mekkát, az is ritkán tér vissza, hanem letelepedik valahol az idegen földön. Donkolán fölül egész Szennárig azon utak mellett, melyek a folyótól távol a sivatag vagy pusztaság szélén vonulnak, sok helyen a szomszéd falvak népe kis kunyhókat épít, hol a szomjas utas mindig vízzel tele korsókat talál.

Vendégszeretetökön kívül az utazók épen nem dicsérik a szudániak erkölcsseit. A népet tisztátlannak, restnek, könnyelműnek mondják. A munka nagyobb részét az asszonyok és rabnők végzik; a férj egész nap hever az ankareben és felesége itatja merisszával, míg ki nem ürül a korsó. Alkonyatkor ha mulatság van, kiül kunyhója elé és nézi, hogy tánczol vigad a fiatalság. Az asszonyt úgy vásárolják szüleitől. A családi élet többnyire igen laza. Olyan embernek, ki sokat utazik, négy-öt felesége is van, hogy minden állomáson legyen,

a ki a kiszráht megsüsse és várja a tele merisszakorsóval. Persze a nők sem jobbak; Kordofán sok vidéken hetenkint egy-két szabad napjok van, máskor sincsenek igen korlátozva. Némely nomád törzseknel ellenben, például a baggaráknál igen szigorú a családi élet; a házasságtörést halállal büntetik. Képzeltető, hogy ily körülmények közt gyermekökröl sem igen gondoskodnak. Éhség idején gyakran a szülök magok adták el gyermeheiket egy-két zsák eleségért.

Az utazók többnyire magát a népet kárhoztatják rossz erkölseiert és úgy beszélnek rólok, mintha a gonoszság eredeti bünük volna, eredeti sajátságuk, mint bőrük színe vagy testök alkata. Könnyelmü itéletök önkénytelenül eszünkbe juttatja, hogyan beszéltek Európában a parasztokról a francia forradalom és 1848 előtt. Nem gondolják meg, hogy az erkölestelenség, a demoralisatio gyakran hosszú szenvedések következménye, hogy a nyomás megszüntével fölegyenesedhetik az ember lelke, ha eredeti rugalmasságát még el nem vesztette. Kétségtelenül benszülött apró zsarnokaik és később az egyiptomiak nyomása hozta létre e szomorú állapotot. A ki csak némileg ismeri a népek történetét, nem kételkedhetik abban, hogy igazságos erős kormány egy-két emberöltő alatt a szegény országot virulóvá és a renyhe népet szorgalmassá változtatná.

A szudániak az egyiptomi uralmat már kezdettől fogva gyűlölték, mint a világon mindenütt gyűlölni szokták a leggyőzöttek a hódítót, még ha nem is oly kegyetlen, mint a győzelmes török sereg volt. Ezek később is úgy bántak a néppel, hogy gyűlöletök még fokozódott; különösen a nagy adó keserítette el őket és a katonaság rakonezátlankodása. Kairóból minden évben megírták a khartumi fökormányzónak, mennyi adót kell szedni; a fökormányzó böles belátása szerint rötta ki az egyes kerületekre, a kerületek kormányzói a helységekre és törzsekre, a helység vagy törzs sejkje tetszése szerint a családokra. Ha a fökormányzó nem bírta idejében elküldeni az adót — soha sem bírta — akkor több adót kellett neki küldeni, hogy lecsillapítsa a késedelem miatti haragot. Ha már többet szedett a kiszabott adónál, annyit szedett, hogy legalább neki is maradjon; a kerületek kormányzóinak még többet kellett szedni, hogy nekik is maradjon és a falusi sejkjek követték a jó példát. Ily módon az adó mindig nagyobb volt, mint lennie kellett volna.

De nem is volt ám könnyű az adószedés. Még nálunk sem szeretik az adót fizetni, hát még Szudánban. Ott igazán szedni kellett, mert a maga jószántából ugyan nem fizette senki. Ha valamely helység az adóval hátrálékban volt, meg-tisztelték egy vagy több katonával, kiknek ellátásáról a hely-ségnek kellett gondoskodni. A makranczoskodó adófizetőt kezdték rábeszélni; az kijelentette, hogy nincs pénze. Sok-szor igazán nem volt, de többnyire csak eldugták, hogy ne kelljen fizetni; szóval tartották a katonát meg a sejket, hogy így meg amúgy, majd a jövő heti vásáron eladják a dohányu-kat vagy czirokmagjokat, aztán majd fizetnek. A katona türel-mesen várt a vásárig. Közönséges dolog volt, hogy több heti hitegetés után az adófizető kapta magát és megszökött; sőt az is megtörtént gyakran, hogy sötét éjjélkor csendesen föl-kerekedett az egész falu népe sejkestől, magára hagyták a katonát és az üres falut. Ha magános adózó szökött meg, a sejk a katonával napokig kereste; megfogták, hazavitték, bilincsekbe verték, naponkint korbácsolták, míg végre rászánta magát a fizetésre.

A beszállásolt katonák, ha akarták, jól viselték mago-kat; de senki sem vonta őket felelősségre, ha rakonczátlan-kodtak is. Sokszor bizony úgy bántak a gazdák vagyonával és háza népével, mintha otthon lettek volna. Ha az úton egy katonának kidült a tevéje vagy szamara, elvette azét, a kívül legelőször találkozott; az aztán baktathatott nyomában a legközelebbi faluig, hol a katona hivatalos úton szerzett új szamarat — forspontba. Ha a katonának elfogyott a dohányja, az utána ballagó számartulajdonos sziveskedett dohányzacskóját kioldani. — Ha a katonai tárakban fogytán volt az ele-ség, egy csapat katona kivonúlt a vásártérre, lefoglalt minden ételmet és hogy legyen a ki süssön főzzön, elesiptek az utczá-ról rabnőket, jámbor mozlimek igaz birtokát. Ha Kairóból írták, hogy ezer katona kell, összefogdosták a legmarkosabb legényeket; a kinek pénze volt, kiválthatta magát. Egyszer kihirdették, a mely rabszolga beáll katonának, az szabad em-ber lesz azontúl; csapatosan hagyták el gazdáikat; azután megbánták, de már késő volt. A rabszolgák pedig nagyon szük-ségesek, mert valamire való ember szégyelli a vizet meregetni és a földet művelni. Az ugaron hagyott földektől a gazda nem akart adót fizetni, megszökött és minthogy azért a falu ada-

jából nem engedtek, szomszédjának kellett fizetni a megszököttért is. Ha már a többenél is sok volt, akkor megszökött az egész falu és elvándorolt a déli tartományokba, hol kevésbé háborgatták őket. Hiába tettek felelőssé a sejkeket, azok is megszöktek. Megtörtént az is, hogy egy megszökött faluért a szomszéd falunak kellett fizetni. Így folyton tűrhetlenebb lett az állapot, míg egy új főkormányzó nem jött; az megbüntetett néhány embert, kik hivatalos hatalmukkal visszaéltek, de aztán megint minden a régi kerékvágásban haladt.

A sok visszaélés daczára az ország mégis emelkedett, mert javult a közbiztonság. Az előtt minden sejk úgy vámolta a kereskedőket, a hogy akarta. Ha rossz kedvében volt, nem eresztette tovább az utast, hanem az kénytelen volt visszamenni; és ha elvették holmiját, örült, hogy élve megszabadult. A nomád törzsek gyakran kirabolták és fölgyújtották a nilus-melléki falvakat és a legelők miatt egymással is sokat czivakodtak, sőt valóságos háborút viseltek. De mióta a khartumi főkormányzó becsukatott néhány ilyen verekedő sejket, azóta csendben voltak; mert egy nomád embernek, ki örökös barangoláshoz van szokva, kétszeres büntetés, ha veszteg kell ülnie az igazság házában. A nomádok nagyobb szabadsághoz vannak szokva, mint a letelepedett nép; azért ők gyűlölik leginkább a török hódítókat. A jelenlegi háborúban is ők képezik a lázadók seregének legnagyobb részét.

A falusi ember, ki magát otthon nem jól érezte, legszívesebben házaló kereskedésbe kapott. Csekély holmiját pénzzé tette, megvette a legkelendőbb czikkeket és portékájával faluról falura járt.

Keleti Szudán kereskedelme sohasem volt jelentékeny, manapság is főképen csak nyerstermékek kicserélésére szorítkozik. Itt a vásároknak legkezdetlegesebb alakjaival ismerkedhetünk meg. Ugyanis nemcsak városokban, hanem a helységektől távol is tartanak vásárt. Valamely mező vagy az erdőségnek egy tisztása a jól ismert *vásárhely*, hova az évnek bizonyos napjain az egész környékből összegyűl a falusi és nomád nép, hogy fölöslegöket eladják és szükségleteiket megszerezzék. Népes tájakon hetenkint, sőt hetenkint kétszer is van vásár. Lakatlan tájakon ritkábban. Az abu-rofok evenkint csak kétszer tartanak vásárt. Az esős évszak elején, mikor a nedveség elől éjszakra terelik tevenyájaikat és az esős évszak végén,

mikor a szárazság elől délre vonulnak, letelepednek egy-egy napra a kék Nilus mellett Karkoggal szemben egy kis falunál és nagy vásárt csapnak. Eladják ott az egész évszak alatt összegyűjtött vaját, zsirt, bőroket, gyékényt stb. és vesznek czirokmagot, dohányt, kenőcsöt, fegyvert és egyéb szükséges dolgokat. Együttal gyűlést is tartanak, melyen rendezik a törzs ügyeit és megfizetik adójokat.

A helységekben tartott vásárok igen emlékeztetnek a mi magyar országos és hetivásárainkra. A piac rendesen a helység szelén van, a hova a dögöt vetik és minden szemetet. Hétköznap puszta és elhagyatott, csak a kutyák és keselyük látogatják és éjjel a hyenák. A vásár napján azonban megélenkül, az egész környékből odaözönlik a nép megrakott tevéivel és szamaraival. Ott ülnek a szatócsok soronkint pálmagyékényeiken ferdén állított kis szalmatetőtől védve a nap heve ellen. Elöttök ki vannak terítve kincseik: czukor, kávé, só, paprika, szegfű, török czipők és vörös sipkák, pamutszövet, beretva és tükör, elefántcsont karpereczek, gyöngyök, dohány és pipa, gyújtó és tűzkő és százféle apróság. Mindez szépen csoportokba van rakva, dohány és só egy-egy piaster ára, úgy, hogy a vevő mindjárt válogathat. Van nagy alkuvás, míg egy csekélységet elad. A vevő sokszor a szatócs mellé ül a gyékényre és pipaszónál vitatkozik a portéka jó és rossz tulajdonságairól, háromszor is elmegy és megint visszajön, míg végre megveszi. E házaló szatócsok türelme kifogyhatatlan; a semmittevés és ábrándozás, a sült galamb várása kárpótolja őket minden nyomorúságért és el nem hagynák a viláért sem szerencsétlen foglalkozásukat, bár gyakran majd éhen halnak. A vásártéren mellettök pihen czövekhez kötött tevejök, sovány szamarok, mely málhájokat hozta. A megbékózva szabadonbocsátott tevek látogatásukkal tisztelik meg a zöldség és czirokmag árusokat. A piac más részén asszonyok guggolnak sorban, vaját és aludt tejet árulnak csinos tökkobakokban. Mögöttök vannak a meszárosok, kik vallásos szertartással a helyszínén vágják le a marhát. Legényeik az ankareben ülve darabolják el a húst és mérték helyett kődarabbal vagy görönggyel mérik ki. Fölöttök folyvást ragadozó madarak keringenek, melyek minden darabka húst és csontot fölszednek a földről. A lármázó, alkuvó, veszekedő vásáros nép tarka tömegébe dervisek, rabszolgák, mindenféle munkakerülők és

katonák, földmivesek és hetyke nomádok, asszonyok és gyermekek vegyülnek. Sokan fölkeresik a merisszás asszonyokat vagy lányokat és náluk pihennek a nagy vásár után; gyakran eliszszak mindenöket, mint a hogy nálunk is megesik.

Szudánban igen kevés czikk van, mely kivített érdemelne, mely megteríti a hosszú karavánút és hajózás költségeit. Nem az ember készíti, hanem a természet nyújtja azokat a kincseket, melyek Szudánból kerülnek a világ piaczára. A fő kiviteli czikkek gummi arabicum, becses fanemek, strucz-toll, rhinocerus és viziló-bőr és különösen elefántcsont.

A negyvenes években, mikor a kereskedők először hatoltak a fehér Niluson fölfelé, nagyszerű csereüzletet kezdtek a bensülött négekkel. Ezek csak húsáért vadászták a mocsársaikban és parkos tájaikon nagy esordákban legelésző elefántot; hatalmas agyaraik eldobták vagy ékszert, karpereczet, buzogányt csináltak belőle, de oly kevésre bécsülték, hogy gyakran czöveknek használták, melyhez a teheneket kötötték. Néhány marék olesó üveggyöngyön cserélték a legpompásabb agyarakat. E meseszerű állapot mindig több kereskedőt csábított a déli tartományokba, hol az elefántcsont mind ritkább lett és a kereskedők versenye a négeket válogatóssá tette. A közönséges üveggyöngyök értéke gyorsan csökkent, divatcikké váltak és mindig új fajtaikat kértek. Az üzlet még akkor is igen jövedelmező volt, strucz-toll, bőrök, rhinoceroszarv és viziló-fog volt elég; de a szerencsevadászoknak ez már nem tetszett, ők egyszerre akartak meggazdagodni. Nagyon is hamar megtalálták a módját.

Afrika a rabszolgák világrésze; sehol a föld kerekéségén sincs annyira elterjedve a rabszolgakereskedés, mint ott. Mikor a portugalok Afrikát először körülhajózták, már javában folyt mindenütt a rabszolgakereskedés. Már az ó-egyiptomiak rabszolgái is nagyrészt a felső Nilus mellől származtak és e kereskedés azóta nem szűnt meg. Az elefántcsont-kereskedők mindjárt kezdetben hoztak Khartumba ilyen eleven portékát és nem vesztettek rajta. Eleinte a nilusparti négek is adtak el nekik rabszolgákat. A kereskedők azonban nem éreztek lelkifurdalást, ha neha a rabszolga fekete gazdáját is magokkal vittek. Minthogy a rabszolgakereskedés majd oly jövedelmező volt, mint az elefántcsont-kereskedés, évről évre több embert raboltak, mi a négeket annyira felbőszítette, hogy a

hol egy kereskedőt a parton értek, rögtön legyilkolták. Azon-
túl az ellenségeskedésnek nem volt vége-hossza és a békés
érintkezés csaknem teljesen megszűnt. A kereskedőknek
fegyvereket kellett magokkal vinni, és a mikor csak lehetsé-
ges volt, több bárka egyesült, hogy nagyobb biztonságban
utazhassanak.

Azalatt mind messzebb hatoltak a folyón fölfelé, csak-
nem egész az egyenlítőig. Gyakran egy törzsszel szövetkezve
rohanták meg a másikat; a rablott szarvasmarhát szövetsé-
geseiknek adták, a foglyokat pedig eladták rabszolgáknak.
Ilyen rabló hadjáratok alkalmával rájöttek, hogy az ország
belsejében még sok elefántcsont található. E tapasztalat min-
dig beljebb csábította őket ismeretlen vidékek felé.

A rabszolda-kereskedés lassankint rendszeressé vált.
A szövetséges törzsek területén a rabszoldakereskedők és
embereik szalmakunyhókat raktak és állandóan leteleped-
tek. A telepeket bekerítették, miről *szeribáknak* azaz keríté-
seknek nevezték. A kereskedők visszavonultak Khartumba
és ritkán látogatták meg szeribáikat, melyeket megbízott *rekil-
jök* (v. *vezir* = helyettes) kormányzott. Sok szeribának szá-
zon fölül volt a fegyveres katonája. A környéken lakó szövet-
séges törzsek lassankint engedelmes alattvalókká váltak.
Kötelesek voltak a szeribának eleséget, tejet és húst szállítani
és résztvenni rabló hadjárataikon; ők voltak a vezetők és
teherhordók. Nekik kellett kifürkészni, hogy hol lehet jó
zsákmányt remélni. Gyakran több napig gyalogoltak, míg az
áldozatra szánt helységhez értek. A falvakat hajnal hasadta
előtt rohanták meg; a ki ellenállt, legyilkolták; a ki megadta
magát, megkötözték; a jószágot összeteretelték, a kunyhókat
fölgújtották és elindultak a zsákmánnyal hazafelé. De a meg-
rohanás nem sikerült mindig. Gyakran kemény ellenállásra
találtak és véres fejjel futottak meg a kétségbeesett benszü-
löttek elől, kik csak lándzsával és nyilakkal vannak fölfegy-
verkezve. Az is megesett, hogy a rablók közül egy sem mene-
kült meg.

Nemcsak rablással, hanem békés cserekereskedéssel is
szereztek rabszolgákat és elefántcsontot. A fölhalmozott por-
tékát évenként egyszer küldték Khartumba. November hóban
kezdődnek az éjszaki szelek Khartumban és fujnak egész
télen; akkor kijavították az esetlen vitorlás bárkákat, kitisz-

titották és megrakták hadi készlettel, cserecikkekkel, és egyéb holmival, melyre a szeribák lakóinak szükségök volt. Deczemberben útnak indultak és két-három hónap alatt elérték a szeribát. A szeribáknál tavasszal kezdődnek a deli szelek, melyek visszavitték az elefántcsonttal és rabszolgákkal megrakott hajókat. Az egész út oda-vissza nyolcz-kilencz hónapig tart.

A vekil gazdája nyereségéből részt kapott, a katonák zsoldot, de ritkán kész pénzben, hanem rabszolgában, ruhában, pálinkában, dohányban, rizsben, sóban és egyéb szükséges dolgokban. Mindezt a vekiltől előre hitelbe kapták; ev végén, mikor számoltak és zsoldjokat kellett volna megkapniok, még ők voltak adósak, úgy hogy kénytelenek voltak még egy évig szolgálni és bajosan szabadultak meg. Minden zsoldos kapott egy rabfiút fegyverhordozónak és mindegyiknek volt egy vagy több rabnője; a rabnők gyermekeit törvényeseknek tekintették. A kis fegyverhordozók, kik a szeribában nőttek föl, később magok is fegyvert kaptak; természetesen nekik kellett mindig a legnehezebb és legveszedelmesebb munkát végezni. Nemely szeribában a katonák fele ilyen rabszolgákból állott és könnyen el lehettek volna a khartumi zsoldosok nélkül, ha a négerek elég megbízhatók lettek volna. De gyakran szöktek meg, néha csapatostúl a fegyverrel és folszereléssel és veszedelmessé váltak a szeribákra.

A zsoldosok elcsereáltak és eladták egymásnak a rabnőket, miből örökös veszekedések keletkeztek; képzelhető, milyen élet volt e rablófészekben. — A szeribák az állandó lakosokon kívül vendégekben sem szükölködtek. A keleti vendégszeretet lehetővé tette, hogy *dselabák*, házaló rabszolgakereskedők bejárhatták az országot keresztülkasul és még élelmökről sem kellett gondoskodniok. Otthon néhány esomó pamutszövetet, szőnyeget, ruhát, rossz puskát és egyéb apróságokat szedtek össze és szamárkájokra ülve, kisebb-nagyobb karavánokban a déli tartományokba vonultak, ott szeribáról szeribára jártak és eladták vagy elcsereberáltak portékájokat. Ha szamarok kidúlt az úton, akkor holmijokat úgy kellett adni, a hogy vették; de ha szerencsésen elérték a szeribákat, tízannyit erő rabszolgákat vittek vissza, ha az úton nem sok halt és szökött meg. Néha annyi ilyen *dselaba* jött az országba, hogy miattok majd éhség ütött ki, mert nemcsak

magokról, hanem rabszolgáikról is kellett a vendéglátónak gondoskodni.

A rabszolgák ára, származásuk és koruk szerint, különböző volt; legértékesebbek voltak a serdülő lányok és aztán a munkabírók; az öreg asszonyoknak semmi értékök sem volt. A rabszolgákkal igen kegyetlenül bántak; holt tetemöket a szeribahi mellé a szemétdombra dobták a hyénáknak és keselyűknek.

A szegény dselabákon kívül nagy gazdag kereskedők is jöttek Darfurból és Kordofánból, kik évenként több száz rabszolgát vásároltak és a szeribákban állandó megbizottjok volt. Nemcsak e nagykereskedők, hanem a dselabák karavánjai is fogadtak zsoldjokba néhány fegyveres baggarát, részint hogy őket védjék saját rokonaik ellenében, részint hogy a hazautazásnál rabszolgáikat őrizzék. A baggarák azonban magok is megrohanják a szomszédos néger törzseket és a zsákmányt áruba bocsátják.

A rabszolgáknak mindig csak kis részét szállították a Niluson az elefántesont-kereskedők hajóin és azok közül is csak keveset vittek Khartumig. Legnagyobb részök szárazföldi karavánúton jutott az éjszaki tartományokba. A hatvanas évek elején, mikor a kairói angol és francia consul sürgetésére az egyiptomi kormány a rabszolgakereskedést betiltotta, senki sem törődött vele. Megakadályozták ugyan a bevitelt Khartumba, de egyszersmind kihirdették a nomád törzseknek, hogy bizonyos határidőre néhány ezer négert kell beszoáltatni a katonaságnak. Hogy honnan vették azt a sok négert, azt nem kérdezték tőlök — mert úgy is tudták. Küldöttek hivatalosan katonasággal megrakott bárkákat, hogy megakadályozzák a rabszolgakereskedést a fehér Niluson, de csak a régi kerékvágásban haladt minden. A kapitányok csak fölhasználták az alkalmat, hogy olcsó szerrel rabszolgákat szerezzenek és a kereskedőktől nagy pénzösszegeket csikartak ki annak fejében, hogy nem háborgatták őket.

Az egyiptomi kormány 1870-ben Baker Sámuelt bízta meg, hogy a felső Nilust a rabszolgakereskedés szennyétől megtisztítsa. Sokan kételkedtek a szándék őszinteségében és azt állították, hogy a kormány csak új tartományokat akar szerezni. De tény az, hogy igen szigorúan intézkedtek. A rabszolgahajókat lefoglalták és a személyzettel úgy bántak,

mint gonosztevőkkel. A khartumi nagykereskedők, a hajók és szeribák tulajdonosai, a rabszolga-fogdosás szervezői és intézői büntetlenül maradtak. Csak anyagilag ártott nekik a nagy szigorúság, mely annyit ért, mintha jutalmat tűztek volna ki a szárazföldi rabszolgakereskedésre. Olyan arányban növekedett az, a milyenben a nilusi csökkent. — Baker vállalata nagyszerű fölszerelése miatt — az ő seregét szállították az első gőzösök a felső Niluson — sok millióba került. Meg is történt, a mit sokan jósolgattak. A szeribáktól megszállott és megrontott tartományokat elfoglalta egészen a nagy tavak közeléig. Az elfoglalás legalább is azzal indokolható, hogy a rabszolgavadászatot, mely az egész kereskedésnek leggonoszabb része, csak a hely színén lehet sikerrel megakadályozni.

Mikor Gordon lett Szudán főkormányzója, még szigorúbban bántak a rabszolgakereskedőkkel; néha tán nagyon is keményen. Gessi Romolo azzal dicsekedhetett, hogy egymaga ezernél többet lövetett agyon és köttetett föl a rabszolgakereskedők és embereik közül. Valóságos irtóháborút viselt ellenök. E rettenetes szigorúságnak meg is volt a hatása, a rabszolgakereskedés igen megesőkent és csak titokban folyt azontúl. Egészen meg nem szüntethették, mert mekkora sereg kellene ahhoz, hogy a pusztaságos sivatagos ország minden útját szemmel tartsák? A terület nagyobb Európa felénél.

A néger tartományok európai keresztyén alkormányzók vezetése és védelme alatt új virágzásnak indultak, de a mohamedán tartományokban csendes forrongás keletkezett. Földműves nép, mely magához méltatlannak tartja a munkát, nem lehet rabszolga nélkül. A míg a családi és társadalmi viszonyok gyökeresen át nem alakulnak keleten, addig nemcsak Szudánnak, hanem Egyiptomnak és minden más mohamedán országnak lesz szüksége rabszolgákra. A szudáni utazók nagy része azt vallja, hogy erőszakkal nem lehet megszüntetni a rabszolgakereskedést, míg a rabszolga-szükséglet meg nem szűnik. De a rabszolgakereskedés és rabszolga-szükséglet nincsenek megmásíthatatlan okozati viszonyban és hogy a rabszolgakereskedést erőszakkal is el lehet nyomni, az már be van bizonyítva, mert hiszen Afrika nyugati partjain is megszűnt az végkép. Igaz, hogy tengeren könnyebb az ellenőrzés, de ha kellő erőt fejtenek ki, kétségkívül a szárazföldön is elnyomhatják.

Szudánban nem fejtettek ki elég erőt, nem birták végkép elnyomni. Az erő elégtelensége csak visszahatást szült. Az a sok ezer ember, a ki közvetlenül és közvetve a rabszolgakereskedésből élt és az összes földműves népség, mely rabszolgákkal műveltette és öntöztette földjét, a nomád népség, melynek szokatlan rendhez és nyugalomhoz kellett szokni, mind, mind föltámadtak, mihelyt ingadozni látták a hatalmat, mely súlyával rájuk nehezedett. Azonfölül elkeserítette őket a nagy adó és az igazságtalan vám.

Azonban a nomádok fölzúdult seregei nemcsak a hatalom ellen fordultak, hanem a földművesek ellen is, kiknek helysegeiben a kormány emberei és a katonaság tanyáztak. Nekik nemcsak a szabadság kellett, ők rabolni is akartak. A pusztítás, mit eddig is véghez vittek, irtóztató és Szudán állapota kétségbeejtő. Jelenleg még kétséges az ország jövője. Ha csakugyan be fog teljesedni, a mitől tartunk, hogy ötven évi művelődés munkáját zsákmányul vetik a fölülkerekedett barbárságnak, azt nagyon fájlalni kellene az emberi haladás minden barátjának. A föld maga, mely újra barbárságba fog süllyedni, részben oly természeti tulajdonságokkal bír, melyekhez hasonlóval a föld kerekiségének kevés országa dicsekedhetik. A fehér és kék Nílus közti felsziget éjszaki része egy új Egyiptommá válhatnék. De még sokkal fontosabb volna a Nílusnak megtartása, mert az az egyetlen afrikai folyó, mely egyenesen Európa felé közvetítheti belső Afrika forgalmát, az egyetlen, melynek sellői könnyű szerrel legyőzhetőek. A Nílus volna a művelődés legalkalmasabb útja Afrika szívébe. Nem egy ország, hanem egy fél világrész sorsa függ kardélen Szudánban.

SIMONYI JENŐ.

EGY KIS FÉLREÉRTÉS.

Beszély.

Istennek hála, már ezen is túlestem, de ki is vagyok mérülve rettenetesen. Azt mondják — az igaz — «lakodalom, sokadalom, nincsen akkor beteg asszony»; de nő létemre nagyon unalmas es kimerítő dolognak tartom a lakodalmat; a fővárosban még megjárja, ott, ha szárnyokra bocsátottuk a völegényt és a menyasszonyt, leveti az ember gáláját és kikocsizik valamerre s feledi az egészet. De falun egészen más, itt az ember legalább egy pár napig nem szabadúl a kifárasztó ünnepély nehéz légkörétől; sem a táncztól, melyet a szomszédság okvetetlen megkövetel és a melyen nekem kell mulatnom őket és hallgatnom azt a sok sületlen megjegyzést s mosolyognom reá. Tele a ház a völegény rokonságával, a melyet alig ismerek, s közelebről ismerni nem is vágyom, aztán a mieinkkel, a kiket persze, hogy ismerek, bárcsak ne ismerem! Megszöktem előlük egy kis időre; mikor a boldog pár útra kelt, azt mondtam erősen fáj a fejem s félre kell vonulnom egy kis pihenőre; itt vagyok hát hálószobámba zárkozva, ülök a kertre néző nyitott ablaknál, honnan láthatom a napfényen sétáló vendégeimet. Félre vonúltam, részint mert igazán fáj a fejem, részint mert ez a népség oly rettenetes unalmas volt, de főleg azért, mert ellenállhatatlan vágy fogott el, hogy elbeszéljem ezt a történetet, s attól tartottam, hogy ha alant maradok, egyik vagy másik fülébe találom kiönteni az egészet s aztán megbánom cselekedetemet.

Az Ilka férjhez menetelével egyáltalában nem vagyok megelegetve. Megeshetik, hogy oly jól fog kiütni, mint akár

hány más házasság; hanem hát az utolsó pillanatokban az embert még is meglepi az aggodalom; ilyenkor aztán megbecsülhetetlen egy titoktartó, részvevő barát. Ebben a nagy házban, mely tele van vendéggel, ilyen egyént nem tudok. Persze, hogy itt van Ödön; de Ödönnek nem beszélhetek el mindent, s ha elbeszelnék, sem tudná megérteni. Épen azon panaszkodám magamban, hogy kényszerülve vagyok ily zárkozottságra, mikor egyszerre az a gondolat villant meg agyamban s vidított föl nagyban, hát ha az olvasó közönség előtt tárnám föl keblemet? Rögtön meg is állítottam az eszemet, hogy a bizony jó lesz. Íróasztalomhoz ültem, papírt, tollat vettem s hozzá kezdtem. Mihelyt bevégezem munkámat, elküldöm valamelyik folyóirat szerkesztőjének, s remélem, saját jól fölfogott érdekében kiadja; ha nem tenné, úgy elégetem; de mindegyik esetben czélt értem, kiönthettem érzelmeimet, a mire most rendkívül nagy szükségem van.

A minap egy füzetke francia verset olvastam, melyben az író esetleg megjegyzi:

Soyons francs! à bas la frime!
C'est n'est pour roi, lecteur,
C'est pour moi que l'on m'imprime.

Én is ebben a hajóban evezek. E vázlatot csakis csupán magam kedvéért írom, meg azért, hogy nem tudom megfogni a számát. Ha az olvasó közönségnek lesz némi mulatsága vagy tanulsága belőle, az az ő szerencséje. Elbeszélésem legfőbb érdeme, az a teljes őszinteség, melylyel szólanom fölbátorít, az a teljes biztonság, hogy kilételemet soha föl nem fedezik. Magamat Zernyei Ödönnek fogom nevezni, a mely név szint oly szép és hangzatos, mint valódi nevem, aztán a helyeket és neveket alkalmilag elcsereelve, bizonyos vagyok benne, hogy ismerőseim sem magokra, sem én rám nem fognak ismerni az általam leírandó egyénekben. Mindenek fölött azért, mert nem hiszem, hogy magyar folyóiratokat olvasnának, azután meg azért, mert tudom, nem teszik föl rólam, hogy írni tudnek. Eszter egyike azoknak, a ki legkevésbé fog gyanítani valamit, s ha gyanítani találna is, mit bánom én? Azt, a mit róla mondandó vagyok, bőségesen megérdemelte, sőt többet is; aztán Eszter olyan vakmerő, még azt is el merné mondani, hogy az egész dolog az én művem, a mit bizonyára senki sem

hisz el. Hiába rázod fürtös fejedet Eszter! Jó lélekkel nem mondhatod, hogy én csináltam az egészet!

Milyen csekély eseményeken fordul meg sorsunk az életben! Korántsem azt akarom ezzel mondani, hogy az Ödön esete csekélység lett volna rá nézve, mikor a ló levetette s lába eltörött; de ha elgondolom mindazt, a mi ennek következtében történt, ismételnem kell előbbi megjegyzésemet, a melyet — úgy hiszem — rajtam kívül sok más megtett. Részemről noha szörnyen megijedtem, azt sem tudtam, hol áll a fejem, mikor a férjemet egy sarkából kiemelt ajtón hazahozták, nem nagyon búsultam, nem is búsulhattam azon, hogy a szokottnál pár hóval előbb beköltöztünk a fővárosba. Ödön azt mondta, mivel lóra nem ülhet, nincs miért falun vesztegeljünk, így aztán, mihielyt mankóval mozoghatott, beköltöztünk Buda-Pestre, a hol volt elég barátnőm, elég látogatóm.

Főleg azért vágytam oly korán a fővárosba, mert magamra vállaltam volt Ilka testvérem bemutatását. Bizonyára kellemes szabadságot ad az álnév alatti írás; így aztán azt is elmondhatom, a mit különben ki nem jelenthettem volna, tudniillik minthogy papa szegényebb, akár fősvényebb, akár gyöngélkedőbb egészségű (ha tudnám, hogy ezek közül melyik a valódi ok, megírnám, de igazán nem tudom), mint sem ezen a télen a fővárosban házat tarthasson, engem biztak meg azazal, hogy Ilkát jól férjhez adjam; hozzá tehetem még azt is, hogy a nálam idősebb Eszter helyett nem csak azért választottak engem, mivel én szívesebb vagyok, mint ő, hanem azért is, mert Eszter és a férje, mind a mellett, hogy penzök van bőven, a társadalomnak nem épen abba az osztályába valók, mint mi. Ezt élő szóval senki fiának el nem mondanám, a minthogy mindig próbáltam megbecsülni Kocsányi (Morgenspitz) urat s észre nem venni kiejtésének szörnyű idegenszerűségét. Csak azok a fatalis k betűk ne volnának, melyek az ő szájából mindig kh-nak hangzanak! El is hívtam minden évben kétszer ebédre, míg Ödön ki nem fakadt, hogy ezt az embert ki nem állhatja. Ez után mit tehettem? Az embernek némely dolgokban még a férjére is kell hallgatnia; Esztertől pedig képtelenség, hogy ebből oly nagy dolgot csinál. Hát több ízben nem megmondtam-e neki, hogy őt minden estélyemre szívesen látom, sőt a férjét is elhozhatja, mikor olyan sokan vannak, hogy a tömegben senki sem veszi észre.

Elég az hozzá, néhány nap múlva Ilka megérkezett s betelepedett hozzánk; külső megjelenésével általában nagyon meg voltam elégedve. Egy s más ok miatt több, mint két éve nem rándulhattam Erdélybe apámékhöz; mikor pedig Ilkát utoljára láttam volt, amolyan esetlen iskolásleány-szerű volt, a kiről egyebet sem lehetett jósolni, mint hogy rendkívül magasra fog nyúlni; így aztán nagy teher esett le a mellemről, mikor látám, hogy az én öcsém valóban szép külsejű hölgygé fejlődött. No olyan szépnek nem tartom, mint . . . családunk egy bizonyos tagját, de van színében némi üdeség, modorában némi félenkség, barna nagy szemekben amolyan megrémült özike-féle tekintet — szóval olyan ártatlan szépség, a melybe sok férfi lesz szerelmes. Egészen meg valék nyugodva rá nézve, bizonyos levén abban, hogy számára nem lesz nehéz illő ferjet találni; aztán, a mint meg szokott történni, épen az az egyen bukkant föl, a kit kerestem, gróf Rápolti személyében.

Gróf Rápolti Károly, fiatal, csinos és jó módú úriember; ha mamának ez sem elég jó — gondolám magamban — szörnyű nagyra vágyik. A gróf egyik miniszteriumban tiszteletbeli fogalmazó — no hogy legyen épen valami czíme — és nagyon ismert egyéniség Buda-Pesten. Több éve ismerem, de nem emlékszem, hogy házamhoz járatos lett volna, sem arra, hogy délutáni látogatást tett volna nálam — egész addig, míg egy ebéd alkalmával egyik barátnőmuél nem találkozott Ilkával. Mihelyt a szobába lépett, mindjárt láttam, hogy valami célja van — a férfiakon ily esetekben mindig van némi sajátos kifejezés — nagy lelki örömömré vettem észre, hogy Ilka egész illedelmesen elpirult a szoba egyik zugában. Azon is örültem, hogy gróf Rápolti elég eszélyes volt s nem jött egyedül, magával hozta egyik hivataltársát, Zerendi Bélát, fizetéses miniszteri fogalmazót, egy nagyon csinos fiataalt, a kinek rokonsága hozzánk közel Erdélyben lakik és a kit mondhatni egész életemben ismertem. Ha azt mondom, örültem Zerendi Bélának, az alatt csak azt értem, hogy hármasában bajosan telik az idő s meg, hogy Béla csinos fiatal — csak ennyit s nem többet. Aztán talán jó lesz egyszer mindenkorra megjegyez-nem, hogy én szeretem, ha a fiatalság tiszteletes modorban hódol nekem, bizományaimat teljesíti és általában kedvemet keresi, és hogy én ebben épen semmi rosszat sem látok. Nem

akarok bele bocsátkozni abba az unalmas régi kérdésbe, vajon lehetséges-e a két nem között olyasmi, a mit barátságnak neveznek. A férfiak ezt a kérdést szörnyű és gyöngédtelen modorban tárgyalják, kivéve azt az esetet, mikor magok számára akarják fölhasználni; a nők pedig nem merik bevallani az igazat, tudniillik, hogy ilyenemű barátságok, noha ritkák, de teljesen lehetségesek, míg ellenben a szépelgéssel föleresztett barátságok sokkal gyakoribbak és általában merőben ártatlanok. Azonban, mint följebb mondám, e tárgy megvitatásába nem akarok bocsátkozni. Mindössze is annyit akarok mondani, ha egy s más szenteskedő hölgy, a ki kék szalagot visel es trombitába fuvat, mikor alamizsnát osztogat (úgy van, édes Eszterem, kitaláltad, épen reád czélzok), ha nagyobb bűn nem terhelné a lelkiismeretét, mint az enyimet, nem érezné szükségét annak, hogy saját erényességét a mások hibái miatti örökös sopánkodásaival bizonyítgassa.

Amaz első nap után a két fiatal gyakran meglátogatott s mindig együtt jött hozzánk. Mind a kettő a maga módja szerint nagyon csinos, de a mulatságosabb Béla volt. Gróf Rápolti, az igazat megvallva, nem volt valami kitünő. Egyike azon hallgatag, mosolygó férfiakuak, a kik elégtelenül ülnek ott, órákig hallgatják beszédedet, soha egyetlen megjegyzést sem téve; ez pedig, a főnforgó körülmények között, nagy baj volt, mert az ilyen természetű egyéneket nem csak mulatztatni, hanem beszéltetni is kell; abban pedig bizonyos voltam, hogy Ilka az ő bátortalanságával és tapasztalatlanságával ilyesmire egyáltalában képtelen. Eleg az hozzá, a grófot magam vettem a kezemre, s csakhamar kitaláltam, melyek az ő kedvencz tárgyai, Béla pedig fölfogva a helyzetet s ahhoz alkalmazkodva, testvéremmel csevegett, míg a kellő cserét megtehetnök. Gróf Rápolti nagyban emlékeztetett azon narghilék egyikére, melyek meggyújtására nagyon ügyes rabszolga kívántatik, de ha egyszer meg van gyújtva, hosszasan ég, a dohányzónak csak hébe-hóba kell egyet szippantani; én is, mikor a grófot bele hoztam a társalgásba, szépen átszolgáltattam Ilkának. No azt nem mondhatom, hogy Ilkának föltünőenleg udvarolt volna, de miután a legnagyobb pontossággal naponkint megjelent, nagyon természetesen következtethetem, hogy apránként határozza el magát a házasságra.

A farsangon nem sok mulatságom volt, bálba keveset

jártunk, színházba annál többet s ezért a rendesnél korábban ebédeltünk. Ödön, a ki Buda-Pesten ugy szólva a kaszinóban lakik, de egyszer sem rontotta meg társaságunk páros számát s Bélának oly nagy gondja volt az én kényelmemre, hogy részemről semmi kívánni való sem maradt. Közbe legyen mondva, nem tartozom az oly hölgyek sorába, a kik minden férfit keresztneven szólítanak. Zerendi Bélát férfi számba alig lehetett venni, aztán kis baba korától fogva ismerem. Azt azonban nem merném erősíteni, hogy e bizalmasságunkat Bela nem magyarázhatta másképen. Az egyszer szent igaz — mert el vagyok tökélve, hogy csak száraz igazságot írok — házunkat hónapokon keresztül vonzóvá egy fiatalra nézve nem tehetjük, ha őt csak amúgy semmibe vesszük; az Ilka érdekeben pedig nagyon kívánatos volt, hogy gróf Rápoltin kívül még másra nézve is vonzóvá tegyem a házamat. Ezért hát elfogadtam, sőt épen kihívtam az Ödön apró udvarlásait, csak azt sajnáltam, hogy gróf Rápolti szükségesnek tartott annyi időt és fejtörést vesztegetni a nekem mondott bókokra, a melyek sokkal inkább helyökön lettek volna testvéremhez intézve.

Nagy kár, hogy a teremtés nem gondoskodott nem-nélküli emberek előállításáról. Fajunk mind férfi- mind nőnemű változéka, bármily különböző legyen is modoruk, huzamosabb adagolás után kétségbeejtő unalmasakká válnak. Valamennyi ismerőseim közül csak Ödön az az egyetlen egy, a ki soha sem untat; de talán azért, mivel oly rendkívül ritkán tisztel meg társaságával, aztán meg, mivel tartok is tőle egy kissé. Mindenki más kisebb-nagyobb teher nekem, s mikor rossz kedvem van, nagyban sovárgok egy harmadik-féle nemért, az ő sajátságos modorával. Jut eszembe, hogy egy alkalommal ezt említvén gróf Rápoltinak, ő azzal az öntetsző mosolylyal, a mely arczára ül, mikor azt hiszi, hogy valami elmésre bukkan, ezt válaszolta: «Nagysád az angyalokat érti, nem is csodálkozom rajta, hisz csak ezek méltó társai nagysádnak».

Azonban nem hiszem, hogy a gróf épen így értette volna. A dolog valósága az volt, hogy egy kissé nagyon is megtaláltam volt unni e szeretetre méltó két ifju társaságát, leginkább pedig azért, mivel éreztem, hogy mint az alföldi sárban megfeneklett szekéres «nem igen haladok előre». Tudtam, hogy gróf Rápolti nem oly ember, a ki elsietett házassági ajánlat-

tal compromittálja magát; de nagyon lehangoló hónapokig fáradni minden észrevehető haladás nélkül; nekem úgy tetszett, hogy a gróf ennyi idő múlva sem udvarol inkább Ilkának, mint eleintén. E kívül mindegyre apró balfogásokat követ el, mint az első bálunk alkalmával, mikor nekem küldött egy pompás bokretát (a mire nekem semmi szükségem sem volt) s Ilkát a Béla figyelmére hagyta. Soha, míg a világ, annyit nem szenvedtem, mint ebben a bálban, szörnyen meg is hültem s ezen fölül elvesztettem egy kedves melltűmet; úgy hogy mikor más nap délután a két kikerülhetetlen beállított, az en természetemnél fogva kellemes kedélyemet a szokottnál egy árnyalattal kevésbé kellemesnek találták. Elvégeztem megszokott kötelességemet: gróf Rápoltit lehető leggyorsabban fölhangoltam, azután Bélához fordultam s vadul így szóltam:

«Széles e világon semmi sincs annyira terhemre, mint vezetni a társalgást, mikor a nátha miatt a fejem majd ketté reped.»

Béla kellemetlenül vala meglepve, mint szoktak általában a férfiak, mikor a nő életében vagy egyszer ki találja mutatni rossz kedvét (holott mikor ő nagyságaik bal lábbal méltóztattak fölkelni gondjok van rá, hogy az egész ház tudtával legyen), s így szólt: «oh hisz ne is fárasztja magát».

Azt válaszoltam, elkerülhetetlenül fárasztanom kell magamat, miután ők magokra hagyatva erre képteleneknek látszanak, hozzá tevé, nagyon rosszul érzem magam, úgy hiszem légváltoztatásra van szükségem.

«Tán csak nem akar elutazni!» fölkiálta nem színlett remüléssel.

Persze hogy eszem ágában sem fordult meg ilyesmi, de kimozni akartam s egykedvűleg így szóltam: «Oh nem tudom. Ha holnap is csak így leszek, meg lehet fölszaladok Bécsbe s onnan Olaszországba, ha egyszer útba teszem magamat, nem nagy kedvem lesz egy hamarjában visszafordulni.»

A Béla arczán tükröző teljes lehangoltság majdnem fölűditett. Pusmogott valamit s azzal a szoba túlsó végére ment a pamlaghoz, a hol a többiek ültek; mire az a bamba Rápolti rögtön fölugrott s mellém telepedett az üresen maradt helyre. Úgy hiszem, beszélgetni kezdett, de megjegyzéseire nem figyeltem, sokkal inkább mulattatott Béla és Ilka,

kiket szemmel tartottam, mily komolyan tanácskoznak együtt, felve tekintve rám, mint ha attól kellene tartani, hogy rossz kedvemben levágom az orromat!

Tanácskozásuk eredménye alkalmasint az lett, hogy jó volna engem valamelyes ajándokkal kiengesztelni; mert másnap Béla egy gyémántos szép kis melltűt hozott kárpótlásul az elveszett helyett; ezzel aztán ismét jó barátok lettünk.

Náthám folyvást oly nagy volt, hogy a szobát kellett őriznem, s azon a délután nem sokat alkalmatlankodott nekem e háromság, hanem elmentek nem tudom hová és nem tudom ki garde de dame-sága mellett. Kiadtam a rendeletet, hogy nem fogadok látogatót, s neki készülődtem, hogy kenyelembe helyezzem magamat, elő vegyek egy legújabb franczia regényt; mikor szobaleányom jelenti: «Nagyságos asszony, Kocsányiné ő nagyságának egy pár szava volna nagyságoddal».

«Nem vagyok itthon!» kiáltám; de késő volt. Eszter már a szobában állt.

«Nos hát náthád van, kezdé. «Nem is csodálom.»

Hangjából kitűnt, hogy a nátha rendes bére a bűnnek; de én nem kérdeztem, hogy miért kell ennek úgy lennie, vagy minő kihágásomért van rám mérve e büntetés; mert a ki Esztert ismeri, annak soha sem jut eszébe, hogy tőle valamely állításának okát kérdezze. Minden kérdeződés nélkül annyit észre tudtam venni, hogy az én Eszterem most nagyon zimankós kedvében van s hogy minél hamarabb átesünk a kikerülhetetlen fergetegen, így szóltam: «nagyon rosszszúl vagyok, édesem, olyan rosszszúl, hogy még czivakodni sem tudok. Mondd meg hát, mit vetettem, s tüstént kellőleg megkérem a bocsánatot.»

«Sajnálom», felelé Eszter, «hogy ha beteszem a lábamat a te házadba, az neked már elég ürügy arra, hogy velem gorombáskodjál és czivakodni próbálj. Nagyon keserves dolog hogy — mint az egész világ tudja — ilyen indulattal viseltetel irántam, testvéred iránt. A mi engem illet, Róza, nincs miért mondanom neked, hogy habár nem jöhetek hozzád gyakran, mert magamat annyira le nem alázhatom, azért egész lelkemből ohajtom boldogságodat és mindig törekszem betölteni kötelességemet irányodban és valamennyi fiatalabb leánytestvérem irányában.»

Eszter sokkal idősebb valamennyikünknel — s ez látszik is rajta, habár elpalástolására nem átalja fölhasználni a művészet minden segéd eszközeit. Szólanom mit sem használt volna, így hát megfogtam a számat.

«Úgy tartom, meg kellene mondanom neked», folytatá Eszter, «hogy mostanság te gróf Rápolttal nagyon a világ szájára kerültél; de te, fájdalom, nem sokat látszol adni arra, hogy mit tart rólad a világ (a mi képtelen rágalom); s ha Zernyeinek nincs ellenére, hogy neje ennyire nem kívánatos modorban tegye magát föltünővé, talán semmi szavam sem lehetne ellene; de arra jogosultnak érzem magamat, hogy tiltakozzam azon hóbortod ellen, mely szerint minden lehetőt megteszel arra, hogy szegény Ilkát egy olyan vagyontalan ifju karjaiba dobd, mint Zerendi Béla, a kinek nincs egy élő krajczárja is.»

Az Eszter tévedése rendkívül mulattatott, azért hát csak annyit mondtam: «Oh nem épen vagyontalan, hisz meg van fogalmazói rendes fizetése.»

Erre aztán Eszter is kijött a sodrából, nekem esett s legalább tíz perczig pogányúl mosdatott. Kijelentette, hogy önző, könnyelmű és teljesen elvtelen vagyok. Egyeben sem jár az eszem, mint, hogy köpenyt keressek kaczerkodásaim elfödésére, nem gondolva azzal, hogy minő eredménye lehet másra nézve. Sajnálja, hogy neki kell megmondania nekem, de ki kell jelentenie, hogy nem vagyok fiatal leányoknak való társ stb. stb. Holott voltaképen azért mérgelődött, hogy Ilkát hozzám és nem hozzá adták, pedig ha ellenkezőleg intézkedtek volna, Eszter keservesen elpanaszolta volna, a mint szokta: «mama nem is gondol semmivel».

Mikor lélekzete kifogyott, megpróbáltam lehető gyöngédséggel fölmutatni az ő tökkel ütött voltát. «Édes Eszter», mondék, «a mit az én magamviselete ellen fölhozasz, tegyük föl, hogy mind egy szóig igaz; de még sem vagyok olyan elvetemült, nyomorult, mint a minőnek te tartasz s ha nem igénylem magamnak azt a szörnyű vallásosságot a minő a tied, de azt el merem mondani magamról, hogy a világi dolgokhoz értek úgy mint te. Ilkának a világért sem engedném meg, hogy szegény emberhez menjen, még akkor sem ha az a szegény ember olyan derék fiú volna, mint Zerendi Béla. Ellenkezőleg, kellő időben áldásom kíséretében adom gróf Rápoltihoz, a ki

nemesak gazdag, hanem olyan papucs alá termett, hogy az Ilka szabadságát korlátozni annak idejében szint oly kevésbé fogja, mint körültem szépelegni jelenben.»

Eszter dűnnyögött valamit s gyanakvólag nézett rám. Ő maga, úgy monda, szerelemből ment férjhez (a kik Kocsányi urat testi szemeikkel látták, csak azoknak lehet fogalmuk ez állítás képtelen voltáról), nem is helyeselhetne más indokból kötött házasságot. Mindazáltal nem tanácsolná a szegénységgel együtt járó kísérteteknek, terhes próbáknak, amúgy könnyedén kitenni magát, azért szeretné hinni, hogy Ilka gróf Rápolyi iránt vonzalmat érez. «Azonban fájdalom, a valószínűség épen az ellenkező oldalon van. Ilka és az ifjú Zeréndi sokat voltak együtt Erdélyben, aztán majdnem egykorúak, s akár mit beszélsz, nem hiszem, hogy valaki minden nap eljárjon hozzád, csak azért hogy abban gyönyörködjék, miként szépeleg valaki más a te testvéred körül.»

E bamba modorban folytatta olyan hosszason, hogy utoljára kénytelen voltam olyasmit említeni, hogy az én társaságom már magában is lehet elegendő vonzalom, s mikor Eszter kételkedőleg tekintett rám, meggyőző érv gyanánt fölmutattam neki a gyémántos melltűt. Ez úgy látszott, kielégítette. Pár szóval némi mentséget dűnnyögött, gyöngéden megfeddett «javíthatatlan könnyelműségemért»; s jobb fülem hegyére egy szűz csókot lebbentvén, elment.

S ugyan mit gondol ez igaz történet olvasója, hova ment tőlem az az Eszter? Ha száz ember közül mindegyik száz feleletet kockáztatna, még sem hiszem, hogy eltalálná az igazat; valamint azt sem hiszem, hogy akadna Buda-Pest városában még egy olyan nő, a ki a leírtam beszélgetés után egyenesen a kaszinóhoz hajtattott, sógorát holmi sürgős dolog ürügye alatt kocsijához az utczára lehivatta volna csak azért, mert «kötelességének ismerte» tudatni vele, hogy neje bizonyos vagyontalan miniszteri fogalmazótól értékes ékszerből álló ajándokot szokott elfogadni.»

No már Ödönt a hírhordásnál inkább csak az boszantja, ha tarokk-parthieját félbe kell hagynia, s Kocsányinál kevesebbé széles e világon Kocsányinét állhatta. Mind e mellett még sem volt elég lelki ereje, hogy az Eszter értesítését megérdemlett megvetéssel fogadja, hanem nagy méreggel haza jött, s mikor kénytelen voltam bevallani, hogy Zeréndi Béla egy

kis melltűt adott nekem, azt hittem ég s föld összeszakad. Csakis könnyűm végetlen árja bírhatta rá Ödönt, hogy okos szóra hallgatva, tőlem bocsánatot kérjen; ez után megigertem, fölfogadtam, hogy férjemen kívül más férfiről soha míg a világ, el nem fogadok ajándokban még egy pár keztyűt is.

Néhány nap múlva valamiért ékszerész-boltba kellett mennem, magammal vittem új melltűmet is, s ekkor rájöttem, hogy az egészben csak egyetlen egy valódi gyémántocska van; a többi mind utánczás, a mint sejtettem is volt. Ezt azonban nem azért említem, mintha a szegény Béla ajándokát bírálgatnám, úgy is tudom, hogy nyomorú feje többet adott érte, mint a mennyi fizetéséből kitelhetett; ha nem, azt tartom, nem érdemelte meg ez a semmiség, hogy miatta ily nagy zajt csapjanak.

Nezetem szerint széles e világon nagyon kevés az, a mi megerdemli, hogy zajt üssenek miatta, s örömmel mondhatom, hogy Ödön e részben teljesen egyet ért velem. Mi kettecskén nagyon ritkán engedjük meg magunknak az összekoczczanást, s ha olykor-olykor megengedjük, rendszerint Ödön húzza a rövidebbet, s azután egy darab ideig mindig nagyon alázatos és bűnbánó szokott lenni; e megbánását az iment leirt összeütközésünk után azzal mutatta ki, hogy minden délután rendszeren haza jött s föltünően udvarias volt Béla iránt, a kit ez idő tájt multhatatlanul ott talált. Hogy Béla egyáltalában nagyon örült volna kis körünk megnövekedésének, mely miatt a magán beszélgetés lehetetlenné vált, azt egész bizonyossággal nem állithatom; de hogy gróf Rápolti nagyon nem szerette, ahhoz semmi kétség sem férhetett, s miután sokkal inkább érdekemben állott gróf Rápoltinak, mint Belának keresni a kedvét, Ödönt csakhamar visszaküldtem elhagyott pajtásaihoz. Eddigelő Ilkával való kilátásaimról egy szót sem szóltam volt a férjemnek, tudva azt a csúf természetét, hogy legkedvesebb terveimet hideg vízzel szereti nyakon önteni; most azonban jövő félreértések kikerüléseért jobbnak tartottam a valót föltárni előtte. Mikor tervemet előadtam, Ödön sokkal többet nevetett, mint a mennyi ez alkalomhoz illőnek látszott volna, azonban csak ennyit mondott: «Jól van, édes lelkem, játszodjál saját kezedre, én ígérem, hogy nem elegyedem bele.»

Ödönről meg kell azt vallanom, hogy nagyon ritkán

elegyedik az én dolgomba. Némelykor csaknem kívánatos volna, hogy egy kissé inkább elegyedjék bele; hanem utóvégre is, ha ezt tenné, könnyen kellemetlennek találhatnám.

Az Eszter leírhatatlan magaviseletéről nem vettem tudomást, mert éreztem, hogy szemrehányásaimat föl sem venné, aztán meg azt sem szeretném, hogy azt képzelje, hogy hatalmában áll nekem kellemetlenséget okozni.

Elég az hozzája a tél oly gyorsan elröpült, hogy jó formán észre sem vettem a tavasz közelségét; az idő telt, de az én ügyem — ertem tervemet Ilkával — csak nem akart előrehaladni; az a bamba Rápolti mindennap pontosan megjelent Belával együtt, minden nap elhaladtunk egy bizonyos pontig, csak azért hogy másnap újból elől kezdjük, mert az én grófom egyáltalában nem akart túl lépni a Rubikonon. Itt már államcsinyhez kell folyamodnom, gondolám magamban s épen azon törtem a fejemet, miben álljon az voltaképen, midőn Ödön egy levéllel kezében szobámba lépett s tudatta velem, hogy a határ kiigazítására néhány nap múlva egy bizottság fog kiszállni hozzánk, melynek illő elfogadását érdekében állónak tartja, azért — ha a szokottnál valamivel korábban is — okvetetlenül ki kell költöznünk falura, úgy is hamarabb jöttünk föl a múlt ősszel; ő már rendelkezett is a szobák fűtése iránt. Imhol az államcsiny gondolám magamban, s az Ödön nem kis bámulására, ki hatalmas ellenszegülésre állt készen, nagy készséggel és örömmel fogadtam az ajánlatot, csak azt az egyet kötvén ki, hogy Ilkát magunkkal vigyük. Ebbe Ödön készségesen beleegyezett, én meg rögtön kiadtam a parancsot az indulási előkészületek megtevesére. Ilkát nagyban meglepte a nem várt változás, mikor tudatám vele, hogy holnap után indulunk, szemei kivörösödtek, ürügyet talált, hogy gyorsan szobájába vonulhasson, honnan mikor ebédre kijött, bár némileg összeszedte is volt magát, látszottak nyomai a komoly elmélkedéseknek.

Várva vártam délutáni szokott látogatóimat, csaknem bizonyosnak tartottam, hogy ez alkalommal kiugrik a nyúl a bokorból. Gróf Rápolтира volt is annyi hatással elutazásunk híre, a mennyiben az ékesszólásnak ő nála eddig ismeretlen gazdag erét nyitotta föl; megjárta volna biz az akár predikációnak a falusi élet kellemetlenségeiről kora tavasszal. Béla megadással látszott túrni sorsát; hallgatagúl vonúlt felre,

mig nem a grófi prédikáció elől Ilka is melléje húzódott. A társaság ilyszerű kristályosodása nem volt ínyemre; de föltűnés nélkül másként rendezni nem tudtam, csendes megadással hallgattam hát ez új Demosthenes philippikáit, olykor-olykor kockáztatva egy pár igénytelen megjegyzést. «Gróf ur», mondám a többek közt, «akkora ellenszenvet tanúsít a falusi élet iránt, hogy bár rövidke időre falura meghívni, valóságos szerénytelenség volna.»

«Kérem alázatosan», vaggott bele Rápolti; «ne tessék félreérteni, ha mernem mondani — félremagyarázni: én csak a kora tavaszi falusi életet tartom unalmasnak, mikor a feneketlen sár a szabadban minden mozgást lehetlenné tesz, a szobákból pedig a berekedt téli hideget a folytonosan rohogó tűz sem bírja kiverni, míg a kavargó tavaszi szelek koronkint földig töltik füsttel a házat s kizavarják az embert martalekul az idő mostohaságának; aztán én nem magamért szoltam, oh én nem vagyok önző, nem magamra gondoltam, hanem önökre, kiknek becses egészségét az időjárás viszontagságainak kitenni égre kiáltó bűnnek tartanám. A mi engemet illet, én az éjszaki sark jegei között is boldognak érezném magamat az ön mosolya sugarinál.»

«Bóknak nagyon finom», válaszolám, «mintha esztergában metszették volna s nekem főleg azért kedves, mert ígéret gyanánt veszem, hogy a meleg tavaszon vagy a nyáron lesz szerencsénk a grófhöz Újhegyen.»

«Oh a szerencse minden esetre a mienk», fölkiáltott gróf Rápolti; «mihelyt szabadulni tudunk a hivatal békóiból, a vágy szárnyain repülünk, nem válogatva évszakban, időjárásban. Úgy-e Béla pajtás?»

A megszólított, a terem másik végéről Ilka mellől, csaknem fölrettenve sietett hozzánk, tudakolta a fölhívás okát, s mihelyt Rápoltitól megértette, készségesen csatlakozott.

Az igazat megvallva, eszem ágában sem volt, hogy Bélát is meghívjam Újhegyre; de ily módon történt ajánlkozását föltűnő udvariatlanság nélkül vissza nem utasíthattam.

Eszter — mint utólagosan hallám — kárörömös mosollyal említé föl egyik barátnőjének az én első hadjáratom sikeretlen voltát, én azonban legkevesebbé sem csüggedve, a búcsú-látogatásra jött Rápolttal melegen szorítottam kezét s kiadám a jelszót: «a viszontlátásig Újhegyen», a melyet

úgy ő, mint Béla élénken visszhangoztatott s Ilka is rebegettóditott.

E viszontlátásból azonban — legalább Újhegyen — semmi sem lett. Eleinte Bélák nem mozdúlhattak, később pedig nekünk kellett Újhegyből kimozdulnunk: Ödönnek az orvos fürdőt rendelt a lábáért; Ödön meg nekem azt rendelte, hogy okvetetlenül vele menjek. Úgy kell lenni, az Eszter besúgásai mégis hagytak valami nyomot; legalább ebben kellett keresnem azt a tojást, melyből férjemnek e csodás bogara kelt ki. Elég az hozzá, ellenszegülni azért sem tartottam tanácsosnak, nehogy ez által gyanúját alaposnak tüntessem föl: az igazat megvallva, mint szalma-özvegy némileg feszélyezve éreztem volna magamat a Béla látogatásától. Megíratam hát neki Ödönnel, hogy a sors ez úttal keresztül húzta számításunkat, de a mi nyúlik, nem múlik: adott szavunk beváltását elvárjuk, ha előbb nem, szüretkor.

Ilkának is haza kelle menni; nehéz szívvel vált el tőlünk; de határozottan kikötöttük, hogy fürdőről visszajöttünk után múlhatatlanul hozzánk jön, a szüretet és a telet minden esetre együtt töltjük.

Fürdőről visszakerülve, legelső dolgom volt, a várva várt látogatás reményében, gyorsan megidézni Ilkát, a kit nem is kellett kétszer hívnom, nem sok mulatsága volt szegénynek a hajdan oly víg Erdélyben, jött a vágy szárnyain s én fogadtam azzal az erős elhatározással, hogy csakis mint gróf Rápoltinét bocsátom apámék látogatására, a kik már is zsörtölődtek az utazási sok költség ellen. Azután elszörnyedve olvastuk a lapokból az ischiai borzasztó szerencsétlenséget; majd hogy Buda-Pesten is terveznek ünnepélyt a károsultak segélyezésére. Jött ezután az én kedves barátnőm, báró Konyáriné, fölhívása a budapest-ischiai ünnepélyben tényleges részvételre. «Válaszodat» — írta barátnőm — «nem is kérem, nem is várom, mert tudom, hogy csak terhes betegség gátolhatja a neked és Ilkának ajánlott szerep elfogadásában; azt is tudom, hogy részvevő nemes szívedet mélyebben meg nem sérthették volna, mintha ki találnak feledni az ünnepélyen közreműködők sorából. Bizton számítunk hát rátok és elvárunk . . . stb. stb.»

Öszintén megvallom, megjelenésünket korántsem tartottam oly bizonyosnak, mint az én kedves barátnőm. Belát-

tam, hogy Ilkának nagyon előnyös volna a följánlott jelmezben mutatni be magát, meg az én csekélységem sem lenne szerfölött háttérbe szorítva; de arról nem voltam bizonyos, hogy Ödön miként fogja föl az egészet, mert bár sokat kivihtek vele, de nem mindent s ha egyszer megbicsakolja magát, aztán akkor benne van a férfi-természet. Megvallom, kissé szoruló szívvel hoztam elő a dolgot, s rendkívül kellemes vala meglepetésem, mikor Ödön egész hevell karolta föl, mint tüntetést a magyar nemzet részéről az olasz iránt. No lám, ilyenek azok a férfiak, ha egyszer kis újjokat belemártják a politikába, aztán mindent a politika szemüvegén néznek, az emberi legnemesebb érzelmek nyilvánulása nekik csak tüntetés!

Elég az hozzá, már Kisasszony napján Buda-Pesten voltunk; másnap a rendes időben megjelentek delutáni látogatóink: gróf Rápolti és Béla s ott kezdtük, a hol elhagytuk volt. Ilkának meg nekem az ünnepélyen olasz hűsítő italokat kelle árulnunk s a hét jobb részét az előkészületek, végét kivált időjárás-i jóslatok és a légsúlymérő körüli észlelések foglalták el; delutáni látogatóink azért legkisebbet sem tágitottak, minden nap pontosan megjelentek; az az ügy azonban, a mely engem — az igazat megvallva — az ischiai ünnepélynél sokkal inkább érdekelt, látható előhaladást nem tett.

Végre eljött (majdnem azt írák: földerült, pedig de-hogy!) szeptember 16-dika s a borús ég mogorva arczáról kissé megrökönyödve kigőzöltünk a Margit-szigetre és a számunkra kimutatott sátorban — nem a legvérmesebb reményekkel, következőleg nem fölötte rózsaszínű kedvvel — elfoglaltuk állomásunkat, átvettük az olasz hűsítőket s megkezdettük az eleinte gyéren szállingozó vendégekkel a vásárt.

Gróf Rápolti korán megjött és sátrunkkal szemben foglalt állást, mint a ki el van tökelve megtenni kötelességét, bármibe kerüljön. Jöttek mások is, mohón lenyeltek az ízet, vágta hozzá savanyú képet s elfojtott boszankodással meghátráltak; de Rápolti, mint a patak, mindig haladott és mégis ott volt. Csodálkozva szemlétem, mint nyeli egyik pohár hűsítőt a másik után s rakja le forintosait az áruasztalra, míg végre attól kezdtem tartani, hogy igen sok hűsítőt vesz magába s beteg lesz tőle; megsúgtam hát neki, hogy úgy is elfogadom a hűsítő árát, ha nem üríti ki poharát, mire megkönynyebbülve nagyot sóhajtott s hálásan így szólt: «Oh köszönöm,

köszönöm!» Ezután koronkint le-letett egy-egy forintost, melyet én vagy Ilka gyorsan besöpörtünk. Több dolgom volt, mintsem sokat beszélgethettem volna vele, de magaviselete rendkívül tetszett nekem, hisz nyilván való volt, hogy csak egy fülig szerelmes ember csinálhat ily föltünőleg bolondot magából.

Bélát bezzeg nem kergette ily szélsőségbe a kötelesség-érzet: orrát fintorgatta a számára töltött húsitőnek, egy krajczárral sem fizetett többet a megszabott árnál, folytonosan az áruasztalra könyökölve csevegett, a helyett, hogy bőkezűbb vásárlóknak helyet adott volna. Mindazáltal Bélát még sem kergettem el, mert gróf Rápolti az ő erkölcsi támogatására látszott szorúlva lenni, aztán azt hittem, ha az egyik távozik, a másik is szükségesnek fogja tartani, hasonlót művelni.

Az igazat megvallva, ezt a kalmárosdi játékot én bizony nem igen kedveltem. Három-négy órai talpalásban, folytonos mosolyogásban utóvegre szörnyűségesen kimerül az ember; aztán akarjuk nem akarjuk, fülünkbe jut néhány kellemetlen megjegyzés s olykor a más kellemetlenségekhez még a rossz vásár is hozzájárul. De ez alkalommal legalább ez utóbbi bossúságtól meg voltam kímélve; nem kis diadalérzettel vittem tele erszényemet a rendező bizottsághoz. Eszter is ott állott az elnökség mellett, vettem észre, hogy olyan szemeket vet reám, mintha föl akarna velök öklelni; de ez oly gyakori jelenség nála, hogy nem is igen vettem ügyet rá, az pedig eszem ágában sem fordult meg, hogy rossz magamviseletével érdemeltem ki neheztelését, míg alkalmat nem talált arra, hogy egész színpadiassággal füleembe súgja:

«No Róza, soha míg a világ világ lesz, nem hiszek én neked.»

«Ugyan már mi lelt?» kérdém.

«Mintha nem tudnád!» viszonozá. «De én kezemet mosom, annyit mondhatok.»

«No ha minden hamis lelküségedtől meg akarnád mosni a kezedet, úgy e világ minden csepp vizet fölhasználnád s érdekes védenczeidnek nem maradna mit inniok; de jól tudom, hogy nagyon is megszoktad, hogy mások — s kivált az én — botlásaimért minden felelősséget elháríts magadtól. Hanem szeretném tudni, mit vétettem most? Azt képzeltem, hogy te is meg leszesz elégedve ma delutáni sikereimmel.»

«Sikereiddel!» morogva visszhangzá Eszter.

«Épen most adtam be egy szép összeget a rendező bizottságnak, s Rápoltit az egész idő alatt az Ilka oldala mellett tartottam», mondek, «hát ez nem siker?»

E testvéries viszongás alatt lassankint elhúzódtunk a rendező bizottság sátrától s ekkor egy magános helyre érkezünk volt.

«Megeshetik, hogy tudtodon kívül csalódtál» mondá Eszter kisérteties hangon; «éretted elhiszem, hogy így történt. De az egyszer szent igaz, hogy csalódtál. Rápoltinak esze ágában sincs!»

Ezt oly ünnepélyes modorban mondá, hogy egy perczre én magam is kellemetlenül megütköztem; de eszembe jutván gróf Rápoltinak legközelebbi határtalan bőkezősége, teljesen biztosságban éreztem magamat. «Édes Eszter», válaszolám kedélyesen, «te bizonynyal nem tartottad őt szemmel, különben nem próbáltad volna meg ilyen képtelen mesevel ijesztgetni engem. Hidd meg nekem, hogy ma délután annyi árú olasz hűsítőnek fizette meg az árát, a mennyi egy gőzhajót elbirt volna.»

«Mind azt, nagy hibetőséggel csak a te kedvedért tette,» válaszolá Eszter mogorván. «Semmi esetre sincs szándoka. Ezt a leghitelesebb forrásból, egyenesen — tőle tudom.»

«Az Isten szerelmeért!» fölkiálték megrémülve: «talán csak nem vontad kérdőre?»

Az a balga nő összeszorította ajkait s igent bólíntott fejével. «A mit láttam, az nem elégített ki. Nekem úgy tetszett, mintha nem volna komoly szándoka annak az úri embernek, s alkalmam lévén vele pár szót magánosan válthatni, elhatároztam, hogy kiugratom a nyúlat a bokorból. Így szóltam: «gróf Rápolti, jól tudom, hogy szokatlan kérdést intézek önhöz; de hiszen az ön nemes szíve kiment engem. Az én szegény öcsemmel nem lehet itt az anyja, hogy gondját viselje. Zernyeiné pedig sokkal lehább és sokkal inkább el van foglalva önmagával, mint sem kipótolhatná az édes anya helyét. Ön bizonyára nem tagadhatja, hogy Ilka körül való szépelgése általában föltűnnek; most az egyszer engedje meg, hogy túl téve magamat a társadalmi bevett szabályokon, magyarán megkérdjem öntől: van-e komoly szándoka Ilkával? Mert ha nem találna lenni, kötelességemnek kell ismernem,

ez ügyben apámat értesíteni.» Rápolti rám mereszté szemeit, arca lánggra gyúlt, azonban nagyon érthetőleg így szólt: «Nagyban csalódik, édes Morgenspitzné; kereken tagadom, hogy abban, a mit mondott, egy szó igaz volna; minthogy pedig őszintén beszélünk, bátorodom önnek azt tanácsolni, hogy ezután kegyeskedjék saját ajtaja előtt söpörni.» Ezzel sarkon fordúlt s oly gyorsan elment, a mint csak tudott. Ennél parasztabb választ alig lehetett volna adni, de legalább kétség kívülé tette, hogy . . .»

«Eszter!» szakasztám félbe béketűrést vesztve, «neked nem kellene szabadon járnod. Valóságos botrány, ilyen rosszlelkű örülteket a társadalomra zúdítani; remélem is — úgy van, a legkomolyabban remélem, hogy Morgenspitz előbbutóbb becsukat valamely magán-tébolydába, a hol szükségét semmiben sem látsz, de nem is lesz több alkalmad, tulajdon édes testvéred kilátásait összerombolni.»

Időt nem engedve a válaszolásra, ott hagytam; Ilkát fölkerestem s haza mentünk, nagy nehezen fojthatám el könnyüimet. Nemcsak a gróf Rápolti elvesztéseért — mert utóvégre van Buda-Pesten elég jó módú nőtlen s a gróf, ámbár becses, de még sem egyedüli — nem, nem azért boszankodtam rettenetesen e katasztróphán, hanem azon hallatlan eljárásért, a melylyel Eszter ezt előidézte. Szörnyen meg valék gyalázva és megverve. Mit gondol Rápolti mindnyájunkról? Hát még a világ? Azért, mert Rápolti hallgatag, nem lehetett föltenni, hogy legalább meghitt barátainak el ne mesélje az egész dolgot; a mi pedig annyi, mintha a lapok hirdetési rovatába iktatná. Ehhez járult még az Ilka csalatkozása, a mit lelkemből sajnáltam. No az igaz, Rápolti nem volt épen halálosan szerelmes, de legalább kedvezőleg volt hangolva irányában, aztán meg az sem esik jól az embernek, ha olyan férfi hagyja hirtelen oda, a kinek kosarat adott volna. A szegény leány nyilván sejtette, hogy valami baj van, mert egész este folytonosan nyugtalan pillantásokat lövelt rám, így aztán nem volt annyi lelkem, hogy minden előkészítés nélkül eleibe tálaljam a rossz újságot, hanem azt mondtam: ki vagyok mérülve s korán feküdni mentem.

Másnap reggel örültem azon, hogy megfogtam a számat, mert egy éjjeli pihenés után nyugodtabban áttekinthettem a dolgok állását, s az is észembe jutott, hogy akár van gróf Rá-

poltinak komoly szándéka, akár nincs, egyaránt hihetetlen, hogy azt Eszternek nyilvánította volna. E kívül, ha igazán szerelmes Ilkába — a miről meg voltam győződve — úgy bizonyára nem hagyja ott a faképnél csak azért, hogy ilyen kiállhatatlan testvérrel verte meg az Isten. «Minden esetre,» gondolám «rövid időn meglátjuk, mit akar a gróf s addig én semmit sem teszek. Tegye ő az első lépést.»

Haladék nélkül meg is tette; az igazat megvallva, szinten annyira örültem, mint csodálkoztam, mikor még azon nap délutánján a grófot Zeréndi Béla kíséretében belépni láttam, mintha semmi sem történt volna. Mindig bámulom azt, a ki tud uralkodni arczkifejezésén. No, az igazat megvallva, ez még nem valami rendkívüli adomány, de szegény Rápolti nem bírt oly sok adománynyal, hogy az ember ezt az egyet számba se vette volna, ezért meg nem állhattam, hogy a szokottnál valamivel melegebben ne fogadjam. Azért jött — úgy monda — hogy emlékeztessen ígéretünkre (melyet, az igazat megvallva, teljesen elfeledtem volt), mely szerint a holnapot Zajfalván, az ő birtokán, fogjuk tölteni. Voltakép szőlőre hívott volna meg, ha az idén a szőlő jobban ért volna meg, de szőlő nélkül sem fogunk megehezni, s reméli, egy rövidke nap alatt unatkozni sem jut időnk. Reggel a személyvonat fél óra alatt elröpít az x . . . i állomásra, ott a ránk váró kocsikra telepedünk és nem telik bele egy óra s Zajfalva szerencsés leendő kebelébe fogadni ily diszes társaságot, melynek megjelenése korszakot fog képezni e szerény helység egyhangú életében. Így czikornyázá ki Rápolti a meghívót, melyen nagyon érzett a lámpabúz és a kireszelésében hullatott veríték. Az igazat megvallva, nincs nagyobb halálom, mint korán kelni, s ha már egyszer a fővárosban vagyok, legkisebb kedvem sincs, falura rándulgatni, mint a kinek úgy is kelletténél nagyobb részem jut ki a falusi lakásból; de mit tehettem egyebet, az embernek a jó ügyért áldozatkészen kell állani. Béla is nagyon kapott rajta; de az igazat megvallva, nem tettem volna ki magamat a megnáthásodás esélyének a Béla kedvéért, kinek örökös jó kedélye nagyon is kezdett terhemre lenni.

Ha vannak napok az életben, melyek emléke vörös betűkkel vésődik be lelkünkbe, szintúgy vannak olyanok is, a melyek borzasztó feketeségökkel tűnnek ki; részemről a hány-

szor megérem szeptember 18-dikát, ki nem teszem lábamat a házból. Ez a nap semmi esetre nem nekem kél föl. Egnémely nagyban tudja vagy legalább képzeli magát vigasztalni azzal, hogy az őt sújtott szerencsétlenséget nem érdemelte; nekem ez a vigasztalásom sincs. Ellenkezőleg, nekem úgy tetszik, ha tettem bármit, a mivel megérdemljem azt, a mi részembe jutott a gróf Rápolti baljóslatú kirándulásán, úgy legalább juthatna eszembe valami gyönyör vagy multság, a melyet szembe állíthassak azzal a gyűlöletes katastróphával; pedig a jó Isten tudja! . . . De tán legjobb, pontosan elbeszelnem a történeteket.

A pályaháznál nyolcz személyből állott a társaságunk, mert a férjem is velünk volt, aztán még egy ezredes a nejével és leányával — alkalmasint a Rápolti valamelyik barátja. Mindig elfeledem az ilyen népség nevét s a jelen esetben úgy sincs semmi kapcsolatban a történetekkel. Ödön legott a fiatal leánynak szentelte magát, a ki amolyan tetszetős, hanem az izlésem szerint nagyon is közönséges egy alak volt, az apja es anyja alkalmasint egymást mulattatta, legalább nem láttam, hogy más valaki szólott volna hozzájuk. A mi engem illet, én a vasuton nem tudok beszélni, kímélnem kell a torkomat, mert nagyon kényes; így hát megvontam magamat a szalonkocsi egyik zugába. Bélát meg Rápoltit, a kik velem beszédbe akartak elegyedni, elutasítottam, egy hirlap mögé bújtam s elzárkóztam a társaságtól. A vezérczikk mögül olykor-olykor kikandikáltam, meglátni, miként mulatják magokat úti társaim, de sajnálattal kelle látnom, hogy Rápolti határozottan tartózkodó Ilkával szemben: nem látszott habozónak, szorongónak vagy más ilyesminek, hanem a helyett, hogy, mint illik, Ilka mellé telepedett volna, velem átellenben, egy magános zugba húzta meg magát s itt ült bajuszát pödörgette, üresen bámult a mellettünk elmaradó földekre, bokrokra és táviró-póznákra. Ez nem igen megnyugtató volt, azért hát elmémben mindeneket meghányva-vetve, elhatároztam, hogy a legelső alkalommal szóba hozom vele az Eszter idétlenségét. Persze, hogy sokkal kellemesebb lett volna az egészről semmit sem tudni, de tudtam, hogy ez a szegény ficzkó banbaságában még azt is képzeli, hogy Esztert én hatalmaztam föl nyilatkozatára, így hát mind a magam, mind az Ilka érdekében állónak tartottam e hamis benyomás kiigazítását.

Mikor az emberre ily kényes találkozás vár, akkor lehetetlen vidámnak lennie, nem is hiszem, hogy valami nagyon rózsás kedélyben lettem volna még akkor is, ha a Rápolti fafusi laka nem lesz vala hideg, nedves, ha a nappaliban a kandalló nem füstöl, a villás-reggeli nem lesz oly etkekből összeállítva, a melyeket nem tudok megenni és Ödön nem szépeleg vala oly rettenetesen ama közönséges leánynyal. (Nem mintha bánnám, ha férjem uram bárkivel is szépeleg, csak — mint azután neki is megmondtam — úgy tartom, valamicskével több figyelmet tanúsítana irányomban, ha úrhölgyeket választana udvarlása tárgyaiúl.) Mondhatom, hogy boszús és kellemetlen voltam. Én legalább ilyennek éreztem magamat; mikor pedig az ember rossz kedélyben van, akkor semmi sem ingerli annyira, mintha körülötte enyelgnek, tréfálkoznak s vígan halotásznak. Reggelizés után azonban, mikor a férfiak szivarra gyújtottak, megembereltem magamat, legmegnyerőbb mosolyomat erőltettem ajkamra s föl hívtam Rápoltit, hogy mutassa meg nekem a parkját.

A gróf oly mohón fogadta föl hívásomat, hogy magam is csodálkoztam rajta. A társaság többi része abban állapotott meg, hogy a billiárd-terembe vonul *à la guerret* játszik, mivel igen hideg van a nedves bokrok közötti sétára — e nézetökben én magam is egész lelkemből osztottam; de engem a kötelesség szólított a bokrok közé, házigazdám pedig nyilván szíve vonzotta utánam.

Az ischiai bazar fölemlítésével kezdettem s fokozatosan közeledtem volna tárgyamhoz, ha Rápolti meg nem kímél minden fáradságtól, bizalmas hangon így szólván: «Tudja-e, hogy a testvére, Kocsányiné ő nagysága ott szörnyen megleckézett, épen haza indulásom előtt?»

«Tudom», felelém; «elbeszélte nekem, hogy mit tett.»

«Hallott-e valaha, teljes világ életében...?» kérdé nevetve.

«Nem, soha!» vágék közbe. «Nem képzeled ön, mily rossz szül esett nekem. Majdnem siróba fakadtam.»

Erre oly megindúlt képet vágott, hogy siettem hozzátenni: «Oh az csekélység. Én gyakran öntöm könnyüimet, tisztul velök az agy. Csak azt akartam önnek mondani, hogy Eszternek nem lehet fölronni, a mit mond. Ha nem is épen eszeveszett, de olyannyira nincs semmi tapintata és józan

esze, hogy csaknem egyre megy ki. Ha ön az egészséget annyira ki tudná vetni az eszéből . . .»

«Oh», vágott bele Rápolti, «arra semmi szükség. Mit is jelenthetne? Sokkal inkább mulattatott, mint boszantott, aztán — aztán» — itt halkabban és sokkal komolyabban szólott — «persze, hogy az egész semmi különbséget sem tehetne.»

Ez olyan beszéd volt, a melyre nem könnyű vala illő feleletet találni, nem is kerestem, tudva, hogy ha én hallgatók, ő majd világosabban fog szólni.

Föltevésem nem is csalt. «Asszonyom», folytatá akadozva, «ön fogja tudni — szentül hiszem, hogy fogja tudni — merre irányulnak vonzalmaim.»

«Nos», mondék mosolyogva, «úgy hiszem, hogy sejtem.»

«Oh asszonyom», folytatá tetemes izgultsággal, «nyújthat-e ön nekem csak egy reménysugárt?»

A szerelmes férfi mindig nevetséges, de mikor egy hidegverű férfi talál szerelmes lenni, az már valóságos bohózat. Nem állhattam meg, hogy ne nevessek, azonban nevetésemnek nagyon nyájas hangot próbáltam adni, így szólván: «Azt hiszem, önnek kell legjobban tudnia, hogy remélhet-e vagy sem.»

Nagy meglepetésemre és iszonyodásomra Rápolti hirtelen földre ejté esernyőjét, kezemnek rohant, megragadta két kezével s fölkiáltott: «Róza, imádom önt!»

No azt nem akarom állítani, hogy ezelőtt semmi ilyesmi nem történt velem. Azt sem mondom, hogy ilyenmű tapasztalatok minden férjhez ment nőnek részébe jutnak, de azt mondhatom, hogy a társadalomban gyakran megforduló legtöbb nőnek — és pedig nem szólok a kaczér nőkről, szép nőkről, együgyű nőkről, hanem egyszerűen a nők legnagyobb részéről — tesz alkalmilag szerelmi nyilatkozatot egy-egy bikficz, vagy más olyan egyén, a kivel szemben semmi legkisebb biztatással nem vádolhatja magát. Tudom, hogy ezt az állításomat gúnyosan megmosolyogja sok férfi, a ki magát bölcsnek képzeli és szentül hiszi, hogy nemökből senki sem teszi bolonddá magát, ha csak nemünk valamelyike arra nem csábította. Én azonban mind e mellett is föntartom előbbi állításomat, melynek bizonyítéka ez a nyomorúlt gróf Rápolti, a kinek csábultságáról, ezennel ünnepélyesen nyilvánítom, soha legkisebb sejtelmem sem volt és a ki ott ama fővényes

ösvényen úgy tipegett, topogott körülöttem és oly kifejezésekkel szólott hozzám, hogy tudom, ma is emlékszik rá s szégyeli magát miattok. Gyönyörű kárpótlás a társaságában töltött sok unalmas óráért!

Mihelyt meggyőztem arról, hogy az ő becses személyét annyiban veszem, mint azt az esernyőt, melyet imént a földre ejtett; legelsőben is arra kért, hogy senkinek se szóljak róla. Rendszerint mindig ezt kérik, s remélem, egynémely embernek okozok egy kis kényelmetlenséget, ha megemlítem, hogy mi bizony rendszerint mindig elbeszéljük, ámbár nagyon föltűnő okból ilyenemű ügyekben nem szoktunk bizalmasak lenni ferjeink irányában. Rápoltit biztosítottam, hogy miattam nyugodt lehet, legkevésbé sem vagyok büszke arra a megtiszteltetésre, melyben részeltetni kegyeskedett, következőleg nem is vágyom azt barátnőim tudomására juttatni. Azt azonban hozzátevéem, hogy különös szivességnek veszem tőle, ha elúta-zik Buda-Pestről, vagy hirtelen beteg lesz, hogy házamnál látogatásai rögtön megszűnése föltűnést ne költson, ő pedig nagy duzzogva azt felelte, hogy engedelmeskedni fog.

Mig ünnepélyes csendben visszamentünk a házhoz, magamban szemlére bocsátottam a helyzetet, s remélem, nem fognak agyafurtnak tartani, ha még akkor sem estem merőben kétségbe tervem végrehajtása felől. Nem nagyon ritka példa, hogy a férfiak vonzalmaikat az idősb testvértől átvitték a fiatalabbra, aztán ha az ember hónapokig fejébe vett egy házasságtervet, nem igen könnyen tudja kivetni. Mindazáltal a legvérmesebb remények mellett is, világos volt, hogy vete-sem egyhamarjában nem fog aratássá érni s Ilkának még egyszer főkötő nélkül kell haza menni, a miért anyám jól meg fog zsémbelni. Ez a kilátás nagyon természetesen nem hangolt magas kedvre; lehangoaltságom alkalmasint nem tűnt föl, mert visszatértünk az egész társaság nyakra-főre siettette az elindulást. Ödön azt mondta, hogy ugyancsak iparkodjunk, ha nem akarunk lemaradni a vonatról.

Ügyet sem vetettem rá, hogy miként rendeztek be a kocsikra ülést, láttam kétülésű, együlésű különféle kocsikat, de az, hogy ki kivel ül beléjük, legkevésbé sem érdekelt. Csak mikor arra eszméltem, hogy egyedüli útítársam Béla, akkor támadt föl bennem az a gondolat, vajha nagyobb társaságba kerültem volna. Egyáltalában nem volt kedvem arra, hogy

Belával négy szem közt legyek, s a társalgást azzal kezdtem meg, hogy nagy durczásan kérdeztem tőle: «Miért pakoltak minket együvé?»

«Oh az egész az én művem», felelt s vágott a szemével, mintha valami rendkívül ügyes dolgot vitt volna ki. «Eleinte úgy volt elintézve, hogy Rápolti legyen az ön társa, de kértem, hogy cseréljünk helyet s ő az első szóra engedett. Úgy-e, nagy szívesség volt tőle?»

Gondolám magamban, a Rápolti szívessége nem nagy önmehtagadásba került; azután azon tünődtem, mi lett volna kellemetlenebb: egyedül lenni Rápolttal, a kivel tehettem volna, hogy egy szót se szóljak, vagy mostani útitársammal, a ki minden bizonynyal megvárja, hogy társalogjak vele; e közben Béla — legrosszabb sejtelmeimet túlszárnyalva — felém hajolt s hízgelő hangon így szólt: «Égek a vágtyól, hogy önnek föltárjam keblemet.»

Kettő egy nap! ez már több a soknál. Nem, ezt ki nem állhatom. «Az ég szerelmére, ne tárjon föl előttem semmit», fölkiálték hévvel. «Semmit sem akarok hallani.»

Béla felém hajolt s kezem után nyúlt: «Drága nagysám!» esdekle.

Mérgesen rántottam el kezemet: «Béla! egy szót se!»

«Mindenre, a mi szent, hallgasson ki, kérem!»

«Béla! ha meg nem szünik, semmiről sem felelek!» kiáltám indulattal.

Béla sóhajtott s így szólt: «Oh, tartottam tőle, hogy megneheztel.»

«Nem neheztelek, csak fogja meg a száját.»

«A mivel a szív tele, az önkénytelenül a szájra jön.»

«Béla, ha nem nézném, hogy ön csak gyermek, halálosan megharagudnám.»

«Betöltöttem a huszonnégy évet», megjegyzé Béla, «egy némely ember korábban is megházasodik.»

«Házasságról szó sem lehet», válaszolám; erre Béla még nagyobbat sóhajtott, s lehangoltan megjegyzé, tudta, hogy ezt fogom mondani.

«Ha előre tudta feleletemet, kár volt szóba hozni az egészet. Elég az hozzá, beszéljünk egyébről.»

«Oh de asszonyom», ellenveté Béla, «úgy tartom, önnek még is ki kell hallgatnia engem. Remélem, legyőzhetem két-

ségeit, el kell hát mondanom, a mit mondani akarok. Aztán látja, most nem menekülhet tőlem», tevé hozzá némi diadalal, «így hát kelve-keletlen ki kell hallgatnia.»

E hidegvérű szemtelenség megrázott. «Nagyon jól van, édes úr», felelém, «kérem folytassa: úgy is — mint mondá — akaratom ellen is ki kell hallgatnom önt, arról azonban biztosíthatom, hogy megérkezésünk után első dolgom lesz, szó-ról szóra mindent elmondani a férjemnek.»

«Oh, ha az egész csak ennyi», monda Béla nevetve, «úgy nem bánom. Hisz épen a férje javasolta, hogy üljek önnel egy kocsiba, s igazítsam el az egész dolgot.»

Egy pillanatig valóban azt gondoltam, hogy a fiúnak elment az esze, de egyszerre csak megvillant előttem az egész dolog valósága; ezt az olvasó, megeshetik, rég sejtette, de csak azért, mert történetemet úgy beszéltem el. Azt persze nem állítom, hogy más ember fiának élesebb belátása ne volna az enyimmél; de tartozom magamnak annak kimondásával, hogy Béla meg Ilka tőlök telhetőleg mindent elkövettek, hogy félrevezessenek. Béla ugyan kereken tagadta, de Ilka, mikor négy szem közt megszorítottam s keresztkérdéseimmel zavarba hoztam, még is csak bevallotta.

Eleintén oly bálás valék, hogy megmentődtem a legmegalázóbb tévedéstől, hogy Bélát nem pirongattam annyira, mint különben s félbeszakasztás nélkül hallgattam, míg elbeszélte, hogy Ilka meg ő kora gyermekségök óta mennyire imádják egymást, de mikor arra jött a sor, hogy számítanak — mint ők mondák — az én jó szívemre, hogy apámmal és anyámmal kiegyenlítsem ezt az ügyet, kereken megmondtam neki, hiába ne fáraszsza magát. Bélának egyáltalában semmi biztatást vagy ígéretet nem adtam s a vasúti állomásnál azzal az eltökéléssel szálltam ki a kocsiból, hogy Ödönön boszulom meg magamat, a kit a gyémántos mellű története óta, úgy lát-szik, czélszerűnek tartottak volt beavatni titkukba s tanácsai-val élni összeesküvésök céljaira.

De az én csatám vereségben végződött. Nem helyesltem ezt a parthiet; egyáltalában iszonyodom a szegények összeházasodásától (s miniszteri titkári fizetés mellett, bármit mondjon is Ödön, az ember földhöz ragadt szegény); de nem bírtam megállni azokkal az érvekkel szemben, a melyekkel ostromoltak, s talán igen jó szívű is vagyok. Minden esetre ezzel kell

magamnak hízelegnem, mert engedékenységet semmi más okkal menteni nem tudom.

Ez a boldogtalan pár ember nem a miniszteri titkári fizetésből vagy más ilyesmitől akart házat tartani. Mikor kimutattam, hogy vagyonukból még kenyérre való is szűkösen fog kitelni, nagy szégyenkedve, mint szokta mindig, mikor valami nemes lelküséget akar tenni, Ödön hebegett valamit, hogy ő segíthet rajtok valamicskét, hogy gyermekünk nincs, pénzünk pedig elég. No, én semmit sem akarok levonni az Ödön nemeslelkűségéből, azt sem mondom, hogy Ilka meg Béla ok nélkül hálálkodnak neki, de azt tán megemlíthetem, hogy részembe jutott a dolog legkellemetlenebb része, nekem kellett szülőimnek kirukkolnom a kellemetlen újsággal, elszenvednem szemrehányásaik egész keserűségét s végre kicsikarnom beleegyezésüket. Abba teljességgel nem egyeztek bele, hogy az esküvő nálok Erdélyben legyen. Apám azt írta, hogy sokkal gyöngébb, mintsem a zajt és fáradságot elbírhathná; de Eszter, az ő szeretetre méltó modorában azt erősíti, hogy ez csak ürügy a lakodalmi ebéd költségeitől való menekülésre. Esztertől is jaj be sokat kelle kiállan! De most már mindennek vége van, s úgy végzem, a mint kezdettem; remélem, hogy az egész jól fog kiütni, habár kétségeim vannak.

Ezt a történetet különböző időkben szakadozva írtam le, a lakodalomnak már elmúlt két hete. Tegnap vettem Ilkától egy agyafúrt hosszú levelet, melyben azt kérdezi tőlem, van-e tudomásom arról, hogy gróf Rápolti házasodik, veszen egy iszonyú gazdag özvegyet. Nem hallottam róla, de legkevésbé sem csodálkozom rajta. Legyen boldog ez az iszonyú gazdag özvegyasszony és találja férje-urát kevésbé unalmasnak, mint édes magam. Kíváncsi vagyok reá, vajon meghív-e a lakodalmára?

Átdolgozás angol beszély nyomán.

BELÉNYESI GÁBOR.

A S Z É L.

Szellő vagyok, majd szél vagyok,
 Nyugtom nincs, másnak sem hagyok.
 A végtelen
 Hiv szüntelen
 S mert vágyaim megcsálnak,
 Most erdőben siránkozom,
 Majd születésem átkozom
 Sikján a sivatagnak.

A bérczeken, a völgyeken
 Vidám szeszély is száll velem.
 Mit is tegyek?
 Hát feledek.
 Szétűzöm a felhőket,
 Füttentyentgetek, dúdolgatok,
 A lombokkal tánczolgatok,
 Meg-megsókolva őket.

Nyló virág is földerít,
 Az illatár elszenderít.
 Rövidke kéj,
 Egy nap vagy éj!
 Új vágyak rabja lettem
 És bösz haraggal zúdulok,
 Mint pusztító vész nyargalok,
 Széttépem, mit szerettem.

Vonz a magas és vonz a mély,
 Tengerre hajt a szenvedély.
 Uralkodom
 A habokon,
 Megszédit büszke álom.
 Ki mer daczolni? Mily öröm!
 Ember hajója — széttöröm,
 És aztán megsajnálom.

Mély bánat lep meg olykoron,
 Bolyongok a várromokon
 S a temetőn
 Oly részvevőn
 Szállok sirok fölébe.
 Megjárok várost és falut :
 Sirok, romok sorsára jut !
 Azt suttogom fülébe.

Minden hivság a nap alatt,
 A változás, mi megmarad !
 Kiáltozom
 És változom
 Bánattá vagy örömmé.
 Szivem lángol, de el nem ég,
 Be nem fogad se föld, se ég,
 Csak bujdosom örökké.

GYULAI PÁL.

A FALUSI KOVÁCS.

Terepély diófa alján
 Falusi kovács-műhely ;
 A kovács hatalmas ember,
 Izmos, durva kezivel,
 Karja, mintha vasrúd volna,
 Súlyos terheket emel.

Haja fodros, barna, hosszú,
 Arcza izzó, mint a vér ;
 Homlokán tisztos verejtek,
 Szerzeménye : munkabér ;
 Szembe néz a félvilággal,
 Senkitől semmit se' kér.

Hétről hétre, regtől estig,
 Nagy fuvóját hallhatod,
 Hallhatod sulyos pörölyjét,
 A mint egyaránt kopog —
 Mint harangoz az egyházfi,
 Szállni látván a napot.

Ajtájában, iskolából
Jövet, megáll a gyerek,
Lesve, mint bőfög a fűvó
És a láng, mint sistereg
S elkapva egy szálló szikrát,
Mint polyvát, ha cséplenek.

Templomba is jár vasárnap,
Körülötte fiai,
Prédikáló pap beszédét
S lyánya dalát hallani
Fönn a karban; szive mélyét
Úgy heviti valami . . .

Mintha épen fönn a mennyből
Neje dalát hallaná —
S ismét, ismét arra gondol:
Mért feküdt a hant alá?
Érdes keze meg-megrándul,
Egy-egy könnyecsepp hullva rá . . .

Munka, vigság és keserv közt
Halad útján egyenest,
A mit megkezdett a reggel,
Azt bevégzi minden est,
S édes, csöndes éji nyugtán
Szebb jövőndőt álma fest.

Köszönöm, derek barátom,
Drága tanításodat!
Sorsunk izzó műhelyében
Ilyen munka vár, fogad
És üllőjén így nyer formát
Minden tett és gondolat.

LONGFELLOW után angolból

SZÁSZ BÉLA.

É R T E S I T Ő.

Josef Ladislaus Pič's Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht. Besprochen von Paul Hunfalvy. Wien und Teschen. Prochaska. 1883.

Hunfalvy Pál az utóbbi években leginkább történelmi tanulmányokkal foglalkozott; megírta *Magyarország ethnographiáját*, melyet Schwicker németre fordított, továbbá *Die Magyaren* és *Die Rumaenen und ihre Ansprüche*, mely utóbbi munkák Prochaska kiadásában jelentek meg. E munkákban sok homályos kérdést fölvilágosított, sok tévedést helyreigazított, a történelmi kutatást biztosabb alapra fektette s új irányokat jelölt ki azok számára, a kik hazánk és nemzetünk egyetemes történelmét fogják megírni. Nyelvészeti tanulmányainak eredményeit nagy sikerrel értékesíthette a történelmi kérdések megoldásában. *Die Rumaenen* című munkájában erős kritikával és hatalmas polemiával rontja le a rumánok és külföldi írók álomhüvelyezéseit, a főt említett kis munkában leginkább a szláv írók hamis állításait czáfogatja. «A szláv történelemírók — mondja a bevezetésben — a magyarok letelepedését a rólok elnevezett országban a végzet igen nagy csapásának tekintik s nagyon is szeretnék e csapást jóvá tenni az által, hogy a magyar királyságot a föld színéről eltüntessék vagy legalább mentől nagyobb jelentéktelenségre szorítsák. Tudniillik a magyarok s királyságuk lételet a szláv világ legnagyobb szerencsétlenségének tartják. Ezt különösen Palacky 1836-ban megjelent munkájában állította, s utána azután nemcsak a szláv, hanem magyar történetírók is mondogatták.*)

Palacky kifakadására megjegyzi Hunfalvy, hogy ama kecsesgető kilátások egy hatalmas szláv birodalom keletkezésére a magyarok bejövetele nélkül sem valósultak volna. Mert midőn IX. János pápa Szvatopluknak 894-ben történt halála után ennek fiát Mojmirt pártfogásába vette s a morva egyházat a német püspököktől függetlenül szervezte, a bajor püspökök hatalmas vádlevelet intéztek a pápához (900-ban), melyben ekkép nyilatkoznak: «A mi királyunk Lajos a legkeresztyénibb frankoktól származik, Mojmir szlávjai ellenben pogányok ivadékai. A frankok a császárság megalapításával a római

*) V. ö. a *Budapesti Szemle* 1884 augusztusi füzet, 161. s k. l.

egyházat dicsőítették, a szlávok ellenben azt csak károsították. A szlávok bennünket vádolnak, hogy a magyarokkal szövetségünk... igaz, mi adtunk nekik holmi ajándékokat, hogy bagyjanak föl a keresztyének üldözésével, ámde a szlávok zsoldot is adtak a magyaroknak, saját embereik fejét megnyírták, mert ők csak álkeresztyének, a magyar seregben a keresztyének ellen harczoltak, úgy hogy egész Pannoniában, a mely a mi legnagyobb megyénk volt, most alig van még egyetlenegy egyház.» A bajor püspökök a következő szavakkal fejezik be levelöket: «kell, hogy a morvák a mi szolgálaink legyenek, ha önként nem akarnak meghódolni, kényszeríteni kell őket». S a bajorok meg is kezdték volna a harcot s a «furor teutonicus» bizonyára le is verte volna a morva-cseh szlávokat, épen úgy mint éjszakeren az Elba melléki szlávokat leigázta. Palacky-féle divinatióval sokkal határozottabban állíthatjuk, hogy a Moldova mellékein sohasem tünad morva-cseh királyság, ha a magyarok be nem jönnek s 908-ban meg nem törik a bajor hadakat, s így néhány évtizedre meg nem akadályozzák a német birodalom megszilárdulását. Körülbelül ugyan ezen eredményre jut Grot Jakovlevics Konstantin is, kinek munkáját a *Budapesti Szemle* idézett füzete ismerteti.

Palacky diatribéje csak arra való, hogy a szlávok gyűlölségét fölszítsa a magyarok ellen s e szándéka az ő politikai végrendeletéből is kiolvasható. Ebben többi között így nyilatkozik: «Ez az ázsiai nép, tudniillik a magyarság, a végzet rendkívüli kedvezése mellett elérte azt, a mi sokkal hatalmasabb törzsrokonaitól, a húnoktól és avaroktól meg volt tagadva, hogy Európában való lételének ezeréves jubilæumát ünnepelheti. Most végre a rég híres osztrák monarchiában is a superioritásra és uralkodásra tett szert s minden alkalommal sejteti óriási vágyait és terveit. De ha a magyarok az ő szomszédjaik iránt sokúg úgy viselkednek, miképen napjainkban kezdték, tudniillik úgy mint a csukák a tóban, akkor rajtok is teljesülni fog a tisztes Nestor jóslata az avarokról, s a második évezredkor nem lesz többé egy utódjuk sem, a ki jubilæumot akarna vagy tudna ünnepelni.»

Pic a gyűlölséget hirdető Palacky nyomain jár, *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht* című munkájában be akarja bizonyítani, hogy a magyar közjog nem egyéb mint magyar ábránd. Előbeszédét e szavakkal kezdi: «Ezer év óta dühöng a közép Dunánál a nemzeti küzdelem változó szerencsével!» Eddigélé az egész világ azt hitte, hogy a hosszú középkor alatt, melyben a római egyház uralkodott s a latin nyelv az egyházban, tudományban és államban egyaránt divatozott, sehol Európában nemzeti küzdelem

nem volt; hiszen maga a nemzetiség mint ethnographiai fogalom is alig volt ismeretes. A különböző népies irodalmakat túrték ugyan a latin nyelv mellett, de hogy e népies irodalmak egymás vagy az uralkodó latin nyelv ellen harczoltak volna, annak semmi nyoma sem látszik. A cseh husszitaság kezdé meg legelőször a harczot a németiség ellen, a husszitaság következtében lett a nemzetiség a közélet egyik tényezővé. Különben a renaissance s a svájci és német reformatio előtt seholsem lehet szó a nemzetiségek küzdelméről. Harczok és polgári háborúk voltak mindenütt, minden nagyobb földesúr mindenre följogosítva érezte magát, a mit kardja élével kivívhatott. De csak Pié állíthatja, hogy Magyarországon e küzdelmek a nemzetiségek nevében és érdekében folytak. Magyarországon és Erdélyben még a reformatio sem gerjesztette föl a nemzetiségek harczát. Míg a reformatio nagyobb akadály nélkül terjeszkedhetett, a lutheranusok a kalvinistákkal, s mindkét felekezetet a socianusokkal czivakodták; azután fölléptek a jezsuiták s a katolikus hierarchiával szövetségbe és az udvari politikától gyámolítva, általában minden eretnek ellen küzdöttek; de még akkor sem voltak tekintettel a nemzetiségre. A bécsi német udvar a reactio és ellenreformatio következtében Magyarországon épen a német elemet gyöngítette, s Erdélyben a földesurak épen a magyar jobbágyságot kergették el s oláhokat telepítettek jószágaikon. A nemzetiség modern fogalom, mely ifjúi gögijében ott, a hol a nemzet és állam geographiai határai nem egyeznek meg, az állam fölbontására törekszik. Miként hajdan az egyház akart uralkodni az államon, úgy most a nemzetiség akar az állam fejére nőni.

Pié a maga fölfedezését és egész történelmi fellegrárát Anonymusra építi, Béla azon névtelen jegyzőjére, kinek csekély műve már oly sok polemiára szolgáltatott okot. Pié föltétlen hitelt ad Anonymusnak, ellenben egy más szláv író, tudniillik a horvát Bojnicsics Iván a *Kroatische Revue*-ben ezt írja róla: «Dieser Fabelmann, wie ihn schon Schlözer bennante, nicht nur ohne aller historischen Kenntnisse, sondern auch ohne Menschenverstand, faselt, dass die úrpádischen Führer in Rascia einfielen, von hier bis zum Meere vordrangen, Spalato eroberten» etc. — Hunfalvy részletesen taglalhatja Anonymus munkáját s czáfollhatatlan érvekkel bizonyíthatja Pié tévedéseit és hamis állításait. «Miként — így fejezi be e szakaszát Hunfalvy — egyetlen okos történelemírónak nem juthat eszébe a *Nibelungot* történelmi forrásul használni a német történelem bármely időszakára nézve, épen oly kevésé történelmileg igazolt-

nak tarthatom azt, hogy valaki az *Anonymus Belae regis Notariust* a magyar történelem bármely időszakára nézve kútforrásul használja.» A következő szakaszokban Hunfalvy a magyar királyság fejlődését fejtegeti s kimutatja, hogy Pic csak olyan történelemlíró, mint a mi jámbor Anonymusunk; ő valóban ennek folytatója anynyiban, a mennyiben a jelenkor nézeteit és törekvéseit, a szlávok mostani gyűlölködését visszahelyezi a múlt századokba. Lehetetlen Hunfalvy iratát kivonatilag ismertetni, az egészet kellene kiírnunk. Még csak az utolsó néhány pontot közöljük belőle: «Az oligarchia eltűnt, a kiváltság elvesztette jelentőségét, a közös jog lépett helyébe; de az állam mint olyan kénytelen valami formát, nemzeti jellemet ölteni, mind a mellett, hogy polgárai különböző ajkúak. Mit és mennyit kelljen az államnak követelnie azon nemzeti jellem számára, arról napjainkban nagyobb szenvedélylyel, mintsem állami eszélyességgel vitatkoznak. Pic e vitatkozásban az ezeréves harcznak folytatását látja, mely új alakban tört ki, s jósolja, hogy az új lángra lobbant tűz végre Európa testéről a pokolvarrt, tudniillik a magyar államot, el fogja tüntetni.

A jövődöbe, a mely a közönséges emberek előtt el van fátyolozva, a jó sok látnak csak s ezeknek szabad a jövődölés; ámde a múltat ki lehet kutatni, s nem szabad megengedni, kivált a prófétaknak azt, hogy a történelmet álomlátások szerint szerkeszszék s izgatásokra vele visszaéljenek.»

Kívánjuk, hogy Hunfalvy e könyvét mind a külföldön, mind a belföldön minél többen olvassák. Ny.

Teréz és kisebb költemények. Írta Ábrányi Emil. Buda-Pest, Franklin-Társulat.

E kis gyűjtemény két költői beszélyt s néhány lyrai költeményt foglal magában. A költő a két beszélyre helyezi a fősúlyt s a lyrai költemények e nagyobb műveknek inkább csak toldalékjai. Valóban mind két költői beszély gondosan és csinnal van írva, de nekünk úgy tetszik, hogy az ékítményekre sokkal több gondot fordított a költő, mint magára az épületre. Lássuk először is *Teréz* tartalmát.

Könnyelmű ifjak és rossz hírű nők tivornyáznak a főváros valamélyik kávéházában. Ott mulat Andor is, a ki nemesebben érez a többinél. Hogy friss léget szívjon, kilép a szabadba, s ott az ajtóban egy leányt talál, a ki tétovázni látszik: belépjen-e vagy ne. Andor átöleli, ölbe kapja s vonakodása ellenére is beviszi a zajos terembe.

Senki sem ismeri a leányt, csak egy ifjú orvosnövendék, a ki őt ez előtt két nappal meg akarta csókolni s elutasított. Most gúnyolja, hogy ő sem jobb a többinél, s ölelni akarja. Andor megvédi a leányt, összevesznek, a miből aztán párbaj lesz, a melyben Andor sebet kap. A leány meglátogatja a beteget és ápolja. Andornak jól esik ez; megkérdezi nevét s elbeszéli vele élete viszontagságait. Teréz elmondja, hogy ő egy ispán leánya; atyja halála után anyja megalkudott a gróffal és szeretőjévé tette őt; fivére szegényében elbujdosott, ő pedig megszökött a gróf kastélyából a fővárosba, egy ideig küzdött balsorsával, végre a csüggedés, az irtózat a nyomortól, az éhség ama házba vezették, a hol Andorral találkozott. A lábadozó ifjut meghatja a leány balsorsa és szépsége, nem bocsátja el magától, s néhány hónapig együtt élnek, mint boldog szerelmesek. Azonban Andor megunja e viszonyt s azon ürügy alatt, hogy beteg atyját Olaszországba kell kísérnie, elválik Teréztől, a ki mély búban tölti napjait. Egy alkonyatban egyik kolostor templomába megy be imádkozni s ím az oltár előtt egy ifjú párt esketnek: a vőlegény Andor. Teréz elalélva, ájulva rogy a templom kövezetére; a barátok cellájokba viszik a haldoklót s egyik Terézben reá ismert testvére, s földja neki az utolsó kenetet. Teréz sírját névtelen fakereszt jelöli, de tavasszal egy fehér rózsza virul föl a sírdombon, melyet a temetőben bolyongó Andor zokogva szakít le és hervadó szívéhez tűz.

E vázlatból is látszik, hogy a beszélyben csekély a lelemény, de ez még nem volna baj, nagyobb baj az, hogy hiányzik benne a lélektani mélyebb érdek. sőt a valószínűség is. Ifjabb költőink kezdik megkedvelni az alsóbb és felsőbb rangú courisaneok rajzát. Jól van, de ha ily kényes tárgyhoz fognak, legalább tudják azt érdekessé tenni. Prevost a bájos, vidám és naivan könnyelmű Manon Lescaut-t mily érdekessé tudja tenni s mennyire megérteti velünk azt a heves és hű szenvedélyt, a melyet kedvese fiatal szívében felkölt. Az ifjabb Dumas *Kamiliás hölgyében* egy tévedt szív küzdelme, a mely a valódi szerelem hatása alatt tisztulni kezd, de a múltjából sarjadzó nemesistől visszaűzve semmivé lesz, valóságos tragikumma emelkedik. De ebben a szegény Terézben nincs sem báj, sem szenvedély, sem küzdelem, csak pusztá szánalmat érzünk iránta, mint a kit valamely baleset ér. De ezt is megzavarja kételkedésünk, mert Teréz azzal az elszánással, a melyvel a gróf kastélyából megszökött, ellene állhatott volna anyja kényszergetéseinek is s testvére segélyével már előbb megszökhetett volna. Halála is az esküvő napján inkább színpadi csíny, mint természetes fejlemény. A szenvedéshez hozzá szokott

szív, a mely sorsa fordulatát úgy is sejtheti, nem így szokott megrepedni. Találkozása testvérével szintén csak melodramai hatás. A mi pedig Andort illeti, ez egy meglehetősen közönséges úrfi, a kinek érzelmes bolyongását a temetőn és zokogását Teréz sírján sehogy sem tudjuk megérteni. A mű ereje a lyrai hangulatokban, úgy szólva a helyzet lyrájában áll s e tekintetben egy pár résztől épen nem tagadhatni meg a sikert.

A második költői beszély *Jónás vitéz*, humoros hangulat szüleménye, de egy kissé el van nyujtva s talán épen azért bágyadt is. Jónás vitéz hat évig harcol a szent földön s haza érve siet hölgyéhez, a kinek elbúcsúzásakor hűséget esküdött s ki ezt hasonlóval viszonozta. Azonban a hölgy már azelőtt öt évvel férjhez ment Győri Mihályhoz. Jónás megátkozza a hűtelen kedvest s egész nemzetségét. A mint az erdőn át haza felé indul, egy eltévedt kis fiúcska segélyét kéri, a vitéz előbb kezénél fogva vezeti, majd ölbe veszi, kiérve az erdőből le akarja tenni, mivel már most maga is haza mehet, de a gyermek kéri, vigye tovább, mert oly fáradt, hogy nem tud tovább menni. «Hát kicsoda a te apád s hol lakik?» — kérdi Jónás. «Apám Győri Mihály s ott a dombon áll a háza» — feleli a gyermek. Jónás vitéz dühbe jő s önkénytelen oly vadúl szorítja át a gyermeket, hogy az összeretlen s fölkiált fájdalmában. Ez magához téríti a vitézt, simogatja, kényezteti a gyermeket s az elalszik keblén. Most oda lép a megijedt anyához s így szól: «Karjaidba teszem fiadat, de máskor jobban viseld gondját!»

Látni való, hogy a költemény humora a két ellentétes lélekállapot rajzában s az epigrammai élű végfordulatban áll. Épen azért oly nemű idomban kellett volna földolgozni, a hogy Schiller dolgozta föl a *Keztyűt* és Kisfaludy Károly a *Szegény tatárt*. A részletező terjengés ily tárgyhoz nem való. Akkor tán az előadás humora is élénkebben pezsdült volna.

A füzet végéhez csatolt lyrai költemények inkább a képzelem és reflexio szülöttei, mint az érzéséi. Az első nemben legsikerültebbek a *Kőoroszlán* s a *Kis saroyard*, a másodikban *Valaki az éjben*. *Egy kiszáradt forrás előtt*. Általában Ábrányi Emil igen jól versel s vannak gondolatjai is, de ritkán tudja azokat megérteni, pedig a költemény olyan, mint a gyümölcs, nem ízlik, ha éretlenül szaggatjuk le.

Válasz Hampel József úr cikkére: Műtörténetünk és az ötvösműtárlatról.

Válaszszal tartozom Hampel József úrnak a *Budapesti Szemle* 92. számában az ötvösműtárlatról írt cikkére. Mert hát, tisztelt olvasók, e cikk ellenem szól, s «a merész hegymászó», a «műtörténeti apostol», az «újdonsült (!) laikus, ki idéetlenül terpeszkedik», a «második Icarus», stb. a ki a *Századokban* megjegyzéseit az ötvösműtárlatról megírni «merész» volt s ki e merészséget Istenemre! oly drágán — a Hampel úr cikkével — fizette meg: e szánandó ifju én valék.

Nem tréfálok. Ez még a Hampel úr cikkei közt is a legroszszabb. Nem akarom elemezni stíljét: a német észjárás e borzadályát. Csak a tudóssal foglalkozom itt, nem ugyan az ő sem a magam kedvéért, hanem mert azt hiszem, hogy cikkének közérdekű tárgya azt megérdemli.

Hiszen még így is nagy elszántság kell hozzá. A tudomány aligha öltött valaha szörnyűbb torzképeket, mint ebben a cikkben. Alig van egy sora, melyben latin műkifejezést nem használ vagy ilyen szavakat: szakvilág, szakkérdés, szakíró, szakszempont, szakkedvelő s a jó Isten tudná hány szakmicsodát? Szaktudományával így rémítgeti a jumbor olvasót. De mikor azt olvassuk, hogy a gótlúka azért fejlődött oly lassan nálunk, mert építkezésekre már kifogytunk a pénzből; vagy ha oly köznapi igazságokat: hogy az aranyat mindig a legnemesebb fémnek tekintették, hogy a barbárok szerették a pompát, hogy templomaink nyugati, öltözetünk keleti stíli, nagy fontoskodva s tudós nyelven talál élénk: a legjamborabb olvasó is átlát a szitán, hogy azok a tudós szak-rongyok csak a kritika s a gondolat véznaságát akarják eltakarni.

De hát ne tekintsük mindezt, még azt sem, hogy Hampel úr nem tudja «minden irányban (!) megvonni (!) a tárlat tudományos (!) mérlegét (!)» Műtörténetünk legfontosabb kérdéséről: nemzeti stílusunk mibenlétéről van itt szó, s azt Hampel úr — úgy mondja ő — cikkével megoldotta.

Mi légyen hát e megoldás? Az, kérem, hogy hazai művészetünkön ötszörös keleti áramlat nyoma látható!

Egyéb semmi? Hiszen erre a nagy fölfedezésre bárki is rájön, ha magyar históriát tanult. Azt tudva, hogy honnan jöttek ide a magyarok, s hogy mily nagy befolyással volt reánk Byzancez s utóbb a porta: előre megmondhatja, hogy mind e hatásoknak művészetünkön is érvényesülniök kellett. Sőt alig magánál Hampel úrnál is

többet fog mondhatni, mert még azt is tudja, hogy a magyar nép maga is keleti faj, vérben és gondolkozásmódban!

S mekkora tudományt puffogat el potyára, milyen fontos arczot ölt! pedig csak a fától nem látja az erdőt s keleti befolyásokat constatál az amúgy is keleti fajnál! Oh garasos éleselműség! Mintha csak a német philosophust látnám mint jár föl s alá hosszú léptekkel, ül, eszik s nem keveset; és mégis töprengve kérdi magától: «Létezem-e?!»

De legyünk igazságosak Hampel úr iránt. Ő készakarva keres keleti befolyásokat s rendszerénél fogva mellőzi a magyar faj keleti voltának hatását. Szerinte a magyar művészetre hatással volt a német, a görög, az olasz, a francia, az ozmán sőt közvetve tán a késő római is, csak maga a magyar faj nem. — Ez az absurd tétel egyenes következménye az ő műtörténeti tanainak.

Ugyanis a «stílusok megalapításában (!) — azt mondja ő — csak azon népeknek volt részök, melyek (!) az antik népek nyomaiba, örökségébe léptek». E kissé homályos nyilatkozat világosabbá válik, következő szavak által, hogy tudniillik ilymódon keletkezik «antik traditiókból» az ó-keresztény stílus, «classicus földön terem a byzanci stílus» stb. Nincs kétség tehát, hogy Hampel úr, e traditiók s örökség alatt: magát az antik népek művészetét érti s hogy a helyökre lépett népek azért hoztak létre stílt és művészetet, mert ők örökölvén az antik műveket, előállításuk módját is ők tanulhatták el legjobban. Így már aztán igaza van Hampel úrnak is, hogy stílhez és művészethez csak antik művekre és sem olasz sem francia s még kevésbbé magyar fajra van szükség.

Csak hogy ebből egy még absurdabb tétel következik, hogy tudniillik a művészet nem a természet de az antik művek utánzása s azt mint ilyet el lehet tanulni.

Úgy képzeli ő, hogy egyszer megteremtették a görögök a legnagyobb művészetet s azóta az csak műveiknek jobban vagy kevésbbé sikerült utánzásából áll, mintha például az irodalom is Sophokles vagy Homer óta tragédiáiban s hőskölteményeiben csak őket utánozná. Mert meg van győződve, hogy a művek utánzásából előbb-utóbb művészet lehet. Hogy például Rafael és Michel Angelo azért váltak oly kitünő művészekké, mert a legalaposabban tanulmányozták az antik műveket, és Shakespeare Sophokles nélkül bizony csak korcsmáros marad.

Nem hiszem, hogy ezeket a conclusiókat Hampel úr magáénak vallja, de a logika kérlelhetetlen. Ha valaki az antik műveken s

általán a művészetben csak téglát, motívumokat, technikát szóva külsőségeket lát mint ő s mint Kugler, Semper, Schnaase, Springer német műtörténészek és «sok más nagyra ment úr!» akkor okvetetlenül ebbe a hinárba kerül.

Ennek a német műtörténeti elméletnek pedig — mely vég-eredményében a művészetet mesterséggé, az irodalmat rímfaragássá csinálja — alapja magában a német jellemben leledzik, mert mint a világ legszorgalmasabb népe, gőgjében azt hiszi, hogy lángészre nincs szüksége s hogy szorgalommal a művészetet is el lehet tanulni, tanúság rá saját műveik, a müncheni festőiskola s Hampel úr műkritikái.

Ezt a fölfogást s ennek híveit róttam én meg a *Századokban*, de megjegyzéseim legkevesébbé állhattak Henszlmannra, ki a góthika méreteinek törvényét fölfedezte vagy Ipolyira, ki művészetünk nemzeti sajátosságait legjobban látta; de a kiket Hampel úr igen gyanús önzetlenséggel tol előtérbe. Bizony csak a Hampel úr-fajta írókra vonatkozott megrovásom, kik sokat olvasva, sokat látva, sokra emlékezve, azt hiszik, hogy egyszersmind sokat is tudnak; kik azt a keveset a mi Isten kegyelméből az övék, tömérdeknek, azokat a kicsinységeket, miket ők oldogatnak, kiválóan fontosaknak tartják s ha pedig a legfőbb kérdésről: a nemzeti stílusról van szó, azon egy pár üres szóval esnek túl, mint most Hampel úr, azt mondván, hogy az «a nyugati és keleti áramlat egyesülésén alapszik». Nesze semmi fogd meg jól!

Látni való hát, hogy volt okom a fölszólalásra, de abban igazat adok Hampel úrnak hogy, ezt tenni csak azért mertem, mert előbb a Taine philosophiáját tanulmányoztam, s hogy ezzel fölfedezést tettem. Igen kérem, valóságos fölfedezést. Azt megengedem, hogy igen sokan olvassák műveit, de mivel ezer ember közül 999 épen mint Hampel úr csak szavakat «irálybeli szépségeket» lát bennök, hát bizony csak vajmi kevesen értik is egyszersmind. Mi több, édes Hampel úr! mit szól ahhoz, hogy noha műveiben Taine a naturalismus egész philosophiáját megírta: ezt senki, még maga Zola sem tudja!

Különben mit is beszél Hampel úr Taineről! Megjegyzéseiből látom, hogy műveit nem ismeri s talán soha sem is látta. Hiszen ha olvassa vala a *Philosophie de l'art*ot megtanulhatta volna, hogy a művészet sem antik sem más művek utánzata, hanem a természeté. Láthatta volna, miként állott elő a görögök s a renaissance művészete a meztelen test cultusából s mely okoknál fogva különböznek egymástól. Akkor nem rajongott volna az antik alakokért csak azért, mert antikok, midőn operánk frescóit ép e folyóiratban védte Ipolyi

ellen; hanem azt ajánlhatta volna művészeinknek, hogy meztelen test után fessenek, s a természet titkait lessék el, ne az antikét, miket a mienktől teljesen elütő gondolkozásmód hozott létre.

De, hogy mindezeket nem tudja és Tainet soha sem látta, azt legjobban elárulja akkor, midőn valami Taine-féle elméletet emleget a stílusok alakulásáról. Taine pedig soha egyetlen sort sem írt erről.

Ezt az elméletet, bocsánatot kérek, én voltam bátor fölállítani. Hiszen angol irodalomtörténetében Taine annak épen ellenkezőjét állítja, midőn azt mondja, hogy a renaissance az olaszok által jutott Angliába. Később azonban világos ellenmondásba keveredik, mikor az akkori angol irodalomban, társas élet és erkölcsökben ugyanazokat a jellemvonásokat festi, melyekkel az olasz renaissance-ban találkozunk. Hogy tanulhatta el hát az angol azt a féktelen hevet, találékonyt, phantáziát az olaszok renaissanceától. Hisz ez jellemét képezte az e korbéli angolnak s az vagy meg volt benne vagy sem, de senkitől sem vehette át.

Elméletemhez Tainenek épen itt is nyilvánuló abbéli törvénye vezetett, hogy ugyanazon korban, az irodalom, művészet, politika, s társadalmi élet minden nyilvánulása, mindig egy és ugyanazon eszméket és érzelmeket tartalmazza s azokat, más alakban bár, de lényegileg ugyanazon stílusban fejezi ki.

Ezeket ugyan a Hampel úr Kuglere — úgymond — már régen tudta, sőt kiválóbb történetírók az egyes népek múltjában régen ki is mutatták. Úgy látszik azonban e történészeket is csak úgy olvashatta s úgy látta, mint Tainet, de én csak arra kérem Hampel urat, nevezzen meg a sok közül csak egyet is, ki e törvényt valaha alkalmazta volna. Hiszen igaz, tudta ezt Buckle, Macaulay, Quizot, s tudják a német úgynevezett *culturtörténetírók* is, de egyikök sem vehette hasznát, mert azt csak a Taine pszichológiai módszerével lehet alkalmazni. Hiszen munkáinkban is, az események mellett épen mint tankönyveinkben is, a művészetet, irodalmat s néha az erkölcsöket s társas életet is tárgyalják, de hogy mindezekben külön-külön ugyanazon eszméket ugyanazon érzelmeket kimutatták volna: erre Tainen kívül nincsen példa.

De különben, ha Hampel úr maga is igaznak találja a Taine törvényét, miért szidja phrásisnak az én elméletemet. Hiszen ha az áll, hogy minden kor irodalmában, politikája, művészete, erkölcsi s társas életében ugyanazon eszmék, ugyanazon érzelmek uralkodnak, s mindezek az emberi tevékenység e fölsorolt ágaiban egy és ugyanazon kifejezési módban, stílusban nyilatkoznak: akkor kétség-

telen, hogy ezt a stílt nem hozhatták be sehonnan. mert hiszen az ott, abban a korban annál a népnél, ez eszmék és érzelmek complexu-
mából más szóval azon nép jelleméből, tehát önmagában keletkezett.
Mert azt Hampel úr is el fogja ismerni, hogy eszme és érzelem min-
dig kifejezésével, stíljével együtt születik, s azt meg tán még sem
hiszi, hogy ez eszmék s érzelmek összességét vagyis valamely nép
jellemét külföldről lehessen importálni.

Miért nem fogadja el hát elméletemet s mindazon conclusióit,
miket a *Századok*-ban kifejtettem? Hiszen ez mind. az általa is igaz-
nak ismert Taine-féle törvényből következik. Vagy ha nem bíznék
magában, a mire tán oka is lehetne, kérjen föl valakit, a ki a logikával
foglalkozik s vizsgáltassa meg azzal!

Czikkének egyéb invectiváira nincsen szavam. A közönségre
nézve úgyis mindegy, akármi vagyok s akár mennyit tanultam.
A fiatalabb író-nemzedéket pedig soha se ijesztgesse Hampel úr ex
cathedra az én példámmal! Bízom abban, hogy követőim lesznek,
csak szeressék az igazságot önzetlenül, küzdjenek érte elszántan
való és hamis tekintélyek ellen, és — szórakozásul kaczagjuk ki együtt
a nagyképű tudományt. TAGÁNYI KÁROLY.

* * *

A szerkesztő úr szívességéből láthattam a «választ» mielőtt
sajtó alá ment és azért nyomban tehetek reá néhány észrevételt.

A «magyar stílus» kérdésében föntartom azt az álláspontot,
melyet a *Budapesti Szemle* augusztusi számában röviden jeleztem.
Bővebb fejtegetésekre más helyet és más alkalmat fogok találni.

Tehát egyelőre mindazokat, kik a kérdés iránt érdeklődnek,
arra kérem, olvassák el augusztusi értekezésemet; de kérem őket, ne
tegyék oly fölületesen, mint tette a «szánandó ifjú».

Az a priori megszerkesztett elméletet a «magyar stílus» kelet-
kezéséről most is phrázisan tartom. A «válasz»-ban nem kaptuk a
magyarhoni műemlékek köréből a szükséges bizonyítékokat arra
nézve, hogy a magyar genius csakugyan teremtetett művészi stílust.

Talán előáll Tagányi úr máskor a bizonyítékokkal s akkor meg
lesz adva az alkalom tudományos polemiára.

Most nem látok reá okot.

Személyeskedés nem pótolhatja ily bizonyítékok hiányát.

Tagányi úr haragját természetesnek tartom és azért szívesen
megbocsátom udvariatságát. Mindenkinek fáj, ha kedvencz (tév)-
eszméitől meg akarják fosztani. Csak az kár, hogy kifakadásaiban
több volt a közvetlenség, mint a jó ízlés.*) HAMPTEL JÓZSEF.

*) Ezzel a polemiát e folyóiratban befejeztünk nyilvánítjuk.
Szerk.

A BUDAPESTI M. KIR. TUDOMÁNY-EGYETEM TÖRTÉNETÉBŐL.*)

*Az egyetem áthelyezésének ismételt tárgyalása. Változás az egyetemi
alap jöszugálladékaiban. Új adománylevél.*

A közoktatásnak és nevelésnek a vallásosságra és erkölcsiségre nézve veszélyes iránya és annak káros következményei fölött már II. József uralkodása utolsó éveiben támadt panaszok II. Lipót alatt még erőlyesebben és hangosabban ismétlődtek.**)

Azok következtében a király az országos választmány tanulmányi munkálatának elkészültéig, a teréziai tanulmányi rendtartást újra megerősítette, intézkedéseinek foganatosítását meghagyta.***)

Panaszainak gyökeres orvoslását, óhajainak teljesítését a nemzet az országos választmány munkálatától, annak szellemében létesítendő reformoktól várta.

E választmány Ürményi József, királyi személynök elnöklete alatt, munkálkodását 1791 augusztus 12-dikén meg-

---

*) Mutatvány a szerzőnek ily című munkájának nem soká megjelenendő harmadik füzetéből. *Szerk.*

**) «Omnium ordinum et statuum, patrum familias, gemitus et lamenta audiuntur, iuventutis hungaricae filiorumque suorum iam ruditatem, iam dissolutos mores deflentium, adeo ut quilibet Comitatus in instructione Abligatis suis dederit, ut huic malo, seu malae iuventutis educationi remedium aliquod per regnum statuatur.» Szluha: Puncta et animadversiones pro rei litterariae emendatione. Budae 1790. I.

***) Helyt. intézm. 1791 február 22. 2880. sz.

kezdetre és negyvenhárom ülésben, 1793 február 12-dikén befejezte. Tanácskozásaiban az 1791 67. törvényczikk rendelete szerint részt vettek a helytartótanács tanulmányi bizottságának tagjai is.

A koronázási országgyűlésen Budán egybegyűlt rendek 1792 június 22-dikén fölratot intéztek ö felségéhez, melyben kijelentették, hogy az ifjuság nevelését fő gondjaik közé számítván, az arra vonatkozó választmányi munkálatot már ezen az országgyűlésen óhajtották volna tárgyalni; miután azonban azt az idő rövidségénél fogva nem tehetik, kéri ö felségét, hogy addig is, míg a legközelebbi országgyűlésen azt tehetnék, a hiányok orvoslásának módjaira nézve az országos választmányt meghallgatni és a szükséges intézkedéseket bölcsesége szerint foganatosítani méltóztatnék. A felség még azon nap kelt válaszában, hivatkozással az 1723 70. törvényczikkre, azt meg is ígérte. *)

E legfelsőbb elhatározás következtében a nádor a tanulmányi országos választmánynak a sürgősen elintézendő tárgyakra vonatkozó javaslatait legfelsőbb elhatározás alá bocsátá.

Azok közt a tápintézetek visszaállítása és elhelyezése iránti intézkedések is előfordulván, ezek kapcsában fölmerült az egyetemi és akadémiai székhelyek végleges megállapításának kérdése is.

Az országos választmány, melynek munkálatától a fő kormányzések függővé tették e kérdés elintézését,**) azt 5. es 34. ülésében behatóan tárgyalta. Az elsöben ez ügynek eldöntését az országos kormányzések Pestre való áttételével összefüggőnek elismerte; ha pedig ez megtörténék, többen Vác városát az egyetem elhelyezésére legalkalmasabbnak véleményezték. Az utöbbiban a vélemények szétágazása következtében érdemleges szavazás alá kerülván a kérdés, a többség, kilencz szavazattal hét ellen, az egyetemnek áthelyezését kisebb városba szükségesnek és czélszerűnek mondotta ki,

---

*) Lásd az 1792. országgyűlési irományok XIII. ül. 36. sz. 96. l. és XIV. ül. 44. sz. 105. l.

***) Ily értelemben intézte el a kir. udv. kancellária Nagyszombat városa számos polgárának 1791 és Esztergom városának 1792-ben az áthelyezést ismételten sürgető kérvényeit. 1791 október 24. 13215. szám 1792 július 5. 7812 sz. OLT. Kancz. oszt.

minthogy Pest kereskedelmi város létére mind az ifjuság erőköseit fenyegető veszélyeknél, mind az uralkodó drágaságnál fogva arra kevésbé alkalmas. A kisebbség Pest, és ha a kormánysszékek ide helyzetnének, Buda mellett nyilatkozott.*)

Az udvari kancellária is pártolta az áthelyezést, de nem Vácra, hanem Esztergom szabad királyi városába; és azt legfelsőbb elhatározás által tüstént elrendelendőnek javasla.

A felség az áthelyezést elvileg elfogadta, annak fogamatba vétele előtt azonban a helytartótanácsot az áthelyezési költségek és szükséges építkezések iránti javaslatok és tervek elkészítésére és fölterjesztésére fölszólítandónak rendelé; a végelhatározást kizárólagos felségjogánál fogva magának tartotta fönn.

Ez elhatározásról az udvari kancellária a helytartótanácsot értesítvén, az esztergomi építkezések költségvetésének és terveinek fölterjesztésére szólította föl.**)

A királyi helytartótanács, habár elismerte, hogy az e tárgy iránti intézkedés a király föntartott jogaihoz tartozik, tekintettel mindazáltal ez ügynek az egész országot érdeklő nagy fontosságára, eldöntését az országgyűlésig elhalasztandónak véleményezé.***)

Az országos választmány javaslatának és a legfelsőbb elhatározásnak hire elterjedvén, és a közoktatási ügynek fontosságát, a külföldi események, különösen a francia forradalom rémjelenetei, melyeket sokan a terjedő téveszmék hatálynak tulajdonítottak, mindinkább föltüntetvén, megindult az országos mozgalom az előlegesen elintézendő tanulmányi ügyekre, nevezetesen az egyetem székhelyének kérdésére nézve is, mely elődeink élénk érdeklődésének az egyetem iránt, melyet Békésvármegye a nemzet szent letéteményének (sacrum nationis depositum) mondott, kétségtelen bizonyítékául szolgál.

*) A többség a tanulmányi bizottság tagjai hozzájárulásával alakult, azok nélkül a többség az áthelyezés ellen lett volna.

***) Udv. kancz. fölterjesztés a fölséghez 1793 augusztus 12. — Udv. rend. 1794 január 30. 1018. sz. — Ugyanazon rendelet a pécsi akadémiának visszahelyezését Györbe, és tápintézetek föllállítását az egyetem és akadémiák székhelyein mondotta ki.

****) Helyt. fölterjesztés 1794 márcz. 21. 6090., 6091. és 7283. sz.

Nem csak a közvetlenül érdekelt városok: Pest, Esztergom, Vácz,*) hanem az ország és kapcsolt részek vármegyéinek nagy része, részint saját elhatározásukból, részint más megyék fölhívására nyilatkoznak ez ügyben, föliratokkal járulnak a felséghez, az ország kormányzségeihez.**)

Az áthelyezés ellen első sorban Pest városa és Pest-Pilis-Solt megye írtak föl, ez utóbbi a testvérmegyéket is 1794 márczius 11-iki közgyűléséből kelt körlevéllel, fölirata pártolására hívta föl.

Fölhívására az egyetem megmaradása mellett egyáltalán, vagy e kérdés országgyűlési eldöntéseig nyilatkoztak Arad, Árva, Beregh, Békés, Bihar, Borsod, Csongrád, Gömör, Hont, Marmaros, Nógrád, Soprony, Szabolcs, Szatmár, Torontál, Turóc, Ugocsa, Zala, Zemplén és Zágráb megyék.***)

Az indokok, melyeket az egyetem megmaradása mellett fölhoztak, következőkben foglalhatók össze:

Az egyetem áthelyezése, valamint a tanulmányi ügy egyáltalán az 1791 67. törvénycikk szerint csak az országgyűlésen tárgyalható és dönthető el, addig változásnak helye nincsen. Pest városa az egyetemnek legalkalmasabb székhelye, mert az ország központján van, minden oldalról könnyen megközelíthető. A város elég tágas, több épülete, tekintettel az

*) Vácz ismételve folyamodott ő felségéhez az egyetemért és az átszállítás költségeit ajánlá, de az udvari kancellária Esztergom mellett maradt. Kancz. fölterjesztés. 1794 május 22. 5538. sz. Nagyszombat városa az egyetemhez is fordult, hogy az visszahelyezését régi székhelyére közreműködésével elősegítse és az átköltözés költségeit ajánlotta. Az egyetemi magistratus válaszában a nyilvánított jóindulatnak (sensus benevolentiae) megköszönésére szorítkozott. Egyet. J. K. 1793 február 2. ülésében. 77. sz. — Ez az egyetelen egy példa, hogy ezen, az egyetemet legközelebb illető ügyben, ahhoz fordultak, véleményét, közreműködését igénybe vették volna.

**) A föliratok 1794 április, május, június havában keltek és azok közül Zala, Zemplén és Szabolcs vármegyéki magyar nyelven szerkesztvék.

***) Zágráb vármegye 1794 aug. 18-dikán kelt fölirata az áthelyezés kérdését az országgyűlésen tárgyalandónak véli, és tekintve a mostani viszonyokat, nevezetes: mert tartalma, szelleme a magyarországi törvényhatóságokéval teljesen azonos. OLT. Udv. kancz. oszt. 9926. sz.

egyetemre, emelkedett; a városban és Budán székelő országos főkormány- és törvényszékek növelik a művelt közönség számát, alkalmat szolgáltatnak az ifjuságnak erkölcsi művelődésére, udvariasb szokások elsajátítására, a mint a haladás e tekintetben szembetűnő. Itt nyílik az ifjuságnak alkalma nemesebb kedvderítésre és minthogy az evangélikusok vallásgyakorlata lehetséges, elenyészik azon gyanú, mintha az egyetem áthelyezése által az evangélikus vallású ifjuság kizárása czéloztatnék. Híres külföldi egyetemek nagyobb városokban vannak; hazánkban Zsigmond, Hollós Mátyás, Mária Terézia az egyetemet az ország fővárosába helyezték.

Pest városában az erkölcsiség veszélyeztetése bizonyítva nincsen, sőt kisebb városokban gyakoriabbak a kicsapongások és rendzavarások a tanulók részéről; mint azt hazai egyetemünk története Nagyszombatban bizonyítja, hol királyi biztos kiküldetése, katonaság alkalmazása vált szükségessé, míg újabb időben az ifjuság víselete ellen, még az országgyűlés alatt sem fordultak elő nagyobb panaszok. Ahhoz járulnak az áthelyezés nagy költségei, az orvosi tanulmányok érdekei, melyek a gyakorlati leztek szempontjából népesebb várost igényelnek, és Pest városának külön viszonyai; területe csekély, termeketlen, adóssága hatvanhét ezer forint, melyet a katonaság miatt tett, harmincznyolcz katonát állított a háború idején; az egyetem áthelyezése igen érzékenyen sujtaná.

Esztergom városára nézve megjegyzik, hogy kicsiny és szűk, az ország legnagyobb részéből nehezen megközelíthető; a megkívántatott épületeket nélkülözi, lakosai nagyobb része kevésbé művelt, minélfogva az ifjuság nélkülözné a finomabb társalgás alkalmát, a katolikusokon kívül más hitfelekezettűeknek temploma nincs, vallásgyakorlatuk lehetetlen.

Az áthelyezést Esztergom városán és megyén kívül, Sáros megye és ennek körlevele következtében, Baranya, Bars, Győr, Heves-Szolnok, Komárom, Liptó, Pozsony, Szepes, Tolna, Veszprém, Körös és Varasd megyék pártolták. Ezekhez járult az egri püspök és Kassa szabad királyi városa.*)

Fölemlíték, hogy az egyetem elhelyezése iránti intézke-

---

*) Komárom vármegye a pozsonyi, Körös vármegye a zágrábi akadémia áthelyezését is, és pedig ez utóbbiét Varasdra szorgalmazta. OLT. Kancz. oszt. 1794 4967., 5371. sz. — 1795 825. sz.

dés a királyt az 1715 74. törvénycikk erejénél fogva illeti; az egyetem kisebb városba helyezése mellett az országos választmány javaslata és több fontos ok szól. Pest kereskedelmi város élénk forgalmánál, nagyobb népességénél fogva a fölügyelet nehezebb, az erkölcsi romlás alkalmatossága számos és gyakori, a lakás és élelmezés drága. — Az országos kormány-székek a fölügyelet hiányából eredő bajokat nem pótolják, a finomabb társalgás előnyeinek elsajátítása a tanulmányok befejezése után czélszerűbben eszközölhető. — Híres egyetemek vannak kisebb városokban is; Pest a királyi kuria viszsza-helyezése által már is kárpótlást nyert. — Buda ellen ugyanazon okok szólnak, mihez még hegyi fekvése járul. — Az áthelyezési költségek az alap czélszerűbb, jövedelmezőbb kezelése, a pesti házak elárusítása által fődözhetők. Az orvosi gyakorlat az egyetem költségén föntartott kórodákban szerez-tetik, azok az egyetemmel áthelyeztetnek.

Az áthelyezés mellett nyilatkozó vármegyék többsége az egyetem áthelyezését kisebb városba, ennek megnevezése nélkül szorgalmazta. Esztergom mellett azon nevű megyén kívül határozottan Bars, Vác mellett Liptó, Esztergom vagy Vác mellett Szepesmegye nyilatkozott.

A megyék fölratai nyomán, a királyi helytartótanács és kebelbeli, tanulmányi bizottsága a kérdést újlag tárgyalás alá vették, és már most az Esztergomba való áthelyezést megállapító legfelsőbb elhatározást föntartandónak és fogana-tosítandónak vélelmezték.

Fölterjesztésében a királyi helytartótanács hivatkozik az 1723 70. törvénycikkre, melynek erejénél fogva a fölség az áthelyezést elrendelheti, utal az országos választmánynak az iránti javaslatára, sok törvényhatóság abbeli óhajára, Pest városának alkalmatlan voltára; ha ritkultak is itt a zajos kicsapongások, szaporodtak a vallástalanság, veszedelmes elvek terjedése iránti panaszok.

Országos fontosságú kérdésekben helybeli érdekek tekintetbe nem jöhetnek. A vallás tekintetéből fölhozott érvek nyomatékkaal nem bírnak, mert az egyetem alapítására, alapítóra, ezek szándokaira és az alapítvány czéljaira nézve tisztán katholika intézet; — azt bizonyítják az alapító levelek, azt a hazai törvények, nevezetesen az 1548 12., 1550 19., 1560 15. és 1791 23., miért is az egyetemnek áthelye-

zését vallási szempontból gátolni, vagy állítani, hogy az által a vallások közti egyetértés veszélyeztetnék, annál kevésbbé lehet, mert nem katolikus tanárok jelenleg is vannak alkalmazva, nem katolikus ifjak azontúl is azt látogatni fogják. Az alapítók szándokainak megfelelő legalkalmasabb helynek tartja Esztergom szabad királyi városát. Az ügy megérett, megoldása mielőbb eszközlendő.

A tanulmányi bizottságban Vezza az ország főorvosa, az orvosi intézetek és kórodák kisebb városban nehezen kielégítő szükségleteire utalt ugyan, de végre a többség véleményéhez járult. A helytartótanács tagjai közül gróf Barkóczy Ferencz és báró Podmaniczky József külön véleményt adtak és a fölterjesztéshez csatolták. Míg gróf Barkóczy kijelenté, hogy nem látja elegendő okát annak, hogy a helytartótanács előbbi véleményétől eltérjen, mely szerint ez ügy az országgyűlés határozatáig elhalasztandó, főkép miután csak harmincegy törvényhatóság nyilatkozott; báró Podmaniczky bővebben kifejtette érveit az áthelyezés ellen. — Megemlíti, hogy az országos választmányban a többség a tanulmányi bizottság tagjainak hozzájárulásával alakult, a törvényhatóságok közül csak tizenöt kívánja határozottan az áthelyezést, Pestnek csak huszonhatezer lakosa van, az egyetemmel bíró Béccsel, Prágával népességre nézve össze nem hasonlítható; utal a kisebb városokban mint Nagyszombatban, Egerben előfordult kicsapongásokra, az orvosi intézetek szükségleteire, az utolsó évfolyamú jogászok gyakorlati kiképeztetésének lehetőségére; határozottan nyilatkozik Esztergom ellen, mely a legkisebb városok köze tartozik, szállásokban szűkölködik, hol kórház, nyelvek és szépművészetek tanulására alkalom, evangelika, görög egyház nincs, és a három polgári hatóság több összeütközésre szolgáltatna alkalmat; végre állítja, hogy a költségek és épületek terveinek megállapítása előtt határozott véleményt adni nem lehet.*)

*) Helytart. fölterj. 1795 október 23-kán 21,437 Kancz. 13,795. sz. E fölterjesztés kiterjeszkedik a vármegyék által a nevelés ügyében sürgőseknek jelzett más intézkedésekre is. Azok közé számították a felső gymnasiumi osztályokban a tantárgyak számának leszállítását, vallástani tanszékek fölállítását a gymnasiumokban, és a bölcsészeti tanfolyamban, szerzetesek alkalmazását gymnasiumi tanszékekre; a

Az udvari kancellária előbbi véleményéhez ragaszkodván, az Esztergomba való áthelyezés mellett nyilatkozott és az e tárgyban 1794-ben kiadott legfelsőbb elhatározás végrehajtását kerte, megjegyezvén, hogy nem tekintve az egyetemi alapítvány katolikus jellegét, a vallásgyakorlat szempontjából fölhozott nehézség semminemű súlylyal nem bír, minthogy az 1791 26. törvényezikk erejénél fogva az evangélika vallásúak számára mindenütt lehet templomot építeni.*)

Az áthelyezés szoros összefüggésben lévén más intézkedésekkel, nevezetesen az egyetem végleges szervezésével és a központi papnövelde visszaállításával, az udvari kancellária ez ügyben a legfelsőbb elhatározást ismételve sürgetve kérte; (1799, 1800)**) és a tanulmányi országos választmány munkálatának legfelsőbb elhatározás alá bocsátása alkalmával újlag szóba hozta. (1801.) A kancellária ez alkalommal is Esztergom mellett nyilatkozik, de miután Pázmány Péter azon rendelkezése, hogy az egyetem az esztergomi egyházmegyéből el ne távolíttassék, jelenleg, midőn alapítványa sokkal jelentékenyebb adományokkal öregbült, irányadónak többé nem tekinthető, Esztergom városán kívül még Nagyszombatot, Vácot és tekintettel azon fényes palotára, melyet gróf Eszterházy Károly püspök a tudományoknak emelt, Eger városát is ajánlatba hozta. Azon esetben, ha az egyetem Nagyszombatba visszahelyeztetnék, a pozsonyi akademiát Vácra helyezendőnek tartotta.***)

Ő felsége az országos választmányi munkálatra, 1802 január 23-án a kancellárhoz intézett sajátkezű iratában válszolt. Abban az egyetemnek Pesten való maradását mondotta ki; minthogy az áthelyezésnek főindokát: az ifjuság erkölcsi veszélyeit az új tanulmányi rendtartás szerint életbe léptetendő vallásoktatás, az igazgatók, tanárok és tanítók szigorúbb föl-

---

veszélyes irányú tanárok elmozdítását, az isteni tisztelet kötelező látogatását; színházak, kávéházak tilalmát, jó erkölcsű, szigorú igazgatók nevezését, az elemi iskoláknak az egyházi rend alá helyezését; külön tanulmányi igazgatóság föllállítását tisztán katolikus tagokból (Sáros- és Bács vármegye) a tápintézetek visszaállítását.

*) Udv. kancz. fölterjesztés 1796 január 8-kán 2314. sz.

***) Udv. kancz. fölterjesztés 1799 9398. sz. 1800 apr. 15-én 3926. sz.

****) Udv. kancz. fölterjesztés 1801 auguszt. 31-én 9204. sz.

ügylete megszünteti, es az átköltözésnek költségeit sem a tanulmányi, sem az egyetemi alap nem viselhetné. Egyuttal a főherczeg nádor, és az udvari kancellár javaslatára elrendelet, hogy újabb szervezése után, alapjának kezelése az egyetemre bizassek, és az iránti javaslatok elkészítését és fölterjesztését a kancellária és helytartótanácsnak meghagyá.*)

A székhely iránti legfelsőbb elhatározásról a helytartótanács az egyetemet ertesíté.

Esztergom városának ismételt kéréseire a kancellária a legfelsőbb elhatározásra utalt, és azok mint ez idő szerint teljesithetetlenek, irattárba tétettek.**)

*) A legfelsőbb kézirat e tárgyra vonatkozó szószerinti szövege a következő:

10. Da der für die Uebersetzung der Pester Universität an einen andern Ort von allen Behörden angeführte Hauptbeweggrund in Hinsicht auf die daselbst obwaltenden mehreren Gefahren, und Gelegenheiten zum Sitten-Verderbniss der Jugend grösstentheils wegfallen muss, wenn nach den gegenwärtigen Anträgen der Religionsunterricht bei den öffentlichen Lehranstalten verbessert, und vermehrt, und ab Seite der Direktoren, Professoren, und Lehrern eine genauere, und strengere Aufsicht über die Erfüllung der Religionspflichten, und das sittliche Betragen der Schüler, auch ausser den Kollegien, und Schulen, worüber sie sich bisher so wenig bekümmerten, geführt werden wird; so ist von dem Antrage dieser Uebersetzung dermalen um so mehr abzugehen, als weder der Studien- noch Universitäts-Fond die damit verbundenen grossen Kosten zu bestreiten im Stande seyn würde.

11. Wegen künftiger Organisirung der bereits verwilligten Studienkommission begnehmige Ich das gemeinschaftliche Einrathen Meines Herrn Bruders des Erzherzogs Palatinus, und Meines hungarischen Hofkanzlers durchaus, und verwillige zugleich, ihrem weiteren Antrage gemäss, dass der Universität, wenn sie einmal ordentlich regulirt seyn wird, die eigene Verwaltung der ihr eigenthümlichen Güter, Realitäten, und Kapitalien unter der Aufsicht der mit der Statthalterey vereinten Studienkommission eingeräumt werde. Auf welche Art, und Weise aber sowohl die neue Studienkommission zu organisiren, als auch der Universität die Verwaltung ihrer Fonds zu übertragen sey, hat die Kanzley die diessfälligen Vorschläge von der Statthalterey abzufordern und solche mit ihrem Gutachten Mir zur Begnehmung zu überreichen.

Udv. rendelet 1802 január 29-kén 832. sz. — Az egyetemi alap kezelése iránti javaslatot a király újabb kézírata következtében a kancellária 1802 márcz. 26-kán 2868. sz. megsürgette.

**) Helyt. intézm. 1802 márcz. 17 én 5050. sz. Esztergom városa fölterj. 1802 ápril 20, Udv. kancz. 1802. évi 5170. sz. 1804. é. 8435.

Ily módon a már elhatározott áthelyezés mellőztetvén, az egyetem székhelyének tíz évig függőben tartott kérdése megszűnt és csak közel egy félszázad múlva, habár más okokból és más körülmények közt ismét tárgyalás alá került.

Kevéssel e nagy fontosságú ügy eldöntése után az egyetemi alap jószágálladékában nevezetes változás történt.

A közalapoknak az udvari kamarától való visszavétele után (1793) csakhamar kitünt, hogy míg az egyetemi alap terhei és költségei viselésére elégséges, a tanulmányi alap azokat alig fődözheti.

Az 1780-ik évi nagy szabadalom- és adománylevelében Mária Terézia 1775-ik évben az egyetemnek adományozott turóczi prepostsági jószágokat, a sellyei uradalom kivételével és a bozóki prépostság felét a tanulmányi alapnak és azokért csere fejében az egyetemnek a szegszárdi apátságot adományozta.

Főindokául szolgált azon körülmény, hogy ez utóbbi az egyetem többi uradalmi szomszédságában lévén, birtokai igazgatása s kezelése czélszerűbben és könnyebben eszközölhetőnek mutatkozott.

E csere azonban tényleg nem létesült, minthogy kevés azután József császár rendeletéből az összes alapítványi javak a kincstár birtokába kerülvén, az egyetemi alap külön állása és kezelése megszűnt.

Miután a tapasztalás bizonyította, hogy a turóczi és bozóki prépostsági javak az azokhoz tartozó tőkekkel nem elégségesek a két cserebirtok közötti értékkülönbség kiegyenlítésére, tekintettel a tanulmányi alap túlterhelhetésére és azon körülményre, hogy a közalapítványi jószágok kezelésénél behozott és a királyi helytartótanácsnál összpontosított rendszer a csere főindokát megszüntette, a király a csere fogantatásától elállott és az egyetemet a tanulmányi alapnak átengedett régi birtokaiba visszahelyezendőnek rendelte.

A már 1798-ik évben ez iránt kezdett tárgyalások befe-

---

sz. Nagyszombat városának hasonló országgyűlési kívánalmát az 1827. S. t. cz. által kiküldött országos választmány mellőzendőnek javaslá: «Universitate Scientiarum Pestini velut in regni meditullio oportunitissime collocata.» *Opinio Exc. Regn. Deput. circa obiecta rei litter. Posonii.* 1831. 107. l.

jeztével a király 1804 január 20-dikán kelt adománylevele által az említett javakat, nevezetesen a znióváraljai uradalmat Három-Szlécscesel, Bozók fele részét Dénekkel és a korponai városi birtokkal új adomány czímén (*titulo novæ donationis*) ismét az egyetemnek adta, és azt 1804 augusztus 17-dikén kelt, a pozsonyi és besztercebányai káptalanhoz intézett királyi iktató parancs erejénél fogva, eme birtokaiba a sellyei uradalom főtisztje személyében ünnepélyesen be is iktattatta.

A znióváraljai uradalomhoz tartozó szelniczai községet pedig a turóczy prépostság hiteles helyi kötelezettségei fejében, a besztercebányai káptalannak továbbá is mindaddig hagyta, míg az e kötelezettségét teljesíti.

Az új adománylevél az egyetemi tanács 1804 május 18-ki ülésén és az egyetemnek az évi június 25-ki közgyűlésén ünnepélyesen kihirdettetett.

DR. PAULER TIVADAR.

A HÓRAVILÁG ERDÉLYBEN.

Nem volt a római császárság hanyatlása óta kor, melyben a fönnálló állami s társadalmi rend oly szilárd alapon látszott volna nyugodni, mint a XVIII. században. A fronde ideje óta Franciaországra akadály nélkül súlyosodhatott a korlátlan monarchia terhe. Angliában Cromwell ideje óta nem volt nagyobb mértékű fegyveres összeütközés a nemzet keblében, és az angol túlsúly ellenében csak gyöngé mozgalmakban nyilatkozott a skót clanoknak s az ír toryknak elhaló ereje. Németországban a XVI. század nagy háborúi óta a kiváltságos osztályok, a fejedelmekkel egyesülve, egész bátorságban uralkodhattak az alattvalók fölött, bár mily erős vallásos s politikai ellentételek választoták is el őket egymástól. Előbb a nemesség s a fejedelmek együtt legyőzték a pórokat, azután a fejedelmek s az állandó sereg a nemességet. Épen a XVIII században dől el e küzdelem keleti Európában is azon irányban, melyben földrészünk nyugoti s középső vidékein már régebben uralomra jutott. Nagy Péter vérbe fojtja a streliczek s bojárok fölkelési kísérleteit. Katalin legyőzi az orosz anarchismus minden elemét Pugucseffel együtt. A pozsonyi 1687-ki országgyűlés a magyar nemességet legfőbb kiváltságaitól fosztja meg s Rákóczi fölkelésének befejezésével a szatmári béke szentesíti az aristokratikus elemek hanyatlását. Még egy menedékhelye volt a nemesi szervezetlen szabadságnak: Lengyelország. De az majdnem ellenállás nélkül roskadt össze, mihelyt neki szegezte ágyúit a három hatalmas szomszéd. Előbb a lovagok porrá zúzták a rendetlen pór seregeket, most a rendes armadák előtt porba omlott a nemesek szervezetlen vitézsége. A francia forradalom még nem tanította meg a világot arra, mily gyöngé az a trón, melyet csak szuronyok támogatnak.

A fejedelmi hatalmat csak kívülről fenyegethette vész, az alattvalók részéről megtámadhatatlannak tünt föl.

II. József e szempontból ítélhette csak meg azon mozgalmakat, melyeket a politikája elleni elégedetlenség keltett. Nem kellett tartania semmitől, nem is kellett kegyetlennek lennie, hogy elfojtsa a lázadásnak még lehetőségét is. Ha arról volt szó előtte, hogy egyik-másik alattvalója zugolódik, csak azt kérdezte tréfásan: hány katonája van? Élete vége felé Belgiumban s Magyarországon szerzett fájdalmas tapasztalatai meggyőzték a katonai hatalmon alapuló korlátlan uralkodás gyöngeségéről. De elveiben törhetetlen maradt, nem csak bűnösnek, hanem oktalannak s lehetetlennek tartotta a nép fölkelését, s nem talált elég szigorú szavakat, hogy megbélyegezze XVI. Lajosnak, sógorának, gyöngeségét, a ki engedett Páris csőcselékének.

Hasonló meggyőződés uralkodott Magyarországon is. Bármily forradalmiak és a legfontosabb egyházi, rendi és nemzetiségi érdekeket sértők voltak is II. József intézkedései, azok ellen uralkodása végeig hazánkban fegyveres fölkelés nem keletkezett. Az elégedetlenség általános volt, de hogy lehetett volna gondolni kitörésre — az óriási császári hadsereg ellenében, melynek mind nagyobb része szállásoltatott az országba? Mint az ellenzék tüzes költője, Ányos Pál írta:

De ez megleégszik, hogy kalap van fején
Mert háromszázezer zsoldos él kenyerén
Azt véli, ezeknek fegyvere királyság,
Holott kegyetlenség, erőszak, tolvajság.*)

És mégis épen II. József uralkodása alatt lőn hazánk a felizgatott népszenvédeley egy borzasztó tragédiájának színheylvé. Európa oly kornak örvendett, melyben fölvilágosodott fejedelmek vezetése alatt, nyitva látszott előtte az út a műveltség s haladás addig ismeretlen fokához, s ime egyik legerősebb birodalmában megújulnak a rabszolgaháborúk s pór-lázadások iszonyai. Az erdélyi oláhság fölkelése, mely oly véres nyomot hagyott, nem áll semmi összeköttetésben azon okokkal, melyek a magyar nemzet keblében megingatták az uralkodó fölség iránti hűséget. Sajátos jellegét épen az által

*) *A kalapos király.* 92. l.

nyeri, hogy egy barbar csoport vérontása úgy lép föl, mint az uralkodó eszméinek szövetségese és tendenciáinak tudatos vagy öntudatlan végrehajtója.

A magyar közvélemény átérezte a József eszméi és a Hóra tettei közti belső kapcsolatot és erősen ki is fejezte azon gyanuját, hogy az oláh mézsárlók egyenesen mint a humanus császár eszközei működtek. Teleki Domokos gróf könyve: *A Hóra támadás története*, ez iránynak legszélsőbb képviselője. Csak Szilágyi Ferencz mutatta ki lelkiismeretes kutatással, hogy a császár nem tekinthető e mozgalom tudatos előidézőjének.*) Ő valóban a kútfők alapján igyekszik föltüntetni, minő része volt azon sajnálatos eseményekben az erdélyi úrbéri viszonyoknak, az oláhok nemzeti és vallásos elnyomatásának, és különösen a zalatnai uradalomban történt visszaéléseknek. Mi az állami levéltár illető anyagának, II. József és Hadik hadügyminiszter levelezésének alapján rövid és lehető pontos rajzát kívánjuk adni e nevezetes mozgalomnak, melynek emléke mai nap is annyira föl bírja kelteni az érdekelt nemzetek szenvedélyeit.

Háromszoros elnyomás nehéz súlyát nyögte az erdélyi oláh nép legnagyobb része. Akár őslakosok voltak, akár újabb telepedők, mint a magyarok s szászok jobbágysai lakták a földet. A szabadalmak s kiváltságok korában nekik nem jutott privilegium. Az öreg Cserei Mihály majdnem az erdélyi törvénykönyv szavait idézi, midőn így szól rólok: az idegen haszontalan oláh nemzet, a kit az ország csak propter interesse publicum tolerált. E jobbágy nemzetet nem csatolta uraihoz sem a közös származásnak, sem a közös vallásnak kapcsa. Erdély hét «bűne», a három nemzet s a négy recepta religio közt, nincs fölvéve sem a görög nem egyesült hit, sem az óriási többségében ahhoz tartozó oláh nép.

És mégis, ha a történeti jogot s a fejlődés törvényeit tekintjük, az oláhok e helyzetén nincs mit csudálkoznunk. A jobbágyság nem volt hazánk határaihoz kötött intézmény. Az uralkodó nemzet a középkorban sehol sem engedett egyenrangúságot a meghódoltnak, akár hódítás, akár betelepítés által jutott a jobbágy az úr hatalmába. Erdélyben jövevénynek tekintették az oláhot, ki úgy szólva kegyelemre

*) *A Hóravilág Erdélyben*. 1871.

adta magát a magyar s szász kezébe, hogy megélhessen. Ép oly kevéssé lehetett számítani tolerantiára vagy a vallások egyenrangúságára. Az erdélyi oláhság helyzete csak annyiban volt rendkívül kedvezőtlen, a mennyiben az elnyomás mind a három szempontból érte, és semmi sem enyhítette az elnyomás annak áldozata közti ellentétet. Csak az irnek volt még keservesebb a sorsa, ki úrból szolga lett tulajdon hazájában.

Bizonyos, hogy az oláh nemzet elnyomott állapota megmagyarázhatja magában véve is az uralkodó osztály elleni borzasztó kitörést. Hanem ez az elnyomás évszázados volt, a magyarság válságosabb napokon is ment át, de az oláhság nemzetül, soha sem ragadott ellene fegyvert. És a mi magát a fölkelés fészket, a zalatnai uradalmat illeti, igaz, hogy a kincstári igazgatóság, különösen a koreszmázási regalének kiméretlen kiaknázása által nehezen elviselhető új terhet rótt jobbágyai vállára, igaz, hogy ezeknek panasza s vádjai nem ért czélt sem az országos törvényszékek előtt, sem Bécsben, hanem az ily esetek nem voltak akkor oly ritkák, hogy a kutató magokban véve e nagy pórlázadás elegendő magyarázatául fogadhatná el őket. Mondhatni, hogy 1768-tól 1780-ig folytonos zavargásban volt az ország nyugati vidékeinek és Horvátországnak pórosztálya, nemzetiség különbsége nélkül. Hanem ott egyáltalában nem következett be kitörés, az erdélyihez hasonlítható. A localis, úrbéri s nemzeti viszonyokon kívül más tényezők fölismérésére is van tehát szükség, ha valódi okát akarjuk adni az oláh pórlázadás keletkezésének s lefolyásának.

Az oláh fölkelés lehetőségének egyik legfontosabb tényezőjét abban látjuk, hogy e nemzetiségnek egy jelentékeny, és tán legerősebb részénél traditióvá vált a rabló élet.

Minden nép csak nagy rázkódások után tér a nomád életről a földművelő, letelepedett életmódhoz. Ily változás szorosabb munkát, nagyobb kényszert hoz magával s természetes, hogy a kalandosabbak s bátrabbak kivonják magokat nyüge alól. Ha a kényszerítés idegen nemzettől indul ki, alig egy lépés választja el a nemzeti hőst a rablótól, s a szegény legény bizvást számíthat törzsrokonai támogatására s részvételére. A török uralom úgy szólva nemzeti intézménynyé tette a rabló csapatokat hódoltsága minden népénél. Ez alól az oláhok sem képeztek kivételt. Lakóhelyeik erdői s bércei még

elősegítették e foglalkozást. Az üldözök elől a Bánság, Erdély, Szerbia s Oláhország határán mindig könnyű volt egyik területről a másikra menekülni, rengetegeken s hegyszorosokon át. Nagyobb politikai s nemzeti jelentőségre e prédálók csak Mihály vajda által jutottak, de szereplésük később sem szűnt meg. A folytonos határharcz volt legbiztosabb föntartójuk. A török kiűzésének korában sokat hallunk felőlök. «A hegyekben holmi oláh hegyi tolvajok és talpasok támadtak, sok rendbeli parancsolatok jöttek, hogy őket üldöznök és csendesitenök le. Mely is hogy inkább meglehessen, minthogy majd ex natura is egyik nemzetség a másiknak ellensége persuadeáltam a vármegyének, hogy a feljebb specificált magyar hajdúkat fogadják az oláhok ellen, remélhető, hogy hasznosabban fogják üldözni, mint az oláh ármások, kik a tolvajokkal nagyobb részént atyafiasok.»*) Pintye Gergely «a havasok királya», jutott e nép közt legnagyobb tekintelyre, merészsége annyira ment, hogy Nagybánya városát megtámadta. A kurucz mozgalom fölújulásával mindeuföl fölütöttek fejüket az oláh rablóbandák, s Cserei nem győzi elszámolni garázdálkodásukat. Nem szándékunk részletesen ismertetni az oláh rablóknak mindenesetre igen regényes történetét, de hogy mily nagy volt számuk és vakmerőségök még József uralkodása küszöbén is, kitűnik Mária Terézia egy leveléből, melyet 1778-ben ír fiának Leopold toscanai nagyhercegnek: «kivonják a katonaságot Galicziából, Erdélyből és Magyarországból, pedig az első ország még elégedetlen, a két utóbbi pedig nyitva áll a törökök és a rablócsapatok előtt». A rablócsapatok, melyeknek a császárné politikai szerepet tulajdonít, oláhokból állottak.

Az 1781-ik évben Krassó vármegye külön fölterjesztést tesz a zsványok ügyében, kik közt Ardelián a leghíresebb kapitány. El kívánja töröltetni a szabad átjárást és a löpor-eladást, és vérdíjat kér minden rabló fejére. Arad megye ugyanakkor nem hiszi, hogy véget vethessenek a rablásoknak, a míg a hegyekben nem rontják le az elszórt házakat, a rablók menedékhelyeit, és nem gyűjtik össze falvakba a népeséget.***) A sikeres üldözésben katonai segítséget kértek a megyék, de azt nem nyerték. Krassómegeye főispánja alkalmaztatni

*) Károlyi Sándor önéletírása az 1696-ik évnél.

**) Kancz. levélt. 1781 5934. sz.

kívánja az elfogottak ellen az imént eltörölt torturát, és a kanczellária hajlandó volna ez esetben kivételt tenni. De a császár, nem tartja alkalmasnak a kínzást az igazság kitudására. Inkább az erdők gyakori bejárását, a gyanús helyek szemmel tartását, és a kétségtelen bűnösök példás büntetését sürgeti. *) Csakhamar általánosabbá is válik a mozgalom, a mint a Bánság a szigorú katonai kormány alól rendes megyei igazgatás alá kerül es a bűnök bizonyos agrarius szint öltenek. Ittebén a nép ellene szegül az új földesuraknak, maga a pápa áll a zavargás élén. Mocsonyi Popovicsot, egy új földesurat, megölték Foenben, mi a császárt kellemetlenül érintette, mert az ilyenmü események elronthatják a bánsági jószágok keletét. A legszigorúbb eljárást parancsolta a bűnösökkel szemben.**)

A csak az imént polgárosított tartomány egy részét visszacsatolta a határőrvidékhez, hogy annál könnyebben lehessen megfékezni a tolvajokat***), és ez elhatározásától nem engedte magát a kanczellária és Krassómegeye fölterjesztései által eltérítettetni. Magok az illető helyek is kérték a katonai kormány alá rendeléseket. Maga is beutazta újra azon vidéket, és oly kétségbeesetteknek találta az állapotokat, hogy azok orvoslására külön királyi biztost rendelt Jankovics Antal személyében. A császár kiemeli, hogy a legújabb zavarokat nagy részt magok a földesurak idézték elő, az által, hogy jobbágyaikat távozásra akarják kényszeríteni, csak hogy nagyobb földet nyerjenek a marhatenyésztésnek. Nevezetes, hogy ugyanezen ok lép föl Irországbán is, mint az agrarius mozgalmak egyik fő előidézője.

Mindennek daczára a rablók és rablások száma nőttön nőtt. Most már az aradi oláhok járnak elől. A kanczellária kifejti, hogy az eddigi intézkedések nem vittek semmi eredményre. «Bizonyos, hogy az időbeli büntetésnek nincs semmi hatása e vad s minden emberi érzést nélkülözö népre.» A bűntársak menten maradnak. Előbb is volt ott annyi bűn, de kiirtották. Most ott veszélyben forog az egész közállapot. Csak a tortura és a halálos büntetés segíthet. A megye egyelőre huszonnégy pandurt fogadott ellenök.

*) U. o. 1301., 1498., 1538. és 1726. sz. 1782-ik évben.

***) U. o. 5312.. 6971., 7178. sz.

****) U. o. 2410. és 3215., 1783.

A császár válasza jellemző fölfogására nézve. A torturát nem engedi semmikép, még a bottal való vallatást is eltiltja. Egy gyilkos ellen, kit Torontálmegye nyársra ítélt, elegendnek tartja az örök fogságot és arca bélyegzését. «Külömben e fölterjesztésből látszik, mily hibás a magyar közigazgatás, midőn egy megye nem szégyell huszonnégy pandurt fogadni, csak hogy rettegő tisztviselői megnyugodjanak, és tán curiáikban nagyobb számú cseléd szolgálja őket, kiket kétségtelenül a szegény népnek kell eltartani. A huszonnégy pandurt el kell bocsátani.»*) Annyira gyűlöli és megveti a megyét, hogy még a legveszélyesebb elemek ellen is megtagadja tőle a védelmet.

A magokra maradt megyék nem vethettek véget a törvényteleniségeknek, melyek hallatlan módon elharapódtak. A rablók nem ismernek semmi tekintetet. Gyermekeket is ölnek és csonkítanak. Azt kellett hinni, hogy már nem csak a bírvágy, vagy a bosszú vezeti a gyilkosokat, hanem valóságos düh szállotta meg őket. Már nem mernek dolgozni sehol. A kamarai pénztárak is veszélyben forognak. Csak nagyobb számú katona segíthet. A lakosok nagy része összejátszik a tolvajokkal, biznak abba, hogy úgy sem büntetik őket. A kamarának több volt a hitele a császár előtt, mint a megyéknek. Katonát ugyan nem küldött, de száz aranyat tűzött ki jutalmul, ha valaki élve kerít kézre rablót; ötvenet, ha halva. A halálos büntetésbe most sem egyezik, inkább a sokszoros veretést ajánlja.**)

Mindezen rablásoknak egyáltalában nem volt semmi politikai vagy vallásos színezete. Aradmegye szerint 20—25 fegyveres jár együtt rabolni. Dühöngenek saját nemzetök és vallásuk szerint is. A császári proclamatio, mely díjat tűzött ki fejökre, hatással volt reájok. Huszonnégy oláh fegyveres meglepte és elfogta Aradmegye alispánját, az öreg Forray Andrást, hogy általa kegyelmet nyerjen. A megijedt megye ennek megadását ajánlja és a császár ezt már helyben hagyja, sőt az ellen sincs már kifogása, hogy a megye huszonnégy huszárt fogadjon. Ezalatt a megyének hegyes, Erdély felé eső része és Zarádnak szomszédos vidéke egészen a rablók kegyelmére volt bízva. Senki sem mert már Erdélybe menni.***)

*) U. o. 6860—83.

***) U. o. 6002—84.

****) *Jelentések Buttyinból és Halmágyból* 8620. 9101—84.

Maga az aradi görög nem egyesült püspök ment Forray kiváltására a rablók közé. Dumbrovičzán találta őket, közel az erdélyi határhoz. Ünnepestes isteni tiszteletet tartott, úgy hirdette a kegyelmet és tett esküt annak megtartására. A rablók nem tekintették méltóságát, lövés dördült el ellene, de nem találta. Az ötvenhat lator közt csak nyolcz kért kegyelmet, és ezek közül is csak három hozta el puskáját. Arad megye helyesen ítélte, midőn makacsnak mondá e népet, mely nem akar nyugodt földműves élethez szokni, és annak elébe teszi a gond nélkül való, bőséges rabló életet. A rablók aránylag nagy részének különös oka volt vissza nem térni lako helyére: sok volt köztük a szökött katona, magából a De Vins ezredből, mely oláhokból állott, 13-an. Időközben is raboltak, ők urai a vidéknek. Temesből is átjöttek negyvenen. Az egész buttyini járás részes. Csak az segíthet, ha más, nem oláh ezredet küldenek oda.*)

Látjuk, hogy a bánásági rablók országos csapássá váltak. Arad megye jelentéseiből kitűnik, hogy a latorcsapatok lassankint éjszak felé húzódtak, úgy hogy 1784 nyarán már Erdély határán, Zaránd megye közvetlen szomszédságában voltak legnagyobb számban. A megye hatalma nem fekezhette őket, a katonaság megtagadta a közreműködést, és annak egy része összejátszott velök. Jelentékeny számban van köztök a szökött katona, mi új, elszánt és erős elemmel növeli a törvényen kívül állóknak erejét. A császár eleinte csekély fontosságot tulajdonít az egésznek, nem enged torturát, sem halálbüntetést, a mi menthető, de kellő üldözésekről sem gondoskodik. Akkor tűz ki díjat fejökre és küld ellenök katonát, midőn már a királyi pénztárakat is fenyegetik. Mindenesetre 1784 nyarán már belátta, hogy erélyes eszközökre van szükség e borzasztóságok elfojtására.

Gyökeres orvoslást Krassó megye a következő intézkedésektől várt: 1. az elszórt házakat le kell rontani, 2. egy egész ezred katona vegye üldözőbe a latrokat, 3. az országutak mellett húsz ölnyi szélességben ki kell vágni az erdőt, 4. szaporítsák a megye fegyvereseinek számát, 5. rontsák le a rabló házát, nejét és rokonait pedig, kik tudnak felőle, és bizonyosan segítyezik, vigyék fogságba. Hasonló Arad megyé-

*) 9470., 9977—84.

nek fölterjesztése is. A helytartótanács játéknak tartja a kegyelemkérést. Az illetők ősszel kegyelmet kérnek, félve a téltől, de tavasszal visszatérnek az erdőkbe. Kinek ne jutna eszébe Andrássy diplomatai jegyzéke a hercegovinai zavarokról, mely újabb mozgalmakat helyezett kilátásba «ha olvad a hó».

A kancellária két külön commissariusra kívánna bízni ez ügy rendezését. Ezek közt a tábornok a megyével együtt határozza meg a hajdúk számát. A szomszédos megyék és az erdélyi hatóságok is működjenek közre. Helyben hagyja Krassómegye javaslatainak nagy részét, de nem helyesli a rabló házának lerontását. Az elfogott bűnösök ellen szigorú eljárást sürget; az executió mindjárt a hely színén menjen végbe.

II. Józsefet bizonyára nem annyira Ürményi fenyesen irt jelentései győzték meg erélyesebb rendszabályok szükségéről, mint magok a tények. Jóváhagyja a kancellária javaslatait és száz katona küldését helyezi kilátásba. A kegyelem alól kiveszi a katonai szökevényeket. Biztosokúl Papilla tábornokot, ki maga is oláh volt, és Jankovics Antalt nevezi ki október 7-dikén.*)

Ez volt az erdélyi véres dráma bevezetése. Fegyveres, elszánt, minden törvényes korláttól irtózó számos csapat garázdálkodott már 1784 nyarán és őszén Zarándmegye határain. A rablók mind oláhok. Kegyetlenek a végletig, népök ragaszkodására támaszkodók. Az előbb elsoroltak nagy része a magyar megyei hatóságok túlzása gyanánt tűnhetnék föl, ha azokat teljesen meg nem erősítené egy teljesen egykorú német forrás.***) Az író meglehetősen hosszú rajzát röviden összefoglaljuk.

«A Tiszán átmenve, az előbbi Bánságba érünk, mely néhány év óta Magyarországhoz tartozik és megyei hatóság alatt áll. E vidék lakóinak legnagyobb részét az oláhok képezik, kiknek ijesztő arcza, lógó haja, rongyos és majdnem utálatos viselete a félénk embert azon mondásra bírhatják: minden oláh gazember. De nincs embertelenebb és könnyelműbb állítás ennél. Egy más vádnak azonban, bár kelletlenül,

*) 9158., 10839., 11452 és 12299. sz. 1784.

**) *Johann Lehmann's Reise von Pressburg nach Hermannstadt.* 1785.

be kell vallanom helyességét. Boszút és vért szomjúznak. Ezt számos és újabb példa bizonyítja. Az oláh nem bánt, de ha megsértik boszút áll, tán sok év múlva, de többnyire véresen. Különbösen sokkal szívesebb nép, mint a bánási németek.»

«Az oláh vérengző, boszúvágyó. De minden ember olyan volna, ha nem tanítanak gyermekébe óta arra, mi a jó, mi a rossz, ha nem tudná, hogy Istenre és a hatóságra bízhatja boszúját, ha jó emberek példája nem tanítaná a jó szeretetére, a gonoszok példája pedig a rossz megvetésére, ha a szeretet vallása nem hatna reá egész életén át. — Nem elég azt mondani: az oláh olyan, mint barma. Jaj nektek, kik nem tettétek mássá, ti kik felelősek vagytok lelkeért. — Ti a papok előjárói, üzzétek el a pópákat és neveljétek oly papokat, kik használni akarnak és bírnak. A mostaniak nem csak tudatlanok, hanem gyakran gonoszok is, és szint olyanná teszik nyájukat is. Ritkán esik, hogy a pópa ne volna bebonyolítva valamely oláhnak büntető pörébe. Szomszédaitok annyira fölháborodtak ezen, hogy egyenesen kívánják, hogy minden fölakasztott oláh mellé oda akaszszák pópáját, mert ő a bűnnek oka, ő nem tanította arra: ne gyilkolj, bízd boszúdat Istenre és a törvényre. — De ő maga sem tud erről semmit. — Az oláh pópák ellen nem egyes ember emeli e vádat, mindenki így beszél felőlök. Pedig meg lehet javítani a népet, a katonai kormány megmutatta: hogyan? — A világi hatóság nem elég erős az oláhok lelkének javítására. Veszedelmes is volna, ha a megye be akarna avatkozni. Az az alispán, ki ebben buzgólkodik, vigyázzon a bőrére. A pópák majd találhatnak olyan embereket, kik kifognak az alispánon.»

«A bánási rablóvilág nagy csapás a föld népére nézve és réme a hivatalnokoknak. Vezérok rendesen olyan, ki azt hiszi, hogy megbántották atyját vagy valamely rokonát és elégtételt keres. Mert az oláh tiszteli övéinek emlékét, még ha bitófa alatt rothadtak is el. Az ilyen boszúvágyó sok követőre talál. Együtt elmennek török területre, ott bizonyos évi adó fejében oltalmat nyernek, és török alattvalókká lesznek. Telen török hazájokban nyugszanak, tavasz kezdetén átjönnek. Eleinte csak élni akarnak, hanem ősz felé már rabolnak és gyilkolnak, és midőn eltávoznak, meg szokták sarczolni a nagyobb helyeket is, mint néhány év előtt Oraviczát.»

A német író és a hatóságok egyaránt a papságban, és a

nép csekély műveltségében látják a baj gyökerét. Iskolák fölállítását, a papság javítását ajánlotta legbiztosabb orvosság gyanánt. A két legkülönbözőbb fogalom — az egyház és a törvénytelen erőszak — itt mintegy összeforrvá tűnnek föl nem az ellenség, hanem pártatlan férfiak ítélete előtt. És valóban, ha az oláh nép mozgalmának egyik sajátos vonását abban látjuk, hogy annyi rabló vett benne részt, a másik fő jellemzés a pópák részvétele előkészítésében és lefolyásában.

Nem szabad az akkori pópát a mostanival összehasonlítani. Nem tartozott a művelt osztályhoz, hanem a néphez, melynek fia volt — ép ebben gyökerezett hatalma. Nem volt e népnek hozzá tartozó világi arisztokrátiája, az egyetlen magasabb állás, melyet oláh, míg az maradt, elérhetett, a pópáé volt. Magas állás nem jövedelemnél, vagy méltóságnál fogva, hanem azon hatalom miatt, melyet híveinek lelke fölött gyakorolt. A pap nem emelte őket magasabb fokra, hanem hozzájuk süllyedt alá, minden babonájokat, jó és rossz szokásukat szentesítette. Szegényesen élt, többnyire kereskedésből, de mégis többet látott a világból, mint falusi hitsorsosai. És mivé alakult a világ képe Magyarországon vagy Erdélyben az ily buzgó, szegény, műveletlen pópának lelkében! Bőségben, hatalomban látja a püspököt, tisztelve az unitárius vagy protestans papot, őt, az egyedüli igazság birtokosát, hirdetőjét, kizárva minden tekintélyből, porba alázva. Pedig nem hitének püspökei tartják fenn a vallást, azokat könnyen leveszi lábukról a császárnak vagy a kormányzónak egy jó szava, azok közül sokan hajtottak térdet Róma előtt világi javakért, hanem ő, a szegény, megvetett paraszt számba vett pap.

A megyei hatóság nem is igen tett különbséget a paraszt és a pópa közt. Egy esküdt megkötöztetéssel és fogsággal fenyegette az ellenmondó melenczei papot. Egy szolgabíró huszonöt verébfejet követelt be a becsei paptól, különben kitépik a szakállát.*) Egy pópát tyúkólba zártak. De hogy is becsülte volna meg a hatóság azokat, kiket püspökük rendre pofozott, a kikiről mindenki tudta, hogy marhakupeczek, tudatlanok, iszákosok?

És a mily megvetésben részesül az idegenek részéről, oly végtelen tiszteletben áll népénél. Ha népe, hite uralkodnék,

---

*) 16,160—87. kancz. lev. régebbi időkről.

mint a hatalmas Oroszországban, vagy legalább mint Oláhországban? A minden oroszok császárnője, a görög orthodox hit védője, Katalin éppen ez időben közeledik hatalmas léptekkel hazánkhoz. Seregei az 1768—74-diki háború vége felé megszállva tartják Moldvát és Havasalföldet. A kucsuk-kainardzsii béke kivonulásra kényszeríti őket, miben éppen Mária Teréziának volt legnagyobb része, de azért éppen ez a béke helyezte szilárd alapra az orosz befolyást a két vajdaságban. Oroszország kiköti, hogy a porta védelme alá fogadja az ottani keresztyén egyházakat.*) Orosz kereskedők siettek raktárakat alapítani és a porta 1781-ben kénytelen volt megengedni egy orosz főconsul megtelepedését Bukarestben. «Ebből idővel nagyon veszedelmes ember válhatik, mert általa az oláh elégedetlenek igen könnyen fordulhatnak az orosz udvarhoz» írja egy akkori történetíró.***) Úgy látszik, az orosz izgatásnak csakhamar megérett a gyümölcse. A porta 1785-ben halálos büntetés alatt tiltotta el a politikai beszélgetést és e parancsot kihirdettette minden templomban és a moldvai és havasalföldi vajdák házaiban.***)

Az egykorúak közül sokan gondoltak orosz izgatásra. Különösen orosz kereskedőket, kik szent képeket hoztak az országba, gyanúsították. Az egykorú actákban, mint már Szilágyi is kijelentette, ennek nincs semmi nyoma. A hivatalos Oroszország akkor nemcsak békeben, hanem szövetségben állott a császárral, az csak a porta ellen izgatott. Hanem ki fogja kiszámíthatni, mily irányban fognak kitörni egy lázított nép szenvedélyei? Az izgatás vallásos volt első sorban. Az orosz és oláh szomszédság, ha nem is actaszerűleg kimutatható, de bizonyára nagy közvetett hatással volt a Hóravilágra. Nem tudtak felőle tán a pórok, de tudtak pópáik és mivé alakulhatott a világtörténet folyása e zavaros, vallásilag izgatott fejekben!

Ne csudálkozzunk azon ha a szegény, a politikában járatlan pópák conjecturáknak váltak hirdetőivé. Nem volt akkor merészebb politikai tervek alkotója — tán Katalin czárnőt kivéve — mint II. József császár. A két uralkodó szövetségé-

*) Hermann *Geschichte Russlands*, V. k. 635. l.

***) Gebhardi *Geschichte der Wallachei*, 488. l.

****) Zinkeisen *Geschichte des osmanischen Reichs in Europa*.

nél egy részt a kelet-, másrészt a nyugatrómai birodalom megújítása képezte a hátsó gondolatot. És e tervek egy része nagyon közletről érinté az oláhokat, és bár akkor még az archivumok titokteljes árnya borítá a két hatalmas szövetséges gondolatainak kifejezését, azok tárgya és célja nem volt ismeretlen a világ előtt. Katalin a konstantinápolyi trónról álmódozott unokája részére és megegyezett Törökország föl-osztásán II. Józseffel. «A három császárság (az osztrák, orosz és görög) közt független államnak kell létesülnie. Ez az állam, mely régente Dacia neve alatt volt ismeretes, Moldvából, Havasalföldből és Bessarábiából állhatna, oly uralkodó alatt, ki az ezen tartományokban uralkodó felekezethez tartoznék.» Így ír Katalin Józsefnek 1782 szeptember 21-dikén. Józsefnek pedig nincs elvi kifogása a két új görög nem egyesült birodalom ellen, melyek közül Dáciát királyságnak nevezi, csak bizonyos előnyöket köt ki a saját részére, és szabad hajózást a Dunán.*) Dacia mint politikai eszme a szellemes czárnő termékeny agyának volt szüleménye. A mennyire ismerjük az orosz diplomatiát, bizonyosnak mondhatjuk, hogy a románok közt mindent megtett terve valószínűsítésére. Egy nemzetű, egy vallású független nagy ország, ettől viszhangzott akkor a mai Románia, és a közeli Erdély pópái ne halottak volna felöle?

Az osztrák kormány, mióta Erdélyre reátette kezét, igen határozott és következetes politikát vitt a görög nem egyesült hit irányában. Ismerte a papság hatalmát és azt minden módon a maga részére akarta nyerni, mihez a római hittel való egyesítés volt a legbiztosabban vezető út. Már a XVII. század végén a jobbágyok alól való fölmentést, és minden dézsma és fizetés eltörlését ígerte a magokat unió oláh papoknak. Athanasius oláh püspök áttért és sok pápa követte példáját. A magyar urak az oláh papságnak adott szabadsággal nem voltak megelégedve. «Mind a haza, mind a Diploma ellen vala a földesurak jussát, mely az oláh papok iránt volt, olyan szemlátomást kifordítani kezeiből. — A szabadságnak örülvén kelleténél is több oláhok papságra, deákságra szenteltvén magokat, egy alávaló kisdéd faluban öt hat pap s deák is meg volt, s meg van ma is, kik semmi szolgálattal vagy

*) A levelezést közli már Hermann i. m. VI. k. 460—465. l.

fizetéssel a földesúrnak nem akarnak lenni, és ha erőteték őket, mindjárt confugiáltak a miliciához s felejtette bizony földesúr uram a jobbágyát bontani, csak magát oltalmazhatta. — A bolgárszegi oláh papok pedig, semmiképen nem akarának az oláh püspök hatalma alatt lenni, és a pápista religióval uniálni magokat, nagy pátronusok lévén a havasalföldi vajda, kinek kedvét nem szegheti vala meg a császár is.» Ez az állapot, melyet így röviden ecsetelt Cserei, maradt érvényben nagyjában József koráig. A kormány térít, a földesúr nem látja szívesen az oláh papságnak a jobbágyágból kiszabadulását, az egyesült hitű papság a császár híve és a magyarok ellensége, a nem egyesültek külföldre néznek.

Röviden összefoglaljuk előre is a pópák szereplését a fölkelésben. Ők voltak szítói az összeírás által keltett zavaroknak. Mint az elfogottak vallomásaiból kitűnik, pópák gyűlése előzte meg a lázadást. Hórának egy levele bizonyítja, hogy a pópák hirdettek ki akaratát a nép előtt. Mindenek előtt pedig, a fölkelésnek erősen vallásos térítő iránya, az a véres gúny, mit a többi vallással űztek, csak ide vezethető vissza.

A Vásárhelyen összegyűlt nemesek így fejezték ki e vádat: «Az oláh köznép dühös istentelensége földülja és kirabolja az erdélyi bevett vallásoknak templomait, az oltári szentséget szentségtörő kézzel földre dobja és lábbal tiporja, a feszületeket és szent képeket elrombolja és kihányja, a drága edényeket elrabolja, a temető szentelt nyugalma sem tisztelve, a holt testeket ki nem elégíthető kegyetlenséggel kivonszolja, és a mi nem fordul elő a legbarbarabb nép történetében sem, mióta a világ áll, dühökben egy papnak kiszedték beleit, es szent könyvek tépott lapjaival tömték meg hasát». Ismeretes tény, hogy több fogolynak csak úgy kegyelmeztek, ha azok hitökre tértek. Maga József előtt sem maradt titok az oláh papság gyászos befolyása. A lázadás leverése után ily szavakkal emlékezik meg rólok: «A zavar egyik főoka az a rendkívüli sötétség, mely még uralkodik az oláh nép vallásos és erkölcsi fogalmaiban. Ezen csak iskolázás és a tudatlan papság nevelése segíthet, és csak e módon lesznek jövőben elkerülhetők ily szomorú események.»*) Tudta mindenki, hogy

*) Császári kézirat gróf Pálffyhoz 1785 július 12. kancz. lev. 8635. sz.

örvény tátong a falusi pópák és a püspökök közt, kik némileg már az uralkodó osztályhoz tartoztak. A pópák a szószekről nyilván lázították híveiket — nem sokat használhatott, ha a püspök, kit a nép nem ismert, és a magyarok eszközének tarthatott, békére intett.

A fölkelés kitörése után a magyarok következőleg ítélték meg az oláh papságnak és a vallásos indoknak abban játszott szerepét: «Az oláh köznépeknek nincs erkölce, nem tudja, mi a jó és helyes, házi nevelése eltévesztett. A keresztyén hitnek elveit még pópái sem ismerik, kiknek elég előkészület a lelkeségre, ha tudnak írni, olvasni és szent dalokat énekelni. Az oláhok nagyobb bűnnek tartják megtörni a böjtöt, mint embert ölni. Az esküt csak akkor tartják kötelezőnek, ha önszántukból teszik le, ezért nem tartják bűnnek a világi hatóság által reájok rótt eskü megszegését. Biznak abban, hogy bűneikért nem lakolnak a jövő életben, mert a pópák *Szelindár* nevű imádságukkal a pokolból is kiszabadítják. Számtalan ünnepüket nem jámborságból, hanem lomhaságból ülik.» *)

Foglaljuk össze az eddigiek eredményét. Az oláh nép élén nem áll lovagosztály, annak szerepét némileg a rablók viszik. A nép vitézebb és erősebb része azokhoz gyűl. Katonai szökevények erősítik a tolvaj-tábort, mely mind közelebb vonul a fölkelés kitörésének színhelyéhez és mely iránt a nép nyílt vagy titkolt rokonszenvvel viseltetik. Nincs művelt és gazdag papsága, de pópái korlátlan urai a nemzet lelkének. Ezek régi és részben indokolt gyűlöletet táplálnak a magyar és szász urak és papok ellen. Egyházok már régóta megszokta a külföldi hitsorsosokban látni támaszát. Most az orosz hatalom kifejlése, oláh földre való átnyulása, Dacia nevének politikai eszmévé válása, új, eddig ismeretlen erőt adott, a papságnál soha ki nem haló nemzeti és vallásos aspirációknak.

Hóra fölkelésében világosan ki volt mutatható a rabló, a nemzeti, a vallásos elem. De maga a vezér mást hirdetett. A legnagyobb merészséggel vallotta magát a császár parancsai végrehajtójának. Most már ezt alig veszi komolyan valaki, de akkor annak vették hívei és a magyarokra sem maradt hatás nélkül. Mely tettei és eszméi a császárnak tüntették föl lehetők barátjai és ellenségei előtt az uralkodói fölségnek a föl-

*) *Species facti lanienae*. 160. l.

lázadt csöcselékkal való összejátszását? A legszigorúbb erkölcsbíró sem ítélné el, ha nem tettünk rosszat és nem gondoltunk rosszat. Hanem a politikában nem elég szándékunk és tényeink tisztasága, arra is kell tekintettel lenni, hogyan fogják föl azokat a helyesen ítélni nem tudók. Épen II. József uralkodása szolgáltat igen nevezetes tanúságot arra nézve, mily veszélyes, ha az uralkodó nem gondolja meg intézkedéseinek pszichologiai következéseit.

* * *

Mint minden elnyomott osztályra, úgy az erdélyi oláhokra nézve is új hajnal hasadását jelölte Józsefnek uralomra jutása. A tolerantiae edictum áldását reájok is kiterjesztették, megszűnt a Mária Terézia alatt annyira dívó erőszakos uniálás. Midőn az ügy az államtanácsban szóba került, Gebler tanácsos kifejezte, hogy a nem egyesülteket sok okból kell jó szellemben megtartani (bei guter Gesinnung zu erhalten).*) Mintha az általános jogi és állami szemponton kívül még egy különös czél is lebegett volna szeme előtt. Maga József már 1773 óta személyes meggyőződésből ismerte az erdélyi jobbágyságnak — mi majdnem egyértelmű az oláhsággal — szerencsétlen állapotát. Újra meglátogatta a tartományt 1783 tavaszán, és hogy mily mély benyomást tettek reá az úrbéri visszaélések, kitűnik abból, hogy Erdélyből, Nagyszebenből, közvetlen hatásuk alatt bocsátotta ki hires rendeletét a jobbágyság megszűnéséről. Egyenesen kimondja, hogy Erdélyben még érvényben vannak a régi visszaélések a természetes szabadság ellenében. Szabad legyen mindenkinek minden taksa nélkül házasodni, mesterséget tanulni vagy elszegődni. «Kell hogy mindenütt egyszerre végét érje az emberiségnek ez a szolgálai és rabszolgálai lealázása.»**) Vérig keserítette a hatóságoknak az uralkodó osztálylyal való összejátszása, mely lehetlenné tette, hogy a szegény elnyomott ember jogához férhessen. Midőn a kancellária mentegetni akarta az erdélyi viszonyokat, ily szavakkal förmedt reá: «Semmiben sem fog-

*) Cabinet levéltár 2307 1781.

**) Diese knechtische und sklavische Herabwürdigung der Menschheit. Császári kézirat Pálffyhoz 1783 jún. 4. Kancz. lev. 5395. sz.

nak a dologhoz, pusztá fölvilágosítást adnak vagy jelentéktelen nehézségeket támasztanak és szánt-szándékkal összezavar-
nak mindent, hogy csak meg ne ismerjek az igazságot. Nem akarom eldönteni, elvből történik-e ez a régi zavarosság megtartása végett, vagy csak a munkától való felelemből. Ha személyes helyi tapasztalaton alapuló meggyőződéseim után rendelék valamit a hatóságoknak, azoknak kötelessége buzgón fölkarolni elveimet, nem pedig az, hogy vádiratnak néz-
zék parancsot, mely ellen egész tehetségökkel iparkodnak védőiratot szerkeszteni, hogy mindent szépíthessenek.»*) Szomorú tény, hogy a császár e vádja csak részben volt igazságtalan. Az addigi, annyira igazságos reformokban, különösen a tolerantiában, magok a hatóságok képezték a fő akadályt. Hanem a császári rendelet hangja szinte provocálja a socialis revolútiót.

És a császár feledi, hogy az a nagy elnyomás rendszere nem egyes embereknek bűne, nem is a magyar nemességé, hanem az egész történeti fejlődésé. Épen a magyar nemességet vádolni vele, igazságtalanság. A legnagyobb visszaélések, melyek a forradalom kitörésének közvetlen okát szolgáltatták, nem magyar úrnak hatósága alatt mentek végbe, hanem a császári királyi bányakamara urodalmaiban. A magyar feudálismusból nem hiányzott a patriarchalis színezet, intézményeinek nyügét csak a német burokratia tette elviselhetlenné.

Egy törvényes módja volt a jobbagynak terheitől megmenekülni: ha katonának vették. Mária Terezia korában Erdélyben is akartak alapítani határőrvidéket, hanem a székelyek közt. Élénk emlékből volt még a madéfalvai vérengzés. A mi miatt a szabad székely föllázadt vagy elköltözött, az volt az oláh vágynak netovábbja. Tehetetlen szolgából a császár katonája lesz, a császáré, ki elérhetetlen magasságban trónol fölötte, és ki tán igénybe veszi boszuló karját a magyarok ellen. Láttuk, hogy open az oláh rablók szolgáltaták az okot arra, hogy a provincializált Bánság egy részét, a mai Szörény megye tizennégy községét már 1783-ban visszacsatolták a határvidékhez. Az állapotok még általában nem látszóttak elég szilárdultaknak. Az addig a régi megyei fölosztás

*) Hock: *Der österreichische Staatsrath*. 143. l.

alatt álló Erdély új megyekre osztatik, mi maga is valóságos belső forradalom. A királyföld municipális autonómiája eltöröltetik. Végre 1784 nyarán elrendeltetik és végrehajtatik a conscriptio. Mi más lehetett ennek célja, mint katonává tenni az egész népet? Így fogták föl a dolgot a magyar megyék is, ezért opponáltak ellene. Az oláhság közt pedig csak csekély izgatásra volt szükség, hogy magát tömegesen beírassa katonának. Egész falvak népe indult útnak a főhelyek felé, hogy jelentkezzék. Statisztikai, tudományos cél nem igen értett meg, mi más a célja az összeírásnak, ha nem az, hogy a császár megtudja, hány katonára számíthat? Túlbugzó tisztetek — és ezekben nem volt hiány — ilyen irányban tettek nyilatkozatokat. De minden mást nem tekintve, a conscriptio oly tény, mely által az uralkodó úgy szólva személyes érintkezésbe lép legnyomorultabb alattvalóival is. A földesúr ellene van a császár rendeletének, tehát bizonyos, hogy az javára válik a jobbágnak.

Erdélyország kormányzója már augusztus 18-dikán és 25-dikén tudósította a kancelláriát a Hunyadmegyében kiütött zendülésről. A fenyegetett megye gyors segítséget kért, különben nagy tűzvész támad a kis szikrából. A katonai parancsnokság már ekkor némileg ellenséges állást foglalt a polgári kormánynyal szemben. Egy hét múlva már csendesebb hírek érkeznek, a conscriptio nyugodtan folyik katonai segítség nélkül. A haditanács elnöke, gróf Hadik, elejét akarva venni a fenyegető fölkelésnek, igen szigorú utasítást adott az erdélyi katonai commandónak. Nem volt szabad többé a katonáknak összeírni a jobbágyokat, és mindenben engedelmesgre kellett azokat inteni, hogy belássák, mikép a katonaságtól nincs mit remélniök és soha sem válnak határörökké. Az ezután is jelentkezőket zárják be és adják át a földesuraknak. Nem maradt hatás nélkül a katonaság föllépése, és Bruckenthal szeptember 8-dikán már nem lát semmi jelt, melyből valódi fölkelésre lehetne következtetni. Általános még a panasz elégedetlenség miatt, de remélhetőleg nemsokára az is meg fog szünni. *)

Oly nyugodtnak látszott minden, hogy a kancellária már mint elintézettről szól az egész ügyről és csak a katonai

---

*) 10,150., 10,281., 10,359., 10,633. és 10,751. sz. 1784.

parancsnokság megintését és a bűnösök bezárását követeli. A császár még enyhébben nézi a dolgot. «Minthogy ez az ügy már el van intézve és befejezve, nincs szükség további kutatásra és a katonai parancsnokság sem esett nagyobb hibába, mint a téves hitben levő alattvalók. A földesurak bánjanak jól jobbágyaikkal és ne bírják őket állapotuk változtatására.»*)

Egész másként látták a helyzetet a fenyegetett magyar nemesek. Zeyk János, hunyadmegyei alispán jelentése szerint, mely egy nappal a császár föntebbi határozata után kelt, az oláhok számba sem veszik a megyei hatóságot «és a fölséges úrhoz való indulatjok is nagyon kétséges». Tavaszra nagy kitörés várható. Az oláh határőrség nem megbízható, rendes katonaságra van szükség. Mátsó szolgabíró szerint még a katonaságot is kuruczvilággal fenyegeti a nép. Egy szóval: Erdély délnyugati részeiben a conscriptio befolyása alatt 1784 nyarától fogva anarchikus állapotok uralkodtak. Ezek lecsön-desítésére a katonaság nem tett semmit, a kormányzóság igen keveset. A császár sajnálja ugyan az eseményeket, de mint láttuk, szinte örvend az alkalomnak, hogy pirongathassa a magyar nemességet.

Akkor az általános elvi ellentétén kívül még egy különös eset is növelte a császár haragját. Vesselényi Miklós, zsbíói kastélyából valóságos háborút vitt Haller István gorbói kastélya ellen. Hogy Kemény Zsigmond szavaival éljünk: «József császár szigorúan akarta büntetni az új Götz von Berlichingent, ki az ököljog régi világát Szolnokmegyében restaurálta». Nem csak a törvényt sérté Vesselényi, hanem a császár elveit, az uralkodói tekintélyt. Épen ez időben jut ügye a császár elé. «Nem csak a közbéke e valódi háborítása érdemel keserves büntetést, hanem Vesselényi bárónak egész élete és vadságának sokszoros tényei. El kell fogni, bilincsbe verni, a katonaságnak átadni és az előírt módon Kufsteinba vezetni, hol több éven át marad, míg meglátszik javulása. Azalatt naponkint harmincz krajczár rendeltessék eltartására és jövedelmeinek fölöslege fordítottassék gyermekeinek jobb nevelésére, a kiadások megtérítésére, gróf Hallernek és a báró annyira zaklatott alattvalóinak és szomszédjainak méltányos

---

*) Császári resolutio szeptember 23-dikán. 11,679. sz.

kárpótlására.»*) József lelkében bizonyára a fejedelmeknek a feudális urak ellen vívott küzdelmei ébredtek föl. Mint a törvény és az állam győztes öre látta magát szemben a dölyfös, törvényt nem ismerő magyar úrral. Csak az állhat ellen, a pór nem, az nem kíván mást, mint törvényes oltalmat. A folyamatban levő conscriptiót nem a nemesség akadályozza-e meg? A pór legfőlegb túlbuzgó, a nemes engedetlen.

Az erdélyi kormány a conscriptiónak némely gyanura alkalmat adó rubricájában látta az oláh mozgalom egyik okát és kéri azok elhagyását. A kanczellária ezt helyesli, úgy is nagy a zavar, ha legkisebb látszata is marad annak, mintha recrutálás volna a conscriptió célja, azok megújulnak. Ebben már a császár nem lát mást, mint nemesi ellenállást a conscriptio ellen. Midőn a fölterjesztés eleje kerül, október 28-án, így ítel fölötte: «Az erdélyi volt fönnakadás és az ottani zavarok tudtomra nem az alattvalók félelméből eredtek, hogy katonáknak viszik őket, hanem azon vágyukból, hogy katonák legyenek, hogy megszabaduljanak a földesurak és megyék rossz bánásmódjától. Utasítani kell tehát a guberniumot, hogy a tisztviselőkkel és minden vallás papjával együtt világítsa föl a népet, és hajtsa végre azonnal a conscriptiót, mert őket terheli a felelősség, ha az alattvalók hamis és elhanyagolt fogalmakból indulva ki, ellen akarnak állani vagy emigrálni. Mert ha ők fölismerik a conscriptio valódi célját, nem fognak tartani tőle, hanem csak egyedül a nemes ember és a földesúr, kik zsarnoki módon akarnak eljárni alattvalóik ellen.»**)

A conscriptio a nemesi osztály ellen irányult — annak ellenállása érthető a császár előtt. De miért zavarogna a pór? Arra ki gondolt volna, hogy ez tán csak alkalom más czelok elérésére. A katonaság bizonyára nem. Az csak összeírni akart, kissé a császár kedvéért, kissé tán a gubernium és a magyar urak bosszantására.

Az emberi rövidlátás végtelen történetében is tán egyedül álló tény, hogy Preiss altábornagy, Erdély hadi kormányzója, még november 2-dikán, a midőn már kitört a véres lázadás, panaszkodott a hadi tanácsnál a kormányzóság ellen, hogy az halasztja a conscriptiót.

---

*) 10,520/1784.

***) 12,483. és 12,569. 1784.

Másfelé volt irányozva akkor a császárnak, a katonaságnak szeme. Nem pórlázadástól tartottak, hanem nemesi fölkeléstől a conscriptio és a német nyelv behozása által fenyegetett rendi és nemzeti jogok védelmére. A bárdolatlan pórok a császárt kívánták szolgálni az urak ellen, a magok módja szerint. A császár pedig október 31-dikén elrendeli a katonai erő alkalmazását azon nemesek és földesurak ellen, kik az összeírásnak ellene szegülnének. Ugyanaz nap írja testvérének, Leopoldnak, hogy a magyar urak oktalan ellenzéke tán oly csapásra fogja őt kényszeríteni, mely véget vet gögjkönek. Most még halasztja a meddig lehet. *) Másnap kitört nem az alkotmányos forradalom, hanem az oláh rablőháború, mely a császár szövetségeseinek vallotta magát.

* * *

Vétek volna, ha komolyan védeni akarnók is József császárt azon vád ellen, mintha ő adta volna a fegyvert az embertelen oláh csoportok kezébe. És mégis tendenciáinak azonossága a fölkelésével szembetünő és mint láttuk, nem is tagadott meg attól bizonyos sympathiát, míg az oly veszedelmes mértéket nem öltött. A császár véget akar vetni a társadalmi, nemzeti és vallásos előjogoknak, ugyanaz a célja Hóra társainak is. A császár épen a válságos időben a magyar nemességben látja ellenségét; ennek kiirtására fog fegyvert az oláh nép. A császár véget akar vetni az emberek rabszolgai lealázásának, az oláhok is hirdetik az emberi egyenlőség evangéliumát. Végre a conscriptio megmutatja, hogy a katonaság nem ért egyet a polgári hatósággal. A kettő közül pedig bizonyára az első ismeri jobban a császár akarátát.

A katonai és polgári kormány egyet nem értése, mely a conscriptio alkalmával nyilván való lett, döntötte anarchiába Erdélyt, a király és a rendek közötti ellentét adta meg a fölkelés lehetőségét.

Nincs állam és társadalom anarchikus, erkölcstelen elemek nélkül. Míg az uralkodó osztályok, bárminő politikai ellentétek választják is őket széjjel, egyetértének a socialis veszély elhárítására nézve, addig a közrend háborítói nem

---

*) Arnethnél I. 228. l.

számíthatnak másra, mint büntetésre. Az uralkodó elemek megoszlása teszi lehetővé az anarchiát, mert a zavargó mindig számíthat az egyik uralkodó tényező támogatására a másik ellenében. Rettenetes tanúság ez azokra nézve, kik pártszempontból helyeselnek mindent, mi az ellenpártnak kellemetlen vagy veszélyes. Valamint Demosthenes intette a helléneket, hogy bár mily elkeseredetten küzdenek is az uralomért egymás közt, a barbarok ellen össze kell tartaniok, úgy az intéző osztályoknak sem szabad megfélekedezni soha arról, hogy harcaiknak ott van a határa, a hol a közös műveltség veszélye kezdődik. Erről feledkezett meg a magyar nemesség és II. József egyaránt. Az elsőnek elnyomása adta meg az oláh forradalomnak létjogát, a másiknak elnézése nyitotta meg az utat a fölforgató törekvések előtt. Hazánk történeti fejlődésének legfontosabb eredménye, hogy a Habsburg-háznak és a magyar nemzetnek és alkotmányának együttes uralma biztosítja legjobban a közrendet. A Hóráéhoz hasonló fölkelések megújultak azóta mindig, valahányszor komoly ellentét jött létre e két államalkotó tényező közt, vagy — ha az anarchikus elemekkel el lehetett hitetni, annak létezését.

* * *

Ily anarchikus elem gyanánt tűnik föl az a nagy oláh rabló-csapat, mely az 1784-ik év nyarán és őszén az Arad-megye es Erdély határán elterülő erdőket es béczeket választotta rejtekhelyéül. Számításból vagy véletlenből szomszéd-ságába jutott azon vidéknek, melynek lakossága egész Erdélyben talán legtöbbet szenvedett az úrbéri visszaélések súlya alatt.

Óriási foliánst képeznek a zalatnai jobbágyok panasza, melyek 1778 óta folyton sürgették a törvényes orvoslást. Mint a jobbágyok megbizottja járta be Hóra, kinek neve akkor tűnik föl először, Bécsset, 1780-ban, azok nevében szólt a császárral 1783 végén. A *Controlorgangban*, hol a humanus uralkodó előtt minden sorsú alattvaló kiönthette szívét, látta Mária Terézia fia a juhászruhába öltözött oláht, kinek szíve bizonyára már akkor égett a vágytól, hogy a maga módja szerint szolgálja a császárt. Jobbágyküldöttségeknek Bécsben járása Mária Terézia úrbéri szabályzata óta mindennapos volt, bár

sem a földesuraknak, sem a kancelláriának nem igen volt inyére. Az ügy, mint az ily bonyodalmas ügynél nem is lehetett másként, elhúzódott. A császári kamara 1784 október 6-dikán átír a kancelláriához, hogy a zalatnai jobbágyok könnyítésének ügyét legjobb lett volna a kormányzóságnak, a thesaurariatusnak és a bányakamarának egyetértőleg intézni el.*) Mikor egyezik meg e három tekintélyes testület? Addig a szegény jobbágy csak hordja az igát.

A császár testvérének, Leopoldnak, ily szavakkal beszéli el az esetet és összeköttetését a zendülés kitörésével: «A birtokosoknak évek hosszú során át folytatott kihágásai általános panaszra adtak okot az egész nemzetnek (Nation) és különösen az oláhnak. Nem volt mód az orvoslásra, még úrbért sem lehetett behozni. Ő felsége (Mária Terézia) megtett mindent, mi lehető volt. Én végre elértem, hogy a kancellária és a kormányzóság kidolgozzák, de még nem expediáltak semmit. A zalatnai kincstári uradalomnak, mely a bányakamara alatt áll, tisztviselői különösen kitűntek mindenféle elnyomás és visszaélés által. Az ismételt panaszok és az oda küldött bizottságok sem szüntethettek meg azokat. Végre, midőn tavaly az országban jártam, keresztülvittem egy új bizottság kiküldését, melynek egyenesen Bécsbe kellett küldenie jelentését. Egy jelentés márcziusban érkezett ide, de a császári kamara csak novemberben vette elő.***) Azonfölül az alattvalók megbizottakat is küldtek ide, kiket a kancellária írott biztosítással látott el, hogy csak menjenek haza és várják be az eldöntést, ne féljenek semmitől, de mihelyt Zalatra értek, elfogták őket és rosszul bántak velök. Egy közülök, Hóra nevű, megmenekült, összegyűjtötte a pórokat és a tisztek és földesurak ellen izgatta őket, mondván, hogy a császár ellenére bánnak így velök. Azt kívánták, hogy fogadják el őket határöröknek.»***) A császár szemében összeolvad a zalatnai jobbágyok elégedetlensége a conscriptio által okozott mozgalmakkal. Elbeszéléséből legyen szabad kiemelni két momentumot. Halasztással a visszaélések ügyében a császári kamarát vádolja, mely bizonyára nem volt magyar. Azután említi Hórát a nélkül, hogy bőveb-

*) 11,918. sz. kancz. levéltár.

**) Mint láttuk, már októberben.

***) 1784 december 3-dikán i. h. 240—41. l.

ben megemlékeznek róla. Az oláh nép vezére semmivel nagyobb benyomást nem tett a császárra, mint bárki más a hozzá esdeklők ezrei közül.

*
*
*

Nem szándékunk, itt bőven elmondani a garázda rabló-csapatoknak barbar vezérek alatt véghez vitt gyilkolásait, pusztításait, erőszakoskodásait. A magyar nemesek és polgárok, kik a lázadók kezébe jutottak, rend-, nem- és korkülönbőség nélkül áldozatul estek a vak dühnek. Valódi rabszolgaháborúnak volt ez kitörése. Élénken él még emléke Erdélyben, hol annyi család szolgáltattott vértanúkat és annyi országos és családi krónika tartja eleven emlékezetben e szomorú napokat. Csak azt emeljük ki, hogy a lázadásnak zalatnai jobbágyok állottak élén, s hogy azon területen tört ki, melyre az Aradban és Temesben üldözött rablók menekültek. A kormányzók és a katonai parancsnokság egymással viszálykodtak még és úgy szólva semmit sem tettek a közös veszély elfojtására.

Gróf Gyulai Ferencz, császári tábornok, a gyásznapi közvetlen benyomása alatt következőleg írt Hadik grófhhoz, a hadi tanács elnökéhez: «Mint hű alattvalója a császárnak, kötelességének tartja elmondani, a mit a parasztlázadásról tud. Kitérősekor nem volt Lunkán (zarándmegyei jöszágán, melyet a fölkelők elpusztítottak), hanem Dédácson, Déva mellett. Az egésznek okozója gyanánt egy Horre nevű embert emlitenek, ki czélja elérésére a hidak alatt össze szokott jönni a paraszttal, kiknek Mesztákont, egy hegyen épült templomot, nem messze Brádtól, jelölt ki gyűlöhelyül. Ez a rendelet futó tűz gyorsaságával ment egyik helyről a másikra, úgy, hogy a kijelölt napon roppant parasztesoport gyűlt össze a helyen, hol aztán az a gazember egy (tudja Isten honnan szerzett) nála levő aranyos betűvel írt patenst és aranykeresztet mutatott a népnek és kérdezte, hisznek-e azon jelnek? és a mint egyhangúan igennel válaszoltak, gonoszul megesküdték, hogy kiáltják az egész nemességet. Nem lehet leírni, mily véghetetlen kegyetlenségeket visznek véghez ezek a pórok; körüljárnak mint az ordító oroszok, mondhatatlan gyilkos tettekkel dühöngenek a mestemberek ellen, nem kimélik a

magzatot sem az anya méhében,*) elégetik a nemesi lakokat s falvakat és Zarándmegyében már föl is gyújtották Brádot, Kristyort és Ribiczét, hol a legtöbb nemes lakott, úgy, hogy e helyekről alig menekült meg három. Ez még nem elégítette őket és minthogy Zarándmegyében nem találtak több nemesi lakot, azonnal átjöttek a Maroson Hunyadba, a hol már úgy szólva egy lélekzetben elégették Branyicskát, M.-Németit, Solymost és Dédácsot. Félek, ha gyorsan nem vetnek véget, tavasszal, ha nem is az egész országot, de nagyobb részét fölemésztik.»

«Kegyelmes uram! Volt már egyszer alkalmam Genua vidékén tapasztalni, mi a pórlázadás,**) de ez hasonlíthatatlanul borzasztóbb, és azért azt hiszem, tanácsos volna, a latin közmondás szerint járni el: principiis obsta. Már nyáron Vásárhelyre való útazásom alkalmával volt módom megismerni, mily iszonyú gyűlöletet táplálnak a parasztok, csak hogy nem tudtam, hogy e lappangó tűz még őszzsel kitörhet.»***)

November 12-dikén már Bécsben is tudták a «kellemetlen hírt», mint a császár nevezte. Három nappal előbb még tudakozódott József, miért nem halad az erdélyi rendezés. Most gyorsfutár által kellett elrendelni a statáriumot a lázítók ellen. Azt beszéltek, hogy a császár eleinte túlzóknak hitte a beérkező híreket.†) A magyarok koholhatják, hogy üdvös reformjainak elhagyására bírják. A hadi tanács mégis utasította az erdélyi commandantst, hogy mindenben egyetértőleg járjon el a kormányzóval. A rémület annál nagyobb volt, mert már 13-dikán megérkezett Krassómegye kérelme, melyben katonaságot kér a forrongó nép féken tartására. Valóban általános volt a mozgalom, mert a megye folyamodása november 3-án kelt.††) A temesvári biztos pedig jelentette, hogy a nép az erdélyi híreken nagyon megörült és kívánta, hogy úgy legyen mindenütt.

Preiss tábornok legegyszerűbben úgy vélt eljárni, ha nem tesz semmit. Ki kell mondanunk, mert csakis ez magya-

*) Ez is tény, nem csak phrasis.

**) 1746-ban, az osztrák sereg ellen.

***) N.-Szeben, november 12-dikén, német nyelven.

†) A velencei követ jelentése, a bécsi levéltárban.

††) Kancz. lev. 13,279—80—81.

rázza meg a később történendőket, hogy a fölkelés első két hetében a megtámadt magyarság egészen magára volt hagyatva és nélkülözte a törvényes hatalom oltalmát. A katonaság úgy volt utasítva, «hogy a míg parancs nincs a bellicumtól, kirukkolnak ugyan, de tüzet nem adnak». Nem kellett-e ez eljárásnak katonákban, magyarokban és oláhokban egyaránt azt a hitet kelteni, hogy Hóra igazat mond és csakugyan a császár megbízásából dul?

Déva ostrománál, november 6-dikán, vették észre a katonaság ez eljárását. Másnap a várból kicsapó magyarság legyőzte az oláhokat és közülök 44 foglyot 24 óra múlva rögtönbiróság útján kivégeztetett. A törvényes forma meg volt szegve, de midőn látták a megrémült menekültek, hogy a rendes hatóság nem segít vagy nem akar segíteni, visszanyerte természetből való önvédelmi jogát. Vajon vártak-e ir rablók által megtámadott angol gyarmatok, vagy indiánusok által megtámadt farmerek, míg rendes katonaság érkezik? Az oláh támadás pedig se emberségesebb, se jogosabb nem volt azokénál.

Midőn a fölkelők látták, mily könnyen özönlik el a nyílt helyeket, már nem csak a magyarokat üldöztek, hanem a kincstár birtokait és a katonákat sem kímélték. Abrudbányát és Verespatakot már november 7-dikén fölprédálták. Itt is kitűnt a fölkelés vallásos színezete. Kihirdették mint Isten és a császár parancsolatát: «hogy a ki disunita religiora nem áll, és oláh köntösben nem jár, vagy nyársba lúzzák, vagy fejét vegyék».*) A bányavárosok és kincseik kényére állottak a lázadóknak. És mégis Schultz alezredes meg november 21-dikén is alkudozik Hórával, mint valami rendes hadviselő féllal.

Ha a császár nem engedte a nemeseknek tekintélyének csorbítását, úgy másrészt az oláh nép zavargását sem volt hajlandó eltűrni. Terve az lett volna, lehető gyorsan elfojtani a lázadást, de lehető kevés vérontással. Hadik gróf ki is dolgozott egy egész pontos hadi tervet, mely szerint Preiss, ha, mint jelentve volt, 4-dikén értesült a forradalomról, már 13-dikán, legkésőbb 18-dikán véget vethetett volna annak a rendelkezésére álló eszközökkel. Ez az egy okirat is elég bizonyítás azok ellen, kik a katonai kormányt vagy épen a csá-

*) Szilágyi i. m. 78. 1.

szárt conniventiával vádolnák. Elgondolhatjuk tehát, minő meglepetést keltett a lázadás tovább terjedésének híre, melyet november 14-én már «nemzeti és vallásos ügynek» nevezett a kormányzék. A császár intenióinak ép oly kevéssé felelt meg a semmittevő Preiss, mint az önkénytesen eljáró dévai magyarság. A katonai parancsnokot, kit méltán terhel az a vád, hogy miatta folyt annyi ártatlan vér, november 20-dikán «magas kora és betegessége miatt» nyugalomba helyezte, s helyette a velencei Fabris tábornokot nevezte ki Erdély commandansává. Az utóbbiakról a főkancellárhoz november 22-én intézett kéziratában mint merész önkénykedőkről ír, kik törvénytelenül ítélnék halálra. Pedig az oláhok ellen csak kegyelem visz célhoz.*)

Valóban kegyelem hirdetésben és alkudozásban nem volt hiány. Schultz alezredes két ízben szólította föl fegyver letételére a lázongókat. Molnár szemorvos, ki oláh volt, hasonló megbízatásban küldetett hozzájuk a kormányzó által. A görög nem egyesült püspök is fölszólította őket a fegyver lerakására. A legmegbízhatóbb forrásokból tudhatták már meg a félrevezetett emberek, hogy a császár nem helyesli szándékukat. Meg is ígérték minden alkalommal a meghódolást és József is minden perczen várta annak a hírét, hogy a rend teljesen helyre állott.

Elérkeztünk azon pontig, melyen világosan kitűnik, hogy a Hóra-fölkelés más is volt, mint a császár iránti túlzott loyaltitásból származó, a magyarok elnyomása ellen irányzott, a katonaság által dédelgetett pór-fölkelés. Többet mint amnesziát és úrbéri helyzetök javítását csak nem várhattak. Ez meg volt ígérve, de Hóra mind nagyobb követelésekkel lépett föl. Tulajdonképp akkor lép föl támadóan a sereg ellen, midőn már várták, hogy leteszi a fegyvert. November 29-dikén szállotta meg a Maros melletti Ilyét, Bethlen Gábor születése helyét. Serege nyíltan szembe száll a császári katonákkal. Akkor kezdik hirdetni, hogy ő fejedelem vagy épen Dacia királya. Kolozsvárt erősítette a polgárság, Szatmárban, Biharban, Marmarosban tartották a fölkelés átcsapásáról. A Szamos mellékét bejárták emberei azon fölszólítással, álljanak készen és egyesüljenek vele, «mert jaj lesz a lelkének, a ki mellé nem

*) Kancz. lev. 13,658., 13,710. 1784.

áll».*) Általános pórlázadástól féltek, melyben még a székelyek is részt vennének. El volt terjedve a hír, hogy a külső, saját vallásukon való hatalmaktól várnak segílyt. Havasalföldről pedig hány rabló gyűl még hozzájuk! A magyar nemesség csak gyors insurrectioban látta menekülését. Mint József császár felig gúnyosan mondja, még Pozsonyban is féltek, nem csak asszonyok, hanem férfiak is. Be látszott következni az, minek veszélyét a császár kegyelem és halogatás által akarta elhárítani: az általános vallás-, nemzetiségi és osztályháború.

Kik voltak azon férfiak, kik megrettegették a magyar nemességet? Hóra és társai: Kloska és Krizsán, a műveltség legalacsonyabb fokán álló pórok és pásztorok. A megyék szerint egy bizonyos Szalisz, egy idegen tiszt vezette volna a pór hadat, de annak jelenléte nem bizonyítható be, és az egész vezetés nem mutat semmi magasabb belátást. Ha nem csalódunk, a mozgalom vezéreit személyes veszélyök, melynek mint népok szószólói ki voltak téve, ragadta fölkelésre. Bizonyos titkos ösztön vagy remény hitette el velök tán csak úgy, mint követőikkel, hogy szándékuk nem bűn a császár szemében. A számos rabló és desertor kész segítségnek kínálkozott. A katonaság tétovázása tán minden reményökön fölül emelte tekintélyöket. És midőn már meggyőződtek arról, hogy a császár bűnösöknek tartja őket, nem hagyhatták abba vállalatukat. A kegyelem nem terjedt ki a vezetőkre, sem a szökött katonákra. Nekik és a rablók azon részének, mely elszökött a zászló alól, mint lázadóknak kellett tovább élni, ha nem akarták tetteik méltó büntetését elszenvedni. Innen van, hogy mihelyt a katonák komolyan hozzáláttak a dologhoz, az egész nagy csapat szétbomlott és csak kevesen mentek a hegyek közé. Hóra csapatja soha sem volt harc képes állapotban. Még midőn legjobban tartottak is tőle, november 7-dikén, azt írja róluk Forray Endre, aradmegyei alispán, hogy kevés köztök a puskás, csak vas villa és nagy bot a fegyverök. Csak a meglepésnek és nagy számuknak köszönték rövid hatalmukat.

A katonaság csakhamar komolyabban látott a dologhoz. József császár még egész novemberen át bizonyos rokonszenvet tanusít az oláhok iránt; a Jankovicsnak november 27-én adott utasításban szinte védi őket, «mert ha nagyon is kínoz-

*) Investigatio, jan. 16., 17. Hadik iratai közt.

zák az emberiséget, és nagyon is megfeszítik az ívet, bizonyára elpattan», még december 3-diki levelében testvérehez, Leopoldhoz, is körülbelül egyenlően nyilatkozik a támadó oláhokról és a magokat védő magyarokról. Hanem ez idő óta nem ismer tétovázást. Belátja, hogy szükséges a verontás és elismeri, hogy Schultz elrontott mindent. E szembetünő változás abban leli okát, hogy már nem csak a földesurak, hanem minden kormány ellen intézettnek látta a pórlázadást. Bizonyára nagy része volt abban Hadik következő előterjesztésének is, melyet az ősz katona a menekülő magyar nemesek hozzá intézett folyamodásának hatása alatt írt:

«Nem mulaszthatom el, hogy a hunyadmegyei nemesség jelentését a fölkelt oláhok kegyetlen eljárásáról, azon nagy veszélyről, mely meg mindig fenyegeti az országot és felséged érdekeit és e zabolátlan nemzet esküszegéséről, mely mai postával ért hozzám (bár ez, mint magok is bevallják, nem illett), fölséged színe elé ne terjeszszem eredetiben és fordításban.»

«E durva nemzet nagy száma Erdélyben a véghez vitt féktelen kegyetlenségek és határtalan követeléseik, továbbá a szomszéd Moldvára és Havasalföldre gyakorolt inger (hol rabló csapatokban nincs hiány), mind azt az alapos aggodalmat keltik, hogy ha a tüzet most gyökeresen nem fojtják el, tavasszal borzasztó és országpusztító vész támad a parázsból, mit a hely természete nagyon elősegít.»*)

E nagy tűz elfojtására elég volt tizennyolcz század katonaság. Az oláhok lerakták a fegyvert. Hórát és Kloskát oláhok fogták el és adták át Kray alezredesnek (december 27-dikén). Midőn bujdokoltak, annyira uralkodtak még nemzetök közvéleményén, hogy a pópák úti költséget gyűjtöttek részökre mindenfelé. Józsefnek mégis engedni kellett elveiből: a lázadás főczinkosait Gyula-Fehérvárott kerékbe törték.

Nem volt nehéz a lázadás elnyomása: a fő nehézség, mint azt Leopold nagyherczeg kifejezte, az volt, az ilyen kitörés után hogyan állhat helyre újra jobb viszony úr és paraszt között. József császár magaviselete e fölkelés elején nem volt se teljesen igazságos, se politikailag helyes. A conscrip-tióba merülve, csak a magyarok ellen akarta érvényesíteni

*) 1784 december 2-dikán, Hadik iratai közt.

hatalmát. Hanem mihelyt a rend helyre állott és semmi mellékgondolat nem zavarta eszét és szívét, valóban kereste és szerintünk meg is találta a gyökeres kibeküléshez vezető utat. Az oláhokat legyőzte, de azt sem akarta, hogy a magyarok boszút álljanak. Állami hatalmat mutatott, az egyes nemzeti-ségi indulatoknál erősebbet. Végleges megoldást, mint azt annyiszor kifejezte, az úrbér szabályozásától és az oláh nép jobb nevelésétől várt.

Az oláh fölkelés nagy tanulság volt a magyar nemzetre nézve. Rikító színben mutatta előtte egy szabadalmon alapuló nemzet veszélyét. De a császár is tanult belőle. A socialis forradalmat volt alkalma közelről megismerni. Azontúl elejét akarta venni humanus intézkedések által, de többé könnyen félremagyarázható rendszabályok által nem segítette elő kiterését.

MARZALI HENRIK.

A TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET ELLENKEZÉSE.

Ezelőtt negyven évvel történt, hogy az angol képírónál, Haydonnál, egy vacsora végén Keats angol költő poharat emelt, következő áldomásra híva föl társait: «Átkozott legyen Newton emlékezete!» Az étkező társak elbámultak és Wordsworth, mielőtt innék, magyarázatot kért. Keats így felelt: «Mert tönkre tette a szívárvány poesisét, midőn azt a prizma által megmagyarázta!» Így aztán ittak Newton becstelenségére. De hát a dolgok költőisége csakugyan semmivé tétetett az által, hogy a tudomány megismertette őket? A poesis általán véve hasonló volna ama lenge és sokszínű szalaghoz, mely az ég és föld közt lebeg, ama világosság által hímzett tünémenyhez, melyet a régiek istenítettek és a melyet Newton lerántott föntségéből, egészen földi és mertani jelenségnek mutatván be? Már a XVII. században mondá Pascal, hogy a költő munkája épen az, mi a hímzőé. Ezt a meghatározást, mely már úgy is eléggé megalacsonyító, még olyanabbá teszi Montesquieu, midőn így szól: «A költőnek az a dolga, hogy az észet és az embernek saját természetes mivoltát kellemekkel burkolja be, mint valaha elhalmozták, eltemették a nököt ékes földiszítéssel». E beszéd Voltairenek úgy tünt föl, mint a poesis fönsege megsértése, mások nem tulajdonítottak neki semmi nagyobb fontosságot, mint bármely nagyot mondó ötletnek. Ma, meglehet, sok tudós és gondolkozó az igazság hű kifejezésének tekintti ugyanazt. A XVI., XVII. századokban a poesisnek híve volt a tisztas közönség nagyobb része; ma már csak a kisebbség lesz idestova barátja. A mi időnkön a tudomány vesz erőt; mindnyájan annak hódolunk lelkünk mélyén, a nélkül, hogy tudnók hogyan és miért s nem állhatjuk meg, hogy a poesis iránt némi kicsinylést egyszer máskor

ri ne mutatnánk. Spencer Herbert a tudományt Hamupipőkéhez hasonlítja, mely sokáig a hamuban megalázva ült, míg ragyzó testvérei magasan ragyogtak a világ láttára: ma az előbb megvetésben élt Hamupipőke boszút áll; «nemsokára a tudomány fog a legjelesebbnek, legszebbnek kikiáltatni s fejlelmileg uralkodni». Renan pedig úgy vélekedik: «Lesz idő, mikor a nagy művész avúlt valamive lesz s csaknem hasznavehetetlen; ellenben a tudós mindig többre s többre fog nézteni». Egy helyen ki is fejezi sajnálkozását, hogy ő maga is tudomány emberévé nem lett, a helyett, hogy a mint most van, csak tudomány kedvelője. Ki tudja, vajon Goethe, ha ma újra születnék, nem a természettudományoknak szentelné-e magát egészen, vajon Voltaire nem adná-e magát most inkább a matematikára, melyhez némi képességet úgyis tanúsított, vajon Shakespeare, a nagy lélekbuvár, a kinek igazi tudományos hajlama volt, hatalmas képzelődésétől elburkolva, nem mellőzné-e el az emberiség drámáit a nagy külvilág drámái mellett? Darwin ősapja tehetsége egy részét arra fordította, hogy hitvány költeményeket írt; unokája ha pár évvel előbb született volna, hihetően ugyanazt teszi: mily szerencse, hogy korának fiává lett, a helyett, hogy a kertről írt volna verseket, a természetes kiválasztás tudományos epopeájával gazdagította a világot. A költemények elhálnak a nyelvekkel együtt, a költők, mint magok is sejtik, csak rövid életet ígérhetnek szerelmi dalaiknak, «egy esti tartamot szerelmes szívekben!» a képírók művei elkopnak néhány száz év alatt. Raphaelnek nem marad egyebe, mint puszta neve; a szobrok, emlékek porba szállanak: csak egyedül az eszme marad meg, oly ember, ki egy eszmét adott az emberiség összes kincstárához, addig élhet, míg maga a világ. Lehetséges; de vajon azt kell-e hát hinnünk, hogy a képzelődés és az érzelem oly tartós életűek, mint az eszme, hogy utoljára a művészet átengedi helyét a tudományoknak? Fontos kérdés, mert voltaképen az emberi elme rendeltetésével, az elmének jövőbeli átváltozásaiival érintkezik.

I.

Azok a tudósok, kik azt jósolják, hogy a költés és művészetek fokenként elenyésznek, bizonyos tényekre támasz-

kodnak, melyek némely részét a physiologiából és történelemből, más részét a lélektanból veszik. Vizsgáljuk meg ezeket s elsöben is azokat, melyeket a természeti tudományokból, történelmiekből vesznek a felöl, hogy mily környezetekben élhetnek meg a művészetek.

Hogy a művészet teljes kifejlődésre juthasson, múlhatatlanul szükséges, hogy a művész körében s magában a művészen a szépségnek az az imádása legyen meg, melyre a régi görögök adtak példát. A görögök — mondja gyakran Taine — a forma tisztasága, a tagok összevágó arányossága, a testi leplezetlen szépség iránt szenvedélyes szeretettel viseltettek; a szépségnek valami szentségét ismerték; Sophokles midön ifjúkorában Görögország Salamisnál győzelmes istenei tiszteletére hymnust akar énekelni, leveté az oltár előtt ruháit. A szépségnek ez az imádása megtalálható a Renaissance idejében is, a művészetek újra éledésének nagy időszakában az olasz földön: a művészek ekkori nemzedékét egy tagja a testnek, egy izom, egy váll-lapaczka is elragadta. De a mi időnknek nem eszményei többé: a testi erő s testi szépség. Különbén is tudjuk, hogy a szép formákkal, ékességekkel, öltönydiszítésekkel való kizárólagos foglalkozás az ősi egyszerűségű népek tulajdona; erröl ismerni meg öket. Az újabbkori népek közül is, a melyek legkevésbbé művelődtek el, azoknál, például az araboknál láthatni, hogy a férfi nembeliek erőlködnek nagyon kitünni a nemi tetszelgésben; s ezek is kiválón testi erejük, öltözetök, külső fölékesítgetesök által. A művelődés lassanként megszünteti ezeket a primitiv ösztönöket; pedig Darwin és Spencer szerint ezek voltak a művészetnek legösibb tenyésztői. A mai művelt ember a maga kényelmes pongyola s dísztelen ruházatában jól érzi magát s nem gondol arra, hogy arányos állású s alkotású testtörzse legyen s mozgékony izmai. A nemi tetszelgés, melyet Renan a legbájolóbb művészetnek nevez, megvan s ketségkívvül még sok ideig megmarad a nőknél, de jóformán eltér céljától; ez az volna, hogy tagjaik szépségével tegyenek hatást: és félnek még kezeiket is megmutatni! A nőknek mindenek fölött kellene igyekezniök, hogy tiszta, hibátlan formáikat óvják meg; és ezer meg ezer úton-módon akadályozzák testök egészséges formálódását, vérök keringését. Ekképen nemcsak a szépség ókori cultusa, hanem némely physiologiai jelenségekböl következtetve, még maga a szépség vagy

szép is hanyatlásnak indúlt; annyira, hogy ez által maga a művészetnek tárgya is mintegy elenyészni kezd. Vagy Renan szerint «a tudomány följutásával csaknem teljesen el fog tűnni a szépség is».

Valahol a statisztikusok azt mondják ki, hogy a természet kibebbedik, a gyöngélkedések, betegek szaporodnak. Az emberi test oly eszköz, melytől azt követeljük, hogy minden egyéb fölött azt a különös munkát teljesítse pontosan, a melyre a munkafelosztás mindinkább érvényesülő elve szerint alkalmazzuk; azt, hogy ez által elferdül, nem igen veszünk tekintetbe; az iparos munkálkodása, a nagy műtermekbeli élet, a hivatalviselőnek az ügyszobabeli asztal fölött görnyedezése, a társalgó termék, melyekben a nagyvilági hölgy költi el azt a kevés erőt, melyet neki meghagyott a rajta uralkodó vérszegénység: az újkori élet e szolgálatai vagy élvezetei okozzák aztán a faj physikai alászállását és a formák elferdülését. Ide járul az is, hogy a tudomány meg azon erőlködik, hogy a gyöngék, erőtlenek megmaradjanak, ekkép a hasonlót szaporítsák; az újonczozás az erősebbeket elviszi, a gyöngéket hagyja otthon; idejárul a városok elnépesedése, mely miatt kimerülnek, elsorvadnak a nemzedékek: mindezekből beláthatni, hogy valami visszás fejlődés jő létre, mely erőtlenséget és rútságot eszközöl. A kiválón tevékeny, mind inkább tevékenynyé leendő szerve életünknek az agy: ez magához vonja, magában összecsoportosítja a lét minden erőit, működését. Az anthropológok szerint a művelődött nemzetbeli ember idegrendszere harmincz százalékkal terjedtebb, mint a műveletlen körbelié vagy vadé; a mellett folyvást növekedik az izomrendszer rovasára; ekkép az idegrendszer erősödése mindinkább fogja megerőtleníteni a többi részét a testszervezetnek, azon mértékben, a melyben mégis megfér az élet fönmaradásával és a tenyésztő szervek működésével. Ha csupa idegzet, csupa agy lehetne az ember egész életszervezete, akkor létesülne a Diderot ábrándja, melyet *D'Alembert álma* cím alatt kifejezett.

De ezek az elmékedések szükségkép merészek; az emberiség jövője nem így áll. Ez ellen első felelet az, hogy oly csupa idegzetből álló és abból élő emberi való lehetetlen, phisikailag képtelen; az olyan formává vált faj elenyésznek, helyébe más állana, melynek tehetségei jobban vannak egyen-

sulyozva. E mellett ha a jövőben az emberi agynak oly csodás kifejlést tulajdonítunk, észszerűen föl kell tennünk azt is, hogy annyi értelme lesz neki, hogy időről időre észrevegye azt a hanyatlást, mely a test szerkezetét fenyegeti. A mai időkben tapasztalható szertelenség, aránytalanság onnét ered, hogy a tudomány, mely ma az oktatásnak nyakára nőtt, még nem rendezte gyakorlatban az oktatás rendszerét, terjedelmét; de azért a tudománynak tulajdona marad az, hogy meggyógyítja a maga által okozott sebeket. Meg is teheti ezt az oktatás helyesebb rendezése, az egészség-gondozás és gymnastika hatásának egyesítése, egy szóval azoknak a törvényeknek módszeresebb alkalmazása által, melyek a test szervei összehangzó kiformalódását szabályozzák. De ha a legrosszabbnak lehetőségét engedjük is meg, még akkor is veszélyeztetve lehetne a szépnek jövője, tehát a művészet ügye, mint Renan állítja, mint Taine rettegi, a midőn fájlalja az oly büszke és nyugodt tartású női szépségek fogyatkozását, melyek «délcegek mint a szép lovak». Nem hihetjük el. Igaz, hogy a szépség már a művészetek kezdetében úgy mutatkozott, mint valami bámulatra ragadó és vonzó tulajdona a formák állandó tisztaságának, arányosság a tagok és működésök között és a testi erők dúskodása: de az is igaz, hogy a legfelsőbb s valódi költői szépség főképp a kifejezésben és mozgásban nyilatkozik. Újabb időben az ember legfőbb szépségét az arcban látjuk: az arc pedig az idegrendszer, az értelem és az egész szellemiség fejlődése következtében mindinkább kifejezővé lesz. A szervek kölcsönös egymástól függése miatt, ha az idegrendszer folyvást fejleni fog, oly mértékben a mint a testi épség engedi: a jövő századok embere mindig láthatóbban arcán fogja viselni az értelem kisugárzását vagy mint egy helyen mondják: «szemei mélyében a gondolatok végtelenségét». Ekkor, ha az egész test kevésbé erős és szép lenne is mint a Polycletus áthlétáinak, vagy a Rubens testes óriásaié: de a főnek valami felsőbb szépsége idomulna. És ez csekélység volna? S ha a természet szépségét, plasztikai tökélyét vennők is tekintetbe: semmit sem tenne ez a változás; a homlok, mely alatt mintha láthatnók a gondolkozást, a szemek, melyekből a lélek ragyog ki? De az értelem az egész testalkaton kitünhetik. Az egész testalkat kevésbé lenne egyenletesen alkotva, s nem oly alkalmas talán a birkozásra

és pályafutásra: de a nagyobb fokú gondolkodás minden ízen eláradva, elterjedne, mely, úgy látszanék, kiválón szellemi működésre van alakulva s így sajátnemű szépséggel bír. A szépség mintegy értelmiebbé lesz, ha így mondhatjuk, ehhez képest a művészet is. S ha főképp a testtartás, kifejezés a mi élteti az újkori művészetet és poesist, ha a fő és a gondolat már a mi időszakunk műveiben is mindinkább növekedő fontossággal bírnak: ha a mozgás, a gondolat látható jele, fog minden tagot, izmot élővé tenni, mintegy meglelkesíteni, mint például Michel Angelónál, Pugetnél stb., és ez által mintegy átalakítja a művészetet: ez által a művészet elenyészik-e? Inkább azt mondhatnók, a mai tudománytól véve a szót, hogy a régiek a művészetnek csak a statikáját ismerték: az újkori művészetnek maradt fenn a mozgás, kifejezés megismerése által a művészet dynamikája. Követve az emberi szépség evolutiójának előbb haladását, a művészet jó részben a tagoktól főlebb a homlok és agy felé törekszik haladni.

A történelem és physiologia sok tetsző érvet tudnak fölhozni s föltalálni a művészet jövője ellen. Azt mondják: ez és ama művészet tenyészése ilyen és amolyan körülményekhez, társadalmi állapothoz és erkölcsökhöz van kötve. Taine szerint egynemely művészet már is aléltan éldegél és ezeknek «nem igéri a jövő azt a táplálékot, a melyre szükségök van». Renan pedig különösebben így szól: «A szobrászat divatjának vége, mihelyt az emberek megszűnnek felmeztelenül járni. Az epopœának el kell enyészni az egyéni hősiség korával: nincs hősköltemény, a hol ágyúval küzdenek. Minden művészet, a zenét kivéve, a múltnak egy korszakával volt kapcsolatban; még a zene maga is, mely kiválón a XIX. század művészetének tekintetik, egykor bevérgzi fejlődését és elévül.»

Az újabb időkben kivált a szobrászatot tartják leginkább hanyatlónak; még Cousin Victor is azt mondá, a mit Renan, hogy nem állhat fenn újszerű szobrászat a mai újszerű szokásokkal. De ha ez a művészet így elévült volna is: ennek nem a tudomány előhaladása az oka; sőt inkább a régi kor szobrászatát a tudomány elesztette föl és éltette. A régi művészek jártasabbak voltak szakjuk technikájában, mint az újkoriak. A Renaissance idejében a Leonard da Vinci- és Michel-Angelo-félék hatalmasan tudományos lángelmék voltak. Az újkori tudomány nem hogy megölné a szobrászatot,

de inkább megifjítja, új életre költi. Hiszen a művészetre és így a szobrászatra nézve is alig van valami oly becses, mint azok a nyomozások, melyeket Darwin kezdett a belső gerjedések, indulatok külső kifejezése felől. Ruskin mondja: «nem szabad a szobrásznak nem ismerni s művei kifejezéseiben föl nem használni az anatomia részleteinek ismeretét. Csakhogy a mi az anatomusnak czel, az neki eszköz. Az a részletes ismeret rá nézve nem tudnivágyás vagy nyomozódás tárgya, hanem a kifejezés és külső kellem megvalósításának eszköze.» A plastika és a tudomány nem zárják ki egymást. De az erkölcsök változása nem hozta s nem is hozhatja magával a szobrászat elenyészését. Lehetséges, hogy nem alkotja újra a Milo Venusát vagy Praxiteles Hermesét: de bátha a szobrász ezután lesz képes a kőben oly eszméket fejezni ki, oly költői érzéseket, melyeket a görögök bármily tökélyre előhaladtak voltak is a plastikában, sohasem tudtak kifejezni sőt fölfogni sem? Praxitelesnek sohasem volt képzelete Michel Angelónak, ennek a költő-szobrásznak, *Éjéről* vagy *Hajnaláról*, valamint ez a gondolkozó költő-szobrász sohasem tudta volna elkészíteni Praxiteles egyik vagy másik művét. A képírónak még inkább ígérhetni tartósságot és előhaladást. A szín örökké érdekes dolog. Ha Newton vagy más olyan megmagyarázná is a szivárványszínek természetét: azzal soha se meg nem ronthatja azt, se el nem tüntetheti. Hiszen a szín érzése még gyarapodott az ókortól fogva. Tudjuk, hogy a görögöknek nem voltak szabatos kifejezéseik a színek nagy része elnevezésére; és bár nem hihetjük, a mit Magnus H. és némely más physiolog állít, de bizonyos, hogy a különböző színeket nem tudták oly erős érzéssel megkülönböztetni, mint Titian vagy Delacroix. És igaz, hogy az emberiség lassan-lassan jutott el oda, hogy érzékeny legyen az árnyeklatok iránt s megjelölje a világosság külső játékait. Ez úton tovább haladhat a művészet; nyitva van előtte, messze elvezeti.

Kimerithetetlen a hang nyilatkozásainak sokfélesége is. Renan, mint láttuk, azt mondja, hogy a zene, mely csak két-három század óta él, nem sokára bevégzett dologgá lesz. Ez olyanforma, mintha azt mondanók, hogy a képírás bevégződött, berekesztődött Apellesszel és Protogenesszel. Azt is állították, hogy a költés is kimerült s befejeződött, úgy 1840 körül. De az ének-hangzatban kifejeződő eszme (idéé mélo-

dique) mindig az ember értelmi és szellemi bizonyos állapotának felel meg; ez századról századra változni fog és újabb meg újabb előlépéseket teszen az emberrel együtt. Némely zenészek, például Chopin, Schumann, Berlioz a mi időnk saját érzéseit fejezték ki s az idegrendszer oly állapotának felelnek meg, melyről Hændel, Bach, Haydn képzetet sem tudtak volna magoknak alkotni. A zeneszet Spencer Herbert szerint azon hangaccentusból fejlődik ki, melyet az emberi hang fölvesz, midőn a szenvedély hatása alatt áll. A hangnyomás e szenvedély miatti változásai pedig vagy az emberi hang ily természetes modulálásai mindinkább finomulnak ahhoz képest a mint az idegrendszer kényessége, érinthetősége gyarapodik. Hasonlítsuk bár össze egy pórno társalkodó beszédjét egy finom nőével, meglátjuk mennyivel finomabb és többszerű hanglejtései vannak az utóbbinak. A zenei dallamosság, az emberi hangnyomat változatait követvén, mind több árnyéklátokat vehet föl, mint magok a szív érzelmei. Attól sem lehet pedig félni, hogy a zenei hangzatok, hangváltozatok fognak kimerülni, tehát kifogyni: csak gondoljunk a matematikai combinatiók törvényeire, az elemek csatlakozásának végtelen sokféleségeire; a rhythmus vagy hangesés és a mozgás segítségével a dallam szünetlenül váltakozik; más részről a harmóniának kifogyhatatlan forrása, és segédeszközei vannak. Az angol műbíráló, lord Mount Edgaumbe, egy időben megértette Rossinit a műveiben levő oly együttes részletekért, melyekbe eltérő partiek vagyúlnak, karénekeiért, kettőseiért, melyek a régi jó idők magándalai helyét foglalták el; hibáztatja a mély tenor szerepeknek a dalművekbe hozását, a dalmthémák sokasítását, holott még akkor és azelőtt a zeneszerzők egyetlenegy ily thémával és annak változataival megelégedtek. Egy szóval a tekintélyes bíráló ízlése szerint Rossini zeneje sokkal bonyolódottabb mintsem érthető volna. És mégis mindenki tudja, hogy ez ma nekünk egészen könnyen érthető és aránylag nem bonyolult sem harmoniájára sem rhythmusára nézve. Ma már nem bírunk megelégedni egyszerű dallammal és annak egyszerű kíséretével, talán néhány század alatt a melódiák oly összefűzését szükségeljük, mint a milyeket Beethoven symphoniáiban, Wagner szép részleteiben találni. Akárhogyau is, annyi igaz, hogy a zene inkább kifejlésben van, mint föloszlásban.

A poesisre nézve Strauss azt mondja, hogy az fog lenni, a zenével csatlakozva, a jövő vallása. Renan ellenben kétségbe hozza a költés életrealitását. Okoskodását arra alapítja, hogy a görög poesis elhalt, az epopœa elhalt, a tragédiának vége. A tudomány föltalálva a löport, az ágyúkat, a gyújtótűs puskát megfosztott bennünket örökre a jövő Homérektől, Virgilektől stb. Lehető; de születtek és születhetnek másféle lángelmék, kik nem a régiék formájára esnek, kiket a régiék mértékével nem mérhetünk. S nem tudni melyik rendbeliek lesznek különbek. Ha Shakespeare és Virgil közt kellene választani: megakadnánk. A mi időnkben a classikai hősköltés helyét a lyra foglalta el: vajon van-e benne kárunk? kell-e rajta nagyon búsulnunk? A classikai epopœa nem lehetett meg a csodás nélkül; a csodás utoljára is csak némi lehetetlenség, képtelenség: képzelhető-e még æsthetikai szempontból is, hogy az ily epopœa foglalná magában a legfelsőbb nemű szépséget? De e mellett ma is és a költészet törvényei daczára is van a mi időnknek olyan alkotása, mely fölér az epopœával; például a *Századok legendája*. A görög tragédia a maga karaival s a dráma folyásába vegyülő mozzanataival, igaz, elenyészett; de csak az enyészett el belölk, mi bennök meg egyezésszerű (conventionalis) volt. Már a XVII. század tragédiája is elévült; a romantikus drámák «tirádái» hasonlóul: de a poesis formáinak folytonos elavulásából, divatból kimenéséből nem hozhatja azt ki a történelem tanulója, a mit Renan beszél, hogy maga a költés avul el. Azt is hiába mondja Taine, hogy a régi déli nyelvek, mint természettel színezettek, érzéki jelentésű szók virágaival gazdagok, igen természetesen születtek a költöket és képírókat; ellenben az új idők elvont nyelvei magok nem ösztönzik a művészt, hanem az archæologia (régiségek) tanulására szorítkoztatják. Erre azt feleljük, hogy az igazi színezők, coloristák nem a régiék voltak, hanem a maiak. Nézze meg csak Taine a saját stílját, hasonlitsa össze Isokrates stíljával, mondja meg: nem találja-e a magát ehhez képest eléggé «színesnek, ragyogónak» s a francia nyelvet e tekintetben hiányosnak találja-e? De egyébiránt a virágos stílt, melyre a déli nyelveket alkalmasabbnak vélik, nem kell összezavarni a költői stíllal. Az igazi színezés nem azon képektől van, melyek készen találhatók a nyelvben, melyek már el is hervadtak vagy megkopottak a használattól; hiszen

az afféle inkább akadály, mint segítség; hanem a virágos stilt az új és kifejező képek tényezik, melyeket a költő leg-egyszerűbb szavakkal is elenk állít és megalkot.

Egy szóval a történelem kimutatja, hogy a művészet változik, hogy e változások megfelelnek az erkölcsök, társadalmi állapot és nyelvek változásainak: de azt nem tudja megbizonyítani, hogy ezek a változások jelenben és jövőben okvetetlenül hanyatlást idéznek elő. Mert mi az előhaladás kiváló jele egy érző valóra nézve? Az, hogy új álláspontra jutva, új érzéklésekre s élvezetekre képes, a nélkül, hogy az előbbi kornak szép és nagy tárgyai hatása iránt eltompúlt volna. És épen így van az újkor embere a művészetekkel. Ha a magunk kora és környezete műtermekait kiválón élvezzük is, de tudjuk kedvelni az előbbi idők eszméit és műveit is. Meglehet kiválón kedveljük Musset vagy Hugo Victor, Beethoven, Chopin vagy Berlioz műveit, mert hiszen ezek különösebben vonzanak, ezek a «saját ábránd»-jainkat mondják el nekünk: de mind e mellett is megértjük Racinet, még Boileaut is, sőt gyönyörködünk Haydnban is; pedig kétes, hogy Boileau és Haydn megértették volna-e Hugot vagy Berliozt. Tehat izlésünk nem tompul el egyik felől azért, mert arra az oldalra kevesebb lesz a hatás s más oldalról surlódik vagy művelődik: csak több oldalúakká leszünk. Ekkép egész értelmiségünk is szélesedik; hiszen Goethe mondja: «mint költő polytheista vagyok, mint természetvizsgáló pantheista, mint erkölcsi való deista: minden formára szükségem van, hogy magamat minden oldalról kifejezhessem.» E tekintetben az előhaladás nem leromlás. Új környezetben nem élhet úgy a művészet, mint azelőtt élt: de azért nem hal meg. Egyik kor műremekei a másiké mellett megmaradnak; az újak talán fölebb emelkednek, mint épületek ormai amazokéinál; de el nem nyomhatják, el nem temethetik amazokat, habár előbbi alkotások is.

II.

Ennyit a művészetek külső viszonyairól; most térjünk a belsőkre, melyek fontosabbak. Arról van szó, hogy a tudományos szellem, mely lassankint mindinkább áthatja az em-

beriséget és az agyat nemzedekről nemzedékre idomítja, nem vonja-e le időre a művész eme három lényeges tehetségét: a képzelődést, alkotó ösztönt és érzelmet. Ez úttal a lelektan-tól kell a megfejtést tudakolnunk.

Elsőben is némelyek szerint a tudományos szellem kifejlődése hátráltatja a képzelődést tovább működésében. A tudomány országa következik a legendák, religiók uralmára s ez — Hartman szerint — előidézi a képzelmetlen alantasság uralmát. Rejtélyesség nélkül nincs valódi poesis, mondják a németek, Schelling, Strauss és Wagner után; babonás hit nélkül nincs valódi poesis, teszi hozzá Goethe. S csakugyan úgy látszik, hogy a költői képzelődésnek szüksége van egyfelől némi babonára, régi értelemben véve a superstitio szót, mely megengedi, hogy egynémely dolgot nem észszel, hideg értelemmel fejtsen meg, másfelől némi tudatlanságra, felhomályra, mely engedi, hogy a képzelődés szabadabban játsszék a dolgokkal. Mi van költőietlenebb, mint egy nagy, hosszan fehérlő országút, melynek nincsenek zugai és fordulóí, hova a nap egyenest süt le, holott ellenben a bokrok és bozótok, árnyékos szegletek, minden olyan helyrész, melyet egy tekintetre be nem látni, minden a mi tőlünk rejtetik és elburkolózzik valami mesés költői értékkel bir. A nagy síkok hiánya éppen az, hogy tőlünk semmit el nem rejtenek, pedig nem szeretjük az egyenes vonalt, mert annak első látásra végeig jutunk. Az est kimondhatatlan báját az okozza, hogy a dolgokat csak felig látjuk meg. Holdvilágnál, melyet úgy szeretnek megénekelni Beethoven és a németek, a tárgyak átalakulnak, a legismertebb utak poesissel telnek meg, a dolgok, melyeknek körrajzait nem tudjuk tisztán megkülönböztetni, valami andalító szépséget öltenek magokra: az árnyék a dolgok diszitő öltönye. A hold sugarai valamilyen átlátszó és kedvesen vonzó felhőben úszkáltatnak s lebegtetnek mindent: ez a felhő a poesis maga, ez a finom felhő a költő szemében van inkább, mint a valóságban; e felhőn át tekint az egész természetet. Oszlasd el ezt, elűzöd ábrándjait s ezek közt amaz isteni ábrándot, a szépséget! Talán nincs is költés abban a mit látunk, hanem csak abban, a mit látatlanul gyanítunk, álmodunk. A szemérem a szerelem poesise; s ez által hat, a mit elrejt. A költő, ki a természet titkai után eseng, úgy van mint a szerető, ki egy tiszta nő szerelméért könyörög: ő

lenne legcsalódottabb, ha kérése azonnal teljesednék; úgy esik jól, ha ideje marad reményleni, panaszkodni; jobban esik ha inkább találgathatja a szépségeket, mint láthatja; inkább képzelet, mint fölfedezi, inkább eped, mint élvez, inkább étvágya van, mint jóllakása, inkább képzeletbeli, mint valódi gyönyöre. «Keresem az élvezetet, mond Gœthe, és az élvezetben elveszítem a vágyást.» Musset A. kéri az Istent: nyissa meg az ég boltjait, emelje föl a világot elburkoló leplet, mutassa meg magát; vajon ha az ő Istene teljesítette volna ezt: imádta volna-e tovább? Talán a mindenség egész poesise elenyészett volna. Ha az égnek nem volna előttünk rejtélye: miben különböznék a földtől, melyet lábainkkal taposunk? A végtelennek ama kínos áhítása, mely sokak lelkét gyötri, a legnemesebb élvezetet adja nekünk, melyet aligha fölcserélnénk a világ minden tudományáért is. S a tudomány, mondják a mystikus æsthetikusok, rideggé teszi mindazt, a mihez nyúl. Így például midőn az égi testekben lévő folyadék-érzeteket elemezte a mai tudomány: mivé tette ez által az ég e «dicső virágait», a csillagokat, melyeket a régi jó világ isteni halhatatlan valókül tekintett? Renan valahol a keresztyéni szüzsies szemérmességet «bájos kétességnek» nevezi: épen ily értelemben mondhatnók, hogy a természet egész rejtélyes poesise, a művészet egész vallásossága ily kétesség vagy habozás: de vajon nem az ily kétességek teszik-e az élet valódi becsét? A természet csak úgy szép, ha el van leplezve, s talán legjobb volna a művészetet is úgy ábrázolni, mint a szerelmet: bekötött szemekkel. Ha a szép fölfedezte nevét, történetét, titkait: ki tudja, nem fog-e bennünket végkép elhagyni, mint Lohengrin midőn hattyuí elragadják? A tévedésnek megvan a maga saját poesise. «Ne félj, merj csalódní és álmodozni!» mondja Schiller: ez a művészet igazi jelszava. Ily érveket hoznak föl a poesis rejtélyei a művészetbeli rejtélyesség vagy mysticismus mellett. Nézetünk szerint az az ellentét, melyet megállapítíni szeretnének a tudomány és a költői képzelődés között, inkább fölületes, mint mélyen alapos; és a költésnek mindig fönn kell maradnia a tudomány mellett. Arnold Máté azt mondja egy helytt: «a költés mint a tudomány nem egyéb, mint a világi lét magyarázata, de a tudomány fejtegetései soha sem adják meg nekünk a dolgok azon belső értelmét, a melyet a poesis magyarázatai adnak; mert amazok csak

egyetlenegy korlátolt szellemi tehetséghez vannak intézve, nem az egész emberhez, mint emezek: ezért a poesis örökké tartó». A csillagászat bebizonyított tantételei sohasem akadályozhatják meg, hogy a végetlen ég látása bennünk némi homályos okú nyugtalankodást, a tudás kielégítetlen vágyását ne gerjessze föl; a mi az ég költőiségét teszi. . . A tudósok ki akarnak bennünket elégitni, kérdéseinkre meg akarnak felelni; ellenben a költők magokkal a kérdésekkel bájolnak el, és merítnek édes ábrándba; mint a zenész néha a mint meghatott, egy bájoló hangzatnál odahagy, valami saját szerű elámulásba; nem gondolva arra, hogy teljesen megalégtse hallásunkat és lelkünket. Hamlet híres monologja csak egy kérdést tesz föl, a tudománynak megfejthetlent; és a *Contemplations* (Hugo V. lyrai költeményeinek egy része) egy szép darabban a földgömb és emberiség jövőjéről szólván, a vers címeül csupán egy kérdőjelt teszen. Van-e fölfedezés, mely újabb ismeretlenre, rejtélyre ne vezetne, mely ekkép ne kedvezne a képzelődés újabb meg újabb föllendülésének, téresebb működésének? A tudomány, mondja Coleridge, bámuláson kezdődik és bámuláson is végződik; bámulásból ered a költés is, mint a philosophia. Az emberi tudományban mindig lesz sejtelem vagy ötletnek helye, tehát poesisnek is örökké. Sőt az is igaz, hogy maga a rejtélyesnek vagy ismeretlennek szüksége is, melyet az emberi képzelődés érez, ha végeig elemezzük a dolgot, semmi egyéb, mint ismeretre vágyás ál-alakban. És a mit az elébb mondánk a csavargós utak fordulóiról, bokrairól stb. és ezek bájós voltáról: ennek báját is az teszi főképp, hogy az ily helyek minden lépten lehetővé teszik, hogy fölfedezéseket tegyünk, ez által lelkünk kíváncsiságát állandóan éberségben tartják; az effélék poesise sem egyedül attól van, hogy látásunk terét elzárják, hanem inkább attól, hogy mind untalan más-más újabb látástért ígérnek. Hasonlóul ha azt mondhatni, hogy a szerelem a szerelem poesise, még igazabban mondhatni, hogy a szerelem teszi a szemérem poesisét: tehát itt is mint amott a rejtetnek bájossága nem egyéb, mint az átlátás vágyása. És bizonyos, hogy csak a kendőzött hamis szépség olyan, a melynek poesise a tudomány napfényénél elenyészik. A tudomány változtassa bár időről időre néző pontjait, melyekből megszoktuk tekinteni a dolgokat és embereket; bár ekképen a világitásnak újabb meg

újabb hatásait éreztesse, a dolgokat más-más oldalról más-más alakban tüntesse is föl: nem tagadjuk, hogy ez által néha kellemetlenül is érint bennünket; de miért nyugtalanítná ez a költőt? A különböző helyzet és nézőpont daczára mindig lesznek a dolgoknak költőileg tárgyalható, érzést, képzelődést érdeklő tulajdonaik. Megvallom, sokszor irigyeltem a hangya állapotját, melynek látótere oly szűk, hogy ha csak egy lépésre akar is ellátni, egy köre vagy falevéltre kell fölmásznia: ez állatocska oly sok kellemes dolgot láthat meg világosan, a miről nekünk képzetünk sincsen; ennek fővényes út, egy kis gyepes tér, egy kis fakéreg, előttünk ismeretlen költői tárgyakkal van rakva. Ha ez állatocska látótere kiszélesbednék, először tájékozatlannak érné magát; a mi hegyeink és bérceinkkel szemben is fájlalná, hogy elveszté a mozgó fűszál játszi árnyékát. Mi is ha igen magasra emelkedünk, fájlaljuk, hogy elvesztők a részletek poesisét, hogy minden apróság elsiklik, minden azelőtti földemelkedés vagy zug, melybe gondolatunk belemélyedett volt, elsimúlt, minden kanyarodás, mely kívánságunkat fokozá, kiegyenesült; mindabból, a mi volt, semmi sem maradt, legalább első tekintetre, csak egy nagy egységes látvány, csupasz, változatlan, árnyéktalan, e fölött egy szinte tompító hatású világosság: és mily rengeteg terjedtség! A tekintet tévedezik; végtelen a környezet a látásnak, melyhez hozzá kell idomúlni, nagyobbodni a szívnek magának is. És az így megvilágosított térségen túl mily végtelen sokféle perspectiva, mely túl a látás körén ismét árnyékban vesz el! mily inkább-inkább növekedő szüksége a szemlélésnek, tudásnak, cselekvésnek!

E mellett van egy olyan rejtély, melynek homályát a tudomány soha el nem oszlatja, mely mindig tárgyaúl fog szolgálni a költésnek: ez a metaphysika rejtélye, a lélek legmagasabb kérdései. A nélkül is, hogy a vallások és theologiai rendszerek homályosabbá tegyék, örökkévaló marad az a titokszerűség, mely a dolgok lényegét beburkolja. A tudós, ha ide érkezik, nem tehet mást mint a mit Bernard Claude mond: «engedi magát a tudatlanság föllengésében, az ismeretlen kérdések szeleitől ringattatni». A tudomány elháríthatja s ezt a költés nem fogja fájlalni, a vallásra mesterségesen halmozott rejtélyes burkokat, mert néha beburkolták még a tisztán tudományos tüneményeket és nem vallásos tanokat is,

de a tudomány sohasem fogja lerombolni a metaphysikai rejtélyt, mely nemcsak az ismeretlennek, hanem az ismerhetetlennek lényegét fedi. Ez a rejtély maga fönn fogja tartani a művészet számára az egyszerű és tiszta szépen túl a fölségesnek érzését.

Az a homályosság, mely a művészet némely munkáinak rejtélyesen vonzó jellemet ad, két különböző okból ered: néha a gondolat ingatagságából, mint Gœthénél, Schillernél, Byronnál néha, másszor a gondolat mélységétől, mi gyakran ugyanazoknál fordul elő. Első esetben az ingatagság fogyatkozás, gyöngeség jele s nem alkotója nagyobb értékű műnek; második esetben a mélység, bár első tekintetre homályos látást enged, utóbb messze kilátást nyit föl oly igazságokra, melyeket a tudomány egykoron fölfedez. A poesis maga sem egyéb, némileg, mint ösztönszerű, öntudatlan tudomány. Az igazi művészet nem üres és a való életre nézve terméketlen ábrándokból áll; a költők magasztos gondolatai mindig vonatkoznak a jelenre s jövőre, sőt azoknak nyitányai; ha olyan pusztá utopiák volnának, melyek a való élettől teljesen idegenek, nem érdekelnének bennünket. Nem üres képzelet volt az, a miről Sophocles énekel egy helyen: «az az igazság, mely addig terjed, meddig az égnek boltozata». Ezt keressük maig; ezzel akarjuk körülvenni az élők földét. A tudományos munkásság szünetelésének korszakaiban, melyeket az indusok, görögök s a renaissance történeteiben találunk, a költőknél találni a jövő időszaok eszméit, a gondolatok első határozatlan de termékeny kifejezéseit, melyek utóbb teljes világításban ragyognak előnkbe. A költő azt mondhatja magáról, a mit Heraclitus, a költői elméjű philosoph: «olyan vagyok mint a sibylla nők, ihletéssel szólok s századokon áthangoztatom az isteni igazságokat». Valóban Heraclitus vagy Parmenides némely szavai, mint Michel Angelo némely szobrai, Beethoven némely symphoniái összefoglalva adják az eszméket, melyeket utóbb az idő kifejt és eme jós lélekkel előre jelezett eszmékben van a nagy hatalmok. Ily esetben a költő vagy művész műveinek homályát az a roppant látótér okozza, melyet előttünk fölnyit; úgy van velök a dolog, mint mikor a magas hegyek fölött feketének látszik az ég, csak azért, mert végetlen térről ránk vetik a nap világító sugarait.

De valamint a rejtélyességet és tudatlanságot, úgy nem

tartjuk szükségesnek a költői képzelődés erélyéhez a babonáságot sem. Nem tartjuk azt, a mit Goethe, az a nagy babonás, ki úgy hitt az előjelekben s ki a waterlooi vészt Napoleon egy arczképének földre eséséből jósolta meg s ki a mellett ezt mondta: «a babonáság a poesis élete». Mert igaz, hogy kezdetben a vallásos mythusokban sajátlagos poesis foglaltatott; de azért ezek a mythusok nem voltak egyebek, mint a metaphysika kérdései magyarázásának kezdetleges kísérletei. Hiszen a babonáság nem egyebet tesz, hanem hogy a dolgok magyarázását a bennök vagy mögöttük lévő, emberhez hasonló való akaratában keresik. Semmi egyéb hanem mint Comte A. meghatározza, egy neme a fetis-imádásnak (élet nélkül való dolgok istenítésének), mely sajátja a theologiai és költői korszaknak, ellentétben a metaphysikai és tudományos korszakkal. Az állatok nem babonások, mert nem keresik a dolgok okát; az ember ellenben meg akarja érteni, magyarázni az érzékelt tüneteményeket, ekkepen mintegy rájuk ruházta át a maga tulajdonait: erejét s cselekvése módját; a világ ily első megismerésének, az ismeret rendszerezésének meg volt a maga nagyszerűsége még tudományos tekintetben is, meg volt a költőisége is. De az ó-idők mythusait nem lehet többé komolyan venni a tudomány korszakában. Ekképen méltó-e sajnálni elenyésztöket a művészetre nézve? Igen, azt felelik, mert költőiebb dolog volt a kül dolgok megértésére magunkhoz hasonló akaratú lényeket képzelni beléjük, mintsem a tudomány szigorú törvényeinek adni őket alá: egy törvény nem ér föl egy Istennel . . . Erre megjegyezzük, elsőben, hogy a törvényekben is van valami az isteni tulajdonságokból, jelesen az, a mi fő, hogy végtelen, a törvények egyik a másikba lévén csatolódva, arra ösztönöznek bennünket, hogy az okok lánczolatán nézzünk át, haladjunk föl a legfelsőbb okig, így lelkünk előtt végetlen kilátásokat nyit föl, és annak a ki fontolgatni tud, a legkisebb tárgyban is a végetlent mutatja föl s úgy szólván a végetlent a legközelebbi tüneteményekben is jelenvalóképen láttatja. A mythologia az okok keresésében ki nem elégít, sőt megállít és föl tartóztat, mindennek okát egyszerűen egy isteni akaratban leli s egyebet nem tud adni, mint azt a tanácsot, hogy egy ponton álljunk meg, tovább ne akarjunk menni (*Ἀνάγκη σταῖνα*: Aristotelesnél); ellenben a tudomány minden korlától meg-

szabadítja az emberi elmét és szemtől szembe állítja az istenséggel: a végtelennel. Innen ered a poesis egy új neme, meglehetősen fanyarabb, de mélyebb és tartósabb; az, a melyet Hugó V. az Olympot összezúzó satyrban személyesített meg. Midőn Leibnitz azt a rovat, melyet mikroszkopi vizsgálat végett levett, egy falevéltre visszatevé, mily más szemmel nézte azt és a természetet, mint a régi világ emberei. E párányiságban, mint Pascal a molyban, az egész föld, az egek és világok kis képét szemlélte. A végtelenség rejtezik, mondja Hugo V. a kis virágban, melyet egy gondolkozó szemlél. A végtelenség ez eszméje, mely másképp az isteninek eszméje, főler a classikusok csodájával és az Olympus elkopott díszleteivel. Hugonak, ha valamit, azt vethetni szemére, hogy nagyon is használta verseiben a csodás dolgokat, eme fehér és fekete kisérteteket, látomásokat, őrző angyalokat, titkos hangokat, hurikat s ezek a műveiben nagy szerepet játszanak, bár többé nem hatnak, legfőlebb mosolyunkat idézik elő. De a mellett a költők új nemzedéke s maga Hugo is, az igazi világot akarják a tudomány világánál előtüntetni, nem azt a csinált eszmevilágot, mely a XVIII. század pásztorkölteményeihez hasonlít. Ugyanezt még több joggal mondhatnók a költői új nemzedék egy másik tagjáról; csak hogy ez igen is fellengősen és elmésen ír. Sully-Prudhomme egy *Zenith* című művében így szól: «Saturnus, Jupiter, Venus papjai nincsenek többé, az ősi nagy emberek neveit csillagoknak adta a halandó, melyeket ma méreget, vizsgál». És némi előérzéssel a csillagászat jövődjének, így: «A forgó boltozat alatt, a csillagokat keresgetve, szövi a végetlen Arachnája vásznát, s világról világra járván, követi ama főséges és biztos fonál nyomát».

A mindenségnek a tudomány által leendő átalakulásával a költő nem vesz semmit. Spencer, ki egy időben védte a tudomány költészetét a «görög ódák» költészeté ellen, helyes megjegyzéseket tesz erre nézve. Az ókori ember s a mai tudatlan szemében egy vízcsepp csak egy vízcsepp: de mennyire más egy tudós szemei előtt, ha elgondolja, hogy ha ama vízcsepp elemeit összetartó erők elszabadulhatnának, egy villámlás állana elő. Egy hópehely bámulandóvá lesz az előtt, ki mikroskóppal megvizsgálja annak alkatrészeit, a sok formájú, gyönyörű hójegeczkéket. Egy szikladarab, melyben ré-

teg tarkállik, ama jégtorlásféle átsiklásra emlékeztet, mely egy millió évvel ezelőtt történhetett. Ismereteink növekednek, egymáshoz sorozódnak; e miatt érzékléseink vagy sensátióink mind az eszmék egész csapatjához csatolódva vagy azzal körülvéve jönnek létre: az ismeretek és eszmék ezeket számtalan elágazásaikkal fogják és tartják össze, mint ama kibont-hatatlan indás növények, melyek az őserdőket át meg át futják s az egészet mindenestől befonva átkarolják.

A tudomány hát, saját természete szerint, az isteninek érzésével határos, annak megfelelő érzelmet gerjeszt bennünk; de a mellett a dolgok lényegéről nem előzi meg s nem gátolja véleményünket: sőt megengedi, hogy a bölcselő és a költő a tudománytól nyert biztos tételekről oly hypotesisekben bölcselkedjék a milyekben akar. Ha az ősi pogányság megengedte, hogy a dolgok mögött oly akaratok lételet gyanítsuk, a milyek a mieink, a tudomány is föntartja lényegében ezt a fölfogást. Csak az oktalanul csodást dobja el; de nem taszítja el azt a véleményt, hogy a világban lehet, bár csendesesen s zaj nélkül kerengve oly élet, mint a miénk; lehet talán valami kifejezetlen öntudat is, talán valami homályos vágyás a jobbra, általában valami emberi. Nagyon távol állunk már ma a Descartes-féle gondolattól, mely szerint az egész világban, egyedül az emberi gondolkozást kivéve, minden merő gépiesség. Az újszerű tudomány igazat ad Lafontaine-nak, ki az állatokat védte ama nézet ellen; a mai tudomány, úgy látszik, Darwint, Gœthet és G. Saint-Hilairt követve, hajlandó a régi hindu és görög legendák szerint elfogadni az állatok átalakulásáról való nézetet. Minél tovább haladunk, annál inkább föltaláljuk «az ember és a természet között való eredeti azonságot», melyet homályosan éreznek az első költők, melyről Gœthe azt mondja, hogy méltó tárgya a lángelme foglalkozásának; annál inkább föltaláljuk a költés őskori gazdag kútforrásait. Így találjuk például egy nagyszerű hindu eposban, hol az őt mindenfelől környező erdőnél keres rokonszenvet a szerelemtől részegült Rama, ott akar találni a magáéhoz hasonló szerelmet, midőn így szól: «Nézd e folyondárt édes Sita; mily szerelmesen ölelkezik az erős fatörzszsel, úgy mint te szeliden bocsátod elfáradva karjaidat az én karjaimra». Több van itt mint csupa jelezés vagy hasonlítás; a hindu költő érezte mily azonos a természet min-

den élő valóban; és épen ez azonosság engedi meg az újkori tudósnak mint a régi brahminnak, hogy magát föltaalálja a növényben és állatban, ez gerjeszt szívében végtelen vonzódást és rokoni hajlamot a természet iránt, melyet úgy izgat az életerő és vágyakozás, mint ötet magát. E szerint a régi mythologiában létezett egyetlenegy valódi neme a költésnek meg van ma is. Valmiki képzelődését nem lehangolja, hanem fölizgatja Darwin s mai időben Ovid valami jobbat tudna alkotni, mint mesés *Metamorphosisait*, melyeknek több más-sal együtt az a hibájok, hogy sokkal együgyűbbek, mint különben hideg tartalmuk mellett gondolhatta volna.

III.

De a művészetnek nem csak arra van szüksége, hogy a tudomány meghagyja a költői képzelődésnek a maga uralmát, az eszményi a rejtélyes és ábrándok világát: hanem az is igaz, hogy a művészet nem valósíthatja képzezeit lángelme nélkül, mely nem egyéb mint alkotó ösztön. Akármit mondanak az új műbölcsék, a számítás, a kitartó dolgozás, a módszer, a jóakarát nem hoznak létre jeles művet. Az erkölcsi tettekben az akarat legfőbb — mint Schopenhauer mondja — : művészetben kivált költésben épen nem ér ez semmit. Maga az okoskodás is, ha a mű conceptióját megelőzi, előkészíti, középszerűség jele s így ellentéte az alkotó elmének. Schiller mély igazságot írt egy levelében Goethehez, mikor így szólt: «Nálam az érzés úgy kezdődik, hogy nincs meghatározott bizonyos tárgya. Lelkem elsöben eltelik valami zenei hangulattal; a költői eszme e hangulattól és utóbb tisztul ki.» A művészt véletlenül lepi meg az alkotás ösztöne vagy ingere; ebben ő nem szabad magával, sem öntudattal nem bír; nem tudja, mit akart alkotni, csak mikor műve készen van. A természettudós hasonlitaná méhhez vagy madárhoz, mely bámulatos építményét úgy készíti, hogy leendő használatát sem tudja; holott a mai költök egy része hasonlít a bútorasztaloshoz, mely «előre kiesinált mód szerint vágja ki és rakja össze a bútór darabjait». Már most, ez a természetes ösztön, mely, úgy látszik egy magában alkotja a valódi lángelme, nem fog-e nagy változásokon menni át, ha a tudomány

befolyása alatt mindinkább a fontolás és ellenőrzés hatalma alá jut? Mily sok természetes ösztönünk veszett így el? A legősibb emberben sok oly érzés és hajlam meg volt, mely a mai vadban sincs meg; ez östulajdonok egy részét használták a létért való küzdelemben. De elvesztették az értelem gyarapodása által. Mindennapi tapasztalások tanúsítják az ész e romboló hatalmát az ösztön fölött. Látunk csodagyermeket, kik mint matematikusok vagy számítók bámulandók, kik valami velők született csodás tehetség által játszanak a roppant számok kivetésével: és mindig vesztenek e tehetségből, sőt teljesen is elvesztik, ha oly szabályok szerint tanítják számolni, mint másokat szoktak. Ebből az a kérdés folyik: így van-e a dolog a költői alkotó elmére nézve is? Átláthatni, hogy a művészet, ez az őskori emberek természetes ösztönéből önkényt fakadt elmeszülemény, lassankint oda jut, a hová minden egyéb — mint Renan kifejezi — «az ösztön kategóriájából a reflexióéba», nem lesz egyéb mint, methodus műve (módszeres tanítás műve) számítás, tudomány terméke, egy szóval fokunkint elferdül, sőt elenyézik, mint minden ősi ösztönünk elenyészett. . .

Az ellenvetés igen tetszetős; de az ösztön és az ész viszonyát állandó törvény szabályozza és ha vizsgáljuk, megtaláljuk, vajon ez a törvény oly természetű-e, hogy a lángelme vagy művészi alkotó tehetség elenyészésével fenyegetné az emberi nemet? Az ösztönnek létföladata, hogy a letel valamely kisebb-nagyobb mértékben meghatározható szükségét elégítse ki; ha e szükség az akarat és idegzet kisebb erőfeszítésével az ész tudja kielégíteni: az erögazdálkodás törvénye szerint — mely a természetben uralkodik — ez fog az ösztön helyébe állani. De az ész sohasem foglalja el az ösztön helyét, csak abban az arányban, hogy kisebb erőt és munkát tegyen mint ama tenne, és csak ott foglalja el, a hol annak helyét elfoglalnia előnyös. De a tudomány és észlelés a művészetben pótolhatják-e előnyösen az ösztönt és az alkotó elmét? Végezhetik-e azok ezek munkáját kisebb erőfeszítéssel? Épen nem. Hogy ezt tehessék, az kellene, hogy a művészetnek, mint a számításnak megállapított, teljesen meghatározott tárgya volna, melyhez rendes úton biztos módszerrel eljuthatni. Ha például a szépek örökre változhatatlan eszménye volna valahol, vagy meg volna teljesen valósulva:

akkor a tudomány biztos szabályait tudná megállapítani a szépnek, ezek szerint lehetne előállítani a szépnek örök érvényű alakját, ekkor aztán nem lenne a művész egyéb mint vándor kezműves, kisebb-nagyobb fokú kéz-ügyességgel dolgozva, a minta szeriut; ily esetben a műösztonre és természetes hajlamra kevés szükség lenne, legfölebb a kivitel végett. De szerencsétlenségre vagy szerencsére a művészetben mindig a föltalálás marad a lényeges dolog. A művészet és tudomány közt van egy igen fontos különbség, melyet nem szoktak eléggé tekintetbe venni: ez, hogy a művészetnek magának kell tárgyát fölkeresni, fölfedezni, a helyett, hogy csak elemezné, fejtegetné okoskodás által. Mástól elsajátítani alig lehet. Azért hogy egy ismert mű szép, például Racine egy tragédiája, nem következik, hogy egy azon formára alkotott tragédia, például Voltaire-é is szép legyen. Az első az által, hogy némely szépségeket megvalósított, másféle szépségeket sejtetett meg, másokra nyitott kilátást, megváltoztatta mintegy a szépség föltételeit; ösztönt, ingert adott, de kész valamit nem. Ezért állítjuk, hogy a művészet sohasem lehet tisztán a tudomány ügyévé; egy neme ez a teremtésnek és a tudás nem teremtés. A költő ösztönét sohasem pótolhatja az eszeskedés, valamint az ifjú matematikus azon ösztönét, melyről az elébb szóltam: az ösztön és ész szerepe nagyon különböző, épen nem cserélhetők föl.

A tudomány maga sem lehet meg a természetes lángelme nélkül. Valami ösztönszerű és öntudatlan van a vizsgálódó lélek tovább haladásában, valahányszor nem előre meghatározott tárggyal foglalkozik: vagyis a tudomány, a legmagasb tájakon forogtában szünetlenül kénytelen fölfedezni, mint a művészet. Ugyanazon tehetség az, a melylyel Newton föltalálta az égi testek törvényeit, mint a melylyel Shakespeare fölismerte a lélektani törvényeket, melyek Hamlet és Othello jellemét irányozzák. Mint a költő úgy a tudós is kénytelen gondolatban minduntalan a természet helyzetébe tenni magát s elgondolni mit cselekszik az, elképzelni hogyan működnek, ha munkálkodásának föltételei így vagy úgy módosíttatnának; mindkettőnek mestersége abban áll, hogy a természetben levő valókat, mint cselekvőket, újabb meg újabb környületek közé helyezzek s így a mennyire lehet a természetben újítsanak, mintegy másodszor vagy újra

teremtsenek. A hypothesis maga sem egyéb, mint magasztos regényféle, a tudós költése. Kepler, Pascal, Newton — mint Tyndall megjegyzi — költői lelkű emberek voltak, sőt csaknem ábrándok alkotói (visionnaires). Faraday a maga tudományos nézleteit «benső megvilágosodások»-nak nevezi, oly elragadtatás féleknek, melyek maga fölé emeltek. Egyszer az anyag és erő felől folytonos hosszas gondolkodása után mintegy költői látomásba merült el, úgy tetszett neki, mintha a világot az erők vonalainak hálózatával át meg át járva látná s ez erők által okozott végtelen rezgés terjesztené el a világosságot és meleget a mérhetetlen világon át. És ez a látomás lett kezdőjévé az ő elméletének az erő és anyag azonságáról. Az ismeretlennel szemben a tudomány oly formán tesz, mint a költés: azaz némi alkotó vagy teremtő tehetségre támaszkodik. Hogy itt előhaladhasson, az önkényt mélyen belátó elmének több nemzedéken át gyarapodott némi hatalma és ereje szükséges; az a benső vagy rejtélyes belátás, melyről Carlyle «insight» név alatt beszél, mely az igazat, szépet előbb bírja és alkalmazza, mint voltaképen megismerte volna. Így értvén, nem is egyéb a lángelme természetes ösztöne, mint maga az ész legmélyebb, legbensőbb eleme és ez megtalálható magának a tudománynak forrásánál vagy kifakadásánál. Nincs olyan előhaladása az észnek vagy értelemnek, mely ezt elenyesztetné.

A XIX. század kiválón a tudomány százada; mégis sem La Place, sem Darwin, sem G. Saint-Hilaire, sem Helmholtz meg nem akadályozták Byron vagy Lamartine, Hugo V., vagy Musset kifejlését. Taine H., ki a környezetnek tulajdonít legtöbbet, a *Művészet bölcselme* című művét csaknem egészen arra fordította, hogy keresse, fejtegesse a körülményeket, melyek között a Raphaelék, Rubensek művei létesülhettek; de bizony erre nézve legfőbb tényező a lángelme és ezt a legkülönbözőbb időben és helyen föltaalálhatni. Hogy esik, hogy Holland, ez a vaskos ország, hol a kihízott testet nehézkes öltözet burkolja el, hol az ízlés oly kevéssé szépírányú, mely föld egészen ellenlábasa Görögországnak vagy Itáliának, hogy esik, hogy ez a Holland oly sok nagy képíró hazája? Hogy esik, hogy Burgund nagyhérczezségből csak Flandria szülötteinek volt hajlama a festéshez, holott a kereskedés élénksége, az ünnepek és nemzeti dísz minden tar-

tományban egyenlő volt? Hogy esik, hogy Spanyolország, ez a korlátolt eszű, kemény fejű nép hazája, hasonlóúl nagy képirókat szül, köztök a gyöngéd érzésű Murillot, ki úgy látszik műveiben a legkisebb lepletlenségtől is remegett? Mindez megmagyarázhatatlan, ha a lángelmének nem tulajdonítunk erőt, mely mint a szél fú a hová akar s hiszem fúni fog reánk és utódainkra is. Taine jól megmagyarázta a hogyan: hogyan lett a flamand iskola — elgondolva a lángelmétől — azzá a mivé lett; de nem mondja meg s nem is tudja megmondani: miért lett azzá. Mert itt többé nem a «környezet» kérdése forog fönn, hanem a benszülött tehetség, öröklött hajlamok, igen sokszoros és bonyolódott okok által származott sora a tényezőknek, melyeket nem lehet tudományosan elemezni. Ez ismeretlen okok hatottak bizonyos időpontban egy valamely népre, azután némely egyénekre, ezek épen úgy hathatnak más népre és más egyénekre is; és nincs ok azt hinnünk, hogy a jövő nem fog látni idővel például Rubenseket és Velasquezeket. E mellett mikor megszületnek a lángelmék, már akkor és eleve külön hivatást nyernek: belső törvényök van, mely irányozza őket. Egy Mozartot, Haydnt vagy Rossinit ki akadályozhatott volna meg, hogy 10—12 éves koruktól fogva ne hallják s ne hallgassák azt a bensejökből jövő hangzatot, hogy énekeljenek mint a madár, szerezzék sonátaikat és operáikat? Valóban a tudomány sohasem fog egy lángelmű művészt sem megakadályozni abban, hogy magának utat nyisson mint magának végzete, megleglje tulajdon utját-módját: *fata viam invenient.*

IV.

A képzelődés és a lángelme ösztönét a végre, hogy alkot-hasson, az érzés gerjeszti föl és termékenyíti meg: elsöben meg kell szeretni eszméjét, hogy megérezze azt a szükségét, hogy annak életet adjon. De azt mondják, hogy ez érzés és a tudomány között is ellenkezés van. Stuart Mill önéletrajzában azt mondja, hogy az analysisnek vagy elemzésnek «szétozlató erejé» van, ez juttatja őt magát is ama kétségbeeséssel határos válságra, mely megvallatja vele: «bizonyos elemezetés halálos ellensége az érzésnek». E válságnak nem

ismert más gyógyszerét, csak a vizsgálódó elemzéstől és a tényleges valótól legtávolabb álló művészetet: a zenét. Ez a harmadik ellentét a tudomány és művészet közt, vajon van-e ennek is mélyebb alapja, mint a többinek?

Az emberi érzéseket, még a legelemiebbeket és a léte-
lünkre leginkább tartozókat sem lehet úgy tekinteni, mint
századok lefolyása alatt is változhatatlanokat. Átalakulnak
ezek lassankint és folyvást módosulnak, mint Taine a *Művészet bölcselmében* oly szépen megmutatta. Kisértsük meg azt,
a mit ő nem tett, mutassuk ki ez átalakulás törvényét, annak
következését a művészetre nézve. Elsőben is igaz, hogy az
embernek minden érzései kezdetben önkénytesek, megfonto-
latlanok s ezek az embert tudta nélkül, a mint mondani szok-
ták «az idegek csupa reflex mozgása» által ösztönözték erre
amarra: de ezek az erzelmekek utóbb öntudattól függők és
megfontoltak lesznek. Renan és Hartman mutatták ki, hogy a
mi időnkben az öntudatosság miként terjeszti el világát min-
denfelé. Továbbá az érzéseknek most már általánosabb, elvon-
tább tárgya van: egy egész nép szenvedélyesen érdeklődik
egy eszméért, egy bölcselmi vagy politikai tantételért, társa-
dalmi rendszerért, még inkább egy költeményért, drámáért,
regényért, melyben valamely érdekes tan van megtestesítve.
Érzékenységünk mindinkább értelmesebbé lesz, nem marad
idegennek semmifele tudományos előlépés iránt, mert min-
den felsőbb nemű tudományos fölfedezésnek bölcselmi, ez által
erkölcsi — tehát mindenkit érdeklő — következései vannak.

Nézzük csak, hogy a legközvetlenebb érzések, a melyek
a természetre, istenségre, emberiségre irányzódnak, mily
nagy változásokon mentek által s a mi időnkre mennyivel
észszerűbbekké vagy bölcselőbbekké lettek, a nélkül hogy
valamit vesztek volna erejükből és poesisökből. A természet
iránti érzésünk, azt lehetne gondolni, semmit sem változott:
s megis épen nem az ma, mint az ó-időkben. Csak Homért,
Lucretiust, Virgilt hasonlitsuk össze Shakespearerel, Mil-
tonnal, Byronnal, Shelleyvel, Goéthével, Schillerrel, Lamar-
tinal vagy Hugóval. És maga a csillagos ég hogy tehetné ma
azt az erkölcsi benyomást az emberre, a mit régen tett, mi-
dön a mai ember végtelen terjedséget lát ott, hol a régiek egy
vagy több kristály boltozatot és aztán lángoló tűzfalakat: flam-
mantia mœnia mundi.

Maga az Istenről, isteni dolgokról való ismeret is oly végetlenül változott, hogy róla alig kell szólanunk. Mily terjedtségű kifejlés Homertól a keresztyénségig! Ilyforma tapasztalható a XVII. száztól a miénkig: a Racineok istenétől, ki a természetben rejti el magát, de megjelenti dicsőségét a könnyörgőnek, a mi időnkbeli kétkedőkhöz sőt istenkáromló világjavítókhöz. Ily befolyása van az érzelmekre az értelem növekedő gyarapodásának az emberiség iránti viszonyunkat tekintve is. Azok az érzelmek, melyek hazára, társadalmi osztályra vonatkoznak, nem oly korlátoltak, szűk körre terjedők és kizáróságok, mint hajdan; a mai gondolkozó ember szeméi előtt a haza mindig egy nagy egésznek, az emberiségnek része. A hazának ama kizáró, szinte vad szerelme, mely Corneille *Horace*ában van kifejezve, csaknem teljesen hiányzik Hugo V. drámáiban és regényeiben, vagy legalább összeolvad az emberiség nagy családjának szerelmével.

Hasonló átváltozást szenvednek az oly érzelmek is, melyeknek tárgya nem egy sok tagból álló nagy csoport, nem nép vagy néposztály, hanem egyetlenegy való. Ilyen érzés: a szánakozás. A mi időnkben a régihez kepest, a szánakozás könnyebben fölgerjedhető, erősebb természetű és általánosabb. És ezért nem kevésbé tudja ihletni, gerjeszteni a poetát. A görög költőknél rendszeren egy kijelölt egyénre volt irányozva a szánakozás: Hectorra vagy Priamusra, Antigonéra, Polyxenesre vagy Alkestisre. Az újkori költő másképp tesz: egész osztály, egy nép, egy csoport irányában gerjeszti föl szánásunkat. Már a XVII. százban kezdődik az érzés ilyen általánosítása és ez épen oly költői mint bölcselői. Nézzük például mi lesz Aesopus szegény faemelő öregéből Lafontainenál: egy fateher alatt görnyedő szegény paraszt; amaz elsiklik figyelmünk előtt, ez nemcsak maga emelkedik ki, de háta mögött a hasonló terhek alatt nyögő egész osztályt érezzük; és e mellett mikor Lafontaine parasztja a költő hatalmas és köznépies beszédével a «kerek gépet» (a föld kerekességét) emlegeti: úgy rémlik előttünk, mintha a szenvedések forgó körében látnók nyögni az egész emberi nemzetet. Így van az is, mikor Hugo V. kevesebb józansággal, de csak annyi költői erővel egy «nyomorúlt» képében az emberi szenvedések végetlenségét érezteti. Ha egy gazdájától (*Melancholia*) kinzott lovat fest, eleinte egyes külön képet látunk szabatosan kör-

vonalozva, szánakozásunk csak erre irányul, e lóra, melynek teste vérbe borúlt, mely húzza, húzza igáját, nyög, ismét húz és megáll, az ostoresapás pedig egymást éri fején. Azután a költő folytatva elcsüggesztő történetét, kérdésbe teszi, melyik törvény adja így a szegény állatot a részeg ember kénye alá, így a kép látásköre szélesedik: a szegény nema állatban «melynek teste döng a kínzója vasától» nem egy állatot látunk többé, nem egy szegény lovat, a mint tántorogva menne a kövezeten, hanem a fájdalmas látvány az egész belátható térre kiterjed, egy sokaságot tüntet előnkbe. Így van ha Hugo V. a gyermekek gyári munkájáról beszél; azon kezdi, hogy egy nagy gyárhelyet mutat föl «hol minden ércz és vas, hol soha sincs játszás», de gépek forognak vége hossza nélkül sötétben a gyermekek ártatlan feje fölött, es majd a vaskosan létező dolgokból lelkünk elé egy tételt állít: azt a rémitő ellentétet, mely a gépek tökéletesítése és a munkások szellemi sülyedése közt van:

Haladás ez? kérjük. Merre tart, mit akar?
 Letöri az ifjú éltet virágában,
 Meglelkesíti az élettelen gépet
 S az élő emberből a lelket kiveszi!

Ugyanezt az eljárást, az általánosra öntudatlanul átmenést találjuk Flaubert Gusztávnál, a rhythmus nélkül író költőnél, midőn mondja: «így tünt föl kitarulva, a gazdag polgárok előtt a felszázados rabszolgaság». A öreg parasztnőben, kit a regényíró előnkbe állít, a százados elnyomás alatt eltörpült emberosztály személyesítődik meg és áll előnkbe. Ez is oly kép, mely általános és bölcselmi eszmevé fejlik s felsőbb szépséget nyer.

De továbbá maga a szerelem, a leghatalmasabb s legtárgyasabb emberi szenvedély is ilyenképen változott át századok hatása alatt. Különösen érzéki az ó-korban, még a bibliában is: mert az időkben a nőben nem láttak egyebet, mint nemét és szép ségét. A középkorban a szerelem vallásosan rejtélyessé lesz: valami édességet és vallásos kenetességet veszen magára.*) A mi

*) E változás kitünik ha például az *Énekek éneke*ből, e bámulatos szerelmes énekből, melyet olvasni a hébereknél tiltva volt harmincz éves korukig, és a Kempis Tamás *Krisztus követéséből* olvas-

időnkben megint másképp változik: valami mély és fájdalmas mellékhangzatot veszzen föl, mely nem járt vele talán az emberiség összes történelmében sem soha. A szerelem már nem oly ösztönszerű, naiv, korlátozott érzés, mint valaha Sapphónál vagy az *Énekek énekében*, természetesebb állapotjában. Az újkori költés telve van újszerű «kínjával a végtelennek» s bölcselmi és metaphysikai eszmékben áradozik; és ez teszi ennek eredetiségét s értékét művészeti tekintetben is. Az a «végtelen vagy mérhetetlen remény», melyről a költők szólnak, bizonyosan metaphysikai remény. Musset Alfred minden szerelméhez az eszményinek azt a szomját vegyíti, melyet nem elégíthetnek ki a «való világ ércz emelői»; ily eszményi vágyást tulajdonit még eszményített don Juánjának is; és a földhöz szegzett de mindig fölebb vágyó indulatot sérült sashoz hasonlítja, mely a porban baldoklik «kitárt szárnyakkal és napra függesztett szemekkel» (*Namouna* című darabjában). A túlvalónak eme nyugtalan keresése azt okozza Mussetnél, hogy e világ érzékében való hite meggyöngül. «E világ nagy álmom, csak képzemény, mely mögött nem láthatni mást, mint egy mozdíthatatlan valót, mely a halált szemléli.»*)

---

suk a szerelem kifejezését. Az elsőben a lángoló testi vágyást épen nem korlátozza az újkori szemérem tartózkodása: «Csókoljon engem az ő szájának csókjaival . . . mert beteg vagyok szerelmemben. Bal karja fejem alatt legyen és jobb karja öleljen át! Oh mily szép vagy a kéj közepett! Termeted hasonló a pálmához, kebeled a szőlő-gerezdekhez. Így szólok magamban: fölhangok a pálmafára, megfogom galyjait.» E szenvedélyes szerelem nem lehet el féltés nélkül; a költő sincs meg: tehát énekli: «A szerelem erős mint a halál; annak féltése kérlelhetetlen mint a holtak hajléka; annak gerjedelme a tűz gerjedése, az örökkévalónak lángja. Nagy vizek nem oltják el a szerelmet, folyamok nem nyelhetik be.» A *Krisztus követésében* ugyanazon lyrai mozzanatot látjuk, ugyanazon metaphorákat: a nagy folyamokat és lángot; de az egésznek ereje megváltozott; a láng nem éget itt s nem emészt, hanem könnyű röpdesséssel fölcsapdos az egek felé: «A ki szeret fut, repül; nagy örömben van, szabadon jár és nem tartóztatja föl semmi. Mindent ad azért, hogy mindent bírhasson. Nem ismer mértéket, forrong mint a víz, elárad mindenfelé . . . Fáradság el nem tikkasztja, kötelék le nem fogja, rettegés nem zavarja; de mint az égő, átható láng, utat nyit minden akadályon keresztül és az ég felé tör . . . A ki szeret, megérti mit jelent ez a szó.»

*) E költő párbeszédés idylljében (*Idylle dialoguée*) a világ-

«Irtózatos valótól környezve élünk», melyből sem kijutni nem tudunk, sem vele megbékélni soha. «Az Isten szól; felelünk kell neki», az igazság tette nőgat; de végzete, hogy sem egészen meg nem értik soha, sem egészen el nem árulják. Egyetlenegy eszköz, mely által perczeke kivonhatjuk magunkat e világból, az életen túl való létnek egyetlenegy magasztos biztosító jele: a könnyek és a fájdalom; sirni annyi mint érezni a nyomorúságot s ez által fölébe emelkedni. Innen a szenvedés ama rendszeres dicsőítése, melyet Mussetnél gyakran találunk s mely nagyon bámulatba ejtette volna az ókori embert. Egy helyen így szól: «Egyedüli javam maradt a földön, hogy olykor könnyeztem» (*Tristesse*). A szeretet mélysége Musset szerint arányos a szerelem okozta fájdalom mélységével: szeretni annyi, mint szenvedni; szenvedni pedig annyi, mint tudni. Hugo Victornál a szerelem érzése gyakran erőltetett valami, csak akkor jelenik meg egész erőben, mikor egyszersmind bölcselmi színezetet is veszen föl. A szerelem mély érzése a végetlen szemlélete által okozott mámorral vegyülve mutatkozik például a *Contemplations* ötödik könyvében, egy czímtelen kis darabban, mely így kez-

---

egyetemi Majáról való hindu elméletet látjuk kifejezve, melyet Schopenhauer is utánzott:

Albert: Az istenek midőn végetlen lelköket
 A természetbe olták, nem mindent oltottak
 E tisztátalan anyagba, mely befogadá
 Kéblébe tölök a formát s szépségöket.
 Ez a való világ üres ábránd csupán . . .
 Oh e törött kelyhek s ez a hiú beszéd,
 Melyet ember vakon talál és váltogat,
 Hideg csókok s ledér mosolygások között,
 S az ismeretlennel való érintkezés:
 Mindez nem szerelem, — ábrádnak sem derék.

Rudolf: Ha a való *nincsen*, vagy csak káprázolat
 S képzelt dolgok tűnő körrajza itt alatt:
 Az ég ne adja, hogy jobban belássam azt!
 Az *álarcz* bájoló, az *arcztól* rettegek . . .
 S nem érintem a legnagyobb mámorba' sem.

Albert: Egy könny többet szól a valóról, mint eszed . . .

E párbeszédből sejthető, hogy ugyanazon indulatnak, a szerelemnek két ellentétes formája fejlik ki párhuzamban, ezzel együtt az élet és világ két különböző fölfogása: az anyagias és eszményi.

dődik: «Neked szakasztám e virágot kedvesem!» A virág halvány és oly illatú, mint a szürkés-zöld tengeri gyepfü, sziklák hasadékán krétás meredeken, végtelen mélység fölött nőtt, hol eltűnnek a szem elől «felhők és vitorlák». «Neked szakasztám» . . . folytatja tovább és gondolata csak azért fordul kedveséhez, hogy tőle visszatérjen a sötét hullámokra, így hánykodik a két végtelen, a szerelem és oceán vegtelene között, mint a virág a végtelen mélység fölött, mely mintegy vonja magába. Végre is egész szerelme nagy bánatban olvad el, a nap is lassan lehanyatlik, a sötét mélység elfoglalja lelkét az éj borzalmaival együtt.

Egy másik költő Sully-Prudhomme, kissé egyenlőtlen értékű, de szép darabjai egyikében (*les Chaines*) eredeti fölfogását tanúsítja a szerelem érzésének s némileg új költést mutat föl. Ez nem igen látja a szerelemben a szenvedély azon lángolását, melyet a régiek kizárólag láttak, és míg más költők nagyrészt a vágyás emésztő kínait hangoztatták: az ő néma és mély fájdalma inkább a szerelmi csatlakozásból ered; ezt fejezi ki, a mitől már Pascal is tartott. Őtet, a költőt, az a töredékeny és fájdalmas kötelek veri le, melyet a szerelem fon, mely letartóztatja és széttépheti a szeretőt. Szerinte a szerelem nem más, mint az örökké tartó egyetemesség kapcsolata, mely a világban mindent összetart — a mi lelkünkhöz is kapcsolja a világot. Mint egy mosolygásból «nemünknek lánczokat», egy csókból ajkunknak bilincset szövünk: így egyesítik «hosszú selyem szálak» szívünket az égi testekkel «rezgő aranyhuzal» a nappal és «bársony kedvesség» a rózsákkal, ha tapintjuk. Szívünk mindenüvé tapad, hová elménk eljut; így a szeretet végtelen hálójába vagyunk bonyolódva, e szeretettel együtt származik és arányos fájdalmunk; mert minden szerető ízeckéje szívünknek érzékeny és fájós. A szenvedés a kapcsolat s vonzalom következése; mindig ily gyöngédségből ered:

«Ezer lényt szeretek, mindnek rabja vagyok
S csak egy fúvallatra támadt mozzanás is,
Úgy érzem, belőlem szakaszt el egy kis részt.»

A szerelem ily fölfogása megvan Sully-Prudhommenál mindenütt; például: «Gyöngédség van az ember lelkében, így benne minden a fájdalom remegését idezi elő. S gyakran egy

kedves érintés is fölháborítja, könnyeket fakaszt.» Senki sem erzi úgy mint ő a szerelni gyöngédségek hiábavalóságát, azt hogy lehetetlen megtartani a kiket szeretünk, szerelmünket közölni mindazokkal s mindazokat bírni. A szerelem itt alant tárgyait el nem érheti; meg nem őrizheti: valódi tárgya mindig ismeretlen tájékon volt; bennünk nem hagy egyebet, mint sérülést vagy sebet. Talán hogy kevesebbet szenvedjen, úgy kellene embernek szeretni mást is, mint a csillagokat, melyekhez vonzó érzése a végetlenbe irányúl.

Tehát röviden összefoglalva, mindenféle mozgalma az érző szívnek, a mi időnkben fontólabbá, bölcselőbbé válik; ennek megfelelő változáson megyen át a poesis is. Az érzelmeket bensőleg átjárja, áthatja az értelem; és ez a szellemi s æsthetikai előhaladás egyik főoka. Mind nehezebbé lesz az érzelemnek gyönyört élvezni ott, a hol az ész kielégítve nincsen; hogy valóban élvezhessünk, lehetetlen nem gondolkoznunk. Az értelmesedett ember megveti az igen durva és állati élvezeteket, például a tisztán physikai szerelmet, melyet erkölcsi, vallásos, bölcselmi eszmék nem lepleznek, vagy nem burkolnak be nemesen. Az észnek megfelelőbb élvezek pedig mindinkább értéket, kedvességet nyernek. A mily arányban az értelem uralma terjed, oly arányban származnak új élvezek és újszerű fájdalmak: a költő fejezi ki ezeknek formáját. Kezdetben az érző tehetségéből tisztult ki az értelem; most egy sajátságos visszás kifejlés útján finomabb és választékosabb érzés keletkezik az értelmességéből: minden érzésünkben részt vesz egész valónk, mely mostanára oly sokneművé lett, úgy hogy szellemünk gondolatjával föl akarja érni a nagy világot; elménk minden mozgalmába, úgy érezzük, belevegyül valami a világi dolgok örök izgásából; és érzékléseink (sensation) némelyikébe, a mint hallgatódzunk, mintha a természet zenéje vegyülne be, mint az oczeán zúgását képzeljük hangzani a csigából, melyet partján találtunk meg.

V.

E szerint a művészet mai időkben a tudománytól igyekszik illetést venni, a tudománytól fölfedezett természettörvényekből, amaz erkölcsi, társadalmi és metaphysikai nagy

fontosságú tanokból, melyek általában megújították a mi időnk eszmeinek alapját. A tudományos és bölcselő szellem egyesülését kinyilatkoztatták már a *Faust* szerzője és Schiller is, kinek bölcselő irányú verseit mély fölfogásúaknak tartják. A rossz eredetéről való kérdest senki sem kezdte több erővel tárgyalni, mint Byron *Kainja*, mely mű szerzőjének talán remeke, a mellett, hogy legbölcselőbb munkája. Leopardinak azok a versei, melyek hírét megalapították, bölcselmi tartalmúak. A *Századok legendáinak* vagy a *Contemplationsnak* legmegragadóbb látomásai, melyekben, mint Hugo maga mondja, Ezékiel próféta a bölcselő Spinozával egyesül, mindig erkölcsi, társadalmi és bölcselmi tartalmúak s ebből merítik fő erejüket. De ebben a dologban nehézségek vannak, melyekbe, mint szertelenbe, gyakran megütköznek a jelen nemzedék írói; jónak látjuk hát itt röviden megállapítani, mily korlátok közt, mily módot tartva merithet magának a művész lelkesedést a tudománytól és bölcselemtől.

A mostani művészek és költők többképen teszik ezt. Némelyek, az úgynevezett naturalisták, azt mondják, hogy ők csak úgy a szoros (exact) igazságot keresik, a mythust és a képzelet játékait csak úgy megvetik és az igazságot a nyers valóságban csak úgy föltalálják, mint a tudomány emberei. Azt is mondják, hogy ők csak úgy mellőzik a képzelődést, meg az erkölcsi érzést, vagy azt a mi a poesis lényegét teszi, mint amazok s ők is csak a tiszta (szárazon tárgyas) érzékésre szorítkoznak. A romantikusok egykor azt kívánták a művésztől, hogy bírjon ez a festőinek (pittoresque) és a tárgy kívülinek vagy eszmeinek (exotique) érzésével: a mai naturalisták ellenben azt kívánják, hogy csak a valót (real) tudja érzéklni (sensati). Igaz, hozzá teszik, hogy ennek az érzéklésnek eredetinek kell lenni; mert a dologgal szemben tanúsított eredeti érzéklés tehetsége teszi a valódi művészt — mondja Taine. De hát hol veszik ezt az eredetiséget s miben áll ez? Talán abban áll, mint Taine maga néha gondolni látszik, hogy könnyebben, finomabbúl, készségesebben fölfogjanak egyet mást, mint más emberek? Mi azt hisszük, hogy nem. Sőt inkább a szélesb körű, rendszeresebb, következőleg bölcselmiebb gondolkozástól van, úgy hogy a fölfogás eredetiségének alapja inkább az értelemben vagy észben, mint az érzésekben van. Az igazi művészt azt teszi, hogy gondolkozó.

Ruskin igen jól mondja : két fajtájok van a költőknek ; egyikféle erősen érez, gyöngén gondolkodik s az igazságról tökéletlen ismerettel bír : ezek a másodrendű költők ; a másikféle szintoly erősen érez, de erősen is gondolkodik és az igazságot teljesen ismeri : ezek az első rendű költők. A költőnek azt a tulajdonát is, hogy gyöngébben vagy erősebben érzékel, azt is nagy részt abból magyarázni : miképen tud inductiót, általánosítást csinálni és így mikép tudja a szemlélt dolgokból a bennök levő eszméket világosan vagy homályosan kivenni. Innen van, hogy mint ismét Ruskin megjegyzi, a lángelmék a magok nagyságát abban is nagy mértékben mutatják ki : hogy mikép tárgyalják a részleteket ; hogy nagyok a kicsinyekben (maximus in minimis) ; és ez a nagyság kitetszik abból a módból, melylyel egyet-mást gondolkozásukkal fölfognak, hogy a midőn valaminek saját jellemvonásait megfogják, ugyanakkor mindazon szépség-vonásokat is megleglik, melyek annak és más magasabb létezőknek közös sajátjai. És ez a mindenre kiterjedő hasonlóság és általános különbözőség átlátása alapján vajon nem azonos-e avval, a mit Leibnitz kiválón philosophi hajlamnak nevezett ? Ezekből látszik, hogy a nagy költő fötulajdonsága alapján nem egyéb, mint a philosoph lényeges minősége. Ugyanis az érző valók, a mennyire ismerjük őket, általán véve azonos módon érzékelhetnek ; a fő különbség érzékeléseik közt csupán értelmök szűkebb vagy nagyobb terjedtségben forgásától van ; innen van, hogy egyik egy dologban egy jelentéktelen kicsiséget talál, a másik ugyanabban egy világot sejt vagy fődöz fel. A kik Normandiában utaznak, láthatják a tehenek hosszú sorát, a mint nyugodtan hevernek, szemlélve jól fölnyitott szemekkel a pusztta tájat vízben úszó fáival, s ugyanezt egy időben szemlélheti egy képíró is ki talán a tájat fölvenni készül. Ugyanez a kép tüköröződik vissza az ember és az állatok szemében : a különbség csak az lesz, hogy az egyik félnek, az állatoknak agyában, ez a kép elsiklik nyom nélkül azon módon, a mint megszármazott, a másiknak agyában pedig számtalan vibratiót szül s végül érzéseket és aztán mindenféle gondolatokat idéz elő, melyek utóbb ama képpel összevegyülnek és azt módosítják : és az így módosított kép, mely már valami emberissel vegyült, ez lesz a mit a festő vagy költő fölfog és vászonra tesz vagy versbe foglal. Természetes, hogy a való természetet

fogja elénkbe adni, valódi fákat, élő állatokat: de mindezt úgy, a hogy ember látja, nem a mint a tehén. Mind ama tárgyak, melyek agyát átjárták — hogy úgy mondjuk — nyomát tartoznak viselni az ő személyes gondolkozásának; és ettől a nyomtól nyerik legfőbb értékeket, bármit mondjanak is a naturalisták. A tudósok egyszer mindenkorra megcsinálják a magok alap-egyenletét, azután azt sokféle számításaikkal, úgy tetszik, túlhaladták, kitörölték: a költő is a megadottból, a világból indul ki, leírhatja a világot mint a tudomány teszi, de leírásában az emberi lelket is egészen föl kell tüntetnie, kivált a költő lelkét. A művésznél az alapegyenletet a vele született lángelme teszi: ez ad műveinek örök becsét. A művészet sem szorítkozhatik arra, csakúgy mint a tudomány, hogy csak egyszerűen azt érzékelje, a mi van: a dolgok színét, hangját, testet, fölületét. Ha azt mondja is, hogy neki föladata a való, ez a való nem az érzékileg fölvehető durva való lesz, hiszen a tudományra nézve sem ez a teljes és igazi való; ha az életet akarja a művész mindinkább előállítani: ez nem egyedül az anyagi és vadállati élet lesz. Hogy valósággal naturalista, természet-utánzó legyen, a művésznek úgy kell eljárni, mint a természet teszi, mely előbb lélekzést és életet ad, de azután többre megy: ad gondolkozó tehetséget is.

Ez okért azt hisszük, hogy a művészet «tudományosabbá» lehet és bölcselőbbé a nélkül, hogy a poesis ez által vesztene valamit. Azt nem gondoljuk, hogy valaha bölcselő költő versbe foglalja Aristoteles kategoriáit, vagy «tudományos» regényíró egy virágról szólván, először is azzal foglalkozzék, hogy azt a kétszikűek osztályába beiktassa. Valóban nem. Hanem a legnagyobb pontosság és a legszolgáibb valóhűség sem ér föl a kepzelő és gondolkodás egy kis föllendülésével. «A délibáb — ezt mondja Ruskin — többet ér mint a legszebb fővényes síkság.» De azt nagyon lehetségesnek tartjuk, hogy a költő általában a művész; mindinkább megszerzi magának egyfelől a tudományos szellemet, mely a valót úgy mutatja föl, a hogy van, másfelől a bölcselő szellemet, mely a ma tényleg ismert valót túlhaladván, a dolgok lényegéről szóló örök kérdéseket tüzi maga elébe.

És itt meg kell emlékeznünk egy más túlzásról, melyet nem mindig kerültek ki a mi kortársaink. Ha a naturalisták hibáznak, midőn mindent csak a valóhoz híven, érzés nélkül

akarnak tekinteni: az ellenfel némely része nem kevésbé hibázik, ha művében csak az elvont gondolatokat és didaktikus stilt akarja alkalmazni. A sajátlag didaktikus és technikus stil jó formán összeférhetetlenné lesz a valódi poesissel. Ha valódi költőknek, például Sully-Prudhomenak, valamit szemökre vethetni, semmit sem inkább mint azt, hogy néha visszaesnek abba az írásmódba, melytől Delille óta megszabadultunk; mintha azt hinnék, hogy a philosophia vagy épen physika teljes rendszerét belefoglalhatni sonetták sorozatába, mint a hogy valaha a történelmet akarták rondeaukba foglalni, oly formán, hogy költőinek vélt körülírással nevezték a légsúlymérőt «oly fokozatnak, melyen az út merészségét a keneső hanyatlása szerint mérik» vagy mikor a gőz-szekér kerekeit «rohamos vas-görgőknek» a levegő-hajót «vitorláiin függő csudahajónak» nevezik stb. Jobb nem szólni versekben oly dolgokról, melyekről nem mernek egyszerűen, köz-érthető nyelven beszélni. Az igazán költői nyelvnek első érdeme az egyszerűség és érthetőség; a honnan itt megkülönböztetést kell tenni, a melyet Shairp *A természet költői tolmácsolásáról* irt könyvében világosan meg is tett. «A tudomány eljárásait (módszerét) kísérletezéseit, elemzéseit, inductiót (általánosítás) és lehozást (deductio) a költő nem gyakorolhatja, nem használhatja semmi módon; hanem csak a tudományos nyomozás eredményeit.» Minden újabb tartományba, melyet a tudomány meghódít, beléphet a poesis és úgy tekintheti mint saját birtokát: de csak fokonkint. Ez az a mit sok korunkbeli költő elfelejt, a ki egész tudományos rendszert versbe akar foglalni azon módon, a mint valamelyik bölcselő megállapította; mintha lehetne más valamit költőileg tárgyalni, mint a tulajdon gondolatát, azt a mi legteljesebben személyes tulajdona.*) Semmi sem ellenkezik inkább a költő mivól-

---

*) Coquelin egy szellemes bírálatában Sully-Prudhomme *La justice*éről helyesen szól így: «Megvallom, nekem túlzásnak látszik, hogy a költeményt úgy tekiintsük, mint valami tudományt. Nagyon messze s túl vinnők dolgunkat, ha a költeményben, mely röpke és illanó dolog (mint az érzés), azt a határozottságot és hajszálíg való pontosságot keresnők, a mit a tudományban! Ha a költő gondolatfűzésének figyelemmel kíséréséhez annyi figyelmet kell fordítani, mint Kant egy elméletének megértésére, mit nyerünk vele, hogy nem magát Kantot olvassuk?»

tával, mint az átvétel vagy toldozgatás. A tudományos igazságoknak, hogy költőiekké legyenek, a költő és olvasói elméjében egészen meg kell honosodni, valójokba bele emésztődni: csak így lehetnek érzések és nézések igazi tárgyaivá. «A költő — mond Shairp — nem taníthatja meg olvasóit azokra a tárgyakra, a melyeket a képzelet nyelvére akar nekik átfordítani; ha azt teszi, hogy tanít, hideg és költőiség nélkül való lesz. Innen van, hogy Lucretius is meglehetősen nehézkes ott a hol, költeménye némely részében, okoskodik vagy érvel, bölcselő módjára fejtegetvén az atómokról való elméletet; de azonnal föllendül, mihelyt fölhagy az oktatással és átengedi magát a világművelés elemek nagyszerű mozgásairól és a dolgok összeségét átható roppant életről való elmélkedéseknek.» És ha Virgil is didaktikussá tudott lenni, könnyeden és a nélkül, hogy költőiségét elvesztette volna: az okozta, hogy a mezőkről szólott, a mezei életről, oly mestersegről, mely mindenkinek ismeretes volt és megszokottabb, mint a philosophálás és tudomány.

Egy szóval ha a tudomány ihletést akar adni a művészetnek, az elvont gondolkozás köréből át kell lépnie a képzelődés és érzelem világába; csak ily áron lehet költőivé és mint Schiller mondaná: zeneivé. Mert hiszen a költésnek, mint a német műbölcsélok hiszik, sok hasonlósága is van a zenéhez, a hangok poesiséhez; azt pedig már tudjuk, hogy a zenészet mindig tudósabbá és többszerűvé lesz, az összes létező világot symphonái körébe igyekszik foglalni: azaz magában az emberi hang, ha elkülönözve tekintjük s nem kísérvé azon sokféle hangzattól, melyet az orchestrum kifejt, igen kevésbé elégitne ki bennünket. Így lesz a dolog egykor a magasabb poesisre nézve is; itt sem elégitnek ki többé azok a dallamos tarkaságok, melyek a régi olasz zenészet «színezett vagy futamos dallamai»-nak felelnek meg; hanem valami terjedelmesebbre, többfelére terjeszkedő harmóniát fognak az élvezők kívánni, és a költő, a tudománytól ihletve, mely úgy is lényegében nem más, mint a dolgok egyetemes öszhangzatának kutatása, azon lesz, hogy mindent megértsen és a maga módja szerint mindent fölhasználjon mintegy accordúl a maga tárgyához. Semmi sem marad a művészet körében egyszerűen és ridegen, elszigetelten, szándékosan elzárva a világ egyéb tárgyától. Egy jelenkori tudós szerint, ha fülünk végtelenül

érzékeny, tehát hallásunk finom volna, egy különben látszólag mély csendességű erdőben, kivehetnők a férgek számtalan apró lépéseit, a fűszál hajladozó mozgását, a falevelek lebegését, a sugárok rezgését, a nagy fákba folyvást le és fölmenő tehát forgásban levő életnedvet: hallanók az élet zaját (mások szerint «természet zenéjét») a teremtett dolgokban. Mindezt a philosophia és a tudomány sejtetik, csak időnkint és homályosan még most durva halló szervünkkel; azok segítségével fogjuk föl a világban mindenféle terjengő végetlenül változatos harmóniákat; azok által foglalja énekeibe a költő is; ezek nélkül nem tudnók belátni a valódi világegyetemet, nem tudnók megsejteni sem ama nagy symphonia értelmét, minden soha meg nem fejtett zürhangjaival együtt, melyekben a költő még ezen fölül az emberi hang lejtését is végtelenig terjesztve találja föl.

Úgy látszik a költés kifejlésében három időszakot különböztethetni meg. Láttuk, hogy kezdetben a költés nem volt egyéb, mint maga a tudomány és a természet-philosophia. Mi a Rig-Véda, a Bagavad-Gitá s a biblia más, mint nagy metaphysikai költemények, melyekben a dolgok fölületének színezett előtüközése van vegyülve a túlvalókról való melységes és sötét nézetekkel? Parminides, Empedocles és a hasonló költők voltak; így Heraklitus és az olyanok is, a magok módja szerint. De egyszersmind tudósok is voltak. Épen így Lucretius. Utóbbi időkben valamilyen munkafelosztás jött létre az emberi gondolkozás körében. Lettek költők kik, hogy úgy mondjuk, csupa érző valók voltak; lettek tudósok, kik csupa elvont értelemmel bírtak. Jövendőben, közelebbi vagy távolabbi időben, lehetségessé válhatik a költő alkotó elméjének egyesülése a philosophia és tudomány ihletésével. A költőnek mindig sajátjául tekintetett az alkotás, neve is alkotót jelent; mindig képek, képzelmek alkotója volt és lesz; de mindinkább lehet eszmék alkotójává vagy előidézőjévé is, tudniillik az eszmék eszköze az érzelmek által. A csupán képzelő és érző művészetek bírálatát maga Virgil mondta ki, akkor midőn kérdezték: van-e oly gyönyörködés, a mely soha kielégülést vagy undorodást nem okoz, és azt felelte: minden elízetlenül, csak az ismeretszerzés öröme nem («præter intelligere»). A gondolkodás eme működése, melyet Virgil határozottan minden egyéb fölibe emel, magában is élvezet, annyira,

hogy Aristoteles ebbe helyezte az isteni boldogságot. Ezt az elvezetet a tudomány adja: de a fensőbb tárgyú művészetnek is ezt kell adnia; mert megérteni, belátni vagy legalább lelkünk szemeivel méregetni a beláthatatlan és megismerhetetlen mélységeit, ez az a legfelsőbb gyönyörűség, melyet a poesisben találhatunk, és ez a gyönyörűség egyszer tudományos, máskor philosophiai eredetű. Látjuk egyfelől, hogy a tudomány látásának egész köre oly terjedelmes, hogy föllendülést adhat a képzelődésnek; másfelől, hogy az emberi létnek és a világegyetemnek, melyen a bölselem áthurczol bennünket, oly számos rejtélye, talánya van, ezek oly láthatatlan és örök vonzó erővel hatnak ránk, mint az egyiptomi templomok sphinxének hosszú sétányai, melyek a pusztaság terén átmenőkben enyésznek el. Lesznek a kik a talányokat meg nem fejthetik: még ezekre nézve is marad valami szorongással párosult bájoló hatásuk; mert az értelem napról napra legélenkebb, legizgatóbb, zaklatóbb tehetségévé válván az embernek, nem annyira azt kívánja, hogy megelegítsük, mint azt, hogy mindig izgassuk, foglalkoztassuk. Mind többet ismerni, megfogni: kellemes dolog; ez máskép azt teszi, hogy gondolkodni kellemes, és ez a kellemesség megmarad akkor is, midőn a tudás véghatárát éri el, és ott is, hol a gondolkodás a végtelenbe ütközik meg.

GUYAU *után francziából*

IMRE SÁNDOR.

* * *

Az előbbieken fejtegetett tárgyra lehetetlen eszünkbe nem jutni a kérdésnek: vajon a mi költői irodalmunk termékeiben mutatkozik-e az a tünemény, hogy a tudmánynyal csatlakozott a költés, hogy attól erőt, magasabb irányú képzelődéshez s nemesebb alkotásokhoz ösztönt vagy eszméket nyert volna? Mellőzve másokat, csak arra szoritkozom, a mit Aranynál ide tartozót igen érdekést találhatni.

Sok helytt kifejezi a természethez való ösztönszerű ragaszkodását, mely vele született, költői lényegéhez tartozik s lelkét folyvást éleszti, eleveníti. Valahányszor a természet szépségéről van szó, úgy mint mikor legbensőbb övéiről, csa-

ládjáról emlékezik: szabadabban röpül szelleme, édesebben ömlik éneke, megragadóbban, közvetlenebbül szól hozzánk. Mily saját s mélyen természetes hangulata az, melylyel elbeszélései s épen *Toldija* egy-egy éneket egy ősidőkből átmaradt költői részlettel, de örökre vonzó egyszerűen fönséges jelenettel, a hajnallal, kezdi, vagy a szerelem kis virágáról szól, vagy a természetben s az emberi világban, képekben megtestesítve mutatja föl a humort (*Bolond Istók* I. én.). Soha ily részlet nem fordul elő nála, mint pusztá átvétel vagy utánzat. A neptől vagy régi költőktől vett kép nála előnyösen módosul, kifejtettebbé lesz; mint például a *Hajnal bibor köpenyege* vagy *Az idő vén fája* stb., melyekhez az alap-fogalom Homérnál, Horácznál megvan, de itt újonnan kifejtve, a mi népünk nyelve és képzelme saját színeivel díszítve találjuk. A természet szemléletére tartozó bármely fölsóhajtása vagy kitérése soha sem hagy bennünket érintetlen, soha sem lesz közhelylyé vagy csengő-bongó phrázisok halmazává.

De ez nem tartozik szorosan a fentebbi tételhez, ahhoz: hogy a költőnek tanulni kell, mert a tudomány ösztöne érzését és képzelmét, magasztosítja munkáját. Arany ezt is tudta, vallotta és ki is mondja egyik humoros elbeszélésében, mely néhol egy kis bölcselkedésnek is juttat helyet (*Bolond Istók* II. 44—48. v.):

..... Oh ha negyven évem,
 ..... nem lett volna vak,
 Ha mint egy fényrajz tárúlt vón' elébem
 Természet, ég, föld, hegy, mező, patak;
 A távol' a kicsiny' körrajza épen
 A lég, az égnek folytatása csak . . .
 Ha fűben apró, — s végtelen világok
 Titkát az űrben leshetem vala; . . .
 Ha . . . negyven év alatt híven figyelve
 Tapasztalással hímesebb az elme:
 Talán poeta lettem volna . . .

Azután a költői lelkü Istók foglalkozását írja le:

Nem olvasott, — csak egy moh-lepte csertőn
 A mikrokosmust, süрге hangyabolyt
 Órákig nézte, a mint föl s lefolyt . . .
 Vagy elbocsátá lelkét ringatódzni
 Szellő fuvalmán bölintő galyon,
 Felhők futásával versent hajóznai

Hanyatt terülve egy partoldalon —
Engedte önmagából kilopódní
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom
Ő a természet, a nagy és örök —
Mi ott henyél csak hitvány földi rög.

Arany gondolkozó költő volt, néhol mondhatni transcendentális . . . És érteni nem oly könnyű volt itt-ott, mint gondoltuk. Félre is értettük nem egy helyét. És ennek nem ő az oka, hanem az, a mi Hugo V. vagy Browning olykori nehézségének. Meg az, a mit Kant után mondogatnak: «gondolkodni nehéz!»

I. S.

ÚJABB ADATOK HAZÁNK HALANDÓSÁGI ES KÖZEGÉSZSÉGI VISZONYAIRÓL. *)

Az 1870—80-diki évtized befejezve fekszik mögöttünk. Magyarország halandósága e korszakban oly kedvezőtlen volt, hogy a népesség, mely távol van még a nyugati államok sűrűségétől, alig mutatott szaporodást. Ily arányban folytatva, hazánk népessége 400 évet igényel arra, hogy kétszeres számára emelkedjék, míg például mostani szaporodási arányai szerint

Ausztria	--- --- --- . --- ---	90 év
Németország	--- --- --- --- ---	60 „
Oroszország	--- --- --- --- ---	50 „
Anglia	--- --- --- --- ---	48 „
az Éjszakamerikai köztársaság	--- --- --- --- ---	23 „

alatt megkétszerezi népességét. Ily körülmények között nem létezhetik számunkra fontosabb föladat, mint hazánk halandósági és közegészségi viszonyainak vizsgálata. Ezekkel kívánunk a következő sorokban foglalkozni.

I.

Sokkal inkább, mint az esketések és születések, képezik a halálozások valamely nép jólétének és kulturájának fokmérőjét. A halál ugyan föltétlenül követeli adóját, de hogy a lerovás határidejét messze kitolni lehetséges, az emberi élet legvégőbb határáig, azt a statisztika megdönthetetlen számmal bizonyítja. Londonban a halandóság még a tizenhatodik század végén nyolczvanat tett ezer után, azaz ezer élöböl

---

*) A szerzőnek legközelebb megjelenő *Statisztika* című munkája alapján. Szerk.

évenként meghalt nyolczvan, a tizenhatszadik század végén ötvenet és jelenleg csak huszonkettőt. Hasonló javulást más államokban is találunk. De még a legkedvezőbb halandósági viszonyok sem felelnek meg azon állapotnak, mely elérhetőnek látszik. Farr szerint a természetszerű halandóság mellett 1000 egyénből csak 14—17-nek kellene elhalni évente és minden haláleset, mely e számon túl előfordul, többnyire a kultúra és jólét alacsony állapotának áldozata. A nagy Verulami Bacon szerint az aggkor következtében beálló végelgyöngülés kepezi a természetes halál-okot és az orvosi tudomány föladata, hogy az emberiséget ez állapot felé vezesse.

A kulturának és tudománynak egyik legfontosabb föladata tehát a halandóságot természetes mértékére visszavezetni, hogy minden nemzedék teljesen kiélje magát. A hol a nagy halandóság ezt lehetetlenné teszi, ott az egész kulturális élet ezernyi törekvéseivel beteges és tökéletlen képet fog nyújtani. Már egyedül a gazdasági veszteség is óriási lesz. Egy angol statisztikus kiszámította, hogy egy közönséges mezőgazdasági munkás értéke tizenöt éves korában 1920 forint, húsz éves korában 2340 forint, huszonöt éves korában 2460 forint stb. Még ennél nagyobb azok értéke, kik tanult munkások, az iparosoknak, kereskedőknek, szellemi munkával foglalkozóknak. Mily roppant nagyoknak kell e szerint lenni a nemzet által szenvedett veszteségnek, ha évenként százezreken többen halnak el, mint azt a természet szigorú törvénye okvetlenül követeli. Hozzájárul, hogy minden halálesetet rendszeren hosszabb, rövidebb betegség előz meg, mely szintén sok irányban költségekkel és veszteségekkel jár. *)

A közegészségügyi viszonyok javításának egyik legfontosabb emeltyúje a halandósági statisztika, melynek föladata mindazon viszonyokat földeríteni, melyek a halálozásokra befolyással vannak. Ide tartozik különösen: nem, kor, családi állapot, foglalkozás, vagyonosság, lakhely, az elhalálozás ideje (hónapja, napja, órája), halál-ok stb. Az európai államok vetélkedve törekednek a halálozási statisztika javítására és különösen Anglia az, mely e tekintetben példát nyújtva, a közigazgatásnak a legszélesebb statisztikai alapot nyújtja évi jelentéseiben és tíz évi összefoglaló jelentéseiben, melyek a

*) Minden halálesetre két egész éven át beteg egyén számíttatik.

statisztikai irodalom remekeit képezik. Fájdalom, hazánkban a halandósági statisztika még igen kezdetleges és igen kevés támpontot nyújt mélyebb kutatásokra. Sem a halál-okról, sem az elhaltak koráról, továbbá azok foglalkozásáról és az elhalálozás idejéről nem történik följegyzés vagy nem pontos följegyzés: tehát a legfontosabb kérdésekre fölvilágosítást nem nyerünk. A kor és halál-ok iránt némi kiegészítést nyújtanak a belügyminiszterium jelentései a közegészségügyről; kívánatos volna azonban, hogy a halandósági statisztika teljesen újjászerveztessék, hogy a gyakorlat és a közigazgatás igényeinek megfelelő legyen.

Azon államok sorába, melyek igen kedvezőtlen halandósági viszonyt mutatnak föl, tartozik, fájdalom, hazánk is, sőt az jóformán azon államok élén áll, mint azt a következő adatok mutatják. 100 élő után elhalt (1865—1880):

Norvégia	1·70
Irland	1·76
Svédország	1·90
Dánia	1·97
Görögország	2·11
Skócia	2·18
Anglia	2·19
Belgium	2·30
Svájc	2·35
Franciaország	2·39
Németalföld	2·45
Románia	2·67
Németország	2·69
Olaszország	2·98
Ausztria	3·13
Szerbia	3·24
Oroszország	3·67
Magyarország	3·83

Ez adatok alig szorúlnak magyarázatra; nincsen Európában állam, melyben a mienknél nagyobb halálozás pusztítana. Hazánkban 1000 élő után 16·4-el több hal el, mint Angliában, azaz az egész népességből évenként 256,530-al több, mint elhalna, ha hazánk halálozási aránya Anglia halálozási arányának színvonalára leszállították. Ez arány mellett a haláltól megmentettek száma egy év alatt nagyobb volna, mint az egész szaporodás, melyet népességünk 1870-től 1880-ig fölmutat.

Hazánk halálozási viszonyai továbbá abban is kedvezőtlen képet mutatnak, a mennyiben alig szólhatunk javulásról, holott a legtöbb államban az utolsó korszak a halálozási viszonyok tekintetében jelentékeny javulást hozott. Hogy csak néhány állam példáját hozzuk föl, úgy volt a halálozási arány:

	1865	1865—80
Németország	2·88	2·69
Franciaország	2·43	2·39
Ausztria	2·32	2·19
Svájcz	2·58	2·35
Belgium	2·46	2·30
Németalföld	2·58	2·45 stb.

Evvvel szemben találjuk, hogy hazánkban Konek szerint tett a halandóság 1865-ben 3·02 százalékot és az egész 1852—1859 és 64—65-iki korszak alatt 3·50 százalékot. A halandóság tehát az 1865—80-ig terjedő korszak alatt jóval nagyobb volt, mint az 1852—65-ig terjedő alatt. Ez utóbbi korszak alatt tehát különösen kedvezőtlen tényezők működtek, melyek az életprocessust annyira rosszabbították. E tényezők között első helyet foglalnak el a cholera, a rossz termések az 1870—1880-iki korszakban, az 1873-iki nagy válság évekig tartó pusztításaival stb. A viszonyok csak némileg javultak az utolsó két évben. Tett ugyanis a halandóság az utolsó három évben a magyar korona országaiban:

1880	593,195 azaz	3·84	százalék
1881	552,728	3·53	“
1882	571,854	3·62	“

Látjuk tehát, hogy a halandósági coefficiens az utolsó két évben némileg csökkent.

Hazánk nagy halandósága ezek után elvitázhatatlan és már is általánosan ismert és elismert tény. Ideje volna, hogy minden oldalról a szükséges lépések és intézkedések megtétesenek e nagy nemzeti csapás enyhítésére. Emlékezzünk csak arra, hogy Anglia közegészségi állapotai e század első negyedében a legsiralmasabbak voltak, jelenleg pedig Anglia a nagy államok sorában a legjobb egészségi viszonyoknak örvend. Egy nagy kulturkérdés az, melytől első sorban függ nemzetünk jövője. Már is több irányban tényekkel számolhatunk, melyek között minden esetre az 1876: XIV. törvényezik a

közegészségügyről legnagyobb fontossággal bír. Azonban e törvény is még messze van teljes érvényesítésétől, különben e törvény még nem nyújthat teljes orvoslást. Szükséges, hogy különösen alsóbb osztályaink szokásaikat, életmódjokat, gondolkozásukat megváltoztassák, hogy kedvezőbb közegészségügyi viszonyoknak örvendhessünk.

A halandóság korántsem mutat egyenlőséget az ország minden részében, sőt ellenkezőleg, elég különbségeket tapasztalunk, annyira, hogy a valószínűség hosszabb vagy rövidebb életre igen különböző az ország lakóira nézve. Lássuk közelebbről az adatokat az 1881-ik évre vonatkozólag, melyre az arányszámok legpontosabban megállapíthatók.

A mi mindenekelőtt az ország egyes részeit illeti, a következőket találjuk. Meghalt :

Magyarország-Erdélyben	492,727	azaz	3·58	százalék és pedig
Magyarországon	427,347	«	3·67	«
Erdélyben	65,280	«	3·15	«
Horvát-Szlavonország	37,615	«	3·15	«
Volt határőrvidék	21,661	«	3·10	«

A halandóság legnagyobb a szoros értelemben vett Magyarországon, míg Erdély és a társországok sokkal kedvezőbb viszonyokat mutatnak.

Az anyaország egyes részeiben pedig a halandóság a következő :

Duna bal partja	3·82	százalék
« jobb «	3·35	«
Duna-Tiszaköz	3·46	«
Tisza jobb partja	3·91	«
« bal «	4·13	«
Tisza-Marosköz	3·54	«

Legnagyobb a halandóság a Tisza és Duna bal partján, legkisebb a Duna jobb partján és a Duna-Tiszaközben. Van hazánknak egy jelentékeny területe, melynek halandósága a négy százalékon fölül emelkedett. Nem kellene itt a közegészségügyi törvény kilencedik §-át alkalmazni?

Áttérvén az egyes törvényhatóságokra, mindenek előtt lássuk azon megyéket, melyekben a halandóság a legmagasabb.

Ezek a következők :

Abauj-Torna	4·35%	Máramaros	4·31%
Arad	4·18 «	Moson	3·76 «
Bars	3·88 «	Nógrád	3·65 «
Békés	3·84 «	Nyitra	3·90 «
Bereg	3·98 «	Pest-Pilis Solt-Kiskún ...	3·63 «
Bihar	3·82 «	Pozsony	3·70 «
Borsod	4·17 «	Szabolcs	5·76 «
Esztergom	4·02 «	Szatmár	4·11 «
Fehér	3·80 «	Szilágy	3·61 «
Fogaras	3·80 «	Temes	3·86 «
Gömör	3·88 «	Trencsén	4·32 «
Háromszék	3·63 «	Turócz	4·08 «
Heves	3·99 «	Ugocsa	4·39 «
Jász-N.-Kún-Szolnok...	3·76 «	Ung	3·64 «
Komárom	3·87 «	Zemplén	4·29 «
Liptó	3·74 «	Zólyom	3·92 «

Mintegy fele a törvényhatóságoknak az átlagnál magasabb halandóságot mutat föl. Köztök nem kevesebb, mint tíz az, melyben a halandóság négy százalékon fölül emelkedik, sőt Szabolcsban közel hatra!

Azon megyéknek halandósági arányszáma, melyekben a halandóság az átlagon alúl marad, a következő:

Alsó-Fehér	2·98%	Maros-Torda... ..	3·06%
Árva	3·15 «	N.-Küküllő	2·93 «
Bács-Bodrog... ..	2·98 «	Sáros	3·55 «
Baranya	3·17 «	Somogy	3·47 «
B.-Naszód	3·89 «	Sopron	3·51 «
Brassó	3·18 «	Szeben	2·88 «
Csanád	3·45 «	Szepes	3·57 «
Csík	3·16 «	Szolnok-Doboka ...	3·24 «
Csongrád	3·21 «	Tolna	3·22 «
Győr	3·35 «	Torda-Aranyos... ..	2·95 «
Hajdú	3·57 «	Torontál	3·27 «
Hont	3·17 «	Udvarhely... ..	3·22 «
Hunyad... ..	3·13 «	Vas	2·97 «
K.-Küküllő	2·77 «	Veszprém	3·50 «
Kolozs	3·17 «	Zala	3·13 «
Krassó-Szörény... ..	3·14 «		

Az erdélyi megyéket nem tekintve, melyeknek halandósági arányszáma általában alacsonyabb, a halandóság csak tizen-nyolcz megyében alacsonyabb az átlagnál; a tizenöt erdélyi megye kivétel nélkül az átlagnál kisebb halandóságot mutat.

Legkisebb a halandóság Vas-, Bács-Bodrog-, Zala-, Árva-, Baranya-, Tolna- és Torontálmegyében.

Város és vidék szerint is jelentékeny különbségek mutatkoznak. Már régebben észleltetett azon tény, hogy a városokban a halandóság nagyobb. Ez hazánkra vonatkozólag is egészben véve áll, habár 1881-ben a huszonöt szabad királyi város halálozási arányszáma kivételesen az országétól némileg elmarad (3·47 százalék). Az egyes városokban tett a halandóság:

Nagyvárad	---	---	---	4·43%	Debreczen	---	---	---	3·32%
Pozsony	---	---	---	4·25 "	Szeged	---	---	---	3·28 "
Kassa	---	---	---	4·03 "	Pécs	---	---	---	3·27 "
Szatmár-Németi	---	---	---	4·03 "	Selmece- és Bélabánya	---	---	---	3·26 "
Arad	---	---	---	3·89 "	Újvidék	---	---	---	3·19 "
Kolozsvár	---	---	---	3·75 "	M.-Vásárhely	---	---	---	3·12 "
Temesvár	---	---	---	3·70 "	Győr	---	---	---	3·04 "
Sz.-Fehérvár	---	---	---	3·70 "	Sopron	---	---	---	3·00 "
Buda-Pest	---	---	---	3·62 "	Szabadka	---	---	---	2·95 "
Versecz	---	---	---	3·52 "	Zombor	---	---	---	2·79 "
Komárom	---	---	---	3·50 "	Baja	---	---	---	2·68 "
Pancsova	---	---	---	3·38 "	H.-M.-Vásárhely	---	---	---	2·35 "
Kecksemét	---	---	---	3·34 "					

Épen legjelentékenyebb városaink mutatnak e szerint roppant magas halandóságot — intő jel az illető városok közigazgatási községeinek, melyek a közegészségi viszonyok javításával közvetlenül és közvetve hazánk számos bajainak orvoslását előmozdíthatnák.

Az egyes években a megyékről és városokról itt közölt arányok változnak, azonban nem változik azon tény, a mely pedig a legfontosabb, hogy évről évre találunk nálunk megyéket és városokat, a melyekben a halandóság négy százalékon fölül emelkedik.

Áttérve azon különbségek kutatására, melyek nálunk a nem, családi állapot, hitfelekezet és nemzetiség szerint mutatkoznak, a következőket találjuk.

A mi mindenek előtt a nemzet illeti, úgy volt az elhaltak között Magyarország-Erdélyben:

1880	275,761	férfi	253,452	nő	azaz	100	nőre	108·4	férfiú
1881	255,666	"	237,061	"	"	100	"	107·8	"
1882	264,817	"	245,923	"	"	100	"	107·6	"

A férfiak nagyobb halandósága e számokból világosan kiderül. E tény nemzetközi adatok is megerősítik. Átlagban elhalt 100 nő után (1865—80-ig) férfi

Ausztriában	108	Svédországban	104
Németországban	109	Norvégiában	103
Franciaországban	107	Dániában	103
Angliában	108	Oroszországban	104
Olaszországban	106	Romániában	114
Svájcban	108	Szerbiában	113
Belgiumban	107	Görögországban	111 stb.
Németalföldön	104		

A mi pedig a családi állapotot illeti, úgy elhalt :

1. házas :

1880	117,281	azaz	22·1	százalék	}	az össznépesség között :
1881	112,112	"	22·7	"		
1882	103,899	"	20·3	"		

2. özvegy :

1880	60,621	azaz	11·4	százalék	}	az össznépesség között :
1881	58,161	"	11·8	"		
1882	52,440	"	10·4	"		

A halálozási viszonyok családi állapot szerint, a mint látjuk, igen különbözőképen alakulnak. A házas életűek sokkal csekélyebb arányban szerepelnek az elhaltak között, mint az a népesség közötti arányuknak megfelelne; az özvegyek ellenben sokkal nagyobb arányban fordulnak elő az elhaltak között, mint azt a népesség szerinti arányok alapján várnók. Ennek okát egyrészt természetesen annak fogjuk tulajdonítani, hogy a házasok jelentékeny része épen az élet tavaszát és nyarát élék, az özvegyek pedig már előrehaladottabb korban állanak. Azonban másrészt kétségtelen, hogy a házasok életviszonyai kedvezőbbek, mint az özvegyeké és nőtlen, illetőleg hajadonoké, ugyanazon kor mellett. Fájdalom, hazánkra nézve e részben adatok nem állanak rendelkezésünkre, mert ha a családi állapot kor szerint is meg volna különböztetve, ennek szigorú szám szerinti kifejezését is adhatnók.

A két nem tekintetében még kiemelendő, hogy az özvegy férfiak halandósága valószínűleg nagyobb. Így meghalt (1881):

özvegy férfi 20,163 azaz 100 özvegy férfi közül 9·9
 „ nő 37,998 „ 100 „ nő „ 5·3

A családi állapot befolyását más államokban is konstata-
 tákták. Így volt az elhaltak között :

		házas	özvegy
Poroszországban (1868—77)	23·87	százalék	13·36 százalék
Franciaországban (1869—76)	30·89	„	20·05 „
Olaszországban (1872—77)	20·71	„	13·37 „
Belgium (1866—77)	25·00	„	15·90 „
Németalföld (1866—76)	23·73	„	14·17 „ stb.

Áttérünk a hitfelekezetekre. E viszony is gyakorol befo-
 lyást a halandóságra, mint azt a következő adatok bizonyít-
 ják. Volt haláleset (1881) :

római katolikusoknál	244,864	azaz 3·77	százalék
görög „	58,879	„ 3·95	„
„ keletiekénél	66,859	„ 3·45	„
ágostaiaknál	37,007	„ 3·34	„
helvéteknél	71,035	„ 3·51	„
unitariusoknál	1,536	„ 2·75	„
zsidóknál	12,547	„ 2·—	„

A zsidók tehát a legkisebb, a görög-katolikusok a leg-
 nagyobb halandóságot mutatják föl. Az itt mutatkozó külön-
 ségek részben a gyermekhalandóságra vezetendők vissza, mint
 azt alább látni fogjuk.

A mi pedig a nemzetiségi tényezőt illeti, arra némi vilá-
 gosságot derítenek a következő adatok. A halálozási arány
 volt (1881) :

a magyar nemzetiségű megyékben	3·53	százalék
a tót „	3·84	„
a román „	3·31	„

Legkedvezőbbek e szerint a halálozási viszonyok a romá-
 noknál.

Áttérünk a többi, a halálozást befolyásoló tényezők
 vizsgálatára.

Kétségtelen, hogy a halálozás minden tényező által be-
 folyásoltatik, mely az ember jólétére kihat. Ide tartoznak kü-
 lönösen physikai, gazdasági és erkölcsi okok. A mi mindenek
 előtt a természeti okokat illeti, úgy különösen az éghajlatnak

es a fajkülönbségeknek vélték igen nagy — gyakran épen ellentétes — hatást tulajdoníthatni. A statisztika mai állása szerint azonban be kell vallani, hogy a halandóság különböző éghajlatok alatt és különböző emberfajoknál elég alaposan nem figyeltetett meg, hogy a tapasztaltakra exact következtetéseket építhessünk, mint ezt már Wappäus, Oesterlen és mások hangsúlyozták. Eddig valószínűbbnek látszik az, hogy a hol ily különbségek a halandóságban mutatkoznak, azok inkább gazdasági, erkölcsi, kulturális, helyi okokra (tehát nem a földrajzi éghajlatra) vezetendők vissza.

Már sokkal biztosabb tudomásunk van az időjárás befolyásáról, melyet tagadni nem is lehet.

Az évszakok és az időjárás befolyásáról a halandóságra, fájdalom, újabb adatok nálunk nem állanak rendelkezésre. A régiek szerint nálunk a halandóság általában legnagyobb télen, legkisebb nyáron; a télen kívül az őszé legnagyobb. Különböztetendő, hogy újabb behatóbb vizsgálatok az időjárás befolyásáról több tekintetben nagyobb fölvilágosításokat nyújtottak. Ez újabb adatok tanúsága szerint ugyanis nem a fölötte hideg telek, vagy a fölötte forró nyarak mutatnak nagy halandóságot, hanem ellenkezőleg, oly tél vagy nyár, mely rendes jellegétől nagyon elüt, tehát meleg vagy nagyon enyhe telek és hűvös nyarak, mint azt az 1883-iki év halandósági viszonyai is mutatták. Általában a szabálytalanságok, a végletek, a nagy ingadozások azok, melyek által az időjárás veszélyessé válhatik. Továbbá szem előtt tartandó, hogy az időjárás és az évszak befolyása különböző a kor, betegségek és földrajzi fekvés szerint. Az aggkorra a tél, a gyermekkorra a nyár veszélyesebb. A mi pedig a betegségeket illeti, úgy például a légzőszervi bajok tavaszkor, az emésztési bajok nyáron lépnek föl erősebben; a földrajzi fekvés befolyását pedig abban látjuk, hogy éjszak felé általában a tél, dél felé a nyár a veszélyesebb időszak.*)

Átmehetünk most a gazdasági tényezőkre. Itt első sorban tekintetbe jön a vagyonság. A vagyonosok, kik azon helyzetben vannak, hogy szükségleteiket teljesen és észszerűen elégítik ki, súlyos munkákat nem végeznek, munkájok után

---

*) A halál órája iránt is tétettek vizsgálatok, hazánkra vonatkozólag azonban ilyenmő adatok hiányoznak.

pihennek, az egészség megtámadása esetében orvosi tanácscsal élnek és mindent megtehetnek az egészség helyreállítására, mindenütt kedvezőbb halálozási viszonyokat mutatnak föl, mint a szegények. Erre vonatkozólag nem nyújtja halálozási statisztikánk a szükséges támpontokat, míg más államokban igen érdekes adatokkal bizonyított a vagyoni helyzet befolyása a halandóságra. Azonban a gazdasági helyzet befolyása azon általános hatásban is tükröződik vissza, melyet a halandóságra a közjólét megtámadása gyakorolni szokott. A közjólétnek e megingatása különösen rossz termések és nagy válságok következtében szokott beállani. Ilyenkor rendszeren a halálozás is emelkedik. Ezt hazánk példája is mutatja.

1853-tól 1855-ig, midőn Európaszerte rossz termési viszonyok és magas gabonaárak következtében a halálozás nagy mérveket öltött, nálunk is ugyanaz bekövetkezett, mert míg 1852-ben a magyar korona más országaiban a halálesetek száma csak 437,294-et tett, addig

1853	525,234
1854	555,193
1855	648,300

Míg tehát 1852-ben csak 30·5 lélekre jutott egy haláleset, 1853-ban már 26·—, 1854-ben 24·5, 1855-ben 20·6 lélekre jutott egy haláleset.

De lássuk már most az utolsó évtized tanulságait. Legrosszabb termése volt Magyarországnak 1873-ban; azonban ez évben a halandóság a pusztító cholerajárvány következtében oly irtózatosan nagy volt, hogy az összehasonlítás ezen és más évek között lehetetlen. Ez nem áll 1876-ról, sem 1879-ről, midőn szintén elég mostoha termésünk volt. Vizsgáljuk tehát e rossz termések hatását. A halandóság tett Magyarország-Erdelyben:

1876-ban	478,684, ellenben
1877-ben	499,343

A halandóság tehát a rossz termést követő évben nagyobb volt. Úgy szintén volt a halandóság:

1879-ben	501,724, ellenben
1880-ban	529,379

Itt is a rossz termés következtében a halandóság emelkedik.

Átmegyünk a jó termésű évekre. A hetvenes években, fájdalom, jó termésünk tulajdonképpen nem igen volt. Mégis meglehetősen jó volt a termés 1877-ben, 1878-ban és 1880-ban.

A halandóság tett:

1877-ben	499,343,	ellenben
1878-ban	520,975	

Ez esetben a jobb termés még sem hat csökkentőleg a halálesetek számára. Azonban

1878-ban	520,975,	ellenben
1879-ben	501,724	haláleset.

Úgy szintén:

1880-ban	529,379,	ellenben
1881-ben	492,727	

Mindkét esetben tehát a jobb termések hatása alatt a halálozási arány is javul.

Ez adatok alapján bizonyos, hogy a termések, mint a nép jólétének fő tényezői, nálunk sem maradnak hatás nélkül a nép halálzására és hogy az azok következtében rendszeren beálló emelkedése az áraknak nem nyújt még nálunk sem kárpótlást.*)

Különösen egy ponton mutatkozik a gazdasági tényezők befolyása a halandóságra: értem a hivatást, keresetet. Súlyos munka, az egészségnek ártalmas anyagok közelsége, nagy hőség stb. egyes foglalkozásokban roppant nagy halandóságot idéznek elő, mint ezt különösen azon gazdag statisztikai anyag mutatja, mely Angliára nézve rendelkezésre áll. Hazánkra vonatkozólag ez adatok is hiányoznak.

Végre a fogyasztás is befolyást gyakorol a halandóságra; különösen a szeszes italok nagy mérvben való használatának, rossz lakásoknak hatása tétetett beható statisztikai vizsgálatok tárgyává.

A gazdasági tényezők mellett tekintetbe jön még az er-

---

*) Lásd erről bővebben *Einfluss von theueren und billigen Zeiten auf die Sterblichkeit* (Jena, 1879) című művemem.

kölcsi tényezők hatása. Ez is sok tekintetben érvényesül. A húsz éven fölüli férfikor (különösen a vagyonos és gazdag osztályokban, mint ez Angliában kimutattatott), a törvénytelen gyermekek. (mint ezt alább látni fogjuk), a fegyintézetekben letartóztatottak (nálunk a fegyintézetekben a halandóság 1880-ban 6·7, 1881-ben 4·5 százalék) nagy halandósága stb. nagy részben e tényezővel áll kapcsolatban.

Látni ezekből, hogy jólét és erkölcsiség a legbiztosabb fegyverek a nagy halandóság ellen.

Legfontosabb azonban a halandóság szempontjából a kor, melylyel az közvetlen okozati viszonyban áll. Az emberi nem fölvonulása és letünése a világ színpadjáról csodálatos rendben történik, mondja Süßmilch, és a statisztika egyik legérdekesebb és legfontosabb kutatása e rend megállapítására irányul. Első feltétele e kutatásoknak az, hogy a halálesetek kor szerinti részletezését ismerjük. Említettük már, hogy ezen annyira fontos adatok nálunk hiányoznak. Némikép hézagpótlóknak tekinthetjük azon adatokat, melyek egyfelől a 0—5 évesekről és másfelől az öt éven fölüliekről közöltetnek, valamint általában a korról közölt azon adatokat, melyek a közegészségügyről szóló évi jelentésekben találhatók. Ezek segítségével iparkodunk a következőkben a halálozási rend képét bemutatni. A közegészségügyi jelentés — melynek adatai 1880-ra vonatkozólag már teljesebbek, korcsoportok szerint következőképen tüntetik föl ez év halandóságát. Meghalt (1880) Magyarország-Erdélyben :

0— 1 éves	142,059	azaz	30·80	százalék
1— 5 "	90,008	"	19·45	"
5— 10 "	32,821	"	7·11	"
10— 15 "	11,770	"	2·55	"
15— 20 "	10,567	"	2·29	"
20— 30 "	24,710	"	5·36	"
30— 40 "	26,074	"	5·65	"
40— 50 "	30,384	"	6·58	"
50— 60 "	33,095	"	7·17	"
60—100 "	59,280	"	12 85	"
100-on fölül *)	426	"	0·09	"
			100—	

*) Összesen 461,194 haláleset után jelentetett be a kor.

Még jobb áttekintést nyerünk, ha minden egyes korcsoportra, mely különböző számú éveket foglal magában, a halálozási arányt kiszámítjuk. E szerint esik egy-egy korévre 100 halottból:

a	0— 1 évi	korcsoportra	30·80	százalék
az	1— 5	“	3·89	“
az	5— 10	“	1·42	“
a	10— 15	“	0·51	“
a	15— 20	“	0·45	“
a	20— 30	“	0·53	“
a	30— 40	“	0·56	“
a	40— 50	“	0·65	“
az	50— 60	“	1·43	“
a	60— 100	“	2·57	“
a	100-on	fölüli	0·02	“

Legtöbb áldozatát szedi tehát a halál a zsengekorban, a tizedik életkortól az ötvenedikig legkíméletesebben lép föl, és ötventől kezdve ismét nagyobb arányokban pusztít.

Összehasonlítván hazánk viszonyait Ausztriáéival, a következőket találjuk. Száz halott között volt:

0— 1 éves	30·80% ^o	Magyarországban	31·62% ^o	Ausztriában
1— 5	“	19·45	“	16·51
5— 10	“	7·11	“	4·48
10— 15	“	2·55	“	1·82
15— 20	“	2·29	“	2·02
20— 30	“	5·36	“	4·78
30— 40	“	5·65	“	5·09
40— 50	“	6·58	“	5·97
50— 60	“	7·17	“	7·74
60— 100	“	12·85	“	19·93
100-on fölül	“	0·09	“	0·01 *)

Ez adatok ideiglenes értékének hangsúlyozásával még is azon helyzetben vagyunk addig is, míg teljesebb és pontosabb adatok rendelkezésre állanak némileg a halálozás alakulását korévek szerint fölismereni. Nálunk a gyermekkorban mintegy két százalékkal több hal el, mint Ausztriában; roppant nagy a különbség 5—10 évig, hol nálunk 2·63 százalékkal több hal el; 10—20 évig nálunk 1— százalékkal több hal el; a 20—30 korosztályban a halandóság nálunk 0·5 százalékkal

*) 0·03 ismeretlen korú.

nagyobb; 30—60-ig a halandóság majdnem egyenlő; nagy különbség mutatkozik végre még az aggkorban is, mely Ausztriában 7— százalékkal erősebben van képviselve a halálesetek között, mint nálunk.

A mi pedig a többi európai államokat illeti, azokra nézve a következőket találjuk. 100 halottból jut :

	Porosz- ország (1880)	Francia- ország (1879)	Olasz- ország (1880)	Svájcz (1880)	Belgium (1880)	Német alföld (1878)
0— 1 éves korra	32·25	17·59	24·77	24·34	25·99	31·09
1— 5 „ „	15·96	8·83	20·60	8·97	13·09	14·10
5— 10 „ „	3·96	2·46	4·19	3·00	2·97	3·04
10— 15 „ „	1·67	1·56	1·88	1·48	1·62	1·76
15— 20 „ „	1·83	2·29	2·17	2·22	2·23	2·00
20— 30 „ „	4·71	6·02	5·17	5·32	5·43	5·12
30— 40 „ „	5·25	6·07	4·90	6·48	5·42	5·43
40— 50 „ „	5·70	6·73	5·52	7·17	5·78	5·45
50— 60 „ „	7·41	9·20	7·48	9·99	7·49	7·10
60— 70 „ „	9·55	14·07	9·71	13·09	10·58	9·28
70— 80 „ „	8·19	16·29	9·90	13·04	12·99	10·49
80— 90 „ „		8·21	3·53	4·54	5·90	4·72
90—100 „ „	3·40	0·67	0·34	0·25	0·50	0·46
100-on fölül ismeretlen korú	0·12	0·01	0·01	0·00	0·01	0·00

	Svédország (1880)	Norvégia (1878)	Dánia (1880)	Oroszország (1875)	Románia (1879)
0— 1 éves korra	19·58	20·59	23·49	38·82	23·54
1— 5 „ „	13·68	12·21	12·19	20·81	19·33
5— 10 „ „	5·23	4·03	5·31	4·38	7·94
10— 15 „ „	2·58	2·57	3·10	1·85	5·90
15— 20 „ „	2·55	3·10	2·41	1·86	
20— 30 „ „	5·56	7·38	5·53	4·24	6·58
30— 40 „ „	5·19	5·40	4·86	4·44	7·17
40— 50 „ „	5·95	5·77	5·63	5·25	7·83
50— 60 „ „	8·62	7·17	7·89	6·17	7·45
60— 70 „ „	11·32	9·00	10·67	6·37	7·14
70— 80 „ „	12·06	12·08	12·04	4·40	4·59
80— 90 „ „	6·96	8·90	6·10	1·14	1·78
90—100 „ „	0·62	1·47	0·78	0·19	0·60
100-on fölül ismeretlen korú	0·10	0·02	—	0·02	0·15

Angliában pedig, hol a korosztályok másképp csoportosítatnak, 200 haláleset között volt 1880-ban :

0— 1 éves	25·48
1— 5 „	16·98
5—10 „	3·66
10—15 „	1·73
15—20 „	2·23
20—25 „	2·61
25—35 „	5·51
35—45 „	6·36
45—55 „	6·88
55—65 „	8·75
65—75 „	10·06
75—85 „	7·66
85 éven túl	2·09

A gyermekkort nem tekintve, melyről külön szólunk, a következőket találjuk (a 20 éven túl Angliát nem hasonlíthatjuk össze): az 5—10 éves korra legtöbb haláleset esik hazánkban (7·11 százalék) és Romániában (7·94 százalék), legkevesebb Franciaországban (2·46 százalék); a 10—15 éves korra legtöbb haláleset jut Dániában (3·10 százalék), legkevesebb a Svájcban (1·48 százalék); a 15—20 éves korra esik legtöbb haláleset Norvegiában (3·10 százalék), legkevesebb Poroszországban (1·83 százalék); a 20—30 éves korra legtöbb Norvegiában (7·38 százalék), legkevesebb Oroszországban (4·24 százalék); a 30—40 éves korra legtöbb Romániában (7·17 százalék), legkevesebb Oroszországban (4·44 százalék); a 40—50 éves korra legtöbb Romániában (7·83 százalék), legkevesebb Oroszországban (5·25 százalék) stb.

Ha már ez összeállításokból is némi fölvilágosítást nyerünk a halálozási rendről, úgy abba még jobb betekintést szerezhethetünk, ha minden korosztály halottjait az élők számával hasonlítjuk össze. E művelet is, fájdalom, hazánkra vonatkozólag már azért sem vihető keresztül, mivel a népszámlálás és az itt fölhasznált forrás nem egyforma korcsoportokat állítanak föl.

Az európai államokra nézve Bodio következőképen állapítja meg a korosztályok halandósági arányát. Meghalt 100 az illető korban álló egyén közül százalékban:

	Ausztria (1865—75)	Poroszország (1875—80)	Franciaország (1872—79)	Anglia (1866—80)	Olaszország (1872—79)
5— 10 évig	1·04	0·93	0·66	0·71	1·33
10— 15 „	0·60	0·41	0·42	0·40	0·63
15— 20 „	0·81	0·49	0·60	0·58	0·76

	Ausztria (1865—75)	Poroszország (1875—80)	Franciaország (1872—79)	Anglia (1866—80)	Olaszország (1872—79)
20— 25 éves	1.45	0.78	0.83	0.77	1.02
25— 30 "	1.17		0.96	0.95	0.99
30— 35 "	1.24	1.07	0.98		1.03
35— 40 "	1.53		1.02	1.32	1.25
40— 45 "	1.70	1.47	1.14		1.45
45— 50 "	2.13		1.31	1.79	1.77
50— 55 "	2.60	2.41	1.72		2.38
55— 60 "	3.70		2.28	3.23	3.45
60— 65 "	5.01	5.09	3.42		4.83
65— 70 "	7.34		5.08	6.59	7.37
70— 75 "	10.21	10.87	8.15		12.16
75— 80 "	15.00		12.44	14.49	16.39
80— 85 "	20.40	23.09	19.71		22.18
85— 90 "	31.32		25.24	30.21	25.68
90— 95 "	27.49	31.80	30.52		24.82
95—100 "	37.51		31.80	35.62	
100-on fölül	35.68		30.93	57.50	

A halálzásnak e kor szerint részletezett adatai különösen a halandósági, túlélési stb. táblák szerkesztésére szükségesek. A halandósági tábla az elhalálozás rendjének föltüntetése korévek szerint. E táblák úgy a tudomány, mint a gyakorlat szempontjából nagy fontossággal bírnak, mivel egyfelől az embernek korévek szerinti elhalálozásában nyilvánuló törvényt mutatják, másfelől épen ennek alapján az életbiztosítási ügy nélkülözhetetlen föltételét képezik. A halandósági tábla szerkesztésének több módja van. Legkezdetlegesebb mindenestre az, melyet az első halandósági táblák szerkesztésénél (Graint, Halley) alkalmaztak, midőn csak a halottakra vonatkozó adatokban vélték az elhalálozási rendet fölismerhetni. Jelenleg különösen kétféle rendszer ismeretes: az egyik Herrmanné, ki egészen helyesen azon föltevésből indult ki, hogy csak úgy lehet megbízható halandósági táblát szerkeszteni, ha valóban végig kísérjük valamely nemzedék folyamát a bölcsőtől a sirig. Ennek megfelelően tehát követelte, hogy valamely év szülöttjei elhalálozásukig kísértessenek. Ily tábla egyúttal a túlélők számát is mutatja (túlélési táblák). Csak kár, hogy ennél megfeledkezett — és emnyiben igazok van bírálóinak — miszerint az egyes évfolyamok halottjai nemcsak a kiinduló pontúl választott nemzedékből kerülnek ki, hanem bevándorlás és kivándorlás a képet jelentékenyen zavarják. Hozzájárul, hogy ily tábla szerkesztése mintegy száz évi időt venne igénybe,

mely 100 év alatt annyi különös tényező fog a halálozásnál érvényesülni, hogy még az ily keserves módon elert eredményt sem lehet teljesen megbízhatónak tekinteni. Azért fölényt kell adni azon rendszernek, mely a halottak és élők összehasonlítása alapján határozza meg az egyes korosztályok halandóságát. E rendszer azon előnnyel jár, hogy már akkor is alkalmazható, ha akár csak egy évre vonatkozólag az élőknek és elhaltaknak korviszonyait tudjuk, mely adatok most már a legtöbb államról ismeretesek. Igaz, hogy ekkor tulajdonképen nem valamely nemzedéknek elhalálozását ismerjük, hanem inkább csak a rendszeren mintegy száz nemzedékből álló népességnek az egyes korévek szerinti halandóságát. Hiánya e rendszernek az is, hogy az élőkre vonatkozó koradatok korántsem bírnak matematikai pontossággal.

De különösen gyakorlati szempontból még soká kénytelenek leszünk, evvel megelégedni. A legerterjedtebb halandósági táblák e rendszeren alapulnak. Majdnem minden nagyobb államra nézve létezik halandósági tábla; hazánk, fájdalom, ez államok sorában még mindeddig hiányzik.

A különböző korosztályok között különösen a gyermekkor veszi igénybe figyelmünket.

Legtöbb áldozatát veszi a halál — mint látjuk — a gyermekkorból, mely az élet veszélyeivel szemben legkevesebb ellentállást tud kifejteni. A természet itt is — úgy látszik — sokkal több életet teremt, mint a mennyi föntartását eszközölheti, csakhogy annál inkább biztosíttassék a nem föntartására szükséges növedék. Különösen hazánk mutat e tekintetben is fölötte szomorú viszonyokat. Az összes haláleseteknek ugyanis átlagban több mint fele a 0—5 éves gyermekekre esik. A mi különösen az utolsó éveket illeti, úgy a magyar korona országaiban 0—5 éves gyermek elhalt:

1880	306,172	azaz az összes haláleseteknek	51.61	százaléka
1881	277,239	“ “ “	50.15	“
1882	305,970	“ “ “	53.50	“

A gyermekhalandóság az összes halandóságnak több mint felét teszi nálunk, sőt az utolsó évben nem csekély emelkedést szenvedett. Hogy hazánk gyermekhalandósága mily arányban áll a többi európai államok gyermekhalandóságához, azt a következő számokból láthatjuk. A gyermekhalandóság tette az összhalandóságnak:

Ausztriában (1880) --- --- ---	48·13	százalékát
Poroszországban (1880) --- ---	48·21	„
Franciaországban (1879) --- ---	26·42	„
Angliában (1880) --- --- ---	42·46	„
Skóciában (1878) --- --- ---	37·68	„
Irországban (1880) --- --- ---	25·58	„
Olaszországban (1880) --- --- ---	45·27	„
Svájczban (1880) --- --- ---	33·31	„
Belgiumban (1880) --- --- ---	39·08	„
Németalföldön (1878) --- --- ---	45·11	„
Dániában (1880) --- --- ---	35·68	„
Svédországban (1880) --- --- ---	33·26	„
Norvégiában (1878) --- --- ---	32·80	„
Oroszországban (1875) --- --- ---	59·63	„
Romániában (1879) --- --- ---	42·87	„
Görögországban (1880) --- --- ---	35·39	„

Csak egy állam az, melynek gyermekhalandósága a mienkét még túlhaladja, és ez Oroszország; legkedvezőbbek a viszonyok Irországban és Franciaországban. Azonban e reánk nézve roppant súlyos tényállástól meg nem válhatunk a nélkül, hogy meg ne jegyezzük, miszerint a gyermekek nagy aránya az elhaltak között egyfelől a nagy születési arányra vezetendő vissza, mivel misem természetesebb, mint-hogy oly államban, hol több gyermek születik — a gyermekek általános nagy halandósága mellett — a halottak között is több gyermek lesz. E zavaró tényezőt kizárjuk, ha az elhalt gyermekeket a szülöttekhez hasonlítjuk, a midőn is az utolsó évekre a következő eredményekhez jutunk. Meghalt a magyar korona országaiban 0—5 éves gyermek:

1880	306,172	azaz az összes szülötteknek	44·84	százaléka
1881	277,239	„ „ „	40·30	„
1882	305,970	„ „ „	43·21	„

A 0—5 éves korban elhalt gyermekek az utolsó években az elhaltaknak 40 – 45 százalékát tették. Evvel szemben találjuk, hogy ez arány az európai államokban a következő: a 0—5 éves korban elhalt gyermekek teszik az évi születéseknek Wesselovszky szerint:

Irországban --- --- ---	16 34	százalékát
Norvégiában --- --- ---	18·03	„
Dániában --- --- ---	20·17	„
Svédországban --- --- ---	23·56	„
Angliában --- --- ---	24·76	„

Svájcban	---	---	---	25·84	százalékát
Belgiumban	---	---	---	26·55	“
Franciaországban	---	---	---	27·65	“
Németalföldön	---	---	---	30·15	“
Poroszországban	---	---	---	31·68	“
Olaszországban	---	---	---	38·21	“
Ausztriában	---	---	---	38·99	“
Oroszországban*)	(1867—71)	42·50	“		

Látjuk ebből, hogy a kép még így sem javul, sőt ellenkezőleg rosszabbul, a mennyiben itt már tényleg hazánk a skala legalsóbb fokán áll. Lehetetlen tehát szemet hűyni azon jelenség előtt, mely e számokban kifejezést talál és mely megrendítőleg szól hazánk közegészségi állapotának e megdöbbentően szomorú tényéről.

A gyermekhalandóság mérvét egyfelől az összhalandósághoz, másfelől a születésekhez való arányában találtuk. Egy harmadik kifejezés mód az, midőn Bertillonnal az elhalt gyermekek számát az illető korban élő gyermekek számával hasonlítjuk össze, mely számokat az említett író halandósági aránynak nevez, míg a születésekkel való összehasonlítás a «halálozási tizedet» adja. E számítást hazánkra nézve is keresztül vive, azt találjuk, hogy a szent István korona országában 1881-ben az összes 0—5 éves gyermekeknek 10·63 százaléka halt el, holott ez arány Bertillon szerint Franciaországban 3·46 százalék. Mind a három számítási mód tehát egyformán bizonyít hazánk nagy halandósága mellett.

Átterve a gyermekhalandóság egyes részleteire, mindenek előtt tájékozást keresünk az ország egyes részeinek halandósága iránt. Tett a 0—5 éves gyermekek halandósága (1882):

Magyarország-Erdélyben	---	---	274,931
Magyarországban	---	---	233,198
Erdélyben	---	---	41,733
Horvát-Szlavonországban	---	---	19,977
Volt határőrvidékben	---	---	10,620

vagyis:

	az összhalandósághoz	a születettekhez
	viszonyítva	
Magyarország-Erdély	53·83 százalék	44·18 százalék
Magyarország	52·35 “	43·29 “
Erdély	63·83 “	49·89 “
Horvát-Szlavonország	51·10 “	37·63 “
Volt határőrvidék	50·09 “	33·49 “

*) Bodio szerint.

A gyermekhalandóság ez adatok szerint, fájdalom, az anyaországban legnagyobb, holott azelőtt kedvezőbb viszonyokat mutatott föl, mint a társországok; legiszonyúbban pusztít a gyermekhalandóság Erdélyben.

Nem szerint a gyermekhalandóság következőképen alakul Magyarország-Erdélyben. Elhalt 0—5 éves gyermek:

	fiú	leány	azaz	100 leányra	112·8 fiú
1880	145,453	128,866	azaz	100	112·8
1881	131,376	116,634	„	100	112·6
1882	145,733	129,198	„	100	112·8

E számok megerősítik azon már érintett tényt, hogy a gyermekek halandósága sokkal nagyobb a leányokénál.

Jelentékeny különbségek mutatkoznak a hitfelekezetek szerint is. Meghalt 0—5 éves gyermek (1882):

	száma	az összes halottaknak	az összes szülötteknek
római katolikus	139,415	azaz 56·49 százalék	44·18 százalék
görög	30,806	„ 50·65	45·01
„ keleti	42,051	„ 52·81	50·83
ágostai	19,032	„ 50·96	40·80
helvét	36,500	„ 50·55	43·80
unitárius	991	„ 51·45	46·72
zsidó	6136	„ 50·79	26·17

Az elhaltak között a gyermekek majdnem minden hitfelekezethnél meglehetősen egyforma arányban szerepelnek, csak a római katolikusok között föltötte magas az arány. Már sokkal jelentékenyebb különbségeket találunk, ha az elhalt gyermekeket a szülöttek számával hasonlítjuk össze. Akkor ugyanis azt látjuk, hogy a szülöttekhez arányítva legnagyobb a gyermekhalandóság a görög-keletieknél, legkisebb a zsidóknál; amazoknál majdnem kétszerte nagyobb a halandóság, mint a zsidóknál.

A nemzetiség befolyásáról is némi tájékozást nyújthatunk, a mennyiben az 1881-iki adatok alapján a következő arányokat találjuk: A 0—5 éves korban elhalt gyermekeknek aránya az élve szülöttekhez:

a magyar nemzetiségű megyékben	46·1	százalék
„ német	36·9	„
„ tót	47·1	„
„ román	38·8	„

Átnegyünk a törvénytelen gyermekek halandóságára. Könnyen belátható ugyan, hogy a törvénytelen gyermekek között minden esetre nagyobb lesz a halandóság. A statisztika is ezt bizonyítja. Magyarország-Erdélyben törvénytelen gyermek:

	1880	1881	1882
született	48,119	48,559	51,182
meghalt	23,265	21,060	23,173
százalék	48·3	43·3	45·2

A törvénytelen gyermekek halandósága néhány százalékkal nagyobb a törvényesekénél. Még jobban tűnnek ez ki, ha az első korév halandóságát külön észlelhetnők, mivel különösen az élet első évében minden attól függ, mennyire gondozzák a fiatal csemetéket, a mi pedig a törvénytelen gyermekeknél sokkal hiányosabban történik; későbbben a törvényes és törvénytelen gyermekek halandósága között a különbség jelentékenyen csökken.

A statisztika kiváló figyelem tárgyává tette a gyermekhalandóság alakulását a városokban. Nálunk a gyermekhalandóság a városokban némileg mérsékeltebb, a mi azonban részben mindenesetre azon körülménynek tulajdonítandó, hogy a városi gyermekek közül sokan vidékre kiadatnak dajkaságba és ott meghalnak.*) A gyermekhalandóság tett nálunk az utolsó években a 25 szabad királyi városban:

1881	17,621
1882	20,314

Az összhalandósághoz képest tett a gyermekhalandóság a városokban 1881: 45·6 százalék (országban 50·15); 1882: 49·69 (az egész országban 53·50); ha pedig a születésekhez hasonlítjuk, úgy tett a 0·5 éves korig elhalt gyermekek száma a szülötteknek 1881: 39·8, 1882: 45·01 százalékát (az egész országban 1881: 40·30, 1882: 43·21 százalék). Az összes halálesetekhez hasonlítva, e szerint a városi gyermekhalandóság ugyan mérsékeltebb volt mindkét évben, mint az egész országban, a születésekhez hasonlítva azonban csak 1881-ben.

*) Különösen a nagy városokban a gyermekhalandóság jelentékenyen emelkedik. Így több évi adatok alapján kiszámítottuk, hogy az európai nagy városok között a 300,000 lakónál kisebbekben a gyermekhalandóság 41·47 százalék, a nagyobbakban 44·29 százalék.

A belügyminiszterium által újabban közölt adatok megengedik a gyermekhalandóság arányait a különböző korokban részletesebben is vizsgálat tárgyává tenni. Ez adatok szerint meghalt (1880) Magyarország-Erdélyben :

0— 1 hónapos	53,876
1— 2 «	18,396
2— 3 «	14,249
3— 6 «	22,068
6—12 «	33,470
0— 1 éves	142,059
1— 5 «	90,008

Látjuk ez adatokból, hogy a halandóság annál nagyobb, mentül zsegebb korban áll az ember. Az összes 0—5 éves korban elhalt gyermekekből 61·2 százalék, tehát több, mint két harmada életének első évében állott, sőt az első hónapban elhaltak az összes 0—5 éves korban elhalt gyermekeknek 32·2 százalékát teszik. Ha főntebb alkalmunk volt konstatálni, hogy száz 0—5 éves korban elhalt gyermek közül elhal 10·63, úgy ez újabb adatok alapján még arról nyerünk tudomást, hogy száz a 0—1 éves korban álló gyermek közül 30·63, tehát majdnem minden harmadik a halál áldozatává válik.

Itt is a városok tekintetében némi különbség észlelhető. A városokban a 0—1 éves korban elhalt gyermekek ugyanis az összes gyermekhalandóságnak 66·8, az első hónapban elhaltak annak 21·6 százalékát teszik. Ez adatok szerint az első hónapban a halandóság kisebb, az első évben nagyobb volna, mint az egész országban. Ez egy évre vonatkozó adatok természetesen még nem engednek általános következtetést vonni.

A koradatok hiányosságának tulajdonítandó kétségtelenül az, hogy a 0—1 évesek halandóságára nézve hazánk elég kedvező viszonyokat mutat föl. Míg ugyanis hazánkban a 0—1 éves gyermek halandósága az összes halálesetekhez hasonlítva 30·8 százalékot tett, addig :

Ausztriában (1880)	31·62 százalék
Oroszországban (1875)	38·82 «
Németalföldön (1878)	31·01 «
Poroszországban (1881)	32·25 «

Ellenben :

Franciaországban (1879)	17·59	százalék
Olaszországban (1880)	24·77	«
Svájcban (1880)	24·34	«
Belgiumban (1880)	25·99	«
Svédországban (1880)	19·58	«
Norvégiában (1878)	20·59	«
Dániában (1881)	23·49	«
Romániában (1879)	23·54	«
Angliában (1880)	25·48	«

A gyermekhalandóság okai az újabb időben szorgos tanulmányok tárgyává tettek. Különösen a gyermekek táplálásától és a zord időjárás elleni védelmezésétől függ a gyermekhalandóság leszállítása. Kiszámított, hogy az anya által szoptatott gyermekek halandósága a dajka által szoptatottakéhoz úgy viszonylik, mint 5 : 3. A mi pedig a zord időjárás befolyását illeti, úgy Olaszországra nézve kiszámított, hogy a deczembertől februárig szülöttek közül csak 19 százalék éli túl az első évet, a tavaszkor szülötteknek 43 százaléka, a nyáron szülötteknek 83 százaléka és az őszkor szülötteknek 58 százaléka. A problema tehát magában véve igen egyszerű: a gyermekek kellő gondozása, táplálása és ápolása a legjobb szer a nagy halandóság leszállítására.

A magyar törvényhozás sok irányban gondoskodott a gyermekek közegészségügyéről (1876 XIV. törvényczikk), a gyermekek gyógykezelését kötelezővé tette, a védhímlőoltás, a dajkaság stb. ügyét rendezte. A fentebb említett adatok azonban, fájdalom, még eddig nem engednek elért eredményekről szólni.

Tévedés volna azonban föltenni, hogy a nagy halandóságát csak a gyermekhalandóság magas volta okozza. Az 1881-iki adatokat alapúl véve, ugyanis azt találjuk, hogy az ötödik koréven túl meghalt összesen a magyar korona országaiban 275,489 vagyis az öt éven fölüli népességnek 2·11 százaléka. Evvel szemben tett az öt éven fölüli népesség halandósága Bodio legújabb adatai szerint :

Ausztriában	1·90	százalék
Poroszországban	1·57	«
Franciaországban... ..	1·80	«
Angliában	1·54	«

Olaszországban	---	---	---	1·83	százalék
Belgiumban	---	---	---	1·80	«
Németalföldön	---	---	---	1·49	«
Svájcban	---	---	---	1·78	«
Svédországban	---	---	---	1·30	«
Norvégiában	---	---	---	1·36	«
Dániában	---	---	---	1·45	«
Görögországban	---	---	---	1·38	«

A felnőtt népesség halandósága is e szerint jóval magasabb nálunk, mint az összes itt felsorolt európai államokban.

Végül áttérünk a halál-okok vizsgálatára.

A halál-okok statisztikája is kiváló fontossággal bír. Különösen egyes kórcsoportok, mint járványok, tájkórok, gyermekági betegségek, öröklekeny bajok, öngyilkosság, balesetek és erőszakos halálesetek mély betekintést engednek a közegészségügy állapotára. Azonban a statisztikának itt is igen nagy nehézségekkel kell megküzdeni. A halál-ok kiderítése igen számos esetben az orvostudomány legnehezebb feladatai közé tartozik; egyes orvosi iskolák kiválóan egyes bajokra vezetnek vissza a halálozást; a tudományos terminologia sem egyöntetű; végre fölületesség és tudatlanság is számba veendő. A halál-okok statisztikája ezért általában még igen tökéletlen, habár egyes államokban (Anglia) és némely városban már jelentékeny haladást tett. Hazánkban, hol a már régebben behozott halottkémlési rendszer mellett a halál-okok följegyzése sokkal könnyebb, mint oly államokban, hol e szervek nem léteznek, mind a mellett csak a legújabb időben karoltatott föl ismét a statisztika ez ága. Az illető adatok a közegészségügy állapotáról szóló jelentésben közöltetnek és habár az anyag épenséggel nem teljes (1880-ban 290,891 halálesetről közöltetik a halál-ok, holott a halálesetek száma 501,724) és még kevésbé kifogástalan, még is több irányban tájékozást nyújthat.

A mi mindenek előtt a természetes halál-okokat illeti, úgy volt (1880):

veleszületett gyöngeség	---	---	---	34,538
görcsök	---	---	---	35,092
gyermekaszály	---	---	---	16,784
tüdőlob	---	---	---	26,429
tüdőgümőkór, tüdővész, aszkór	---	---	---	41,212
béllhurut	---	---	---	21,887

hagymáz	13,175
himlő	13,386
roncsoló toroklob	12,194
vörheny	6,192
kanyaró	5,694
torokgyík	8,015
hökhurut	5,240
gyermekági láz	2,761
gutaütés	6,143
vízkór	6,932
fertőző pokolvar	831
víziszony	80
elmebajok	278
aggekór	27,043

Ez adatok szerint a veleszületett gyöngeség az összes halálesetek között 11·8 százalékkal szerepel, a tüdő bántalmi 23·2 százalékkal, a tüdővész egymaga — a szegénység befelé «sírt könnyei» — 14·1 százalékkal, bélhurut 7·5, himlő 4·6, hökhurut 1·7, hagymáz 4·5, roncsoló toroklob 4·1, gyermekági láz 0·9, aggekór 9·3 százalékkal stb.

Ausztriában a fontosabb halál-okok (1880) következő arányokban szerepelnek:

veleszületett gyöngeség	86,938	vagyis	13·39	százalék
himlő	14,232	«	2·20	«
kanyaró	10,413	«	1·64	«
vörheny	11,152	«	1·71	«
hagymáz	15,060	«	2·32	«
vérhas	11,579	«	1·78	«
hökhurut	20,708	«	3·19	«
croup és diphtheritis	37,051	«	5·71	«
tüdőlob	57,516	«	8·86	«
tüdővész	81,917	«	12·62	«
bélhurut	26,291	«	4·05	«
aggekór	61,264	«	9·44	«

Westergaard szerint pedig egy millió emberből meghal:

hagymázban	896
gyomorban	9·8
vörhenyben	1011
vérhasban	1032
szívban	1311
agybántalmakban	3072
tüdővészben	3694 stb.

A halál-okok további vizsgálata a nem, kor, foglalkozás, az időjárás stb. befolyását vizsgálja, hazánkra vonatkozólag azonban ez adatok szintén hiányoznak.

Áttérünk a járványokra. A járványok közül a legfélelmetesebb vendége hazánknak valamint a többi európai államoknak, mely most ismét bekopogtatott, az ázsiai cholera, melylyel szemben az orvostan teljes tehetetlensége újból bebizonyúl. Nem tudjuk voltaképen honnan jön, nem tudjuk miképen fejlődik, nem tudjuk miképen leküzdhető, csak pusztításait látjuk. Az ázsiai cholera, mely első föllépése óta már ötször látogatott el hozzánk, utolsó két föllépése alkalmával következő arányokat mutat:

	1866/67	1872/73
a járvány által látogatott helyiségek népessége	3.318,780	8.433,859
„ járványban megbetegedett	153,705	447,571
„ „ meghalt	69,628	189,017
megbetegedett a népességnek	1.11%	2.90%
meghalt „ „	0.50 „	1.22 „
megbetegedett a járvány látogatta népességből	4.63 „	5.30 „
meghalt „ „ „	2.10 „	2.24 „
„ a megbetegedettek közül	45.30 „	42.23 „

Hazánkban, fájdalom, a cholera sokkal nagyobb pusztításokat okoz rendszeren, mint más nyugati államokban (Oesterlen szerint nálunk, Ausztriában, Oroszországban stb. mintegy tizszer annyi ember szokott áldozatul esni, mint a nyugati államokban). Ausztriában az 1866/67 és 1872/74-iki cholera 293,562 áldozatot követelt.

A cholerajárványokat nem tekintve, a cholera enyhébb alakja, a nálunk is meghonosult úgy nevezett *cholera nostras* (európai, szórványos cholera stb.) évről évre kisebb-nagyobb számú halálesetet okoz. Ilyen cholera-eset volt (a belügymiszterium jelentése szerint):

1878	18
1879	8
1880	—

A többi járványok föllépéséről Magyarország-Erdélyben következő adatok nyújtanak fölvilágosítást:

	1880	1881
a járványok által meglátogatott községek száma	863	1022
lakosság száma --- --- --- --- --- ---	2,461,336	2,310,220
megbetegedett... --- --- --- --- ---	46,593	44,130
meghalt --- --- --- --- --- ---	10,876	8,716
ápolás alatt maradt --- --- --- --- ---	2,038	3,164

Járványokban elhalt az elhaltaknak 2·05 (1880) illetőleg 1·76 (1881) százaléka. A mennyiben az előbbi évekkel összehasonlítást tehetünk, a járványok enyhültek. Konek még 4—5 százalékra teszi azok áldozatait. Az egyes járványok föllépési aránya volt (1881):

	megbetegedett	meghalt
hökhurut... --- --- --- ---	278	31
vérhas... --- --- --- ---	654	96
hagymáz... --- --- --- ---	1,140	180
roncsoló toroklob ---	3,352	1479
kanyaró --- --- --- ---	8,178	534
vörheny --- --- --- ---	8,308	20·6
himlő --- --- --- ---	22,220	4310

E szerint a roncsoló toroklob, a vörheny és himlő szerepelnek legerősebben; a roncsoló toroklob a járványhalandóságnak (1881) 16·9 százalékát szolgáltatja, a vörheny 23·9 százalékát, a himlő pedig majdnem felét, 49·4 százalékát.

Hazánk egy évben sincs megkinelve egyes járványok pusztításától, különösen a roncsoló toroklob tart gazdag aratást. Az utolsó három évben dühöngött (a közegészségügyi jelentés adatai szerint):

	törvényhatóság	község	lakosság
	s z á m a		
hökhurut	1879	1	3,741
"	1880	6	31,335
"	1881	4	13,064
vérhas	1879	5	15,168
"	1880	7	66,492
"	1881	5	30,857
hagymáz	1879	8	39,109
"	1880	6	18,269
"	1881	13	45,190
roncsoló toroklob	1879	37	817,170
" "	1880	38	716,689
" "	1881	27	319,074
kanyaró	1879	24	316,841
"	1880	35	446,852
"	1881	29	288,600

	törvényhatóság	község	lakosság
	s z á m a	s z á m a	
vörheny	1879 19	70	277,666
"	1880 21	87	355,594
"	1881 29	163	391,073
hímlő	1879 20	95	203,222
"	1880 39	311	766,017
"	1881 46	572	1.223,162
összesen	1879 —	539	1.647,327
"	1880 —	863	2.461,336
"	1881 —	1022	2.310,220

E három év alatt tehát Magyarország-Erdély népességének majdnem fele veszélyeztetve volt járványok által.

Nem természetes haláleset (öngyilkosság nélkül) volt Magyarország-Erdélyben :

	erőszakos haláleset	baleset	összesen
1878	963	1926	2889
1879	1125	2556	3681
1880	1339	2582	3921

E szerint e nem természetes halálesetekből egy millió lakos után évenként átlag 254 erőszakos haláleset fordul elő.

A többi európai államokban pedig volt erőszakos haláleset és baleset *) egy millió lakos után számítva :

Ausztriában (1879)	---	---	---	306
Poroszországban (1880)	---	---	---	434
Franciaországban (1878)	---	---	---	351
Angliában (1880)	---	---	---	590
Skóciában (1878)	---	---	---	668
Írlandban (1880)	---	---	---	341
Olaszországban (1880)	---	---	---	143
Belgiumban (1880)	---	---	---	381
Svájcban (1880)	---	---	---	596
Svédországban (1880)	---	---	---	445
Norvégiában (1879)	---	---	---	458

Azon nagy társadalmi baj tanulmányozására, melyet az öngyilkosságok képeznek, az adatok közlése újabban ismét kezdődött. Ez adatokat is a belügyminiszternek az ország köz-

*) Csekély számú ismeretlen okú halálesetek is ide vannak számítva.

egészségügyi viszonyairól szóló jelentésében találjuk. Ez adatok szerint volt határozottan öngyilkosságnak konstataható eset:

1878	967
1879	1009
1880	1201
átlag	<u>1059</u>

E szerint nálunk egy millió lakos után 77 öngyilkosság fordul elő. Hazánkban kevesebb öngyilkosság fordul elő, mint Ausztriában, Németországban és Franciaországban, azonban több, mint például Angliában, Skóciában, Oroszországban stb. Európában átlag egy millió lakóra 85—90 öngyilkosság fordul elő. Volt ugyanis öngyilkosság egy millió lakó után:

Ausztriában (1879)	---	---	---	---	156
Poroszországban (1880)	---	---	---	---	185
Szászországban (1880)	---	---	---	---	394
Franciaországban (1879)	---	---	---	---	175
Angliában (1880)	---	---	---	---	77
Skóciában (1878)	---	---	---	---	50
Irországban (1880)	---	---	---	---	19
Olaszországban (1880)	---	---	---	---	44
Belgiumban (1880)	---	---	---	---	107
Svájczban (1880)	---	---	---	---	245
Svédország (1880)	---	---	---	---	84
Norvégiában (1879)	---	---	---	---	74

Az öngyilkosságok száma nálunk is, mint más államokban jelentékenyen emelkedik. Így tett Konek szerint az öngyilkosságok száma:

1854	352
1864	583

mely szám hiányos bevallás miatt alkalmasint elmarad a valóságtól, de mégis alkalmas arra, hogy az utolsó években bekövetkezett nagy emelkedést velünk sejttesse.

Különösen a városokban nagy az öngyilkosságok száma. Szabad királyi városainkra, a melyek pedig a népesség csak 7·9 százalékát teszik, jutott az öngyilkosságokból:

1878	292 = 30·2 százalék
1879	262 = 25·9 „
1880	381 = 31·7 „

Ha pedig különösen a fővárost vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy az összes öngyilkosságokból jutott a fővárosra magára :

1878	100	=	10·3	százalék
1879	106	=	10·5*	"

holott pedig a főváros Magyarország-Erdély népességének csak 2·3 százalékát teszi.

A föntebbi adatok szerint jut egy millió lakóra :

sz. kir. városainkban (a fővárossal együtt)	342	öngyilkosság
" " " (a főváros nélkül)	263	"
a fővárosban	494	"

Különösen nagy tehát az öngyilkosságok száma a fővárosban, melyet az európai nagyvárosok között csak egynéhány fölülmúl.

Egy millió lakóra jutott a legújabb adatok szerint Londonban 93·4 öngyilkosság, New-Yorkban 126, Berlinben 276·2, Bécsben 316·7, Boroszlóban 333·4, Drezdában 394, Hamburgban 448, Lipszében 563·5 öngyilkosság stb.

Az öngyilkosságok idejére, módjára nézve, a foglalkozásokra nézve, melyeknél leginkább előfordul, az adatok még hiányoznak. Kívánatos volna, ha e tekintetben mielőbb a szükséges intézkedések megtétnének, hogy az öngyilkosságok e fontos mozzanatai iránt tájékozást nyernénk. Ez adatokban a legbecsesebb fölvilágosítások rejlenek a nép erkölcsi, társadalmi és jóléti viszonyainak megítélésére.

A halál-okok város és vidék szerint is jelentékeny különbségeket mutatnak. Így például mutatják adataink, hogy a tüdővész különösen a városokban pusztít, a mennyiben 1880-ban az összes ilyenmű haláleseteknek 13·0 százaléka esett a huszonöt szabad királyi városra.

II.

E vázlatot néhány a közegészségi szervezetünkre vonatkozó adattal egészítjük ki. Volt (1880) :

*) A fővárosi statisztikai hivatal szerint ugyan 111, de az egyöntetűség kedvéért a belügyminiszteri adatokat tartjuk meg.

gyógyszertár	875
orvostudor	2473
sebész	1053
szülésznő	5628

Ez adatok szerint 15,714 lélekre jutott nálunk egy gyógyszerész és 1499 lélekre egy orvosi személy (sebészt és bábát hozzászámítva). Ausztriában volt 1880-ban:

gyógyszertár	3,325
orvostudor	4,768
sebész	2,784
szülésznő	16,520

Jutott tehát Ausztriában 6611 lakosra egy gyógyszerész és 913 lakosra egy orvosi személy. Mindkét tekintetben tehát Ausztria sokkal kedvezőbb viszonyokat mutat föl.

A körorvosi intézmény állapota a következő számokból derül ki. Volt 1880-ban:

közegészségi kör... ..	1236
körorvossal bírt	720
„ nem bírt	515
közegészségi körbe nem osztható község	179

Látjuk e számokból, miszerint a közegészségi körök intézménye még távol van teljes befejezésétől, azonban évről évre öröndetes haladást konstatálhatni.

Az orvostartásra kötelezett községek száma — a szabad királyi városokat nem tekintve — 1880-ban 216; ebből ötnek nem volt orvosa. Ellenben az önként orvost tartó községek száma: 298.

Ha az ország viszonyaitól áttérünk az egyes törvényhatóságokra, még nagyobb hiányokról nyerünk tudomást. Így azt találjuk, hogy jutott egy gyógyszerész

Biharmegyében (Nagyvárad nélkül)	25,965	lélekre
Fogarasmegyében... ..	42,285	„
Kis-Küküllőmegyében	30,738	„
Sárosmegyében	28,002	„
Szolnok-Dobokamegyében	27,666	„
Torda-Aranyosmegyében	27,406	„
Trencsénmegyében	27,213	„
Udvarhelymegyében	26,380	„

Hasonló viszonyokat találunk az orvosok tekintetében, így például jutott egy orvos

Szilágymegyében	---	---	---	15,552	lélekre
Ugoesamegyében	..	---	---	16,344	«
Torda-Aranyosmegyében	---	---	---	19,561	«
Kis-Küküllőmegyében	---	---	---	18,443	«
Szolnok-Dobokamegyében	---	---	---	21,519	«
Maros-Tordamegyében	---	---	---	26,444	«
Kolcsmegyében	---	---	---	28,043	« stb.

Ilyen állapotok vannak nálunk, holott Ausztriának e tekintetben legrosszabb tartományában, Gácsországban is 11,236 lélekre jut egy orvos!

Áttérünk a kórházakra. Magyarország-Erdély kórházainak és az azokba fölvelt betegeknek száma volt (1881):

országos kórház	---	---	---	---	3	8,023	beteggel
közkórház	---	---	---	---	37	61,257	«
megyei, városi, községi és magánkórház							
és gyógyintézet	---	---	---	---	123	21,378	«
országos tébolyda	---	---	---	---	2	1,274	«
bujasenyvi kórház	---	---	---	---	4	1,280	«
Irgalmasrendi kóroda	---	---	---	---	14	9,689	«
fegyintézeti kórház	---	---	---	---	6	2,014	«
központi és főkbörtön kórház	---	---	---	---	84	9,255	«
bánya kórház	---	---	---	---	5	4,021	«
					278	118,191	

Ha a tébolydákat, úgy szintén a fegyintézeti és börtönkórházakat nem tekintjük, úgy tulajdonképen csak 186 kórház van Magyarország-Erdélyben, sőt még ezekből is mintegy tíz levonandó, mely szorosan véve nem tartozik ide, mint viz-gyógyintézetek stb. Evvel szemben Ausztria sokkal kedvezőbb viszonyokat mutat föl, hol 527-re megy a kórházak száma,*) mely számhoz még 18 nyilvános szülház is hozzáveendő. Ausztriában a kórházakban (1880) 255,633 beteg ápoltatott.

A mi különösen a tébolydákat illeti, úgy ezek tekintetében is hazánk igen szegény. Van ugyanis nálunk összesen négy tébolyda, közte két országos. Ausztriában pedig 27 tébolyda, közte 22 nyilvános. Tudjuk pedig, hogy Magyarország-

*) Poroszországban (1881) 1832.

Erdélyben az elmebetegek száma 11,494, Ausztriában sokkal nagyobb népszám mellett 13,146. A két országos tebolyda Buda-Pesten és Nagy-Szebenben következő eredményeket mutat föl. Ápolás alatt volt az év végén :

	Buda-Pest	Nagy-Szeben
1868	93	55
1880	607	353

A létszám tehát jelentékeny emelkedést mutat. A gyógykezelés eredménye volt (1880) :

	Buda-Pest	Nagy-Szeben
gyógyultan elbocsáttatott	8·7 százalék	10·7 százalék
javultán	5·9	4·5
gyógyulatlanúl	3·1	3·9
meghalt	16·—	13·6

Láthatni az előbbiekből, hogy jelenlegi közegészségügyi állapotaink még igen sok kívánni valót hagynak föl. Az államra igen nagy föladatok várnak még ezentúl is e téren ; azonban igazat kell adni Steinnak, midőn mondja, hogy a legtöbb segély az önkormányzattól várandó. «Csak akkor fog a helyzet javúlni» — úgy mondja — «ha a községek majd belátják, hogy lakóik betegségei nekik tízszerte többbe kerülnek, mint a mennyivel azok egészsége biztosítható.»

FÖLDES BÉLA.

EGY JÓ ASSZONY.

Elbeszélés.

Érdemes elhagyni a szülőföldet, hosszú, hosszú ideig odalenni, csak azért az élvezetért, hogy ismét visszatérhessünk.

Micsoda pompa az, a mi ott reánk vár!

A mint jövünk, jövünk csendesen mélyzgatva, két kopár hegygerincz, mely egynek kéklett messziről, hirtelen szétválik, (mintha a száját nyitná mosolyra) s kitérül az édes völgy füveivel, virágaival. Langyos fuvalat száll a völgyön, mely szemlátomást tágul, hosszabb s öblösebb. A két hegygerincz kijebb fut s elcsukja egészen előlünk a nagy idegen világot: nem ereszti oda.

Túl a nevető réteken, a «kilencz fűzfánál», egyszerre csak odaugrik valami a kocsinhoz csörögve-locsogva: Hipp, hopp, én vagyok itt, a «Hollócska» patak!

És vígan fut a kocsi mellett bandériumnak egész hazáig.

Otthon azután megindul a kérdezősködés: Nini, a tornyot újra zsindelyezték. Beh kár, beh kár! Van-e valami újság azóta? Nincs biz' itt semmi különös, ha csak az nem, hogy a nagy diófánk kiszáradt a tavasszal, úgy megsirattuk apáddal, mintha ember lenne. De neked még eltettem néhány diót a tavalyiból. Tudod-e, hogy semmi krumpli nem terem az idén? Mind megeszi a pondró! Igaz biz' az a szegény hajdani dajkád, az öreg Margóné meghalt és még a halála óráján is köszöntetett a drága lélek. Hogy, azt mondja, legalább azt érhetné meg, míg a mérnökséget kitanulod — de a halál nem akart vele megalkudni. No ni, a legérdekesebb újságot el is felejtettem, hogy az ócska kastélyt megvette egy Horváth nevezetű öreg úr, a kinek igen csinos kedves felesége van . . . Most itt laknak és nagyon jóba vagyunk velök.

Igen, ez volt a legérdekesebb hír. Az ócska kastély mysteriumai tehát most már fölnyíltak. Hányszor kukucskáltam be gyermekkoromban a kuleslyukakon, ajtórepedéseken át az elhagyott szobákba, melyekben valaha Balassa Bálint, a költő, lakott feleségével, Dobó Katával. Azóta sem voltak talán fölnyitva.

— És természetesen kitatarozták az öreg kastélyt? — kérdém anyámtól.

— Annyira a mennyire.

— Szerettem volna ott lenni, mikor a szobákat fölnyitották.

— Nem volt ott, édes fiam, semmi, csak a nagy doh-szag, meg a tömérdek patkány.

✓ — Hát a kerttel mit csináltak?

— Rendbe hozták.

— Véték azokért a vadhelyekért. Úgy szerettem, mikor a kígyók előmászta a rekettyés mocsarokból, a szederindahálózatokból.

— Kénytelenek voltak kipusztítani, mert apró gyermekeik vannak s azok is ott szaladgálnak a kertben. Egy fiú meg egy lányka.

— Nagyok?

— Gyámoltalan piczi jószágok, olyanok, hogy: «jaj mama, mama! a macska rám néz». Te is olyan voltál, különben . . . De hisz épen idefelé jönnek, ha jól látom.

Csakugyan látni lehetett az ablakon, mikép futnak előzködve a kertünkön, a fiú vesszön ül, a lányka pedig egy nagy nádbuzogánnyal utána. Távolabb a keskeny ösvényen egy apró öreg úr tipeg, nyulánk fiatal asszonyba kapaszkodva, ki félkezével fölemelé kissé szoknyáit a harmat ellen.

— Ejnye, belülről szép kicsiny a lába annak az új asszonynak!

— Eredj te gaz lurkó — mondja édes anyám — hát már azt is meglátod? Ilyet is tanultok ti a könyvekben?

— Hát furcsa, csak tán tudja az ember, mi a kicsi, mi a szép!

Husz éves voltam épen s minden asszonyi ruhasuhogásra kigyúlt az arcom, pedig nem tartoztam az úgynevezett ábrándos ifjak közé. Szivem már mozgott, de a mozgalomnak még nem volt tárgya.

Nem is hittem, hogy az első szerelmet az életkor tava-sza hozza a saját erejéből, hogy úgy fakad magától, mint fán a rügy és rügyből a virág. Sokkal egyszerűbbnek tapasztaltam én a dolgot ezelőtt a diák pajtásaimnál.

Kapnak egy bicskát ottthon a mamájoktól. S ha megvan a bicska, most már egy név is kell hozzá, a mit befaragjanak a padba. Így gondoltam én az első szerelem ébredését.

Az «új úrék» (így nevezték őket a faluban) csakugyan hozzánk jöttek. Olyan zavarban voltam (félénk, szegyenlős természetemre eléggé boszankodtam), hogy alig bírok mondani valamit rövid látogatásukról. Hogy esett meg az ismerkedés, mit beszélt az asszony, én arra mit feleltem. Csak azzal vagyok tisztában, hogy nem találtam valami különös szépnek. Fekete szeme elég kifejező ugyan, arcza lágy, kedves, de az orra nagyon is kicsiny és az álla túlságosan előre nyúlt. Hanem akármilyen is a szeme, azt nem értem, hogy hol volt, mikor ehhez a vén emberhez hozzá ment!

Horváth Pál feje úgy nézett ki alakban, színben, mint egy sárga répa (olaszos hegyes szakállt viselt), a többi testrészei is mind olyanok valának, mintha répákból komponálták volna össze. Csak a füle hasonlított a burgundia-leveléhez.

Hanem igen barátságos úri ember, s meglehetősen jó módú. Azelőtt hivatalnok volt s most mint királyi tanácsos ment nyugalomba vagy hét év előtt: azon kezdte, hogy megházasodott. Furesán fogta föl a nagyságos úr a nyugalomba menetelt!

Másnap délután nálók uzsonnáltunk. Kikérdezte, miféle studiumok vannak most az egyetemen, jók-e a professorok, (dehogy jók kérem, dehogy!), elmondott egy pár adomát az ő iskolás korából (no az ugyan régen lehetett!) s a csattanó mondatoknál mindig odanézett a feleségére.

— Úgy, úgy, Erzsébet . . . Ilyen kópé voltam én valamikor.

De az asszony mindannyiszor csak úgy mosolygott, mint a napsugár őszzel, bágyadtan, erőltetve.

A gyermekek csöndesen, szomorúan ültek az asztalnál. Soha sem láttam még ilyen bús gyermekeket. Beteges, vézna portékák voltak.

— Pedig annyit esznek, oly pákosztások — jegyzé meg a consiliárius.

S valóban, ha a tálba nyúltam mindig írigyen néztek rám nagy kék szemeikkel, mintha mondanák: Hát már te eszel itt meg minden ételt?

— Menjetek ki szaladgálni — kergeté az apjok.

Hanem biz' ők nem tették meg ingyen azt sem. Egyegy diós-patkóban alkudtak meg.

Akkor is csakhamar visszatértek új zsákmányért.

— Hol voltatok, kedveskék? — kérde az anyjok, a mint csörtetve visszatértek.

— A faluban játszottunk a többi gyerekekkel — felelte Gazsi.

— Mama, mama — gagyogta Ilonka, a tanácsosné szürke szoknyáját rángatva — mondd meg nekünk, ki a te szeretőd?

Az nevetve ütött a lányka kezére.

— Ejnye, te kis arcátlan! Ilyet mersz tőlem kérdezni? Hol tanultad ezt? Valld be mindjárt!

Homlokát összeránczolta szigorúra s arcza átpirúlt egy kicsit. Illett neki nagyon.

— A többi gyerekek beszéltek — pityergett Ilonka ijedten — a Bilinyi Mari mondta, hogy az ő mamájának a szeretője mindennap hoz neki czukrot. Hát igazán, nincsen neked szeretőd, édes mamám?

— Nem is lesz soha, soha, édes gyermekem — mondá a szelíd, szomorú asszony, lánykáját szívére zárva, olyan hangon, hogy soha sem fogom elfelejteni.

A consiliarius úgy kaczagott, úgy kaczagott, hogy egyszerre csak megeredtek a könnyei.

— Ezek a gyerekek . . . ezek a bohó gyerekek! . . . de hát iszen mi is gyerekek voltunk valamikor! Hanem már most csináljunk valami okosabbat.

Felem fordúlt: tudok-e preferancot játszani?

— Hogy ne tudnék! (Hiszen az egész egyetemi cursus alatt egyebet sem csináltam.)

— Nos, akkor rajta! Hallod Erzsébet, — figyelmeztete vékony, reszelős hangján — partnerünk akadt. Elő hamar a kis asztalt!

Az asztal hamar megvolt, de a játékból nem volt meg a vörös alsó. Elhányta valahova a Gazsi gyerek. De hogy is lehet gyerekre bízni ilyen kincset!

— Nem tesz semmit — biztatott meg a tanácsos. — Kiségit bennünket a «szellemi kártya».

— Hát az mi?

— Ezt a módszert ezelőtt ötven évvel találták ki a móri nemesek. Egy nem létező kártyát létezőnek kell tekinteni. A kiosztásnál mindig az osztónak marad s mikor az ütésre kell rádobnia, nem ad ki semmit, csak jelezi: «megy rá a szellemi kártya» . . . Dejszen okos emberek voltak a mi ős-apáink!

Ezentúl igen gyakran játszottunk hármásban. Az öregnek különben a tarokk a szenvedélye s mert otthon falun nem volt társasága, minden pénteken bement a városi kaszinóba tarokkozni. Máskor soha sem távozott otthonról, bár igen gyakran mondta: «Teringette, nem bánám, ha két péntek lenne hetenkint».

Engem eleinte csak a kártya érdekelt, később Horváthnét is nagyon megkedveltem. Napról napra nemesebb alak lett szememben. Mindig fedeztem föl rajta valami új báj, új erényt. S mikor ezekből kifogytam, akkor a hibái kezdtek mind átváltozni szépségekké. Az orra lett kedves, páratlan orrocška, az előre hajló álla igézö gyönyörűség.

E családka tükör nem szennyes érzés volt. Hiszen azt tartottam, hogy egy szent — mintha látnám is a glóriát feje körül — mikor nagy a füst a csibukokból. Meggondolt, okos szavaival, engedelkeny nyájasságával, lemondó jóságával úgy tűnt föl, mintha anyám lenne, sőt mintha a consiliariusnak is anyja lenne.

Csak néha történt meg, hogy mikor ránéztem, rajtam találtam a tekintetét. Ilyenkor en hirtelen visszarántottam szemeimet s ilyenkor ő elmosolyodott.

Ez a mosoly már nem a szenté volt. Nem, úgy férjére soha nem mosolygott. Olyan csiklandozó volt az, mint a tavaszi napfény.

Úgy égetett — szívemet megdobogtatta lázasan s a kártya megreszketett kezemben. — Roppant hibákat követtem el.

— Jaj, kedves barátom uram — dohogott a consiliarius — maga ezt napról napra rosszabbúl csinálja. Minden pénzünket elnyeri az asszony.

— A lovagiasság is azt kívánja.

— Köszönöm szépen — kedélyeskedett az öreg úr. — A kártyajáték nem lovagjáték!

Egy pár nap múlva az asszony is elkezdett infámisan rosszul játszani.

A tanácsos boszankodva csapta össze a kártyákat.

— Nem játszom többé, hagyjuk abba. Látom, hogy ez magoknak csak kín. Gyöngédségből teszik, hogy engem mulattassanak. Nem fogadok el áldozatokat.

A kártya-partiek tehát megszűntek. Kimondhatatlan üresnek éreztem a világot. De csak rövid ideig, mert Horváthné kétszer is átjött hozzánk naponként. Csodálatosan megváltozott, arca teljesebb, pirosabb lett s ő maga beszédes, majdnem csacska és olyan fürge, mint a karika.

Anyám eles tekintetét ki nem kerülte a modora.

— Te gyerek — mondá egy napon s megfenyegetett azzal a jó kezével, melynek puhaságát annyiszor éreztem — vigyázz magadra! Valami csúfot ne hozz a házamra!

— Én! Csúfot?

— Úgy van, Péter, csúfot, — mert az az asszony szerelmes beléd.

Összerezentem, elhalványodek az első perczen, majd lángra gyúlt arcom s megbizsegett a vér minden erebben.

— Oh mama, mama! — kiáltám.

— A mit én látok, azt te el nem boronárod. Azért hát azt mondom, Péter, nekem ezzel az asszonynyal hagyj föl, hanem itthon láss valamihez, itthon keress magadnak szórakozást. Itt czirkalom meg a linea, rajzolgass valamit, mutasd meg, mit tanúltál.

Jól van. Csakhogy mivel mutassam én meg a tudományomat idehaza? Lehet is azt valamire használni? Ha csak egy napórát nem mérek ki azzal a czirkalommal a házunkra.

Másnap bele is fogtam. Egy csomó paraszt mindjárt összejött a csodájára; mit méricskélek olyan szorgalmasan?

— Hát egy napórát. A nap fogja az órákat mutogatni rajta.

— De már azt csak nem teszi — vélemenezte Letániás Istók, a mezőbíró. — Megvan annak a maga dolga a mennyégben, kérem alássan.

Anyám is ki-kijött s büszkeséggel szemlélte, miközben

jól összeszidta Marmanesok Mihályt, az éji őrt, ki Letániás Istóknak bizonyítgatott, nagy fejcsóválásokkal: «nem lesz a napból soha bakter».

— Kurta ahhoz a kend esze, Matykó! Azon ijedt meg kend, hogy a kenyerét veszi el a nap s ő fogja ezentúl kikiáltani az órákat maga helyett a faluban. — Menjen iziben dolgoóra, ne zavarja itt a fiamat, én is mindjárt megyek, csak csináld fiacskám . . . Kár, hogy penteken kezdél bele; félek, nem sikerül.

De bizony sikerült; már majdnem készen lettem este felé, midőn egyszerre megseng hátam mögött a Horváth Pálné hangja:

— Hát maga mit pepecsel azon a falon?

(Nem pepecselek már én semmit. — Azon módon kiesett kezemből ecset és festékes findzsa. Ha összetört, tudom, kikapok érte az anyámtól.)

— No hagyja abba, hisz nem lát már. Itt voltam magoknál. Kísérjen haza egy darabon. Félek a kutyaiktól. Hogy lehet oly csúf állatokat tartani?

Leugrottam a létráról s csendesen, szótlánul mentem mellette, majdnem felénken, attól tartva, anyám utánunk néz valahonnan.

Gyönyörű nyári este volt. A nyájak, gulyák akkor jöttek mindenünnen hazafelé. A csengők szava betöltött mindent.

Az estecsillag kigyúlt a Tóthék pajtája fölött. A káposztalevelekre (mert éppen a Komárek káposztásán haladtunk) keszürkeség kezdett leszállni.

— Szép este van — szólt Horváthné, álmodozó arczát felém fordítva.

— Valóban szép este van — hadartam, egy futó pillantást vetve rá.

Sötét karton ruha volt rajta, csipke-újakkal, karjai ingerlőn látszottak ki a fehér mousselinből. Az ég is olyan színű volt nyugaton, mint a kecsketej, mint az ő karja.

A mocsarak, kenderáztatók töméntelen népessége elkezdte chaotikus lármaját. S az est zsvivaja békésebb, mint a nappal csöndje. Alszik a természet s fönséges ez az álom. A föld alulról meleg párákat lehel a növényzetnek: ez a páránájok, az ég homálylyal borítja be őket, ez a takarójok.

S mint ör, a torony óriási árnya végig fekszik a teknős síkon, embert, állatot elnyelve, ha arra megy.

— Íme, itt vagyunk a kertünkben. Ne ülünk le egy padra?

Odaértünk. Két ős bükk közt suhan el az örök csevegő, a Hollócska patak. Tiszta vizén át apró, lapos kövek élni, mozogni látszanak lent. A vízi boglárka indái görbén fonott betűkkel írják tele az ezüst lapot. Beh gyönyörűség lehetne, azt olvasni! — Én akkor olvastam.

Az egyik bükkfára egy keskeny pad hajlik, arra ült le Horváth Pálné. De mennyi kecsesel ült le! A hogy a szoknyáját odaigazgatta, a hogy a szép fejet a százados bükkhöz oda támasztotta, két gömbölyű karját bágyadtan leeresztette . . .

— Üljön hát maga is közelebb. Csak nem fél tőlem?

— Nem félek, dehogyan félek. — S ügyetlenül húzódtam hozzá közel.

— Maga tán még soha sem volt szerelmes . . . szegény kis csirke? — szólt gúnyosan.

— Én? . . . feleltem tompán, rekedten. — Nem érek rá kérem, a studiumok miatt.

(Magam is éreztem, hogy ez végtelen gyerekes, ostoba felelet volt.)

Főlkaczagott, majd rám szegezte nagy, fekete szemeit, hosszan, fürkészőn, szemrehányón.

— Maga nem mond igazat, Péter — sóhajta, s úgy csúszott hozzám még közelebb, mint egy kígyó. — Maga csak teszi magát . . . tudom . . . érzem.

Hörögtem valamit, de nem tudom mit. Halántékomban a ver sebesen lüktetett, odakaptam izzó homlokomhoz s eltakartam tenyeremmel.

— Úgy, úgy, húnnya be a szemeit, csak egy kicsit . . . csak egy félpercre . . . Mondok magának valamit.

Szempillantásig tartott . . . Úgy tetszett, mintha fehér galamb rebbenne el hűsen az arczom mellett s csőréből hirtelen egy égő üszög esnék rá. Megesókölt. Belékábultam, olyan edes volt, mint a mennyország, de úgy égetett, mint a pokol.

— Csak nem haragszik? — kérde lanyhán, bágyadtan s mire fölocsúdtam az ámulatból, már úgy ült mellettem szeliden, csöndesen, mintha semmi sem történt volna.

Leirhatatlan zavar vett rajtam erőt. Bambán, hallgata-

gon meresztem szemeimet a patakra, a fákra. A patak hevesen csörögte ezüst vizét, a lombok nyugtalanul hajladoztak az ősfákon.

— Hát nem szeret . . . nem szeret? — tagolá bánatosan, fejét lehajtva félvállra, mint a haldokló madár.

— Tudom is én! — feleltem tompán. — Oh tudom is én? De nem, nem! — tört ki belőlem a vad indulat — Szeretlek Kún Borbála, szeretlek . . .

Talán ez a kitörés fárasztott ki, csillapított le, vagy meglehet, hideg szél suhant át a kerten, mert fázékenyan húzódtam el ismét a lócza szélére.

— Miért megy tőlem, ha szeret? Hát így szokás szeretni, így?

No hát nem megyek el. No hát legyen csuron méz ez az este. Vakmerő dologra határoztam el magam. Oh hiszen olyan nagyon szép volt! Át akartam karolni. Jaj, nem mertem, kezem a félúton megszibbadt. A hol a csipke újja elszakadt, a könyökből látszott ki egy opálszínű darabka . . . azt csiptem meg, azzal elégedtem meg. S az is, Istenem, beh édes, édes mulatság volt! . . .

Léptek hallatszottak. Gazsi és Ilonka jöttek nagy robajjal.

Fölkelt, meghimbálta sugár derekát csábítón, pajkosan.

— Keresnek az enyimek. Nos, ön nem akar ma este az enyim lenni? Vacsoráljon ma nálunk. Igen?

— Nem, köszönöm — (szédülten fogtam meg a fa derekát). — Jobb lesz (s hangom hörgéssé fajúlt), talán jobb lesz, ha hazamegyek.

S elindultam lassan, melázón, beleütődve minden gyökbe, minden rögbe. Fűvek, virágok mind aludtak, de a csillagok ébren voltak, s a sok pislogó égiszem mind engem nézett. A «vörös akol» tájékaról megszólalt a duda, a «Kalapka» hegyen magas lángban lobbant föl a pásztortűz s bearanyozta a hegyet egy darabon. A hold kibukkant az ég aljáról, soha, milyen nevetető, vigyorgó volt a pufók arcza.

— Visszamegyek . . . Azért is visszamegyek ahhoz az asszonyhoz!

Megfordultam, lihegve futván a kastélyhoz, de a kapuajtó be volt csukva. Megdöngettem az öklömmel.

— Hejh! nyissátok ki.

Kis vártatva kezdte is kiáltozni egy hang belülről: — Ki az? Ki akar bejönni?

Hanem iszen kiáltozhatta az akár éjfélig. Hol futottam már én akkor? Valahol a Komárék káposztásán.

Vége, mindennek vége . . . Mit fog gondolni rólam az az asszony? Ej, hát akármit, mert én ugyan nem merek oda menni többé és ő sem jön hozzánk.

Nem is jött három napig. Negyed nap arra sétált el mi mellettünk s meglátott engem. A férje hátra maradt beszélgetni néhány paraszttal; ő hozzám lépdelt és megszólított. Modora egészen nyugodt volt és természetes.

— A remeklését jöttem megnézni. Csinos! Lássá, nekünk is csinálhatna egy ilyen napórát!

— Szívesen, de előbb alkudjunk meg.

— Hogyan? — kérde kedves ijedelemmel. Hát — mit kíván ön egy napóráért?

Vakmerőn léptem hozzá egész közel.

— Egy pásztorórát!

Szemeiben megvillant az a csodálatos perzselő fény, mely sajátsága volt.

— Jól van, meglesz — súgta lágyan, odaadón.

— Mikor? — lihegtem.

— Hát egy pénteken.

— Természetesen, de nekem a legközelebbi péntek kell.

— Jó — felelte elkomolyodva.

Határozott föllépésem, úgy látszik, megriasztotta s csodálatos volt, mikép cseréltünk szerepet. Most ő ment mellettem félénken, szemlesütve, a mint visszamaradt férjéhez kísértem.

Másnap hozzáláttam a munkához a kastélyban. Kimértem a kört, a numerusok távolságát. A tanácsos úr ott sürgött-forgott körülöttem, de a neje ki sem jött; nekem kellett bemenni megkérdezni, melyik órát rajzoljam föl legelőbb? Melyik lesz az az én pénteki pásztoróráim?

Összerezcent, elpirúlt. Majd küzdeni látszott magával.

— Rajzolja oda az ötöt — szolt fojtott hangon.

Igen, az ötöt! Hadd találja ott a napsugár már holnap, ámbár csak holnapután lesz érdemes megaranyozni. (A többi hitvány számok pedig hadd várjanak szombatra.)

. . . Oh első napfény, első szerelem és első pásztoróra!

Ha meggondolom, milyen nehezen vártam, mily szívdobogva mentem a kastélyba azon pénteken öt órakor — s menyire meg voltam lepetve, mikor a kis nappaliban ott láttam ülni tapló sipkában — a consiliarius urat.

Épen a könyveibe volt elmerülve s kedvetlenül nézett föl rám. Soha sem láttam ilyen elkényszeredettnek.

— Ühm . . . Ön az, hüm? Nos, nos?

— Erre mentem — hebegém roppant zavarban — s tiszteletemet akartam tenni a tanácsos úrnál.

— Ühüm! Én nálam? Hisz én ilyenkor tarokkozom a városban.

— Azaz hogy . . . igen is . . . azaz . . .

— Igen is, azaz, hogy ha az ember megházasodik, hát bolondja a feleségének — tört ki az öreg úr, dühösen csapkodva csontos kezeivel a könyvek között. Oh asszonyok, asszonyok! Husz esztendeje minden héten tarokkozom ebben az az órában. Húsz esztendeje, uram. S íme, az asszony rávesz engem, hogy én ma minden áron itthon üljek a kötényén. Hát miért? Semmiért! Mert az ő szeszélye úgy diktálja.

Oh, én tudtam, miért!

Leroskadtam egy székbe, noha üléssel sem kínált meg harapós kedvében. Le voltam sújtva, össze voltam törve. Háborgó lelkem testemet is megdermesztette. A tanácsos alkalmasint észrevette dült arczomat.

— No, no, no, nem kell az én haragomat úgy venni. Barátom uram egészen meghökkent. Pedig ha az ember mérges, hát akkor mérges és az illedelmet sem tekinti.

Kínos szünet állt be. Remegve, türelmetlenül vártam az ajtó nyílását e szünet alatt. Pedig mit várhattam meg? Őt? De mit már ő vele?

Nem jött sehonnan . . . sehonnan.

Fölkeltem, nem tudom, szóltam-e valamit, vagy csak úgy támolyogtam ki valahogy az ajtón.

— Érzékeny fiú — dörmögte utánam a consiliarius s elkísért a tornácig.

Ah, mégis meg kellett látnom! . . . Ott ült az asszony a kis llonkával. Be akart húzódni, a mint észrevett, de már késő volt. Némán köszöntettem távozóban.

Szomorúan, de nyugodtan bölintott szép fejével. Úgy

tett, mintha fölemelkednék kissé a székről, mi közben folyvást az Ilonka szöszeke fején babrált az ujjával.

Hallani véltem még a kapuból is, a mint hízelgő szavakkal becézgette :

— Csak téged szeretlek én, téged, meg a bátyácskádat . . .

Több szavát soha sem hallottam. Ő is került, én is kerültem.

Anyám még mondta néhányszor :

— Örülök, hogy elszoktál attól a rossz asszonytól.

Azután ő sem emlegette ; nem tudom, mi lett belőle, nem kérdeztem, — de néha úgy tetszett nekem, hogy nagyon is jó asszony volt . . .

Míg máskor, otthon járva, ha látom a félbehagyott napórát a kastély déli falán, a mint az odasütő nap meg folyvást azt az ötöt mutogatja, el-eltünődöm biz' én azon is, hogy hátha csak az óra volt rosszul megválasztva ?

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

GYŐZELEMÜNNEP.

Trója megdőlt, Priamosznak
Vára csak füstfogta rom,
És a hellenek toroznak,
Dús zsákmánynyal gazdagon.
S a magas hajókon ülve,
Hellespontnak partinál,
Göröghon felé a süрге
Tábor csak jó szélre vár.
    Pengjen a lant zöngé húrja!
    A hajóorr már utat
    Szép hazánk felé mutat
    S otthonunkba térünk újra.

S hosszú sorban, hangos jajjal
Sírnak a trójai nők,
Sápadtan, kibontott hajjal,
Meggzagatva kebelök.
Az öröm vad ünnepébe
Fájó jajsavuk riad,
Trója elhullt hősi népe
S önön balsorsuk miatt.
    Drága föld! elválnak holnap,
    Szép hazánk határibul
    Idegen úr hajt rabul.
    Ah, mi boldogok a holtak!

A nagy isteneknek gyűjt most
 Kalchász áldozat-tüzet,
 Híva Pallászt, ki a várost
 Rakta s rá üszköt vetett.
 S Neptunt, ki a szárazföldet
 Hullámöfvel fogja át,
 És Zeüsz, ki pajzsot zörget
 S szivre felelmet bocsát.

Már kiviva, már kiküzdve
 A nagy, a nehéz viszály,
 Az idő betelve már :
 Trója elbukott, a büszke.

Atrid, a népek királya,
 Áttekint a hadsoron,
 Mely Szkamander sik partjára
 Véle indult egykoron ;
 És a gond sötét felhője
 Ül a fejdelem szemén,
 Mennyi nép jött, s hajh belőle
 Mily kevés, ki visszamén.

Hát örüljön, dalra keljen,
 A ki friss erőben él,
 S újra otthonába tér !
 Mert nem mind tér vissza innen.

Mind nem, s az se mind örülhet,
 Ki meglátja otthonát,
 Tűzhelyénél köszörülhet
 Gyilkot rá az álbarát.

A kit megkimélt a harczaj,
 Sokra ott les a veszély,
 Szól Ulysszes intő arczczal,
 S ajkával Pallász beszél
 Boldog, kinek honn a hitves
 Házát tisztán örzi, mond,
 Mert az asszony csalfa csont
 És az új előtte kedves.

Atrid, visszavívott hölgye
 Büszke szépségén örül,
 Karját üdvezülten öltve
 A karsú derék körül.
 Bukni kell a gaz merénynek,
 A ki vétkezik, lakol ;
 Mert Zeüsz kezen a mérleg
 Igazságosan latol.
 Rossz kezdetnek rossz a vége ;
 A sértett vendég-jogér'
 Büntetést torolva mér
 Zeüsz a bűnös nemzedékre.

Csak a boldogokhoz illő,
 Oileüszi felkiált,
 Dicsérni a trónon ülő
 Égi istenek karát.
 Adományát a szerencse
 Vakon osztja, a kit ér,
 Lám Patroklusz eltemetve,
 Thersitesz meg visszatér.
 A szerencse vakon osztja
 Az emberi végzetet,
 Hát örüljön ! a kinek
 Életet vetett a koczka !

Hős is hull a harezviharban,
 Testver ! minden vig toron
 Rád gondolok, ki a harezban
 Úgy álltál, mint egy torony.
 A görög hajók hogy égtek :
 Csak karodban volt segely ;
 Mégis ah, a ravaszé lett
 A kitüzött pályabér.
 Béke szent porodra bajtárs !
 Nem az ellen fegyvere,
 Ájászt Ájász verte le ;
 A düh bármi hősré romlás.

Most dicső apjára fogja
 A pohárt Neoptolém :
 Földi sors közt legnagyobbra
 A tiédet tartom én.
 Túlhaladja a dicsőség
 Életünk minden javát ;
 Mert a test a porba dől szét,
 De a nagy név él tovább.
 Mindörökre zeng az ének
 Nagy nevedről, hős atyám.
 Mert a földi lét csak árny,
 De a holtak mindig élnek.

Hogyha már nem zeng az ének
 A legyőzött férfiről,
 Hektorért én hadd beszélék —
 Tydeüs hős sarja szól —
 A ki honját védve hősként,
 Véglehelletig megállt,
 Győztesé bár a dicsőség
 Rá a szebb czél vet sugárt !
     A ki házi tüzhelyéért
     Küzdve hullt, mint vedpaizs,
     Még az ellen ajka is
     Szót emel dicső nevéért.

Most a három emberöltőt
 Látott agg Nesztor felállt,
 S Hekubának színig töltött
 Egy lombkoszorús pohárt :
 Idd ki, enyhít égi lángja,
 S nagy bűd felejtésbe vesz
 Bachusz bűvös adománya,
 Tépett szívre balzsam ez.
     Idd ki, enyhít égi lángja
     S nagy bűd felejtésbe vesz !
     Tépett szívre balzsam ez,
     Bachus bűvös adománya.

Még Niobe is, Apoll zord
Haragjának czélja, ládd,
Izlelé a kenyeret s bort
És legyőzte bánatát.
Mert az életforrás habja
Míg ott pezsg az ajk körül,
Bú, keserv a Léthe rabja,
Gyors vizébe elmerül.
Míg az életforrás habja
Nedvesíti ajakunk,
Messze tűnik bánatunk,
Léthe árjától ragadva.

Most a jósnő ihletetten
A hajó szélére lép,
S nézi sápadtan, meredten
Honja füstölgő helyét.
Minden füst, mit a szem csak lát,
S mint enyésző páraköd
Elmúl minden földi nagyság,
Csak az istenség örök.
Gond száll a hajók nyomába,
S a ló és lovas megett ;
Holnap késő, úgy lehet,
Éljünk és örüljünk hát ma.

SCHILLER után, németből

VARGHA GYULA.

TÜLTERMELÉS BÚZÁBAN ÉS CZUKORBAN.

Az országos magyar gazdasági egyesület 1879 márczius elején enquêteszerű vizsgálatot rendelt el azon czélból, hogy az illető bizottság mostoha gazdasági helyzetünk okait kipuhatólja s az orvoslásra javaslatokat tegyen. A kedvezőtlen állapot akkor főkép a búzának rendkívül alacsony árában nyilvánult. A búza métermázsája akkor 8—9 forinton állott. Azóta, még pedig ugyanazon évben, láttunk közel tizenöt forintos búzaárakat a fővárosi piacon. Most megint nyolcz forintos árt élünk hónapokon át es felő, hogy még alább száll. Kivitelünk a külföldre teljesen elakadt, Oroszországból és Amerikából pedig csak úgy ömlik a búza Európa nyugati államaiba.

Az említett enquête-bizottság 1880 tavaszán készült jelentésében már megkönnyebbült lélekkel szólhatott, mert az árak akkor ismét jó magasan állottak; a megelőző november hóban már 14—15 forinton kelt Buda-Pesten a búza. Joggal mondhatta tehát, ha a távolabb múltat nem is vizsgálja, hogy a gabonaárak alacsony voltáról általánosságban ma még szólni nem lehet és nem egy-két évet, hanem többnek átlagát kell figyelembe venni. Már pedig a jelentésben idézett bécsi árjegyzések és francia számítások szerint a búzaárak az utóbbi négy-öt évtizedben tartós emelkedést mutatnak.

A búza túltermelését is tagadja a jelentés, tagadja oly értelemben, «mintha termelésünk oly nagy volna, hogy azt kellő áron el nem helyezhetjük itthon és az európai piacon». Fölösleges fejtegetni, hogy a túltermelést búzában senkisé sem érti így. Ha több területet foglal el nálunk a búza, mint a hogy az észszerű gazdálkodás ajánlja s nem foglalunk le több

földet a marhatenyésztés és kereskedelmi növények számára : ez a művelésben követendő helyes arányok rovására történik. De azért termelne bár Magyarország két annyi búzát, mint ma s exportálna bár évenként átlag nem négy, hanem nyolcz millió métermázsát; ez az áron, mely ma már a világpiaczo-
kon a föld összes termése szerint szabályozódik, nem változtatna semmit. Ezt az enquête-bizottság is elismeri. De én a túltermelést búzában, ép úgy mint cukorban, az egész földre értem; és e részben ama jelentés maga is mondja, hogy ha az amerikai bevétel Európába, mely 1879-ben és 1880 tavaszán 50 millió hektoliterre ment, az orosz és indiai búza egyre növekedő termelés mellett, évenként ismétlődnek, akkor el kell készülnünk gabonaáraink folytonos alacsony állására és legfőlebb csak ritka, kivételes éveken várhatni kedvező árakat.

Az enquête-bizottság azonban kétséget fejez ki az iránt, hogy Amerika rendszerint ekkora tömeg búzát fog Európába szállíthatni; egyrészt azért, mert Amerikának magának folyton öregbedik, népességével együtt, fogyasztása; más részt a nyugati államok szűzföldje kevesbedik; azután a szinte veszteségre versenyző vasutak nem fogják tartósan potom áron szállítani a gabonát. Mindezen ellenvetések, valamint az a másutt fölhozott észrevétel, hogy ha nagyon olcsó lesz a búza, akkor az amerikai farmer nagy részt megszorítja a termelést, és hogy a fogyasztás mindenütt tetemesen emelkedik: mind-ezen kifogások bizonyos vonalig érvényesek és kétségtelen, hogy e körülmények ellenhatása nélkül a búza ára sokkal mélyebbre is süllyedt volna már. De én azt szándékozom kimutatni, hogy mindezen ellentétes áramlattal szemben a búzatermelés terjeszkedése s a szállítás olcsóbbulása következtében a búza ára tartósan alacsony fog maradni s állandóan, legalább a mai áraknál magasabban nem fog állani.

Újat alig fogok mondani azoknak, kik a kérdéssel közelebb foglalkoznak, inkább csoportosítani akarom a nézetem mellett szóló tényeket.

Első helyütt megemlítendő, hogy a búzatermelés már most vagy legközelebb, a növény természete által ugyan korlátolt, de mégis annyi különböző égöv alatt műveltetik, hogy egy világszerte általános vagy túlnyomóan rossz termés esete majdnem physikailag kizártnak tekinthető. Az éjszak-ameri-

kai Egyesült-Államok, Canada s Szibéria meg Egyiptom, azután Kelet-India s az európai Oroszország, továbbá Ausztrália s Dél-Amerika éjszakibb államai meg Magyarország az aldunai s a Balkán-félszigettel együtt, éghajlat tekintetében annyira elütő nagy búzatermő területek, hogy általános elég-telen termés ugyanegy esztendőben be nem állhat. Igaz, hogy az új művelésű földek az időjárás szeszélyének, aszálynak, árvíznek, káros rovarok pusztításának, rozsdának stb. sűrűbben vannak kitéve, mint a hol belterjesebb a cultura. Csak-hogy a szűzföldek újabb elhódításával szemben a régibb területeken a csatornázás, ármentesítés, a vetőmag gondosabb megválasztása, a talaj jobb előkészítése folyton terjed. Egészben véve a termés ingadozása a művelés alá fogott területek összeségén inkább apadni, nem pedig növekedni fog.

Részleteket kívánván fölhozni, első helytt az éjszak-amerikai Egyesült-Államok idei búzakészletét említtem, mire nézve különböző forrásokat összevetvén, a következő adatok megbízhatóknak veendőek. Az idei aratás, a legnagyobb, melyet Éjszak-Amerika valaha ért, 520 millió bushelt tesz. Tavalyról megmaradt 40 millió, lenne tehát 560 millió bushel. Ebből a belfogyasztásra szükséges 255, vetőmagra 40 s tartalékra 50 millió, úgy, hogy kivitelre marad 215 millió bushel vagyis 30 kilogrammjával számítva, 64—65 millió méter-mázsa búza; tehát sokkal több, mint a mennyit föltételezett az enquête-bizottság, hogy az ár tetemesen leszálljon Európában, ha ekkora import Amerikából ismétlődik. Európában azon országoknak, melyek búza-importra szorúlnak, 290 millió bushelre van szüksége. Ebből Oroszország ötven, más európai országok husz, Keletindia negyven milliót fődöz, Éjszak-Amerika tehát 90—100 millió bushelt helyezhet el. Hová teszi a többi 115—125 milliót? Itt van az áralakulásnak egyik nagy mozgatója. Egy évről a másikra igen nagy fölöslegek mennek át. Ismét egy tényező, mely egy-egy évi rossz termésnek árfokozó hatását ellensúlyozza. Tavaly az aratás táján sokkal nagyobb volt ugyan a régi készlet, mint az idén, de sokkal rosszabb is volt mindenütt a termés. Még sem drágult a búza, ellenkezőleg azóta kezdett olcsóbb lenni. Az idén majd kivétel nélkül bő, sok helyütt minőségre is szép volt a termés; még szerencse az ár tekintetében, hogy megapadt a régi fölösleg.

Aránylag új, de hatalmas tényezőt képez ma a föld búzatermelésében Kelet-India. Az osztrák-magyar consul Bombayban tanulságosan fejtegeti minap közzétett jelentésében az ottani viszonyokat. Csak néhány rövid vonást belőle. Illetékes férfiak azt a nézetet fejezték ki, hogy India földje a búza termelésére még kedvezőbb, mint Amerikáé. A legkedvezetlenebb megművelés mellett a holdankénti átlagos hozadék Indiában tíz bushel, holott Amerikában a tudomány segéd eszközeivel vitt termelés, csak valamivel magasabb átlagos eredményt képes elérni. 1875-ben India búzakivitele egy és fél, és tavaly ötvenöt millió bushel volt; ugyanez idő alatt Amerika évi búza-exportja 150 millió busheltől nyolczvan millióra csökkent. Európa eddigi gabonakamarája veszedelmes versenytársra akadt Indiában. Megfontolandó, hogy ott még 1.500,000 négyszög angol mérföld terület létezik, mely búzatermelésre alkalmas és még semmiféle művelésben sem részesült eddig. A verseny a vasúti hálózat kiterjesztésével tetemesen fog öregbedni. Eddig nemcsak minden vasút nélkül szűkölködik az ország nagy része, de a meglévő vasutakon 30—40 százalékkal magasabb a vitelbér, mint Amerikában. Mindkét irányban India kormánya nagyokat tervez, és az angol parlament illető külön bizottsága kiváló gondot fordít az ügyre. Az említett consuli jelentés megírása óta elhatározott, hogy Indiában közelebb 28 millió font sterling fog vasútépítésekre fordíttatni.

A búza kivitele volt 1881-ben 32·7, 1882-ben 86 és 1883-ban 60·7 millió rupie értékű; (1 rupie = 1 o. é. forint) a miből a legnagyobb rész Angliába, Franciaországba, Belgiumba s Németalföldre szállíttatik. A bombayi kikötőből meg az osztrák-magyar monarchiába is behozatott az említett három év alatt, és pedig 15,208, 121,159 illetőleg 25,000 rupie értékű indiai búza. Az 1883-ik évi csökkenés nem a természettel, hanem a hajózási bérekkel áll kapcsolatban; a mennyiben amaz évben hallatlan drága volt a szállítás. Az év második felében 18 sh. 9 d., de első felében 31 sh. 3 d. volt a díj Bombayból Liverpoolba. Szeptember-október havában az osztrák-magyar Lloyd is csak 22·6—25 sh.-et szedett Bombayból Triestbe egy tonna rakományért.

Az indiai paraszt megtanulta, minden elméleti oktatás nélkül, földjének lehető legjobb kihasználását. Könnyű ekéje,

melyet a vállán visz ki, nem hatol le mélyen, de teljesen fölporhanyítja a földet, ha többször és gondosan használta-tik. Vizet, ha szükséges, messze földről hoz; trágya bőven alkalmaztatik és csak a hiánya, nem pedig az értelmetlenség okozza, ha sok helyütt nem használják. A hol elegendő a föld, ott részben ugarolnak; a hol kevés, ott a föld kimerülését váltógazdasággal előzik meg. Az évszakok változása két, né-mely vidékeken három aratást tesz lehetővé. India földje azon általános tulajdonsággal bír, hogy hamar fölszívja a nedves-séget és hosszan visszatartja; a forró napsugár és a tropicus esőzés összehatnak arra, hogy a földből kiszivassék, a mi csak lehetséges. A kormány meghoz minden áldozatot a földmíve-lés emelésére; a közlekedési eszközök évről-évre szaporodnak és olcsóbbá lesznek. Minden jel szerint India hivatva van Amerikát, mint Európa éléskamaráját háttérbe szorítani.

Idézhetnék még számos ide vágó érdekes részletet, melyek más forrásból vett információkkal megegyeznek; tanulsá-gosak e részben azok az intézkedések is, melyek az ezelőtt nem ritkán előfordult éhínség öldöklését ezen túl megelőzni vagy legalább tetemesen enyhíteni hivatvák. Beérem azonban az érintett vonások idézésével, főke annak bizonyítása végett, hogy szűzföld elfoglalása dolgában még nagyon messze állunk a véghatártól valamint attól, hogy az árak csökkenése követ-keztében szűkebbre fog szorúlni a búzatermelés köre. Bekö-vetkezik ez lassankint, a *far westen* Éjszak-Amerikában és még inkább Európában; de nyílik a helyett tíz annyi új terü-let a földteke más részein.

Olcsó termelés és olcsó szállítás tekintetében, Ausztrá-liáról nem is szólva, megemlíthetném itt mindjárt déli Szibé-riát. Az újabban tervezett vasútak közül, melyek az európai Oroszországot Szibériával összekötnék, az, a mely Szamará-ból Ufáig és innen az Urált átvágva, Csalabinskig vonulna s ötvenhárom millió rubelbe kerülne, leginkább bírja az orosz közlekedési miniszter helyeslését s pedig főleg azért, mert gazdag gabonatermő vidékeken vonul át. Hogy milyen olcsó s milyen tömeges ott a búza termelése, s mivé fejlődik, ha meg-lesz a vasúti összeköttetés, arról bőven tanúskodnak az euró-pai Oroszországgal ez idén ismét tett tapasztalatok. Akkor ott a régi készlet és az idejé termés; oly olcsó a vízi s vasúti szállítás, hogy a különböző kikötőkbe csak úgy árad az éjszak-

és délorosz búza, hogy Genuában, Marseilleben, Anversben és Rotterdamban akkora s olyan olcsó volt szeptember havában az orosz import, innen pedig akként jutott el délnyugati Németországba, Svájcba, Franciaországba, sőt Vorarlbergbe is, hogy az amerikai búzának is megnehezítette a keletét. És voltak időközök, mikor Amerikából megszorították a szállítást Európába, nehogy a tömeges orosz kínálat szülte árcsökkenést még tovább hajtsák.

A búzatermelés tehát az utóbbi években több területet foglalt el, még pedig oly vidékeken, a hol a föld és munka fölötté olcsó. Ez a térfoglalás mindinkább fokozódik a legközelebbi években. A közlekedés minden eszköze, tengeren, folyón, csatornán, vasúton szaporittatik és olcsóbbá lesz. A fogyasztás növekedése a termelés ez öregbedésével nem tarthat lépést és gyorsabb csak akkor lesz, ha még mélyebbre száll a búza ára. A túltermelés soká el fog tartani s a búza ára a mostaninál magasabbra tartósan nem fog emelkedni. Hogy mezőgazdaságunkra, közlekedési s ipari politikánkra ebből mi következik, azzal nincs szándékom itt foglalkozni.

Hogy a cukoriparban a válságot tisztán a túltermelés okozta, erre nézve nincs véleménykülönbség. Csaknem ugyanakkora egyértelműség uralkodik arra nézve, hogy a túltermelést meg a hibás adórendszer idézte elő kiviteli præmiaival. Mikor a magyar pénzügyminiszter 1880 május havában az akkori cukoradó-törvény módosítása végett javaslatát előterjesztette, ennek indokolásában azt mondá, hogy «a jelenleg érvényben levő adóztatási rendszer nyújtotta előnyök, a korábbi cukoradó-törvények oltalma alatt mesterségesen nagygyá fejlődött cukoripart, a már eddig is nagy mérvben folytatott túltermelés további fejlesztésére ösztönzik és ez által fokozzák azon válság veszélyét, melyet az ily módon előidezett túltermelés magában rejt és mely a jelenlegi nagy mérvű cukor-kivitt akadályoztató viszonyok bekövetkezte esetében ki nem volna kerülhető».

Íme a veszély stádiuma már túl van haladva, a cukoripar tényleg benn van a válságban, a cukorkivitt akadályozó viszonyok valósággal bekövetkeztek. Az adózási s visszatérítési præmiumok által nyújtott haszon nemesak monarchiánkban, hanem más continentalis államokban, de főkép Németországban, annyi új gyárt és oly magasra csigázott cukortermelést idézet

föl, hogy a fogyasztás, bár tetemesen fokozódott, a productióval lépést nem tarthatott és így a kínálat cukorban hónapok óta oly nagy a világpiaczon, hogy csak érzékeny veszteséggel adható el. A mellett a most megkezdődött új termelési idény megint öregbedő termelést ígér.

Egy illetékes szakközlöny összeállítása szerint a főbb cukortermelő országok productiója a múlt három és a jövő campagneban így áll:

	1884/5	1883/4	1882/3	1881/2
		v á m m á z s a		
Német birolalom ---	22.000,000	19.700,000	16.962,481	12.895,508
Francoziaország ---	8.600,000	8.500,000	8.463,880	7.865,380
Ausztria-Magyarország	10.500,000	8.900,000	9.460,033	8.220,300
Oroszország --- ---	6.800,000	6.200,000	5.689,820	6.175,580
Belgium --- --- ---	2.100,000	2.100,000	1.654,460	1.462,720
Németalföld és egyéb országok --- ---	1.000,000	800,000	700,000	600,000
összesen	51.000,000	47.200,000	42.930,674	37.219,488
vagyis tonna --- ---	2.550,000	2.360,000	2.146,534	1.860,974

A válság közepett tehát a tavalyi idényhez képest, mely a megelőzőt tetemesen túlszárnyalta, a közelebbi campagneban ismét jóval több fog gyártatni. Kénytelen vele az ipar, mert a répatermelés mindenütt lényegesen kiterjesztett és a gyárasok többnyire szerződésileg kötelezvék a számukra termelt répát átvenni. Még Magyarországon is, a hol lassan fejlődik a cukoripar, 1875-ben 2.487,000, 1883-ban pedig 7.379,000 métermázsa cukorrepa termett. A répa pedig az idén cukordús lesz. És monarchiánkban a gyárasok törvény szerint, akár többet akár kevesebbet termelnek, kötelesek a 11.600,000 forint adó-átalányt befizetni.

A nyereség, mely ily túltermelésre csábít, két forrásból ered. A magyar és osztrák egyenlő szabályokon nyugvó adórendszer szerint először is a belfogyasztás nyújt nagy hasznot a cukoriparnak. A monarchia egész cukorfogyasztása a belső gyártás monopoliumát képezi. Húsz arany forint vám által ki van tiltva a külföldi cukor importja; csak parányi mennyiségű nádcukor hozatik be különös czélokra. A legfinomabb cukor métermázsjára után a törvény szerint a kincstárnak 11 forint 50 krajczár adó járna a gyárostól; ennyit bizvást hozzáüthet a cukor termelési költségéhez. De ha húsz arany forinttal van védve a belföldi cukor a minden esetre

sokkal olcsóbb gyarmati termék ellen, akkor ama tizenegy és fél forintnál magasabban is adóztathatja meg a gyáros a maga hasznára a fogyasztót. A más országokban adó nélkül számított cukorárak és a mi itthoni áraink közti különbség, mutatja is, hogy többet csatolnak gyárosaink a termelési árakhoz, mint a 10—11 forintot tevő adót. Magyarország és Ausztria fogyasztói fizetnek ily nemű adóban körülbelül harmincz millió forintot.

De ha a gyáros legalább a törvény által föltételezett 10—11 forint adót beszolgáltatná az államkincstárnak. A ma érvényben levő törvény szerint nyolczvan krajczár fizetendő minden földolgozott métermázsa répa után; csakhogy a mikor az ellenőrzés szerint ezer mázsa földolgoztatik, tényleg sokkal több használtatott föl. És a míg a törvény abból indul ki, hogy egy métermázsa nyers cukor előállítására tíz és fél métermázsa répa szükséges, addig néhol nyolcz is elegendő. Ennél fogva nyolcz forint negyven krajczár helyett hat forint negyven krajczár és még kisebb adó esik egy métermázsa nyers cukorra. A fogyasztón megvett és a kincstárnak befizetett adó közti különbség pedig, némely számítás szerint, négy egész hat forint hasznot hajt a gyárosnak egy métermázsa finomított cukor után.

Ma a törvény által föltételezett és a valósággal lerótt adó közti különbség a kincstárra nézve közönyös; mert 1878 óta a cukoradó contingentálva van és a két kincstár kap az 1878—9-diki idényben hat millió forintot, azontúl minden következő idényben 500,000 forinttal többet, akár mennyit adtak is el a gyárosok a beiföldön. Az 1880—1-diki idényben fizettek tíz millió adót és utána minden campagneban 400,000-rel többet, úgy, hogy a most megkezdődött 1884—5-iki idényben 11-6 millió adó lesz fizetendő. Mielőtt azonban az adó ekként contingentáltatott, a kincstárra nézve nagyon fontos volt, hogy valósággal mennyi répából gyártatik egy mázsa cukor és hogy egy mázsa cukor után mennyivel volt kisebb a valósággal fizetett, mintsem a törvény által föltételezett adó?

Mert az export alkalmával a kincstár visszatérített a kivitt cukor minden mázsája után annyi adót, a mennyit a törvény befizetettnek föltételezett és mert ez utóbbi a valóban fizetettnél sokkal nagyobb: bekövetkezett éveken át az az

abszurd eset, hogy a magyar és osztrák kincstárnak nemcsak nem maradt semmi adójövedelme a monarchiában fogyasztott nagy czukormennyiség után, de sőt milliókat kellett még az államnak más jövedelmeiből a czukoradó megterítése címén ráfizetni. A gyárosok ily nagy nyeresége mellett érthető a czukortermelés gyors kiterjesztése. Az 1850—51-ki idényben csak száz gyár volt üzemben és a megadóztatott répa 2.747,000 métermázsára ment; 1860—61-ben a monarchia összes czukorgyára 125, az adóra bejelentett répa 8.018,000 métermázsára volt; 1882—83-ban a működő gyárak száma már 232, az adóra bejelentett répa pedig 51.911,000 métermázsára volt. Az említett három termelési idény elsejében egy gyárra 27,472, másodikában 64,000, harmadikában már több mint 223,000 métermázsára répa földolgozása esik. A gyárak tehát nemcsak számban, hanem még inkább termelési képességben szaporodtak. A tulajdonosok szüntelenül tágitották és javították a műszaki berendezést; fölhasználtak minden mechanikai s vegytani haladást, hogy minél rövidebb idő alatt minél több czukorlet nyerhessenek a repából, hogy ennél fogva minél több adót takaríthassanak meg és annál nagyobb nyereséget érheszenek el az adóvisszatérítés útján. A folytonos gyári átalakítások nagy töket emésztettek föl; a gyors létermelés a répa hiányos kibasználására s így anyagpazarlásra vezetett; a különböző fokú gyártási tökély a különböző gyárak közt egyenetlen adózást eredményezett. A gyárosok utóbb magok is meghökkentek túlhajtásaikon és magok kérték azt az adózási féket, mely nálunk az 1880-diki czukoradó-novellával alkalmazásba vétetett és a melynek szükséges voltát eléggé illusztrálják a miniszteri indoklás fönnebb idézett szavai.

A válsághoz a német czukortermelés még nagyobb mértékben járult, mint az osztrák ipar. Az adókedvezmények ott is rohamos terjeszkedést idéztek elő. 1880—81-ban 333 gyár működött, 1881—82-ben 343, 1882—83-ban 357, 1883—84-ben 374 és a következő idényben 412 gyár fog működni. Az új gyárak többnyire igen terjedelmes és műszakilag kitűnő telepek; az újak mellett a már fönnállók tágitatnak. 1879—80-ban csak négy millió métermázsára czukor termeltetett a német birodalomban; a most megindult campagneban, mint a fönn közlött becsles mutatja, de más számítások szerint, tizenegy millió fog gyártatni. A mily progressióban halad a ter-

melés, ugyanabban nő a kivitel a külföldre. A következő összeállítás mutatja monarchiánk és Németország kivitelét, nyerscukorra átszámítva, métermázsákban :

	Ausztria-Magyarország	Németország
1879—80	2.273,144	1.368,612
1880—81	3.169,564	2.948,309
1881—82	2.274,040	3.119,649
1882—83	2.896,893	4.803,231
1883—84	2.500,000	5.750,000

A nemet cukorexport hamar és messze túlszárnyalta az osztrákot, bár a kiviteli præmium amott kisebb, mint nálunk és a műszaki tökélyben a csehországi nagy gyárak fölötté magas fokon állanak. A németországi cukoriparnak kedvez első sorban közelsége a főpiacchoz, tudniillik Angliához, azután úgy a kesz árú, mint a termelési anyag: répa, szén stb. igen olcsó szállítása, holott Ausztriában — és még inkább Magyarországon — a vasúti s vízi szállítás aránylag drága.

Ha a két birodalom cukorkiviteli, adózási s visszatérítési viszonyait az utolsó 1883—84-diki campagneban nézzük, a következő adatokat találjuk. Monarchiánk mindkét államában a július hóval záródó idényben befolyt répaadó s cukorvám-ból 33.449,494 forint, adóvisszatérítésre kifizettetett a főnebb említett 2.595,000 métermázsa nyerscukor-érték fejében 24.806,133 forint, minél fogva csak 8.643,361 forint maradna adó- s vámbevételül. Minthogy pedig ez idényben a gyárosok 11.200,000 forint adócontingenst tartoznak fizetni s tavalyról az adóból több maradt 737,342 forinttal, mint a mennyi a múlt évi contingens szerint szükséges volt és ez az idén javukra iratik: még 1.819,297 forintot kell az idén utólag pótolniok.

Németországban nincs a cukoradó contingentálva és azért a nagy præmiumok következtében, ha nem állott is be még eddig a nálunk 1878 előtt ismétlődött eset, hogy a restitúcióra az egész cukoradó kiadatott és még rá kellett fizetni: mégis a neveltségig csekély a nemet birodalom negyvenhét millió népe után a cukoradó eredménye. Az utóbbi campagneban 142.348,332 márka adó folyt be 177.935,414 vámmázsa répa után nyolczvan fillérjével. A kivitt 11.710,251 mázsa cukor után 9.40 márkával az adóvisszatérítés 110.963,359

márkát vett igénybe, úgy, hogy a nagy és vagyonos német birodalomnak a cukorból nincs több adója, mint 32·3 millió márkája.

A gyárosoknak járó præmiumok, melyek a belfogyasztók adójából a kincstár rovására telnek ki, abba a helyzetbe hozta a német és osztrák cukorexportot, hogy olcsóbban szolgáltatassák Angliának, Franciaországnak, Belgiumnak e fogyasztási cikket, mint a gyarmatok a nádecukrot és illetőleg mint a hogy ez utóbbi országok a cukrot otthon előállíthatják. Angliában nyerscukrot nem termelnek, de nagy finomító ipar áll fenn, főkepe a gyarmati nyerscukor tisztítására. A cukorrám el van törölve. A német és osztrák répacukor oly tömegesen és olcsón hatol be Angliába, hogy kiszorítja a gyarmati terméket. És mivel ez nyers alakban importáltatik leginkább és foglalkoztatja az angol finomító gyárat, most pedig nagy részben elmarad; másfelől meg miután a német és osztrák cukor már finomított állapotban importáltatik, ennél fogva sorra buknek Angliában a finomító gyárok.

Élénk mozgalom keletkezett e miatt már évek előtt Angliában s a *fair trade* hívei sürgetik, hogy az azon államokból eredt cukorra, a melyek kiviteli jutalmat adnak, akkora kiegyenlítő vám vettessék az Angliába való behozatalnál, a mennyi az illető országok által nyújtott præmium. A kérdés parlamenti enquete tárgyává tétetett, de nem nyert megoldást. A nyugatindiai gyarmatok szintén ostromolják az anyaországot, hogy védje meg őket az európai continensnek Angliában való versenyzése ellen, mely a forró égöv alatti cukortermeléssel szemben csakis az exportáló államok segélyzése mellett állhat fenn. Utóbbi időben a munkások is, kik a finomító gyárok bukása következtében keresetet vesztek, hozzájárultak a külföldi cukorpræmiumok elleni mozgalomhoz nemcsak otthon, hanem küldöttséget indítottak a continentális főbb cukoripari országokba, hogy az adórestitúció visszaélései ellen nemzetközi rendszabályt ajánljanak. Az angol kormány és a közvélemény túlnyomó része azonban nem akar szakítani a szabad kereskedelemmel és még kevésbé lemondani az olcsó cukor előnyeiről. Ha más államok jónak látják — így érvel a kormány — cukorgyároaiknak præmiumokat adni a végre, hogy az angol fogyasztó minél olcsóbb cukrot élvezhessen, és ez évenként két és fél millió sterling

fontnyi megtakarítást okoz, akkor ez ellen nem fog az angol kormány vámmal föllépni. A mi az angol finomító gyárakban elfoglalt munkásokat illeti, szemben áll ezekkel más új terjedelmes iparág, a milyen a gyümölcsnek cukorba főzése, conservek készítése, ásványvizek utánzása stb. Ezek az újabb keletű iparágak csak olcsó cukor mellett gyarapodhattak; évenként 200,000 tonna finomított cukrot használnak föl és három annyi munkást alkalmaznak, mint a finomító gyárak.

Anglia felől nem fenyegeti tehát a válságba jutott osztrák és német cukoripart baj; ellenben káros visszahatással lesznek a francia s belga törvényhozások legújabb rendszabályai. Franciaország cukoripara évek óta hanyatlik, kivitele a külföldre csökken. A mely arányban a német és osztrák export tért foglal, azon mértékben visszaszoríttatik a francia; de sőt behatol amaz idegen cukor a francia fogyasztásba is. A cukortermelés volt Franciaországban 1875-ben 473 millió, 1882-ben 415 millió kilogramm; a kivitel pedig volt 1875-ben 269 millió s 1882-ben 160 millió kilogramm finomított cukor. 1880-ban a törvényhozás leszállította a cukoradót métermázsánként 73-ról 40 frankra s egyúttal három frank vámpótléket hozott be. Hitte, hogy ez által a belfogyasztás növekedni s a kivitel meg fog könnyíttetni. A siker a nagy pénzügyi áldozat daczára elmaradt. Most, július 30-dikán kihirdettetett az új törvény, mely a mellett, hogy a surtaxeot hét frankra emeli, gyökeresen megváltoztatja a kész cukor megadóztatásán alapult adórendszert és áttér az osztrák és német rendszerre, mely a répa megadóztatásán nyugszik. A francia törvényhozás meggyőződött, hogy a francia ipar úgy a répa cukorszegénysége, mint a gyárak műszaki elmaradása a német és osztrák repához s illetőleg gyárakhoz képest tisztán a finomított cukor megadóztatásán alapuló rendszernek tulajdonítandó. Az új törvény az adót a következő hat campagne alatt lassan fokozza, hogy a gazdáknak módjuk legyen a répát javítani s a műszaki berendezést tökéletesbíteni, illetőleg annak kihasználását érvényesíteni. A különböző engedmények, melyekben a gyárosok ez időközben részesülnek, és az említett surtaxe azt fogják eredményezni, hogy az osztrák és német cukor bevitele Franciaországba tetemesen megnehezül, sőt nagy részt vissza is szoríttatik. E rendszabály már meg is tette ársökkentő hatását.

Belgium a német és osztrák cukor e visszatörődása következtében óvó rendszabályhoz nyúlt. Szeptember hó elején fölhatalmazást nyert a kormány a törvényhozástól arra, hogy egyelőre 1885 január 1-eig vámpótléket szedhessen külföldi cukor után és alkalmazhassa mindazon rendszabályokat, melyeket más országok belga cukor ellen életbeléptetnek. A vámpótléket egyelőre hét frankkal szabta meg a nyers- s nyolcz frankkal a finomított cukorra.

A cukorkérdés teljes forrongásban van tehát. Nemzetközi értekezletet sürgetnek ismét a kiviteli præmiumok eltörlése végett. Az angol külügyminiszter minap kijelentette, hogy ily értekezlet elfogadására nincs semmi kilátás. De ha egybegyűlne is, az előbbi tapasztalatok után ítélve, nem vezetne semmi eredményre. A német birodalom azonban kénytelen lesz a cukorkérdéssel legközelebb törvényhozásilag foglalkozni; mert a milyen túltengő ott ez iparállapota, olyan közel áll az egy veszedelmes válsághoz. Három év óta a cukor ára leszállott majdnem a felével s egy év óta tiz forinttal csökkent egy métermázsa cukor ára. Németország még szerencsésen járt annyiban, hogy tavasszal, mikor az árak hirtelen csökkentek, folyton eladogatta készleteit, míg az osztrák gyárosok emelkedésre számítva, visszatartották gyártmányukat. És most is egyre tartózkodnak, nehogy tömeges eladással magok csökkentsék az árt. Ennek következtében több nagy gyáros fizetési zavarba keveredett. A cseh tartománygyűlés fölkarolta az ügyet, minthogy Csehországban ez ipar úgy mezőgazdasági, mint cukor- és gépgyári érdekekben, nem különben mint általános munkáskérdés rendkívüli jelentőséggel bír. A tartománygyűlés, úgy látszik nem fogja támogatni a cukorgyárosok indítványait, melyek a 11.600,000 forintnyi adócontingensnek hat millióra való leszállítását vagy legalább a meg nem rövidítendő contingensnek három év múlva történendő lerovását ajánlják. A cseh országgyűlés legkevesebbé hunyhatja be szemét a tény előtt, hogy az adórestitutió, mely az adózók zsebéből öt egész hat forint ajándékot szolgáltatott minden kivitt métermázsa finomított cukor után, rövid néhány év alatt szerény kezdő gyárosokat milliomosokká tett. Ezek most, midőn az üzlet rosszra fordult, csak nem kérhetnek mindjárt újabb ajándékot az államtól. A Rieger-fele indítvány egyelőre

csak kölesön-nyujtást vár az államtól, hogy a megszorult gyárosok kibírhassák a szerintök múltó válságot.

Szerencsére vagy talán nem is szerencse, hogy a cukoripar Magyarországon oly csekély, hogy nálunk válságról szó sem lehet, de tény, hogy a viszonyok nálunk kedvezőbbek. Ez ipar lassan fejlődik hazánkban. Ha a gyárak számát nézzük, még csökkenés mutatkozik; mert 1869—70-ben 26 volt, most meg 15 áll fönn; azonban az előbbi évben a földolgozott répa mennyisége 1.181,234 métermázsa volt, míg az 1882—83-diki idényben 2.559,753 métermázsa répa került adó alá. A gyárak száma (1882—83) nálunk 15, Ausztriában 217. A megadóztatás alá került friss répa nálunk az előbb említett évben 2.559,753 a Lajthán túl 46.268,050 métermázsa. A foglalkoztatott munkások száma nálunk 5646, túlfelől 67,952. Az adó tett nálunk 2.076,122, Ausztriában 37.014,440 forintot; az adóvisszatérítés nálunk 968,726, a Lajthán túl 26.595,087 forintot.

Nálunk tehát nem igen lehet cukoripari válságról szó; nem is kívánnak a gyárosok, bár ők is szenvednek az alacsony árak alatt, semmiféle engedményt. Az osztrák iparral szemben fölötte csekély, de azért elég egészséges a hazai cukoripar. Legfőbb baja a drága szállítás; ezen kellene a hivatott tényezőknek segíteni. Ausztriában súlyos a válság a cukoripar terén; de Magyarország szenvedése a búzának rendkívül olcsó ára miatt sokkal általánosabb és, nagyon valószínűleg, tartósabb is lesz.

FENYVESSY ADOLF.

É R T E S I T Ő.

Adam Edmondné (Lamber Juliette). A magyarok hazája. Jogositott magyar kiadás. Buda-Pest. Révai testvérek, 1885.

E művet olvasva, ismét eszünkbe jut a régi adoma a három íróról s e tevéről, de szinte átalljuk is leírni, annyira ismeretes.

Egy-egy angol, francia és német író fölteszi magában, hogy valami jeles dolgot fog írni a tevéről. Melvik hogy kezd hozzá? Az angol útra indul, fölkeresi a tevét ősi hazájában, bejárja Arábiát és a Zaharát s évekig tartó studium után haza térve, ír egy vaskos, tanulságos és rendszer nélkül való könyvet. A francia bérkocsiba ül, kihajtat az állatkertbe, megnézi a tevét és ír róla elmés tárczaczikket. A német bezárkodik az írószobájába s elmélkedésbe mélyedve, megalkotja magának *a priori* a tevé fogalmát s az eredményt elméletileg kidolgozott rendszerbe foglalva, hat kötetes műben bocsátja világgá.

A magyarokról írt művek eléggé igazolják e tréfa találó voltát. Az angol Boner és Patterson beúzták hazánkat, köztünk maradtak hónapokig sőt évekig, megfigyeltek és följegyeztek rólunk sok találó vonást; Patterson könyve mai napig is kétségkívül a legalaposabb és legigazabb minden rólunk írt mű között. A német Löher kifundált magának egy elméletet, mely szerint van egy barbar, műveltségre képtelen, de zsarnoki faj: a «Magyaren», s van egy másik, civilizációra képes de a Magyaren által elnyomott nép: az «Ungaren» s megírta Münchenben e két fajról az ő rendszeres művét. A francia Tissot és Mme Adam bepillantottak hozzánk és írtak rólunk elmés tárczaczikkeket.

Mert tárczaírók mind a ketten, csakhogy Tissot tárczái a *La Vie Parisienne* vagy valami még léhább erkölcsű lap hasábjaira valók, Adamné asszony pedig egy salon-revuebe.

Kellemes, élénk s mulattató olvasmány, tele lelkesedéssel, rokonszenvvel, és fölületességgel. Adamné asszony eljött hozzánk, csevegett, hódított, dáridozott velünk, hallgatta a zenénket, tánczolta a

esárdásunkat, megízlelte a paprikás levet, s valamint egykor az öreg Dumas, nálunk járva, fölhúzta volt az atillát, szűk nadrágot és magas szárú csizmát, ő is bizonyosan felöltötte volna az ingvállat s a bőbitás főkötőt, ha hölgyeink még a magyar divatot viselnék. Azután — «veni, vidi, vici» — elröpült a hazájába és írt szellemes tárczát arról a mit látott és írt fölületes s tájékozatlan politikai és socialis elmékedéseket arról, a mit nem látott.

Adamné asszony élénk megfigyelő és ügyes leíró tehetség. Rajzai elevenek, képzeletének játéka kedvesek, elbeszélése tetszetős, dialogjai fordulatosak, jellemzők. Egy rövid reggelizés ideje elég neki, bár nyelvünket nem érti, hogy ellesse és elég jól le is írja a nála reggeliző három magyar író, Pulszky, Jókai, Gyulai modorát, vitatkozási módját s egymás iránti viszonyukat. Az alföld egy darabkáján átkocsizva, a mit lát és hall. képzelete mind azt élénken kapja föl s előadása gyakran a lelkesedésig emelkedik; a mezőhegyesi ménes, az orosházi út, a szentesi fogadtatás, az alföldi nép, ennek háza tája, tisztasága, modora, értelmessége, táncza stb. egész hévvel és lélekkel vannak művében leírva. Kár, hogy a hév néha magát az író is elragadja s nem tartva mértéket, túl megy azon a határon, mely a magasztostól a neveltségest elválasztja. Ily bombasztos képtelen rajz például az, a hol Horváth Gyulának a Tisza áradása ellen folytatott küzdelmét írja le; a Tiszát megszemélyesíti, mint eleven gonosz ádáz ellenséget, Horváth Gyulát pedig olyan forma színpadias nekikészülődéssel indítja ellene harcra, mintha ennek valami párviadalra induló középkori lovag szerepét kellene eljátszania.

De Adamné asszony nem volna modern francia író, ha meg nem ragadna minden alkalmat, hogy hatást idézzen elő, bár túlzások és képtelenségek árán. Az egyszerű, himezetlen, józan valóság épen úgy nem kell neki, mint Tissotnak; a magyar viszonyokban mindeütt a rendestől eltérő, extravagans, nem európai jellemvonásokat óhajta fölfedezni, épen úgy, mint Tissot s ha nem mindenütt találja föl, sajnálkozik rajta. S aztán Adamné asszony nemcsak modern francia író, hanem azon fölül még nő is, a mi különösen meglátszik politikai elmékedéseiben és fölfogásán. Mert nem annyira az intézmények, eszmék és a politikai fejlődés jelenségei érdeklik őt, mint inkább a szereplő egyének; ezeknek is kevésbé az eszme világa és politikai irányelveik, mint inkább, társaságbeli megjelenésök, modoruk, külsejük, alakjuk, szemök, hangjuk, társalgási módjuk. Ezekből meríti egyéni rokonszenvét vagy ellenszenvét, s e rokonszenv vagy ellenszenv után indul politikai fölfogásában és ítéletében. Ezen kívül a

kritika részéről talán nem lesz udvariatlanság, ha észreveszszük azt is, hogy e rokonszeny fölkeltésében talán a hiúságnak is lehetett némi része, mert azon politikusaink, a kik Adamné asszony kedves társaságát előzékenyen fölkeresték, sokkal kedvezőbb elbánásban részesülnek nála, mint azok, a kik a részére rendezett ünnepélyektől távol maradtak. Úgy látszik ezért meg is neheztelt; legalább ezt sejteti egy megjegyzése, melyet gróf Apponyi Alberttől szólva, nyilván czélzattal tesz: «a gróf bátor férfi s nem fél, hogy compromittalja magát, ha republicanus nővel beszél». Mintha mások épen csak azért tartózkodtak volna az ő tiszteletére rendezett ünnepélyeken tüntetőleg részt venni, mert egy republicanus nővel szóba állani félnek. Ez a megjegyzés is elárulja a nőies gondolkozást s Adamné asszony a saját érdekében kétségkívül ildomosabban cselekedett s több diplomatai érzéket tanúsított volna, ha e távol maradás okát nem feszegeti, hanem egyszerűen és hallgatva abban nyugszik meg, hogy monarchiánknak Németország irányában fönnálló viszonyánál fogva a magyar kormány politikáját képviselő férfiaknak óvakodniok kellett nyilvánosan ünnepelni oly írónőt, a kinek folyóirata Franciaországban hétről hétre engesztelhetetlenül izgat a német birodalmi kormány ellen. Ez a magyarázat, úgy szólva, önként ajánlkozott, egészen jól hangzik és elejét vette volna minden afféle találgatásnak: vajon nem volt-e a mellőzésnek még talán egyéb olyan oka is, melynek magyarázatát nem a politikában kell keresni?

Az bizonyos, hogy a mint a dolgok tényleg történtek, az ellenzék férfainak teljesen sikerült Adamné asszonyt saját pártjokra hódítani. Tiszáról épen oly kicsinyléssel ír, mint a *Pesti Napló* szokott, gróf Andrássy Gyulát épen úgy «abdacadabrantly», fölületes, előrelátás nélkül való politikusnak tartja, mint egyik-másik magyar röpirat, ellenben Somssich Pált, Sennyeyt, Apponyit «nagy férfiaknak», «kivételes embereknek» nyilatkoztatja ki, Szilágyi Dezső mosolyát a «legfinomabb mosolynak» nézi, a mit valaha látott, sőt gróf Apponyi Albertnek a magyar politika horizontján messze túlterjedő jövőt jósol s azt hiszi, hogy Apponyi Buda-Pesten, Borghese Pál herczeg Rómában és de Mun gróf Párisban lesznek azon új korszakot jelző férfiak, a kik a monarchicus szabadság s a republicanus szabadság között a végső döntő küzdelmet ki fogják vívni (115. l.)

Úgy lesz-e? majd elvállik. E tekintetben egvelőre, úgy hiszszük, nyugton várhatunk. Addig pedig érdekesebb volna megtudnunk azt, vajon Adamné asszony a magyar ellenzéki férfaktól nyerte-e a nemzetiségi politikára vonatkozó nézeteit is? Ők ébresztették-e

benne azt a hitet, hogy «Ausztria-Magyarország legjobban van szervezve arra, hogy a kis fajsoportokkal kísérletet tegyen» s hogy «húsz különböző nép expansiójában» igyekezzék megtalálni «a szabad erőknél egy cél felé törekvő hatalmát». Tőlök nyert információk következtében buzdítja-e a nem-magyar kis nemzetiségeket, hogy küzdjenek «a megyéknek és a kis nemzetiségeknek nem fictiv, hanem igazi autonómiájáért», «küzdjenek a Tisza-kormány ellen, mert minden foszlány, a mit ennek kapzsi kezéből kiragadhatnak, a jövőben megannyi trophéa lesz számukra». (138. l.) Ők panaszolták-e, hogy Horvátországnak voltaképen «széleskörű autonómiával kellene bírnia, de Tisza K. megesorbít minden autonóm jogot» — pedig «a helyett hogy gyötörjék, mint Tisza úr teszi, jobb volna Horvátországot azzal fenyegetni, hogy magára hagyják, ha kormányozhatatlan marad». (135. l.)

Nem hiszszük, hogy mind ezért a felelősséget Adamné asszony magyar sugalmazói el mernék vállalni.

A Quarnero, Fiume és Abbazia. Írta Dr. Kenedi Géza, képekkel. Buda-Pest 1884. Ára két forint.

E könyv, mint maga a szerző az előszóban mondja, nem lép föl nagy igényekkel; nem keletkezett hiúságból. Megelégszik azzal, ha egy lépéssel odább viszi a magyar tengermellék fejlődésének szent ügyét s ha a rokonszenv szelíd lángját föl bírja gyújtani az olvasó szívében. — Egyik célja az volt, hogy mindenkit tájékoztasson az országban a quarnerói részek kiaknázatlan kincsei felől s hogy élvezetesen magyarázza a bemohosodott hagyományt: «Tengerre magyar!» — másik célja pedig az volt, hogy útítársa és hasznos szórakoztatója legyen azoknak, a kik nyaranta Fiume és kedves tengeröble felé tartanak, gyógyulásra, üdülésre vagy tanulásra.

A Quarnero az Adrai tengernek legéjszakibb nyulványa s egyik legszebb részlete, meglepő látványt nyújt, akár a horvát karszton átkigyózdó magyar állami vasútról, akár a déli vasút osztrák vonaláról pillantjuk meg legelőször. Félig bezárt öble, nyílt csatornái s a távolban kéklő magas szigetei a görög tájképekre emlékeztetnek. A Quarnero tágasabb értelemben magában foglalja az isztriai Arsa folyó torkolatából félkörben a magyar-dalmát határpontig terjedő, mintegy 270 kilométer hosszú tengerpartot s ez ezzel összefüggő 7—22 kilométer széles partszegélyt, továbbá a Fiumei vagy

Quarnerói tengeröbölt, az ebben levő Cherso, Lussin, Veglia, Arbe, Unie stb. szigeteket, s a csatornákat, melyek Isztria s a horvát-magyar tengerpart és a szigetek között nyúlnak el. Politikai tekintetben a Quarnero azon része, mely a Prelukkai öböltől a dalmát határig terjed, a magyar birodalomhoz tartozik; Arbe és Pago szigetek az osztrák Dalmátországba, Veglia, Cherso, Lussin Isztriába van bekebelezve, melynek quarnerói széle az Arsától Cantridáig terjed.

A szerző a Quarneróról általános áttekintetet adván, röviden vázolja hegyalakulását, folyóit, éghajlati és növényzeti viszonyait; azután leírja a partalakulást, az öböl és a három fő csatorna, a Farasina, a Canale di mezzo és Canale della morlacca viszonyait, az uralkodó szeleket, a tenger mozgásait. Részletesebben ismerteti az öböl állatvilágát, a halászatot és hajózást. A Quarneróban egyik leghasznosabb és legérdekesebb foglalkozás a tinhalászat. A tinhal a Quarneróba dél felől érkezik, folytonos útazása közben a Prelukkai és Bukkari öblöket keresi föl leginkább. Ott vannak fölállítva az úgynevezett tonnarák. Egy L betűhöz hasonlító roppant nagy hálót vetnek a tengerbe úgy, hogy rövidebb szára a parthoz van erősítve, hosszabb szára pedig a parttal egyközűen fut, végén útát hagyva az érkező vándorhalnak. Az így elkerített térség fölé egy-egy fölötte hosszú létra nyúlik be a partról 45 foknyi szöglettel befelé hajtva; s a létra tetején egy ór gúnyaszt éjjel nappal, napokig, sőt hetekig; s mikor a tincsapat megjelenik, az ór iszonyú hangon kiáltja: «Ecco il pesce to—o—o—o—n!» Erre botokkal, dorongokkal fegyverkezve rohannak a partra s elkezdik a véres ütközetet. Egy-egy tinhal súlya 30—40 kilogramm; a hatalmas halakat a fejükön bunkózzák le, nehogy becses húsupuk kárt szenvedjen.

Jóllehet a Quarnerói öböl mindenféle tengeri állatokban s különösen halakban is bővelkedik, mégis a halászat egészben véve jelentéktelen. A tengeröböl népessége nem szeret a halászat mestervégével foglalkozni, sőt annak túlnyomó szláv népe nem is ért hozzá; a quarnerói szlávokból halász és tengerész népet csinálni talán nem is lehet soha; a tengeri foglalkozásokban a maroknyi olasz nép mindenütt föléje kerekedik. A népszerű halászeszközök jobbára nagyon primitivek. Kivált a magyar tenger melléken a halászat mindinkább csökken, e foglalkozási ágat eddigelé se magánosok, se az állam nem támogatták. Fiume semmi halat sem küld Buda-Pestre, sőt a fiumei halpiacot is leginkább az isztriai halászok látják el. Hazánknak a tengeri halászat egyáltalán nem hajt semmi hasznot, holott kedvező kizsákmányolás és jól berendezett szállítás mellett

egy egészen új kereseti ágga fejlődhetnek. Miután Fiume e tekintetben is a Quarnero központja, okvetetlenül e városból kell kiindulni minden segítségnek. A halászat föllendítése új és bőséges kereseti forrásokat nyitna meg Fiume számára s közgazdasági hatalmát tetemesen megnövelné. Fiume vasútvonalain a friss halak és a tenger többi termékei olcsóbban és gyorsabban juthatnának a szárazföld nagy városaiba. Fájdalom, eddig nem volt sem szakemberünk, a ki a tengeri halászattal foglalkozzék, sem pedig tőkénk, mely kezet nyújtott volna a Quarnero inséges halásznépének.

A gőzhajózás mindinkább kiszorítja a vitorlás hajókat, csak a partszéli vitorlahajózás még most is elég élénk a Quarneróban. De a hajóépítés nemcsak Fiumében, hanem a többi helyeken is majdnem egészen megszűnt, a kevés szükségletet Portoré és Ika apró műhelyei elégítik ki, nagyobb hajókat még csak Lussin piccolo szigeten építenek.

A munka egyik legérdekesebb szakasza az, melyben szerző a Quarnero népeit írja le. Mostanában mind a magyar-horvát partvidékeken mind az osztrák partokon és szigeteken a szláv elem tulnyomó, a Quarnero magyar-horvát részén mintegy 161,000, az osztrák partokon pedig 75,200 ember lakik, amott a horvát-szerb lakosság 91, emitt pedig a horvát-szlovén lakosság 81 százalékát teszi az összes népességnek. De a műveltség még ma is olasz; a hajózás, a forgalom és kereskedés nyelve az olasz. Még a külsőségek is az olasz elem igényeihez és szelleméhez alkalmazkodnak. Építkezés, életmód, ruházkodás, a hirlapok nyelve, étkezés, szóval minden a mi az érzékekbe ütközik, mindenütt olasz. Az olasz népesség konservatív szívós jelleggel bír s mindenek fölött takarékos. A mit a tengeren nagy fáradsággal szerez, hűségesen megtakarítja és egyszerű háztartást vezet. E mellett az olasznak határozott üzleti telhetsége van. . . Testalkatra nézve a horvát népesség a legkiemelkedőbb és legerőteljesebb. Szabályos növést, egyenes magatartását és testi szépségét még inkább kitünteti az erőteljes faji öntudat, mely föllépésében nyilatkozik. Vérmérséklete heves, beszédmódja hangos, nemzetiségi büszkesége pedig általánosan ismeretes. A tenger melléki horvát nép a horvát függetlenségi hagyomány letéteményesének és a tengerpart tulajdonosának tartja magát. De annál jobban szembeötlik a valóság. A Quarnero legszegényebb részét a horvát partok képezik. Maga Bukkari, Portoré és Zeng is hanyatló városok. A bórás déli partszakasz pedig valóságos vadon. A Velebich hegység alján az élet csak teng s a régi horvát határörvidék népének nyomora

szinte leírhatatlan. . . A Quarnero lakosai általában nagyon vallásosak. de egyszersmind nagyon babonások is; az olaszok babonája a tengerrel, a szlávoké a szárazfölddel függ össze. Abbaziában még 1882-ben történt, hogy egy öreg emberre ráfogták, hogy boszorkánymester s attól féltek, hogy sírjából majd ki fog járni mint vampir. Azért temetése előtt öt szöveget vertek a halott csuklóiba s arcczal a föld felé fektetve temették el. A kuruzsoló boszorkányok még nagy számmal élnek a hegyi községekben.

Munkája második részében Kenedi Fiumét s a magyar tenger-mellékét írja le részletesen és érdekesen. Fiume gyorsan emelkedik és gyarapodik. kikötőjének hajóforgalma néhány év alatt rendkívül növekedett, ezt egyedül csak a magyar állam áldozatkészségének köszönheti; — a Fiumara torkolatától délre csak hanyatlást tapasztalunk, Bukkari, Zeng, Karlopogo s az egész horvát tengerpart az 1868. XXX. törvényezikk óta a horvát tartomány alkatrésze gyanánt van elismerve. A történelemnek e részeken nincsen folytatása. Csendes hanyatlás és romladozó épületek jelzik véges-végig a vándor előtt. hogy mily ellenmondás van a tenger mellék múltja s a jelen között.

Fiume városától nyugat felé egy 25 kilométer hosszú sziklás, árnyékos tengerpart-vonal húzódik végig Isztria felső széléin, a Montemaggiore lábai alatt. Két órába tart, a míg a könnyű koci végig járja. Kitűnő útja mindvégig a tenger fölött vezet. A magyar birodalom határát a kicsiny Cantrida helység előtt éri el, a koci átperdül az isztriai határon . . . «*Limites Regni Hungariae*» mondja az útszéli határkő. Innét túl Castua és Mattuglie alatt az út hirtelen délnek kanyarodik s a Prelukkai tengerszöglet meredek sziklaszegélyén lekigyózva végig vonul Volosca kikötő város olasz épületei között. Csakhamar Abbaziát is elérjük. Volosca és Abbazia néhány év óta igen kedvelt és kellemes mulató- és fürdő helylyé lett. A mogorva Montemaggiore lábai alatt elterülő partszálon kellemes éghajlat uralkodik s a dél és éjszak legszebb növényei ölelkeznek. «Mámorító tavaszi levegő, a babérrdő álomhozó illata, vidám madárdal mély tengermoraj, verőfény és árnyék, káprázatos tengeri látkép és szelíd rózsalugas; elragadó széles kilátás és csendes pihenőhely változtatja egymást szüntelen.» Abbaziát a Déli vasúttársaság szerezte meg és változtatta át tengeri fürdővé. 1884 ápril 1-jén nyiták meg a *Hotel Quarnero* díszes épülete a park és a templom között. Abbazia és környékének leírása után Kenedi még a quarnerói szigeteket is megismerteti röviden. Munkáját gróf Zichy Agoston úrnak, Fiume és a magyar-horvát tenger mellék kormányzójának ajánlja a szerző;

mi e rövid ismertetés után jó lélekkel ajánlhatjuk a magyar olvasó közönség figyelmébe. Kívánatos, hogy minél többen látogassuk meg Fiumét, melynek fölvirágoztatására már is oly sokat, több mint 50 millió forintot áldoztunk, s még többet is fogunk áldozni, s látogassuk meg az egész Quarnerót. S kívánatos, hogy necsak minél több magyar látogassa meg Fiumét, hanem hogy vállalkozó kereskedőink és iparosaink közül minél többen ott le is telepedjenek. A magyar kereskedők és iparosok karöltve az ottani olasz elemmel jobban fogják számunkra biztosítani Fiumét, mint a közjogi alkodozások és törvények.

— s.

Egy pesti Don Juan. Regény írta Ötvös Adolf. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása. 1885. Ára 1 forint 20 krajczár.

Ez a könyv épen nem mulatságos olvasmány, de a ki már elolvasta, mosolyogni fog, ha a róla megjelent bírálatokat is olvassa. Mily szerencse, ha az ember ily jólelkű bírálókra akad. Érzik ők, hogy a «különbösen nagyrabecsült szerző» nagyot botlott, de távol lévén tőlök minden káröröm, balzsamot csepegtetnek az elbukott sebeire. Még a hatalmas Irmei Ferenc is azt hirdeti a *Harmonia* hasábjain, hogy «Ötvös tehetségének sikerült elég érdekes olvasmányt teremteni, mely regény-piaczunkon aránylag a jobb művek közé tartozik». Az *Egytetértés* már semmikép sem nevezheti érdekesítőnek a regényt, de kiemeli «a mindenüvé beszótt és sokszor igen szép és találó reflexióit, csinos és tetszetős társadalmi rajzait és bizonyos emelkedett, félig ünnepélyes hangját.» Ellenben a *Fővárosi Lapok* nemcsak érdekes, hanem értékes munkának nevezi a *gyakorlott aesthetikus* regényét, melyet egyebek közt így dicsér: «a pesti arszlánvilág e könyv számos lapján jól van jellemezve s a szenvedély-ittasság több helyen erőteljesen festve». Így tehát nincs meg a kellő egytetértés a regény fényoldalainak kijelölésében, de közös az erőlködés megvizsgáztatni a szerzőt, ki az *Egytetértés* szerint «annyi irodalmi munka fölött mondott jól megfontolt ítéletet».

Bizony ez ítélet körülbelül oly jól megfontolt, mint a Silberstein kritikái. Silberstein, vagy Ötvös, kritikus vagy regényíró, a kettő igen egyforma. Üresség itt és üresség amott. A különbség csak annyiból áll, hogy a kritikus úgy a hogy leplezgeti az úrt az aesthetikai phraseologia segélyével, olvasottsággal és sajnos, néha az értelmetlenség merészségével is. De a regényen az ehhez hasonló mankók

nem sokat segíthetnek. A látvány igen siralmas. Mily különös vegyülete a frivolitásnak és érzelgésnek, mily zavaros vagy útszéli eszmék s hozzá minő magyarság.

«A szövevény érdekessége vezette irónk tollát» — úgy mond a *Fővárosi Lapok*. Ugyan hol van az a szövevény s hol annak érdekessége? Nézzük csak át a regény meséjét, melynek egyetlen érdeme az, hogy röviden elbeszélhető. Ötvös úr barátja, Szerelmei Aurél egy Don Juan, ki egyszerre komoly szerelmet érez Somogyi Eveline iránt. Eveline is szereti, de hogy-hogy nem Sörössi úr férje lesz. Aurél, ki vigaszt keres egy Aradi Paulina nevű színésznő karjaiban, újra találkozik Evelinenel, sokat jár házába, de nem történik semmi baj, mert Eveline erénye hajthatatlan és Sörössi úr áldott természetű férj. Végre Boszniába viszik a férjet és a szeretőt, a férjnek halálhírét költik, mire a hajthatatlan erény töredezik, de a föltámadott férj meglepi a boldog párt és szörnyű dühében lelövi feleségét, Aurélt, de még Paulinát is, ki azért csöppent valahonnan a légvott helyére, hogy a regény vége minél csattanósabb legyen. Már most hol itt a bonyodalom, melyre azt lehetne fogni, hogy érdeket keltő? Hiszen férj, feleség és Don Juan a legtisztább egyetértésben élnek egymással egész a boszniai hadjáratig s mikor egy kis bonyodalomra van kilátás, fölbukik a férj és összelövi reményeinket. A minden úron dicsérőnek tehát odább kell mennie. Talán a jellemrajz körül próbálhatna szerencsét? Azonban a nehézségek itt is jelentékenyek. A szerző ugyanis nem sokra vitte ember- és világismeret dolgában, mi annyira dicsért reflexióiból elég világosan látható. Hadd idézzünk közülök egy néhányat, ezek úgy is minden tekintetben jellemzők. «Mit tesz jól élni? Minden szenvedélyt kielégíteni. Csak a szenvedélyben van élet. Az igaz, hogy ez furcsán hangzik, mert a szenvedést kerülni óhajtjuk. De az a szenvedés, a mi a szenvedélyben rejlik, egy magasabb szellem műve.» Tessék erről gondolkozni. A ki ezt érti, az érti azt a Don Juant is, a kinek jellemrajzából vettük az idézetet. De a mély gondolatok mellett találunk egyszerűbbeket is, melyek újdonság és kecses kifejezés által föltűnők. Lásd a hosszas elmélkedést Buda-Pest szépeiről, mely így kezdődik: «Buda-Pestnek meg van az a sajátossága, hogy a nap bizonyos óráiban szemle alá veszi a szépek szépeit, hogy a jóízű fiatal emberek megismerjék a főváros kincseit stb.» E divatlaphoz illő édesség után íme egy mennydörgős sententia: «A szenvedély magában hordja sorsát, mint a felhő a villámot, mely azt bukásra vezeti, s mellesleg tornyokat és tölgyeket is lesújt.» De a legszebbek a szerző ítéletei hőseinek tetteiről és nézeteiről. Don

Juan úr ilyeneket ír naplójába: «Mondhatnom kell, hogy ez a nő, ki a világon senkié sem akar lenni, ha Golkonda kincseit szórná is ölébe, ez a nő isteni erényharcz után egyé lett és az az egy én vagyok. Iszonyú önzés! De csak így szép az élet. A nemes vadat el kell ejteni. Semmi eszközt sem fogok kímélni, mely célhoz vezethet». Erre a szerző ily megjegyzéseket tesz: «Sajátságosan hat meg, ha ez elsárgult lapokat ma olvasom, melyeken egy nemes csodás szenvedélytől áthatott szellem tette le önvallomásait.» Általában a szerző nagy rokonszenvet mutat barátja iránt, ki igen közönséges kéjencz s kit még is az erényes philisterek rovására dícsérget. Úgy látszik, hogy Ötvös néhány philistergyűlölő író tapsaiért küzd, kik rossz néven veszik, ha arra figyelmeztetik őket, hogy nem mindjárt költő az ember, mihelyt a józan észről elbucszott. Előbb a kritikai téren támogatta őket németül, most magyar stílygyakorlatával körükbe lépett és óhajtjuk, hogy a Petőfi-társaság ennyi érdem előtt ne sokáig zárja el kapuját. r.

N Y I L T L E V E L E K. *)

I.

Báthory Schulz Bódog, 48-diki honvédezedes, régi bajtársamhoz Esztergomban.

Szabad államban, a vélemény szabad nyilvánítása, első joga a polgároknak.

A 48-diki szabadságharczosok egy része. Görgei Arthurt nem tartja árulónak. A másik rész ellenben azt vallja, hogy 1849-ben, Magyarország romlását, egyedül ő idézte elő.

Mindaddig, míg e vita a két fél közt, a tisztesség és kölcsönös tisztelet határai közt folyt, úgy a mint azt egymástól a hazafiak méltán megkívánhatják, kötelességemnek tartottam hallgatni, daczára az ellenem intézett támadásoknak.

---

*) Klapka tábornok fölkérésére szívesen közöljük e nyilt levelet. Egyébiránt azon közlemények, a melyek a *Függetlenségben* Görgei Arthur pályájáról megjelentek, nagyobb részt az elfogultság és együgyűség szüleményei, a melyek kritikát sem érdemelnek.

A minden oldalról nyilvánosságra jutott történeti adatok, az ügynek ártalmára nem szolgáltak, de igenis a közvéleményt fölvilágosíthatták.

A pohár azonban csordultig telt, a *Függetlenség* legközelebbi czikke által, mely neved alatt jelent meg.

E cikket nem te irtad.

Lehetetlen az, hogy e személyemet sértő szavak, te tőled származzanak. Egykori főnöködet és fegyvertársadat, kivel Tarczaltól kezdve, Komáromban a legutolsó pillanatokig, örömet és bűt egyformán megosztottál, ily méltatlan módon, te meg nem támadhattad, nem gyanúsíthattad.

Kezesség nekem e felől, irányomban mindenkor tanúsított ragaszkodásod, hogy neveddel valaki visszaélt s említett cikkben, ama botor szemrehányást ellenem dobni nem átalotta.

A komáromi júliusi napokról szólva ugyanis ezt mondja :

«akkor követte el hazája ellen a zavart agyrendszerű Klapka a legnagyobb bűnt, a helyett, hogy Görgeit föbe lövette volna, vele kezét fogott, s mint legidősebb tábornok, helyette átvette a vezényletet. Azon tehát, hogy Klapka rehabilitálni igyekszik Görgeit, senkinek sincs oka csodálkozni. Nobile par fratrum.»

Ily becstelenséget írni s ily gyöngeséget elárulni, bizonyosan magad soha sem lettél volna képes !

A még életben levő tanúk közül, náladnál jobban nem tudhatja senki, hogy ha én akkor Görgeit föbe lövetem, mi haditörvényszék útján lehetetlen lett volna, ezt a sereg nagyobb része, mely vak bizalommal függött Görgein, közönséges gyilkosságnak tekinti vala s véres harc támad miatta, saját sorainkban.

Egy ily válság pedig, a legjobb sereget, melyre a nemzet, élethalál harcában még számított, szégyenteljes fölbojlásra vezette volna.

Hogy én Görgeivel, Kossuth ellen nem áskálódtam, de a kormány rendeleteinek érvényt szerezni, mindenkori törekvésem vala : e felől is elég alkalmad volt magadnak meggyőződést nyerni. Ha nem emlékeznél már erre, üsd föl Görgei *Emlékiratait*, számtalanszor panaszkodik ott, nagy ragaszkodásomért a Kossuth személyéhez.

E végzetteljes júliusi napok alatt, csak egy föladatod volt : miszerint közben járásom által oda hassak, hogy a kötelék a kormány és felső dunai hadsereg közt teljesen föl ne bomoljék, sőt, hogy e legszilárdabb része véderőnknek, a további hadműveleteinkre megtöretlen megmaradjon.

S úgy hiszem, e föladatomnak lelkiismeretesen és tökéletesen meg is feleltem. A július 11-diki ütközet után a sereg, rendben elindúlhatott, hogy a többi haderőknek az alsó Tiszánál kezet nyújtasson, mi által, egy egész hónapra át, a két ellenséges sereg egyesülése meggátoltatott, és a Paskievits alatti orosz főerő teljesen megbénítatott.

Az ekképen nyert idő arra is szolgált, hogy a délen működő magyar hadtestek tekintélyes sereggé összpontosulhattak, s önválasztott védelmi állásban, a Haynau alatt külön előnyomuló osztrák hadaknak ellene szegülhettek.

Az összeütközés Temesvárnál történt. A magyar harczerők, számra nézve, az osztrák haderőkkel meglehetősen egyenlők valának. Az ütközet szerencsétlenül ütött ki. A magyar déli hadsereg tönkre jutott.

Miért akarnók eltitkolni, a temesvári leveretés volt függetlenségünk sírja. A világsi katasztófa, a nagy drámának csak végfölvonása, kimaradhatatlan következése vala!

Vajon Görgei, kimerült csapataival s hátán az oroszokkal, a temesvári csatatéren, idejében megjelenhetett volna-e, hogy a döntő nap sorsának más fordulatot adjon: ez olyan kérdés, melynek fejtegetése azokra tartozik, kik függetlenségi harczunk e legvégső korszakának szemtanúi valának.

Egy azonban kétségen kívül áll, az tudniillik hogy egy negyven ezer főnyi hadseregnek. minő a Temesvár előtti magyar hadsereg volt, elég ideje maradt arra, hogy Görgeit az egyesülésre kényszerítse. Előnyösebbnek tartották azonban Magyarország utolsó reményét egy kártyán kockáztatni s ez által a sereget teljes megsemmisítésnek tenni ki.

Dembinszky belátta ezt, és a szerint tette intézkedéseit.

Ekkor, az utolsó perczen, változás történik a vezérseregben. Bem, Dembinszky helyére lép, va-banque-ot játszik, s elveszti a napot!

Áttérek most a sajátképi kérdésre, Görgei rehabilitációjára. Bizonyára emlékezni fogsz arra, mily éles bírálat alá vontam mindennemű irataimban, Görgei eljárását Kossuth irányában, s politikai és hadászati működését szabadságharczunk alatt; s ő mennyire nem kevésbé élesen és kimélet nélkül tört megjegyzéseim ellen.

Mióta Komáromban Görgeitől elváltam, és így harminczöt év óta, nem találkoztam vele személyesen, ellentétes nézeteinket élő szóval hát ki sem egyenlíthettük. Ma is azt az álláspontot foglalom

el, mint mikor emlékirataimat és könyvemet a nemzeti háborúról Magyarhonban és Erdélyben, kiadtam. A rehabilitálás eszméje nem tőlem származik. Nem is tehettem ki magamat annak, hogy egy ilyen lépést, esetleg maga Görgei desavouálja.

A rehabilitálás eszméje néhány barátaimtól jó, nemesszívű és tiszteletreméltó hazafiaktól, kik fájdalommal említették előttem a sötét foltot, mely Magyarország történetét szennyezi és szükségét hangoztatták annak, hogy a világsi fegyverletétel elvégre az igazság színében jelenjen meg s ez által az árulás megbélyegző sulyos vádja, e tettről elháríttassék. Közölték velem, hogy e czélből nyilatkozatot szándékoznak kiadni, nem mint valamely testület képviselői, de a magok nevében s fölkértek, hogy hozzájárulnék.

És azt válaszoltam az uraknak, hogy nem engem illet meg a világsi tény fölött ítéletet mondanom, mivel ott jelen nem voltam s a részleteket sem ismerem, hogy katonai szempontból, a fölött lelkiismeretesen nyilatkozhattam.

Hetek multak el, míg e részletek teljes ismeretére jutottam. És csak azok érett megfontolása után járultam hozzá a szándékolt nyilatkozathoz, de csak azon írásban is kifejezett föntartással, hogy a világsi fegyverletétel fölötti nézetem semmit sem változtat Görgeinek összműködéséről való ítéletemen és meggyőződésemen, melynek különféle, korábbi irataimban kifejezést adtam.

Görgeit én soha sem bélyegeztem árulónak. Irataimban csupán hadászati és politikai mulasztásait, balfogásait, megfoghatatlan magatartását az akkoron törvényesen működő kormány irányában róttam meg. A nélkül tehát, hogy magam ellenkezésbe jönnék magammal, aláírhattam barátaimnak a világsi tényre vonatkozó enyhítő nyilatkozatát.

S tettem ezt :

1-ször. Mivel a világsi fegyverletétel, Görgeinek nem önkényű parancsára, hanem haditanács végzése következtében hajtatott végre.

2-szor. Mivel e haditanácsban, a Görgei táborában akkor jelen volt összes tábornokok és törzstisztek vettek részt s közülök — Zám-belly kivételével, ki jobbnak tartotta volna a fegyvert az osztrákok előtt letenni — egy sem emelt az ellen szót.

3-szor. Mivel annyi értelmes, jó hazafi és hős férfi közül — kiknek legkitünőbb része halálával pecsételte meg hazájához való hűségét — bizonynyal többen találkoztak volna, kik Görgei szándékát meghiusítsák, ha a fegyverletétel szükségéről, szilárdul meggyőződve nem lettek volna.

4-szer. Mivel, ha e végzetes tény árulás lett volna, a vád súlyának egy része a haditanács tagjaira is hárulna, azon férfiakra, kiknek emléke kegyelettel tölt el bennünket, és a kiket vértanúkként tisztelünk.

5-ször. Végre, mivel azon levelek, melyeket az aradi kaszamatokban többen közülök, hozzám Komáromba intéztek, s melyekben szememre vetették a harc további folytatását, arról tesznek bizonyosságot, hogy mindnyáját az a szerencsétlen képzelődés ringatta, mintha az ország teljes pacificatiója után enyhébb sorsban fognának részesülni.

Elvakulás, az ellenség jobb és nemesebb érzelmében vetett hit volt az, mi e szerencsétleneket a veszthelyre vitte. Járatlanság, cynikus dolyf, túlbecsülés a Görgei részéről, volt az, a mi őket téves hitökben megerősítette.

Mégis nem árulás volt ez, mert az árulást meg szokás jutalmazni, mint ez Rákóczy korában is történt. És mi volt a Görgei jutalma? hogy barát- és ellenségtől eltaszítva, szakadatlan lelki kínok közt, szegényül és elhagyatva, magányban kell töltenie életét!

Ideje volna harminczöt év után a kegyetlen üldözéssel fölhagyni, és a végítéletet Görgei és tette felől, a történelemre bízni.

Téged azonban régi barátom, és minden még élő 48—49-diki bajtársaimat, kiknek csak rövid útunk van még hátra az utolsó czélig, fölhívlak, hogy a kevés perczeket, melyek számunkra még fönn vannak tartva, hasztalan és múltunkhoz nem illő módon, ne mérgezzük meg, hanem mind a két részről, vessünk gyors véget a vitának, mely csak hazánk elleneinek szolgálhat örömére és gyönyörűségére.

Maradjunk testvéri egyetértésben, arra törekedvén, hogy múltunk dicsőséges emlékei tisztán megőriztessenek, amaz emlékek, melyekre a nemzet idáig oly büszke volt s melyek számunkra a világ rokonszenvét megnyerték.

Ha szerencsétlen véget ért is szabadságharcunk, a túlerőnek engedünk, de becsülettel estünk el. E gondolat maradjon a sírig a legjobb vigaszunk!

Buda-Pesten, 1884 szeptember 30.

KLAPKA GYÖRGY.

II.

A Budapesti Szemle szerkesztőjének.

T. szerkesztő úr! A *Függetlenség*ben állítólag régi barátom s bajtársam, Bátor Schulez Bódog által közölt czikkek közül különösen az utolsó annyira becsületbevágó, sértő volt reám nézve, hogy minden idegenkedésem daczára kénytelen valék nyílt levélben lépni föl ellene. Erre tegnap vettem az ő válaszát.

Schulez ezredes erősíti levélben, hogy ma is az a hű, ragaszkodó és változatlan barátom, a ki mindig volt; emlékeztet engem az általunk közösen végrehajtott hadítettek s arra, hogy véleményeink soha és semminő körülmények közt sem állottak ellentétben. Aztán szóról-szóra így folytatja:

«Az előre bocsátottak után miként léphetnék én most föl ellened durván, rágalmazóan. Jönnie kell végre, post nubila phoebus, borura derűnek. Helyesen ítéltél, mert ismersz engem s tudod, hogy ilyféle czikkeket írni nem vagyok képes. Hogy ki írja azokat a haragos czikkeket a *Függetlenség*be, nem tudom. Egyébiránt két ízben írtam a *Függetlenség* szerkesztőjének s megkerestem őt, hogy mindazokat a czikkeket, a melyeket nevemben küldenek hozzá, utasítsa vissza s kértem, hagyjon engem békében; legyen vége, rend és béke. Miért veszekedjünk s civakodjunk. «Remélem, a rehabilitálás kérdésének vége van már, vagy nem sokára vége lesz.»

E nyilatkozatból eléggé kitűnik, hogy Schulez ezredesnek a neki tulajdonított czikkekről nemcsak mi tudomása sem volt, hanem hogy ő ezen felül kétszer fordult a *Függetlenség* szerkesztőségéhez azzal a kéréssel, hagyjanak neki békét s ne éljenek többé vissza a nevével. A *Függetlenség* nem tartá szükségesnek az öreg katona e tiltakozásához alkalmazkodni s tovább folytatta közlését a leveleknek, melyeket ettől kezdve hamisítottakul kellett ismernie.

Az ily eljárásnak nincs szüksége további kommentárra. Itéljen fölötte a közvélemény, a régi honvédek pedig lássák be, mily játékot űznek legdrágább emlékeikkel s mennyire ideje van véget vetni a meddő vitának.

Fölkérvén a tisztelt szerkesztő urat jelen soroknak becses folyóiratában való közreadására, maradok stb.

Buda-Pest, 1884 október 6.

KLAPKA GYÖRGY.

OSSIAN.

I.

Körülbelül száz év előtt a művelt világ legünnepeltebb és legkedvesebb költője Ossian volt. Soha, mióta az irodalmak fejlődését ismerjük, soha nem hatott még költő annyira egy egész földrészre, mint ez a «kelta bárd», ki az európai ízlésnek és költészetnek néhány évtizedre egészen új irányt adott. Rejtélyes volt egyénisége és föltünése. A világ csak annyit tudott róla, hogy évszámlálásunk harmadik századában élt Skótország éjszaki felföldjén, hogy dalai a nép ajkán megmenekültek a végegyészettől, s hogy egy skót származású fiatal theologus, Macpherson Jakab, összegyűjtötte, angolra fordította s ily módon az európai népeknek hozzáférhetőkké tette e költői kincseket, melyeket nemcsak nagy költők, mint Herder és Goethe, nemcsak ifjú geniek, mint Napoleon, hanem még az ókor klasszikus remekeiben élő költők és philologusok is, mint Hölderlin Frigyes, ki csak a hellén ókor eszmevilágában érezte magát boldognak, és Voss Henrik János, a homéri eposzok későbbi jeles fordítója, nemcsak Homér halhatatlan műveivel egy sorba, hanem minden habozás nélkül az *Ilias* és *Odyseea* fölé helyeztek.*) A múlt század hetvenes

---

*) Ossian hatásáról Hölderlinre l. R. Haym, *Die romantische Schule*, Berlin 1870, 298. l. — Voss még 1775-ben vallja (*Briefe* I, 191): *Der Schotte Ossian ist ein grösserer Dichter, als der Ionier Homer*. És Goethe *Wertherjének* hőse 1774-ben azt írja: «Ossian hat in meinem Herzen den Homer verdrängt». Ez volt a hetvenes években Németországban a kortársak általános fölfogása. De nem a németek voltak az elsők, kik Ossiant Homér fölé helyezték; Blair Hugo,

éveiben mindenfelé találkozunk Ossian alakjaival és képeivel, tárgyaival és hangulatával. Ossian e nemzedék fölfogása szerint a költő eszménye, művei a költészet netovábbja. És midőn Kazinczy Ferencz Ossian dalait, egy kissé elkésve, 1815-ben magyarra fordította*), e költemények nálunk is nagy tetszésben részesültek, ha, egészen elterő körülmények közt, nem is tehettek oly óriási hatást, mint megjelenésök első idejében, egy félszázaddal korábban, Európa többi népeinél.

És mi képezi e költemények tartalmát? Dicső harczok és boldogtalan szerelem, egy fényes letűnt múltnak változatos képei.

Ossian, a dicső Finnghal király fia, a dalliás Oskár atyja, népének legjelesebb dalnoka, megénekli e költemények-

a jeles angol aestheticus, már közvetlenül a *Finnghal* megjelenése után kijelentette, hogy e munka sok tekintetben fölülmúlja a görög eposzt és hogy főleg a hős alakja messze fölötte áll az ókor összes alkotásainak.

*) Hazánkban Bacsányi János volt az első, ki Ossian költeményeit irodalmunkba átültette, de nem fejezte be művét. Bacsányi 1785-ben Kassán fogott bele Ossian-fordításába, melyből azonban csak négy töredék jutott nyilvánosságra: három (*Ossian utolsó éneke*, meg *Karthon* prózában, és *Oszkár halála* hexameterben) a *Kassai Múzeum* I. és II. kötetében (1789 és 1792), a negyedik (*Az iniszkonai háború*, szabad versekben) az *Erdélyi Múzeum* V. füzetében (1816). Újra kiadta Toldy Ferencz: *Bacsányi J. költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*, Pest, 1865. 139—171. l. Bacsányi Harold és Denis német fordításai alapján dolgozott. Az egész Ossiant először Kazinczy Ferencz fordította magyarra: *Kazinczy Ferencz munkái. Szép irodalom*, VI. és VII. kötet. Pesten, 1815. Kazinczy néhány ossiani éneket már régebben fordított magyarra, Goethe, Bürger, Denis és Rhode német fordításaiból; de nem akarta e magyarításait kiadni, mert, saját nyilatkozata szerint, a magyar közönség Bacsányi Jánostól várta a magyar Ossiant. Minthogy azonban e fordítás (a csekély számú nyomtatásban megjelent mutatóványon és néhány kéziratban maradt töredéken kívül) nem készült el, Kazinczy a londoni 1807-diki gael-latin kiadás és Ahlwardtnak 1811-ben e kiadás alapján készült német fordítása után mégis hozzáfogott és be is fejezte Ossianját, melynek eredetiségén és valódiságán ép oly kevésbé kételkedett, mint harmincz évvel előbb Bacsányi János. A teljes Ossian második magyar fordítója, ki ugyancsak Ahlwardt alapján, de nem prózában, mint Kazinczy, hanem versben fordította le a kelta bárd költői műveit, Fábrián Gábor (*Ossian énekei. Az eredeti gael mértékben fordítottu Fábrián Gábor*, Budán, 1833, három kötet), ki az ossiani költemények megtámadott hitelességét az 1807-diki kiadással tökéletesen kivívottnak tekintette.

ben atyjának és fiának, saját magának és hős társainak dicső tetteit. De dalának alaphangja a fájdalom; az eposz az ő hárfáján elegiává lesz. Meghalt Finnghal, elesett Oskár, letűnt Kaledonia dicsősége, és Ossian, távol hazájától, az óceán egy félreeső szigetén magára maradt, elhagyatva és elfeledve: szeme fénye kialudt, reszkető kézzel pengeti a hárfát, alig hogy az új nemzedék reá hallgat, énekét és keservét érti. De fölemelkednek a tenger habjaiból és a derengő távol ködéből és a sziklák nyilásaiból jeles társainak szellemei, súgnak neki a régi időről és a régi dicsőségről, és felköltik a letűnt fényes világ képeivel a veszteség mély fájdalmát is lelkében. E fájdalom borús világot vet a múlt rajzaira. Árnyékokká válnak a hősök, köd borítja a tájat, az emberek érzései és tettei felhomályban tűnnek föl; sirokkal tele a völgy, elesettek csontjait hömpölygetik a tenger hullámai, és a holdvilágos éjben bús szellemek lebegnek a fényes hajdan szomorú emlékei fölött. És Ossian egyedül maradt; ő nem érti az újkort, nem érez az új emberekkel; szíve és lelke a halottaknál van, hozzájuk kívánczik vissza, velök kíván egyesülni. A vak dálnok minden könnye, mely barázdát váj arczába, egy-egy égő fohász, hogy mielőbb ő is mint dicsőült szellem lebeghessen Kaledonia erdős halmai fölött.

E bús világ, e borongós hangulat, e megindító felhomály elragadta a XVIII. századot, mely a hatvanas és hetvenes években — első sorban Richardson és Rousseau hatása alatt — a túltengő érzés, az érzelgősség kora volt. Az emberek kéjelegtek a fájdalomban, sanyargatták kedélyöket és kierőszakolták a könnyeket. A költő, kit fájdalom még nem ért, maga teremtett magának fájdalmas helyzetet, és Klopstock például, kit barátság és szerelem a legboldogabb emberré tettek, beleképzelte magát abba a korba, midőn barátjai és kedvese nem lesznek többé, s ő egyedül, elhagyatottan, reszkető léptekkel sírról sirra tántorog, keserves könnyekkel áztatva a fonnyadozó koszorúkat szeretetteinek tetemei fölött. A kor e hangulatának a világirodalom egyetlen költője sem felelt meg annyira, mint Ossian. A kelta bárd dalaival szemben Homér hideg, és Vergilius mesterkelt volt; az epicus költő művészi tárgyilagossága érzéketlenségnek, kedély hiányának tetszett, míg az ossiani művek minden sorát a mélyen érző, megindított szív melege hatotta át.

És ma?

Ossian neve él még az emberek emlékezetében, költeményeit nem olvassa senki, és a kik véletlenségből vagy kíváncsiságból reájok akadnak, igaztalannak, mesterkéltnek és unalmasnak találják a kelta bárdot. A köd, mely Kaledoniát elborítja és hőseit bizonytalan árnyékokká átvarázsolja, elfojtja a modern olvasó lelekzetét; a fájdalom, mely e dalokat átrezgi, egyhangúnak tetszik a jelenkornak, a hősök könnyei nem indítják meg századunkat. Csak nagy nehezen tudjuk megérteni, hogy nagyapáink e ködös világért szenvedélyesen rajongtak, hogy az emberiség legnagyobb fiai a költészetnek netovábbját ismerhették föl e dalokban.

Az ízlés teljesen megváltozott és Ossian e megváltozott ízlés áldozatává lett.

De ez még nem magyarázza meg egészen Ossian bukásának felöltő tüneményét. Még egy másik körülmény is döntő hatású volt e tekintetben.

Midőn Ossian költeményei először megjelentek, az elragadtatás oly nagy volt, hogy a kritika szóhoz sem jutott. Föl sem vetették azokat a kérdéseket, melyek épen az ilyen költői emlékekkel szemben ma még az élvezet előtt is fölhangzanak. Ossian a harmadik században élt és teremtette műveit, mondja Macpherson: igaz-e ez? élt-e valaha ily nevű kelta bárd? és ha valóban élt és dalokat írt, igaz-e, lehetséges-e, hogy költeményei annyi századon keresztül változatlanul, eredeti jellemökben életben maradtak a nép ajkán?

Végre fölvetették e kérdéseket, s a körülmények saját-szerű összekerülése miatt majdnem egyhangúlag tagadó volt a felelet: E dalok nem Ossian dalai, nem is régi kelta bárdok költeményei, hanem Macpherson csinálmányai, ki kortársait ügyesen ugyan, de egyszersmind arczátlanul rászedte.

Ossian az újkor legkolossalisabb mystificatiója*) -- ez volt ama hosszú, izetlen pör eredménye, melyet az ossiani költemények kora és eredetisége felől támasztott viták eredményeztek.

---

*) Így például még Loebell Vilmos János is *Die Entwicklung der deutschen Poesie* című kitünő könyvének első kötetében (Braunschweig, 1856), 272. l.: «Die Geschichte dieser grössten und wirkungsreichsten Mystifikation der neueren Jahrhunderte ist überaus merkwürdig und lehrreich».

Természetes, hogy ez az eredmény, mely a kétségbevonhatatlanság biztosságával föllépett, roppantúl lelohasztotta a kor lelkesedését. Hiszen a mi az embereket Ossianban elragadta, nemcsak a költemények benső szépsége, hanem azoknak ösrégisége is volt: Ossian nemcsak a legkitünőbb dalnokok egyike, hanem a modern világ legrégebb költője is volt. Az európai népek szelleme még a barbárság sötétjében szendergett, Hellas és Róma nagy geniusa elfajúlt, jó formán már letűnt volt, s íme, éz időben el és énekel Skótország félreeső völgyeiben, nem tudva az ókor mintaszerű remekeiről, de sikerrel vetélkelve velők, nem ismerve az antik æsthetikusok mértékadó elméleti szabályait, de bámulatatosan megegyezve azokkal*), — tisztán csak nagy szellemétől ihletve, meleg szívéből merítve, énekel egy hatalmas költő, Ossian, kinek dalai az emberi költészet legszebb remekeivel egy sorba tartoznak. A század hangulatához tehát még a régiségnek e varázsa is járult. Midőn azután a jelen század elején a sentimentalismus kora letűnt és Ossian mystificationának tűnt föl: csak a költemények benső értéke tarthatta volna azokat fönn a jelenkor tiszteletében és szeretetében. De hát ily benső értékről ki beszélt már? Az ossiani költemények «érzelgős, alaktalan, összeférczelt koholmány, melynek absolut értéktelensége nem hangsúlyozható eléggé», mondta Schlegel Ágoston Vilmos, a nagy befolyású æsthetikus, 1801-ben,**) és Macaulay, a század legolvasottabb történetírója, «majdnem egészen modern készítményeknek» nyilvánította.***)

Ez ítéletben †) megnyugodott a világ, s alig itt-ott történtek szerény kísérletek ††) e fölfogás revideálására. Pedig

---

*) Főleg Blair Hugó fejtegette, hogy Ossian epikus művei a legnagyobb pontossággal megegyeznek Aristotelesnek az eposzról föllállított törvényeivel.

***) A Bürger költeményeiről írt kitünő kritikában. *Werke*, VIII. kötet, 135. l.

****) Angol történetének XIII. fejezetében; a magyar fordításban III. kötet, 345. l.

†) Ez ítélet legjelesebb indokolása: *Die Unächtheit der Lieder Ossians und des Macpherson'schen Ossian insbesondere, von Talvj*, Leipzig, 1840.

††) *Ossians Finnghal. Episches Gedicht aus dem gawlischen metrisch und mit Beibehaltung des Reims übersetzt von Dr. August Ehrhard. Nebst einem Anhang: über Alter und Echtheit von Ossians*

itt a revisio csakugyan elkerülhetetlen. Mert: képzelhető-e, hogy a múlt század legnagyobb emberei egy teljesen értéktelen férczmunkáért oly lelkesen rajongtak volna? valószínű-e, hogy Macpherson maga, egészen a maga erejéből írhatta e költeményeket, Macpherson, kinek két évvel Ossianja előtt megjelent eredeti költeményei a legvizenyösebb verselés, a legüresebb rimelés szánandó példányai? De más oldalról: valóban a harmadik századból valók e művek, abban az alakban, melyben a XVIII. század velök megismerkedett? és ha nem amaz ősrégi korból valók, hogyan keletkeztek, mily elemekből, mily befolyások alatt alakultak?

E kérdésekre kell felelnünk, ha Ossian korával, eredetével, értékével tisztába akarunk jönni; és e kérdésekre legjobban úgy fogunk felelhetni, ha az ossiani költemények múlt századi pöréből indulunk ki.

II.

Az ossiani költemények 1760-ban jelentek meg ily czímmel: «Régi költészet töredékei, gyűjtve a fölvidéken és a gael vagy erzi nyelvből*) fordítva Macpherson Jakabtól.**)

Gedichten. Leipzig, 1868. (V. ö. *Allgemeine Zeitung*, 1868. *Beilage* 282. és 361. sz.) A fordítás jeles, de az értekezés gyöngé.

Ernst Windisch: *Die altirische Sage von Táin Bó Cúalgne, Der Raub der Rinder*, 1878. (*Verhandlungen der XXXIII. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Gera.* Leipzig, 1879. 15—32. l.). Alapvető, kitünő dolgozat, — és ugyanattól: *Irische Texte mit Wörterbuch.* Leipzig, 1880.

*) *Gael-* vagy *goidelnek* nevezik a kelta nyelvnek azon ágát, melyhez Írország, éjszakai Skótország, Man- és a nyugati skót szigeteknek még ma is a nép ajkán élő, de az angol nyelv terjedésével visszaszorított s végenyészettel fenyegetett szójárásai tartoznak. (Ó-ir nyelven *goidelg-*, némelyek, kevésbbé helyesen *gaël-* vagy *gadhelnek* is nevezik. E nyelv legrégeb, csekély számú s töredékes emlékeit kiadta Stokes Whitley, *Goidelica*, második kiadás. London, 1872 — és Windisch Ernő: *Irische Texte.* Leipzig, 1880. (A kelta nyelv másik főága a *kymri* dialektus, melyet Walesben, a francia Basse-Bretagneban és Cornwallisban beszéltek és kis részben még ma is beszélnek. Ez ághoz tartozott a franciaországi gallusoknak, a mai francziák őseinek nyelve is, mely már végképen kihalt.)

**) *Fragments of ancient Poetry, collected in the Highlands and translated from the Gaelic or Erse language by James Macpherson.* Edinburg, 1760. (Mindössze tizenöt darab.)

Ezek azok a költemények, melyek egész Európát meglepték és elragadták, mert Macpherson későbbi kiadványai *) csak megerősítették, de alig fokozták a lelkesedést.

Ossian elragadta, de meg is lepte a kort. E meglepetés főleg Angolországban volt igen nagy és első pillanatra nem épen kellemes.

A germán angolok sohasem szerettek a kelta skótokat; a Stuart-ház bukása óta pedig megvetettek és gyűlölték őket, kik a jakobita lázadásokban és összeesküvésekben a népszerű hannoverai uralkodó háznak annyi bajt okoztak. De az angolok — nem is tekintve a skótok jellemére vonatkozó nézetöket — műveletleneknek, bárdolatlanoknak, butáknak is tartották a skótokat, csúfnak s durvának nyelvöket, és régelfelejtették, hogy a sziget hegyeiben lakó nép, melyre Anglia műveltsége mindössze is csekély befolyást gyakorolt, régi időktől gazdag volt dalokban, régékben, mondákban.

Ekkor a múlt század közepén, 1756-ban, egy Stone Jeromos nevű fiatal ember, ki iskolamester volt Dunkeldben, fordította először a figyelmet a régi kelta népköltészetnek a skótok ajkán élő maradványaira, de siker nélkül; ezikke **) és az abban közölt mutatványok nem keltettek nagyobb körökben figyelmet. De Home János, a költő, és Blair Hugó, a jeles æsthetikus, fölismerték e költemények szépségét, s főleg e férfiaktól buzdítva, indult egy huszonegy éves theologiai hallgató, Macpherson Jakab, ***) ki akkor mint nevelő tengődött, Skótország éjszaki vidékére, hogy a régi gael költészet ma-

*) *Finghal*, 1762. — *Temora*, 1763. — *The Poems of Ossian*, 1765, két kötetben; új kiadása 1773.

**) Megjelent a *The Scot's Magazine* januári füzetében, egy *Fraoch halila* című gael költemény fordításával. Ossianról s Finn-ről Stone nem tud. — Ugyanekkor egy Pope nevű skót lelkész is gyűjtött a nép ajkáról (már Ossiannak tulajdonított) gael költeményeket, de segédjének halálával abba hagyta munkássága folytatását.

***) Született 1738-ban Kingussieban, Inverness grófságban, éjszaki Skótországban. Aberdeenben s Edinburgban theológiát tanult, mire egy ideig iskolamester volt Badenockban és 1759-ben nevelő lett a Graham-családnál. Később a politika terére lépett, 1763-tól 1766-ig Floridában élt, 1780 óta az alsóháznak tagja volt, és sokat írt az angol kormány érdekében az amerikaiak ellen. Meghalt 1796 február 17-dikén Belleville nevű jószágán Skótországban.

radványait összegyűjtse és kiadja. Törekvését meglepő siker koronázta: már 1760-ban kiadhatott tizenöt gael költeményt, melyek szerinte Ossian művei voltak, és 1765-ben, miután másod ízben a fölvidéken járt, Ossian összes műveit. Most az angolok is el voltak ragadtatva; elfelejtették a skótok aljas politikáját, elfelejtették a nálok is korlátlan hatalmú francia classicismus szabályait, és teljesen átengedték magokat e páratlan művek sajátos bájainak. Az angolok lelkesedését követte a többi európai népek tapsa: Ossian művei néhány év lefolyása alatt német, olasz és francia nyelven is megjelentek,* és *Selma Dala* Goethe *Werther*-regényében (1773) kétszeresen megragadó keretben bájolta el a művelt világot.

---

*) Németországban először Raspe Rudolf figyelmeztetett Ossianra (*Hannoversches Magazin*, 1763), mire már a következő évben *Finnghalnak* és Ossian több más költeményének német prózai fordítása megjelent Hamburgban. Különösen nagy tetszést aratott és kiváló tekintélynek örvendezett Denis Mihály hexameteres fordítása (Bécs, 1768), bár Herder a hexametert nem találta az ossiani költészetnek népdalszerű, naiv jellemével kellő benső összhangban. A hatvanas és hetvenes évek nemzedéke előtt még kedvesebb lett Ossian azon félreértésnél fogva, hogy Klopstok és hívei, kik a keltákat és germánokat azonosították, német költőnek tekintették a kaledeniai bárdot. Denist követték Ossian fordításával: (E. von Harold, 1775), J. W. Petersen, 1782, J. G. Rhode, 1800, Stolberg Fr. Lipót gróf, 1806, F. W. Jung, 1808, L. Schubert, 1808, Chr. W. Ahlwardt, 1811, L. G. Förster, 1817. Azonkívül számtalanszor lefordítottak, átdolgoztak és dramatizáltak egyes ossiani költeményeket. Ossian nagyságát legelőször Herder hirdette Németországban: *Ueber Ossian und die Lieder alter Völker*, 1773.

Olaszországban Cesarotti volt Ossian első és leglelkesebb apostola: *Poesie di Ossian Figlio di Fingal antico Poeta celtico... trasportate in verso Italiano dall' Ab. Melchior Cesarotti*, Padova, 1763; új kiadásokban 1772 és 1783. A fordító minden tekintetben Homér fölé helyezi Ossiant, kinek nagyságát s páratlanságát senki sem magasztalta nagyobb elragadtatással. Homér védelmére kelt Cesarotti ellenében egy görög származású olasz író: *Alcune osservazioni sopra le Poesie di Ossian... da Andronico Filalete Pastore di Elide*, Firenze, 1765.

Franciaországban először az ossiani *Temora* jelent meg fordításban: *Temora. Poeme epique... traduit par M. le Marquis de St. Simon*. Amsterdam 1774. A teljes Ossiant lefordította Mr. le Tourneur, Paris, 1777 (nagyon rossz) és Louis Fr. Baour-Lormian, 1802.

Természetesen spanyol, leungyel stb. nyelvekre is lefordították

De a lelkesedők mellett nem sokára mutatkoztak kételkedők is, magában Angolországban is. Mégis jellemző, hogy a kétely és tagadás első nyilvános szava Franciaországból jött. A *Journal des Savants* 1764-ben támadta meg Ossian eredetiségét és valódiságát, és egész határozottsággal állította, hogy e költemények Macpherson csinálmányai. *) Most meg adva a jelszó, és az angolok, kik elragadtatásukat már megbánták volt, mind nagyobb bátorsággal fordultak a skótok büszkesége ellen. A hívők száma ezentúl napról napra fogyott, úgy hogy Hume Dávid, a jeles történetíró, ki maga is skót származású volt és Ossian gyanúsításában nemzetének becsületét látta megtámadva, egy nyilvános levélben azon kéréssel fordult Blair Hugóhoz, hogy bizonyítsa be azoknak a műveknek hitelességét, melyeknek szépségét oly érdekesen fejtegette volt. **) Jellemző, hogy Hume, ki a maga részéről nem kételkedett Ossian eredetiségében, nem Macphersonhoz fordult e kéréssel. Már nem bíztak benne, főleg azért nem, mert Macpherson a folyton növekedő és mind hangosabban nyilatkozó kételyekkel es támadásokkal szemben, hallgatott. E hallgatását kétféleképp lehetett magyarázni: Macpherson vagy megcsalta a világot és nem bírta az ossiani költemények gael eredetieit, akkor kár volt vele szóba állni; vagy csakugyan Ossian műveit adta a világnak és most hiúságból hallgatott, mert hizelkedett önhibtségének, hogy őt tartották e világ bámulta remekművek szerzőjének. Ebben az esetben is hiába fordult volna Hume öhozá.

Vegre fölrázta őt Johnson Sámuel, a kor legjelesebb

a kelta bárd műveit, sőt egyes töredékeket latinra is; az első: *Te-morae liber primus, versibus latinis expressus. Auctore Roberto Mac-carlan.* London, 1769.

*) *Mémoire de M. de C. a Messieurs les Auteurs du Journal des Savans au sujet des Poemes de Mr. Macpherson*, a «*Journal des Savants*» 1764-dik évi májusi, júniusi, augusztusi, szeptemberi és 1765-dik évi februári számaiban, Ossian ellen Voltaire is kikelt: *Questions sur l'Encyclopédie*, Genève 1770, I., az *Anciens et Modernes* című cikkben.

***) Blair Hugó e híres értekezése, mely ma is elolvasásra méltó, *A critical dissertation on the poems of Ossian the Son of Fingal* címmel jelent meg Londonban, 1763; németül Denis Ossian-fordításának harmadik kötetében.

angol kritikusa, ki Macphersont 1774-ben arczátlan csalónak, szemtelen hamisítónak nevezte.*) Macpherson egy fenyegető magánlevélben felelt Johnson támadására. E levél elveszett, de megvan Johnson válasza, mely sokkal jellemzőbb, semhogy teljesen ne közöljem. Igen egyszerű és rövid :

«Macpherson Jakab úrnak ! Megkaptam ostoba és szemtelen levelét. A mit ellenem erőszakkal tervez, az ellen legjobb erőmhöz képest védekezni fogok, és a mit magam meg nem tehetek, majd megteszik helyettem a törvények. Mert egy arczátlan betyár (*ruffian*) fenyegetései sohasem fognak engem visszatartani attól, hogy csalásnak ne nyilvánítsam azt, a mit annak tartok. Mit vonjak vissza ? Én művét csalásnak neveztem és még most is annak nevezem ; ez állításmat okokkal támogattam, és íme, újra fölszólítom önt, hogy ez okokat czáfolja meg. Önnek tehetségei, Homér-fordítása **) után ítélve, épen nem félelmesek, és a mit erkölcsösségéről tartok, az hajlandóbbá tesz azt hinnem, a mit bizonyít, mint azt, a mit állít. S. Johnson.»***)

E levél eléggé mutatja, hogy a kedélyek mennyire föl voltak már izgatva. Macpherson azonban most sem tette meg azt, a mivel az egész pörnek egy csapással véget vehetett volna, tudniillik nem adta ki, nem mutatta elő a gael eredetieket, hanem kijelentette kiadójával, hogy az eredeti kézirat közvetlenül az angol munka megjelenése után hat heten keresztül közszemlére ki volt téve boltjában, a hol mindenki láthatta, a ki az ügy iránt érdeklődött.

Ez alatt a támadók pártja mind nagyobb, mind erősebb lett, s Macphersont oly oldalról fenyegette a veszély, mely megsemmisíthette őt. Shaw Vilmos ugyanis, a ki a gael nyelv-

*) *A Tour to the Western Isles* című folyóiratban.

**) E Homér-fordítása, mely semmi tekintetben sem sikerült, 1773-ban jelent meg.

***) Macaulay bizonyára túloz, midőn Johnsonról írt tanulmányában (1831) az angol kritikus föllépését Ossian ellen kizárólag korlátoztságára vezeti vissza: «A megvetés, melyet (Johnson) Macpherson lomja (*trash*) iránt érzett, indokolt volt ; de merném állítani, hogy ez esetben csak véletlenségből találta el a helyeset. Ő a *Finghált* ugyanazon okból vetette el, melyből mások csodálták ; nem minden napisága miatt vetette meg, hanem mivel benne némi eredetiséget látott.»

vet kitünően ismerte és eddig az ossiani művek hitelességét biztosan hitte és lelkesen védte, Macpherson magatartásával szemben szintén ingadozni kezdett meggyőződésében és elhatározta, hogy fölkeresi Skótország ugyanazon vidékeit, a hol Macpherson járt, megtudandó, vajon e dalok igazán elnek-e a nép ajkán vagy megvannak-e valahol régi kéziratokban. Shaw már 1781-ben tett jelentést ez útról. E jelentés nem igen kedvezett Macphersonnak. Shaw beszéli, hogy bejárta Skótország legfelreesebb völgyeit s nem röstelt a legpiszkosabb kunyhókba betérni; de nem találta meg sehol Ossiannak angolul megjelent műveit. A nép énekel ugyan Finnről s Ossiánról, de csekély terjedelmű, összefüggéstelen történeteket, melyekben az elfek és varázslók nagyobb szerepet játszanak, mint Morwen dicső királya és halhatatlan fia. Kéziratokat sem sikerült látnia. Sokan beszéltek neki régi kéziratokról, de ha az állítólagos tulajdonosokat fölkereste, ezek mind arról biztosították, hogy e kéziratok valaha családjuk birtokában megvoltak, de előmutatni senki sem tudott ily codexeket. Shaw e tapasztalatai alapján kimondta, hogy az ossiani költeményeket, nemely csekélyebb eredeti népies elemek fölhasználásával, Macpherson maga írta.

Ez már mégis sok volt; pedig egyidejűleg még egy másik oldalról is fölléptek Macpherson ellen. Az irek ugyanis rablással vádolták a sokat szidott Macphersont, mivel eredeti ir költeményeket a skót költészet maradványai gyanánt bocsátott közre és, hogy azok teljesen mint saját nemzetének birtoka szerepelhessenek, tartalmukban meghamisította az eredetieket, minden irországi vonatkozást megsemmisítve bennök. De ezeket a támadásokat, melyeket könnyű volt nemzeti önhittsége s szükkeblűsége visszavezetnie, nem sokba vette Macpherson; annál kevésbbé hallgathatott oly tekintélyes férfiü fölszólalásával szemben, a milyen a kelta szaktudományáról is elismert Shaw volt. Most tehát Macpherson kijelentette, hogy kiadja a gael eredetieket,*) ha valaki a költségeket meg-

---

*) A gael mozgalom széles körét legjobban bizonyítja az a tény is, hogy ugyanekkor Clarke (1778), Smith János (1781, 1787) és Gillie (1786) is adtak ki gael népköltési maradványokat, részben angol fordításban, részben a kelta eredetiben. Ez utóbbiak eredetiségét és hitelességét nem vonta soha senki kétségbe.

téríti. Igen ám, de erre nem vállalkozott senki; a nagy közönség, vagy Macphersonnal vagy elleneivel tartva, eldöntöttnek tekintette a dolgot, és a gael nyelvet, a skótokon és ireken kívül, alig egy pár ember értette Angliában, — mit csináltak volna a többiek, az óriási többség, egy eredeti Ossiannal? Azonkívül a Macpherson kézírata olvashatatlan és igen hibás volt, mert ő a költeményeket legnagyobb részt gael emberek diktálásából írta le; le kellett másolnia; de ez sok fáradságába került volna, és ingyen nem akarta megtenni. Így újra elhúzódtott a dolog, és a költemények hitele napról napra alább szállt. Végre váratlan segítség érkezett. Keletindiában élő skótok küldtek pénzt, hogy Macpherson kiadhassa azokat a költeményeket, «melyeket ők gyermekkorukban gael nyelven sokszor hallottak». Most végre hozzáfogott Macpherson a kiadáshoz; lemásolta kéziratát és kinyomatott egy mutatványt, még pedig görög betűkkel, mivel azt állította, hogy a kelták Julius Cæsar szerint a görög írást használták.*) E furcsaság is bizalmatlanságot és gyanút keltett; de mielőtt újra pörre került volna a dolog, Macpherson 1796-ban meghalt.

Most a skót irodalmi társaság vette kezébe az ügyet: 1805-ben kiadott egy jelentést, melyben az ossiani költemények hitelességét ki akarta mutatni, de voltaképen csak annyit bizonyított, hogy a nép a skót felföldön énekel és mesél Finnről s Ossianról, egyebek közt oly mondákat és dalokat is, melyek a Macpherson-féle ossiani művekkel részben megegyeznek; egyúttal újra lemásoltatta a Macpherson gael kéziratát, kijavíttatta hibás nyelvezetét és híven latinra fordította le az egész gyűjteményt, mely ily módon *Ossian költeményei* címmel, gael szöveg és latin fordítás, két vastag kötetben jelent meg Londonban, 1807.**)

---

*) *Bell. Gall.* I. 29: «*Helvetiorum tabulae literis Graecis . . . confectae*», — és VI. 14: «*Neque fas esse existimant ea literis mandare, cum in reliquis fere rebus publicis privatisque rationibus Graecis literis utantur*».

***) *Dana Oisein mhic Finn. The poems of Ossian.* London, 1807. A szerkesztő-kiadó Sinclair János volt, a latin fordítás szerzője Mac Ferlan. A gyűjtemény tizenegy költeményt tartalmaz, a két legterjedelmesebb ossiani művet, a *Fingal* és *Temora* című eposzokat is. (Legújabb kiadását eszközölte Clark Archibald, London, 1870.) — E gael-latin kiadásból fordította le újra németre Ossian összes műveit

E kiadással az egész pör be volt fejezve. Így hihette legalább a közönség, mely különben is 1807-ben már nem igen törődött Ossiannal. De nem volt befejezve, csak új stádiumba lépett. Az eredetieknek összehasonlítása Macpherson fordításával mindenek előtt kétségtelenné tette, hogy a gael és az angol szöveg nem hű másai egymásnak. Ha Macpherson fordított, ha a gael szöveget angolra fordította, rosszul fordított: az eredetinek számos helyét félreértette, miből nem egyszer badar képek és érthetetlen állítások származtak; az elbeszélést magát kicsinosította, modernizálta, érzelgőssé tette; bibliai phrázisokat és képeket, főleg a zsoltárokból, csúsztatott be fordításába; az eredetinek ködös hangulatát s elmosódó stílusát izléstelenül túlozta. Mondom, ha a gael eredetieket lefordította. De csakhamar előálltak tekintélyes emberek azon állítással, hogy igenis, Macpherson fordított, de nem gael eredetieket angolra, hanem megfordítva, saját eredeti angol tákolmányait fordította le gael nyelvre, hogy Ossianjának hitelességét és eredetiségét bebizonyítsa. Ez új támadás, egyszersmind az utolsó, mely Macpherson művét érte és mely az egész ügyet újra összebonyolította, Irországban nyerte hivatalos indokolását. Az irországi tudós társaság ugyanis 1829-ben pályadíjat tűzött ki az ossiani művek eredetiségéről s hitelességéről. A pályakoszorúzott művek szerzői, Drummond és Oreilly, kiknek tanulmányai az ir akadémia dolgozatai közt*) megjelentek, kimutatni törekedtek, hogy az Ossianféle úgynevezett «gael eredeti» Macpherson műve, mivel e szöveg nyelve nem régiebb a XVIII. századi erzi szójárásnál.

E nézetök kifejtésénél az ir tudósok két körülményt nem vettek figyelembe. Először nem voltak legkisebb tekintettel arra, hogy a régi dalok és mondák nyelve a nép ajkán, minden nép ajkán, mely azokat hagyományilag fönntartja, folytonos módosuláson és változáson megy keresztül, úgy hogy sehol a világon a nép ajkáról lejegyzett hagyományok nyelvéből nem lehet, nem szabad ezeknek a korára, eredetök és megalkotásuk korára, következtetni. Hogyan és minek tartana

---

Ahlwardt Ker. Vilmos. Leipzig, 1811, második kiadás 1839, három kötet — és Ahlwardt munkáján alapszik, mint már említettem, részben Kazinczy Ferencz és teljesen Fábián Gábor magyar fordítása.

*) *Irish Transactions*. Dublin, Vol. XVI.

fönn, hogyan tarthatna fönn a nép költői emlékeket, melyeknek nyelvét nem érti többé? Nem szándékosan, nem tudatosan, egyéni elhatározás nélkül változik a nagyapya nyelve a fiúnak és utóbb az unokának nyelvévé, és pedig nemcsak a mindennapi társalgásban, hanem a régi időkből megóvott mondákban és dalokban, közmondásokban és ráolvasásokban is. Ezt kézzelfoghatólag bizonyítják, ha különben kérdéses vagy kétséges volna, a norvég, svéd és dán balladák, melyek még ma is élnek, a nép mai nyelvén, a skandináv népek ajkán, tartalmilag, anyag, világnézet és stílus tekintetében pedig régi, részben ősrégi pogány korba nyúlnak vissza. De nem vették figyelembe az ír tudósok azon másik körülményt sem, hogy Macpherson semmi esetre sem bírta még a múlt századi gael nyelvet sem annyira, hogy Ossianját az erzi szójárásba lefordítani képes lett volna. Ezt kétségtelenné teszik már azon nagy számú és részben igen nevezetes botlások is, melyeket Macpherson elkövetett, midőn, a gael eredetit félreértve, hasonló hangzású, de tetemesen eltérő értelmű szokat fölcserélve vagy egyes szók többféle értelmét nem ismerve, a legbádatabb phrasisokat adta Ossianja ajkára.*) De nemcsak félreértette, sokszor egyáltalában nem értette a szöveget, melynek számos nehezebb helyét le sem fordította, hanem egyszerűen kihagyta. A gael eredeti, melynek számos részletei az eredetiség félreismerhetetlen benső jelleme és színe által is kitünőek, mint még alább kifejtem, minden tekintetben jobb és szebb, mint az angol Ossian; hogyan volna ez lehetséges, hogyan megmagyarázható, ha a gael szöveg csak Macpherson «tákolásának» utólagos fordítása volna? és ha e jelesebb fordítást ugyanaz a szerző írta volna, kinek tollából a sokkal gyöngébb angol «eredeti» származott?

Nem, az 1807-diki gael szöveg valóban eredeti munka, nem koholmány. Csak az a kérdés, hogy mely időből száрма-

---

*) Csak egy-két példát idézek Ebrard fönt említett értekezéséből (129. l.): «Lelke jöjjön az utódokhoz», írja Macpherson egy harcзорól; pedig az eredeti szerint: «Neve (*ainm*, nem *anam*) jöjjön az utókorra»; vagy: «Minden vezér legyen sergének felhője alatt», pedig *neul* nemcsak felhőt, hanem, mint e helyen, álmot is jelent; vagy az eredetiben: «A harcзорok leszálltak; fegyverök visszfénye vetekedett a csillagokkal», mit Macpherson így fordított: «A harcзорok ragyogva nyomúltak a csillagokhoz» stb.

zik, vajon igazán a Kr. utáni harmadik századból-e, mint Macpherson állította.

Az ir akadémia munkálatainak nyelvi eredménye tehát nem alapos; annál fontosabb az eredeti ir mondára és a régi ir forrásokra való utalása; mert ezekből kétségbevonhatatlanul kitűnik, hogy az Ossian-monda első hazája Irország, hogy a monda és valószínűen annak költői földolgozásai is a zöld szigeten keletkeztek és csak innen jutottak Skóciába. Azért előbb az ir mondával kell foglalkoznunk, mielőtt a skót Ossian-hagyományra és Macpherson művére vonatkozólag a kérdés jelen állását körülvonalozni iparkodnánk.

III.

Irország legrégebbi neve Scotia (vagy Hibernia). Innen vándoroltak a skótok*) a harmadik század közepe táján a brit sziget éjszaki részébe, melynek Alba vagy Albany volt a régi neve és mely tőlök nyerte most a Skócia nevet. A régi lakosság — az ismeretlen származású piktek**) mellett valószínűen már kelták is laktak a brit felföldet — a bevándorlókkal a skót néppé olvadt össze. Ez idő óta az érintkezés Ir- és Skótország közt igen gyakori lett, míg végre a VI. században egy nagyobb bevándorló csapat Argyleshireben királyságot alapított, melyből idővel a skót királyság keletkezett. E bevándorlott irek magokkal hozták régi mondai költészetüket is, habár az első skót író, a ki Fyn Galról említést tesz, Barbour, a Bruce szerzője, csak a XIV. század második felében élt.

Mert az ireknek igen gazdag és igen régi mondáik vannak. Ez ó-ir mondákat számos és részben még a XII. század

---

*) Jellemző, hogy a korabeli források az irországi hittérítőket, kik a VI. század óta Európában járnak, szintén skótoknak nevezik. Lásd Wattenbach: *Deutschland's Geschichtsquellen*, I., negyedik kiad., 96. lap. — A *gael* vagy *goidel* név eredetileg szintén csak az ir nyelvet jelölte; az *erse* szó pedig teljesen a. m. *irish*.

**) Nem lehetetlen, hogy e nép, melyet ókori írók először a Kr. utáni III. században említenek, a mennyire nyelvének igen csekély és nem pontosan föntartott emlékeiből ítélni, a kelták kymri ágához tartozott. (L. fönt a 342. l.)

elejéről származó kéziratokból ismerjük, melyek nagy részt Dublinban, de elég számmal Oxfordban és Londonban is vannak.

E mondák többé kevésbé kapcsolatban állnak egymással és föltételezik egymást. A hősök, kiknek jelleme megállapodott alakot nyert a hagyományban, többnyire azonosak a különböző elbeszélésekben; a viszonyok, melyek közt élnek és tetteiket véghez viszik, ugyanazok. Harczok és versenyek a főtárgyak: egyes tartományok vagy törzsek ellenzékeskedései, marhák elrablása vagy nők megszőktetése, hűtlenség és árulás és ezekből származó bosszútettek folyton ismétlődnek. Az események elbeszélése gyakran phantastikus túlzásokkal van keverve. A nők, kiknek szépségét sokszor, de soha illetlenül nem rajzolják, nagy szerepet játszanak; okosak és ravaszok, és nem egyszer ők segítik ki a hősöket veszedelmes helyzetökből. De a lovagi nőtiszteletnek es nőimádásnak semmi nyoma; földművelésre is alig történik czelzás; vadászat és állattenyésztés a nép főfoglalkozása; a hősök gazdagsága nyájokban, ruhákban, fegyverekben, ékszerekben van.

A középkori germán és román költészettől lényegesen különbözik ez az ó-ir monda. A keresztyén korszak Irországban az V. század első felében veszi kezdetét; a monda kétségtelenül e keresztyén korszak előtt keletkezett és kivétel nélkül a keresztyénséget előző állapotokat, egy ősrégi pogány világot, tartalmaz, melyet csak később hozott a fejlődő hagyomány (itt-ott elég laza) kapcsolatba a keresztyénséggel. Általában feltűnően emlékeztet az ó-ir világ, melyet e mondák rajzolnak, azon képre, melyet Julius Cæsar a gallus keltákról ad. Történeti szempontból nem nagy súlyt fektethetni az ir annalisok azon adataira, hogy Conchobar király, ki a mondának egyik főalakja, 33-ban halt meg Krisztus után; általában sikertelen az a fáradság, melyet ismételve e mondák történeti alapjainak föl kutatására fordítottak, valamint a monda mythikus elemeinek különválasztására és magyarázatára sem áll eddigelé elégséges anyag rendelkezésünkre. De a mondának magának ősrégisege kétségtelen és nem függ sem történeti sem mythologiai fejtegetésektől. Ez utóbbiakat igen megnehezíti azon ismeretes tény is, hogy a keresztyén papság, bár Irországban kevésbé helyezkedett ellentétbe a nemzeti hagyományokkal, mint például Nemetországban vagy

hazánkban, megtűrte ugyan a mondát, sőt még annak csodás elemeit (a tündéreket, varázslásokat stb.) sem üldözte, de mégis ellenszenvvel viselkedett a pogány istenek tisztelete ellen, a mi eléggé megmagyarázza azon első pillanatra föltűnő körülményt, hogy a régi emlékekben, az elszórt és többé kevésbé elhomályosult mythikus elemek mellett, a pogány vallásnak és kultusznak csak igen csekély maradványaival találkozunk.

A monda ez ősrégiségénél fogva különösen fontos és érdekes az ir költészetnek azon előszeretete, melylyel a detailt rajzolja. A ruházat, fegyverzet, vidék stb. oly beható pontos leírásban részesülnek, mely a kép hitelességét biztosítja. Ily rajzok könnyen maradhattak meg a nép emlékezetében, annál könnyebben, mert összevegyültek az epikai költészet tipikus, ismétlődő kifejezéseivel és óvó támaszt nyertek a vers rhythmusában és az alliteratióban.

Az ó-ir mondának két főága van. Az elsőnek központja Conchobar, Ulster királya; főalakjai: Aillil, Medb, Cuchullin, Fergus; a másikat Windisch, ki e kérdésben jelenleg a legtekintélyesebb kutató, feni vagy ossiani ágnak nevezi. Ez alkalmal csak ez utóbbinak tárgyalására szorítkozom.

Kétségtelen, hogy az Ossian-monda eredetileg ir monda; Irországbán van őshazája; ir nyelven maradtak fönn legrégebb forrásai.*)

Az ir annalisok szerint e monda eseményei a Krisztus utáni második és harmadik századba esnek, pontosan a 174 és 283 közti évekbe. Ez adatokra nem nagy súly fektetendő, de egy oldalról nincs semmi okunk Finnek és társainak történeti valódiságát tagadni, bár az pontosan be nem bizonyítható és a monda történeti elemeinek kiválasztása nem lehetséges többé; más oldalról pedig bizonyos, hogy az Ossian-monda fiatalabb ugyan, mint a Conchobarról és Cuchullinról szóló hagyomány, de minden esetre régebb, mint a kereszténység behozatala Irországba.

---

*) A *Finn-monda* kéziratai Irországbán a XII. század elejéig, Skóciában csak a XVI. század elejéig nyúlnak vissza. Finnról Skóciában, mint már említettem, először Barbour tesz említést a XIV. század második felében, és Carlswell püspök 1567-ben fölszólal a róla szóló hazug, csábító világi dalok ellen, melyeket a nép annyira szeretett.

E monda középpontjában a feniek állnak. Ezek a nemzeti csapatot képezték, melynek föladata a királyi hatalom erősítése és az országnak külellenség elleni védelme volt. Béke idejében a vadászat volt főfoglalkozásuk; később csupán ők voltak a vadászatra följogosítva. Azonkívül a költészetet is kedvelték és csakis oly vitézeket vettek föl testületökbe, kik költői tehetséggel is meg voltak áldva. Minden tartománynak meg volt a maga feni serege — ó-ir nyelven *fiann**) — és a maga királya; egész Irország azonkívül egy főkirály alatt állt, ki Tara (ir nyelven Temair) városában székel. Conn főkirály idejében — ez a hagyomány kiinduló pontja — a feni sereg fővezére Cumall, a király nagybátyja volt. Ez megszerette egy druidának szép leányát, Murnit, kit megszöktet, midőn atyja megtagadja tőle a leány kezét. Murni atyja elégtételt követel a főkirálytól, ki Cumallnak megparancsolja, hogy vagy adja vissza a leányt vagy hagyja el Irországot. Cumall visszautasítja e követelést, mire Conn és Cumall közt háborúra kerül a dolog. Cnucha mellett vívják a döntő csatát, melyben Goll, egy Mornából származó vitéz, agyonüti Cumallt. Murni, kit atyja tűzhalállal fenyeget, ha visszatérne, nővéréhez menekül, kinek házában fiat szül. Ez a fiú Finn mac Cumail,**) ki vitézzé fölnöve, elégtételt követel és nyer atyja haláláért.***)

Finn később utódja lett atyjának a feniek vezetésében. Róla számtalan kalandot mesél az ir nép, de történetei általában nem oly phantastikusok, mint az első mondakörnek némely részletei. Csak később hatottak ezek a régibb hagyományok, a Conchobarról és köréről szóló elbeszélések, az ifjabb Finn- és Ossian-mondára is, és a népköltészet idővel régibb kalandokat és mythikus hagyományokat is átruházott

---

*) *Fian* hős, *fiann* az állandó nemzeti csapat vitéze, *fianlach* sereg, *fëni* a régi irországi lakosságnak a neve.

***) Azaz: Finn, Cumall fia. Ismeretesebb neve *Finngal* a. m. *Finn-Gal*, azaz: Finn az idegen. A déli *britek* nevezték az éjszakai lakókat *gaelek*nek, azaz idegeneknek, de a *gaelek* ép úgy kelták voltak, mint a *britek*. Úgy látszik, hogy *Caledonia* neve is így értelmezendő: *Gaele-Donne*, azaz idegen emberek, idegen ország. A *Finngal* alak különben Macpherson előtt igen ritka.

****) Ez elbeszélés címe: *A cnuchai csata oka*; kézírata, melyben fönmaradt, 1100 körül iratott.

Finnre és Ossianra, Skótországbán pedig utóbb az ó-ir monda két főága egészen összevegyült és összekeverődött.

A féniek mind nagyobb hatalomra jutottak, úgy, hogy idővel a főkirályok jelentékteleneknek tündek föl mellettök. Ők parancsoltak, ők intézkedtek; az ő vezérök volt az ország igazi ura. Ez természetesen ellenségeskedésre vezetett a királyság és a nemzeti csapat közt, melynek egy iszonyú vérontás vetett véget. A monda a féniek kiirtását következőleg beszéli el: *)

A féniek kiváltságai közt a legfontosabbak egyike az volt, hogy senkinek sem volt szabad leányát férjhez adnia, mielőtt háromszor nyilvánosan kérdést nem tett, hogy vajon feni vitéz nem kívánja-e a leányt, és a feni harczos kívánsága visszautasítható nem volt. Egyszer Carbre főkirály egy kisebb írországi királyhoz adta nőül leányát, még pedig a féniek megkérdezése nélkül. Ezeknek fővezére akkor Ossin, **) Finn fia volt. A féniek elégtételt, illetőleg kárpótlást követeltek, mire Carbre annyira felbőszült, hogy élethalálharcot határozott a királyság és a féniek közt. Ez utóbbiaknak egy része, a Mornavidékiek, most is, mint régen a cnuhari csata idejében, midőn Goll agyonütötte Cumallt, a királyság pártján volt. Gabar vagy Gabra mellett vívatott a döntő ütközet (a hagyomány szerint 284-ben Kr. után), mely a féniek teljes kiirtásával végződött, — de Carbre is elesett. Elesett Oscar is, Ossin fia. De Ossin maga, Finn fia, életben maradt.

Ez eseménynyel végződik Irország hőskora. Egy századdal később fellép Szt-Patrik, ***) ki az ireket a keresztyén vallásra téríti.

Ossin gyorsan lett a monda hősevé. Némely hagyomá-

*) E mondának egy verses földolgozása is maradt fenn egy rövid ossiani költeményben, az úgy nevezett Leinsteri könyvben (ez egy a XII. század közepéből származó kézirat, melyet Atkinson Rikárd, Dublin, 1880 facsimilében kiadott).

**) *Ossin* a név ó-ir alakja, kicsinyítővel képezve ebből: *oss*, *öz*, *szarvas*; — a későbbi ir alak *Oisin*. A legrégebb skót kéziratokban a név *Ossein*, *Osseane*, *Ossan*, *Ossane* alakokban is fordul elő. A skótoknál ma *Ossian*, ejtve *Ossen*, a hangsúlylyal az első szótagon; Macphersonnál *Oisian*.

***) Meghalt az V. század utolsó tizedében, 493 körül. A nemzeti hagyomány szerint 432-ben jött Irországba.

nyok szerint megélte Szt-Patrik működését, mivel a népköltészet ismételve összehozza, illetőleg szembeállítja: Ossin mesél a szentnek a letünt, fényes múltáról, midőn még Finn és Oscar is éltek és ő maga ifjú erővel forgatta a fegyvert; Patrik pedig meg akarja őt nyerni az új hit számára; mind e költeményekben a népköltészet a régi idők fényét és nagyságát fájdalmas vágygval festi; — más elbeszélések szerint egy szép nő fehér lovon megszöktette Ossint a túlvilágba, «az ifjuság országába». De Ossin visszakíváncozott hazájába, s végre engedélyt nyert, hogy fehér lovon visszatérhessen a zöld szigetre; a lóról azonban nem szabad leszállnia, lába ne érintse a földet. Ossin megfélekedzik e föltételről, midőn számos emberre akad, kik egy óriási követ helyéből kimozdítani törekszenek: leszáll a lóról, hogy segítse őket; — de e perczen eltűnik lova, ő maga pedig itt marad a földön, egy gyöngye, vak agastyán, ki soha sem térhet többé vissza «az ifjuság országába».

De mint költő nem játszik Ossin az ireknél, főleg a régiebb hagyományokban, nagy szerepet. Csak később tulajdonítanak neki mind több költői művet, olyanokat is, melyeket régiebb kéziratok mint Finnek, Fergusnak vagy másnak műveit közölnek.

Nem nehéz belátni, hogy Ossin miképen lett kiváló költővé, a régi hagyományok legjelesebb és leghíresebb szerzőjévé. Ossin volt az egyedüli hős, ki a régi dicső kort túlélte, — ki mesélhetett s énekelhetett volna annak jeles hőseiről es fényes eseményeiről méltóbban? Ő tudósította Szt-Patrikot a letünt idők dolgairól, — talán a többi dalok, melyek e nagy korról szólnak, szintén tőle származnak? kitől is származhatnának mástól, hiszen a hőskor többi féni tanúi mind elestek Gabar síkján! Így jutott a hagyomány arra, hogy a nép ajkán élő dalokat, melyek a régi fényes hőskor dicsőítését tartalmazták, idővel mind Ossian ajkára adja és a régi népköltészet maradványait mind neki tulajdonítsa.

Ezt nagy mértékben elősegítette egy másik körülmény. Az ireknek nincsen eposzuk. Mielőtt az eposz létrejöhetett volna, a keresztyénség megváltoztatta a nemzeti költészet fejlődésének irányát, és az epikai mondák és dalok nem olvadtak össze egységes hőskölteménnyé. De epikai anyagban, dalokban és mondákban, nagyon gazdagok voltak az irek,

gazdagabbak, mint az aránylag csekély számú maradványokból következtetnünk szabad volna. E maradványok legnagyobb részt prózai mondák — milyenek a skandináv sagák — melyekben a költőibb részletek, a lyrikus darabok, a monologok s dialogok versekbe vannak foglalva. *) E versek élén olvasuk rendesen: «Finn énekelt» vagy «Ossín énekelt», tudniillik Finn vagy Ossín mondták az elbeszélésben, mint a cselekvény szereplői, a mi verses alakban következik. E mondákban fő szerepe van Ossínnak, ki a múltakról, miket megélt, miknek szemtanúja volt, mesél és énekel, s így természetesen az ő ajkára van adva a költemények tetemes része. Az utókor ezt félreértette, úgy magyarázta a dolgot, hogy Ossian irta ezeket a verseket, pedig az epikus előadás keretében csak úgy mondja azokat, mint Achilles vagy Odysseus azokat a hexametereket, melyeket Homér ajkukra ad. Mintha a néphagyomány pl. Vergilius *Aeneis*ének második és harmadik enekét, melyekben Aeneas Trója pusztulását mint szemtanú elmeséli, az egész eposzból kiemelte és mint Aeneas költői művét föntartotta volna. A mit az ismeretlen költők — mert az ir költemények szerzői mind ismeretlenek — költői szabadsággal, hogy előadásuk elevenebb, szemléletesebb, melegebb legyen, Ossíni ajkára adtak, azt a későbbi kor, szó szerint véve a költői alkotás e hatásos eszközét, magának Ossiannak tulajdonította, mint a feni hősnek önálló költői művét.

Így keletkezett és fejlődött a monda Irországban, így lett Ossian a legjelesebb és leghíresebb költővé Erinn zöld szigetén, — holott Ossín hős talán igen, de Ossin költő valószínűn sohasem élt.

Irországból Skótországba vándorolt a monda.

A skót mondában az események hősei ugyanazok, mint az ir hagyományban; a színhely ott is rendszerint Irország vagy annak egy része; Szt-Patrik is ép oly szerepet játszik, mint az ir elbeszélésekben, a mi mind csakis onnan magyarázható, hogy a skót hagyomány irországi eredetű. Hogy a skótok még jobban félreértették Ossian szerzőségét, igen tanulságosan mutatják a kéziratok, melyekben a régi irországi megjegyzés: «Ossian énekelt» helyett e kifejezést találjuk: «en-

---

*) Ugyan ily jellegűek a skandináv sagák és a brahmáni s buddhai irodalom számos termékei.

nek szerzője Ossian» (A houdir so Ossín). Így lettek különben Skóciában más hősök is, például Conall és Fergus, költökké, kiknek a nép a fönt kifejtett félreértéssel, fönmaradt epikus dalokat tulajdonított.

Hogy végül mégis Ossian lett a dicső hőskor általános, majdnem egyetlen költőjévé, azt legjobban megmagyarázza a hagyomány azon adata, hogy a gabari csata után csak ő maradt életben, — tehát ő tud legtöbbet a régi dicsőségről, és a mi dal e dicsőséget leírja és magasztalja, azt idővel mind töle származottnak tekintették. Innen van, hogy Finn, kinek az irországi hagyomány több dalt tulajdonít, mint Ossiannak, később teljesen háttérbe lép, mivel ő Gabar mellett a csatában elesett, és a fiatalabb skót hagyomány azokat a neki tulajdonított dalokat is Ossian ajkára adta. Ossian lett a hőskor tipikus, egyedüli énekesévé.

Skótországban az ir monda, nem tekintve azt, hogy az összes hagyományok Ossian művei gyanánt nyertek befejezett alakot, főleg még egy tekintetben szenvedett lényeges és fontos átalakulást: a régi és az újabb ir monda összevegyültek, és Cuchullin, kit az irországi hagyomány sokkal régibbnek tüntet föl, Ossian kortársává lett. De különben is számos módosulást szenvedett az eredeti monda: alakok és nevek, tettek és színhelyek, korok és motívumok föl vannak cserélve és egymással önkényesen összekapcsolva, új elemek is hatottak bele a régi hagyománynak eredeti keretebe.*)

A monda e fejlődésében nincsen semmi csodálatos. A hol a monda eredeti hazájából más országba, ha egy közeli rokon nép országába is jut, az ily módosulások ép oly természetesek, mint gyakoriak. Azon sincsen csodálni való, hogy a skót monda a legnagyobb hősöket — Finnt, Ossiant és Oscart — kivetközteti eredeti nemzetiségökből és skótokká teszi, mert erre is van példa elég más mondák történeti változásaiban. De hogy a skót tudósok e mondák és alakok irországi eredetét szenvedélyesen tagadják és ideges makacssággal ragaszkodnak azon teljesen téves nézetökhöz, melylyel az

---

*) Windisch, idézett értekezésében, mely az ir mondára vonatkozólagal apvető dolgozat, pag. 29 ezt igen érdekesen kimutatja a legterjedelmesebb ossiani költeményre, a *Temora* című nyolcz énekes eposzra vonatkozólag.

ossiani monda skót eredetét vitatják, ez már inkább csodálatos volna, ha nem tudnók, hogy a félreértett nemzeti büszkeség másutt is bámulatos és sajnálatos tévedésekre vezetett.*)

Bárinint legyen, Ossian a skótok büszkesége, és kétségtelen, hogy Ossian Skótországra sokkal kiválóbb alakká lett, hogy mondaköre gazdagabb, hogy emléke elevenebb, mint eredeti ir hazájában. De hogy a skót hagyomány fiatalabb, mint az irországi, bizonyítja a skót mondákban a skandinávoknak, azaz a normannoknak nagy szerepe is, melyekről az irországi emlékek még nem tudnak. És ez nem is lehetett másképp, mert a normannok csak a VIII. század óta kezdenek nagyobb szerepet játszani, midőn az irországi Ossian-monda — a keresztyénség fölléptével — már teljes befejezést nyert volt. A skót költeményeknek búskomor hangja is inkább skandináv, mint kelta jellegű és jó részben talán a skandináv költészet befolyására vezethető vissza.

Az Ossian-monda**) tehát ősrégi irországi kelta hagyomány, mely Skótországra jutva, itt nagy népszerűséget és számos költeményben művészi alakot nyert. E költeményeket kiadta, lefordította, illetőleg átdolgozta Macpherson Jakab a múlt század közepén. Kérdés: miképen bánt el az eredeti neplalokkal? és vajon mely időből származnak ezek a dalok?

IV.

Föltűnő, hogy az egész ossiani pör múlt századi tárgyalásában alig vagy igen mellekesen fordultak fölvilágosításért oda, hol ezt a fölvilágosítást a leghitelesebben kaphatták: magokhoz a költeményekhez.

---

*) Ily körülmények közt már az is roppant engedmény, hogy némely skót tudósok, főleg Will. F. Skene, úgy hiszik a monda eredetére vonatkozó pört eldönthetni, hogy az Ossian-mondát az ir- és skótországi gaelek közös birtokának kívánják tekintetni. De ez a föl fogás is teljesen alaptalan, mert az Ossian-monda határozottan az irországi gael népköltészet terméke.

**) Az ossiani költemények mondai tartalmát illetőleg Windisch is azon véleményben van, hogy Macpherson e mondai anyagot tekintve, alig járt el nagyobb önkénnyel, úgy hogy tehát az ő műve (illetőleg annak 1807-iki gael szövege) az Ossian-monda skót alakjának tekinthető.

Hiszen e költeményekben egy bizonyos kor van rajzolva és egy bizonyos világnézet nyer kifejezést. Mely kor ez? mily világnézet ez?

Az ossiani művekből merithető e benső bizonyítékok legalább is oly nyomósak, de valósággal nyomósabbak, mint azok a külső tanúságok és okok, melyek oly különbözőképen magyarázhatók.

Mégis ez utóbbiak sorából egy adatot föl akarok még említeni, mivel az legjobban átvezet a benső bizonyítékokhoz.

Lachlan Mac Muirich, a Macdonald-család házi bárdja, 1800 augusztus 9-dikén előadta, hogy az ő atyjának birtokában megvolt egy pergament-codex, mely Ossian összes munkáit tartalmazta. Ezt a codexet atyja mint régi családi birtokot őrizte és igen nagyon becsülte; hasonloképen volt egy régi papírkézirata is, melynek neve *A vörös könyv* volt és melyet ősei több nemzedéken át írtak volt. E papírcodex tartalmát a fölvidéki főnökök története és Ossian munkáinak egy része képezte. Midőn később atyja megfosztatott azon hűbéréből, melyet mint bárd bírt, és a bárdok rendje eltöröltetett, e kéziratok elkallódtak, és ő maga még jól emlekszik arra, hogy például a pergament-codexet széjjel vagdalták és ruhaszabásokra használták föl. Ő maga annál kevesebb súlyt fektetett e kéziratokra, mivel azok a régi gael írással voltak írva, melyet atyja ugyan még jól tudott olvasni, ő maga azonban már nem ismert, — hiszen egyáltalában írni és olvasni nem tudott, e hivatalos nyilatkozatát is, tanúk jelenletében és ellenjegyzése mellett, egy kereszttel írta alá!

Ha e nyilatkozat hiteles, és nincs okunk azt kétségbe vonnunk, akkor Ossian költeményei csakugyan írva maradtak fenn, még pedig egy pergamentcodexben. Itt két körülmény figyelemre méltó: először a följegyzés maga és azután a kézirat anyaga. A pergament Európában a XIII. században kimegy a divatból, és utóbb csak fontos oklevelek vagy kiváló jelentőségű munkák följegyzésére használtatott. E körülmény maga is a költemények régi korára engedne következtetnünk. De föltűnő az is, hogy e költeményeket írásba foglalták. A bárdok verseit nem volt szokás följegyezni; szájról szájra szálltak a druidák és bárdok iskoláiban, melyekben a kezdő költők különösen és első sorban a régi bárd dalok emlezésében gyakoroltattak. Kivételesen csak azon bárdok művei

jegyeztettek föl, kiket a bárdok közgyűlése első rangú költőknek nyilatkoztatott ki. S így a Muirich elbeszélése szerint Ossian ily klasszikus költőnek volt volna elismerve, — hogy pedig művei pergamentcodexben voltak meg, ebből azt lehet következtetnünk, hogy a XIII. századnál régebbek voltak.

Van-e már most tudomásunk arról, hogy ily régi bárdok Skótorszáiban éltek és enekeltek, azaz: hogy a XIII. századot előző korszakban virágzó költészet volt? E kérdésre különböző századokból vannak hiteles igenlő feleleteink. Macdonald Sándor vagy egy évtizeddel Macpherson föllépése előtt mondja, hogy a gael népnél nagy számmal vannak a költészet minden fajából kitünő munkák. Buchanan a XVII. század legelején beszéli, hogy a gaeloknál sok a költő, kik dalaikat, melyekben a nagy ősoket dicsőítik, a hallgatók előtt elszavalják vagy eléneklik, és költészetök alig foglalgozik mással, mint a régi hősök tetteinek dicsőítésével. Johnson humanista a reformatio korában azt állítja, hogy a skótoknak «régi időből» vannak Homerjeik és Vergiljeik, kiket bárdoknak neveznek, s kik az ősök dicső tetteit a hárfa kísérete mellett heroikus dalokban dicsőítették.

Ez adatok ketségtelenné teszik, a mi különben is elképzelhető, hogy a gaelek már a reformatio korában szóltak és szólhattak ősrégi epikai költőkről, kiknek költeményeit régi, részben ősrégi korból származtatták.*)

Kérdés már most, Ossian költeményei, vagy jobban az ossiani költemények, oly régi dalok-e és vajon mely időből származhatnak?

Ossian saját elményeit énekli meg, a költő és a költemények (egyik) hőse egy és ugyanazon személy. Ő maga, Ossian, Finn fia, ő maga harczott dicső atyja és jeles fia mellett; ő maga szerette Toskar leányát; ő maga élte túl Kaledonia virágzását és a hősöket, kiket dalaiban dicsőít. Természetes, hogy a költő, kit egész élete és legkedvesebb emlékei a megénekelt eseményekhez és alakokhoz fűznek, ki nem ide-

---

*) A legrégebb kéziratoss gyűjtemény a *Lismorei Dean könyve*, melyet Macgregor Jakab és Duncan testvérek 1512-ben 311 lapon összeírtak. Kiadták (*Liber Domini Jacobi Macgregor Decani Lismoreni*) Mac Lauchlan és Skene V., Edinburgh, 1862. — Lismore helység Argyllshireben fekszik. E mű az ossiani monda legrégebb skót forrása.

gen kalandokról dalol, mint a görög és német epikusok, hanem saját múltját éneкли meg: természetes, hogy az nem lehet tárgyvilagos, mint Homér, hogy subjectiv érzése folyton beleszól az előadásba és, épen Ossian esetében, a fájdalom ködös világát borítja az epikai tartalomra.

Az ossiani költemények e sajátsága keltette föl legelőször a gyanút Macpherson kortársaiban. Itt nem Ossian beszél — így okoskodtak — hanem egy modern költő adja elbeszélését Ossian ajkára, hogy hatásosabbá tegye, mert, így folytatták, ha valóban a III. századi Ossian énekelné e dalokat, azok objectivek volnának, mint a Homériéi, a költő egyénisége eltűnnek tárgya mögött, mert tárgyilagosság az epikai költő főjájtsága! Azaz más szóval: Homér mértékével mérték Ossiant, és mivel e mértéknek meg nem felelt, koholmánynak nyilvánították!

Mily vizsás eljárás! Hiszen Homér mértékét szabad alkalmazni, sőt kell is alkalmazni a görög eposzra; de mi köze van a gael népköltészetnek Homérhoz? Ízlés dolga, Homér mértékével mérni az ossiani dalok értékét; de e művek eredetiségét, valódiságát egy teljesen idegen műremek jellemző vonásai alapján semmi esetre nem szabad, nem lehet eldönteni. A bárdok költészete különben számos emlékből maradt reánk, igen különböző századokból. E költemények érték tekintetében is igen különbözők: vannak köztök dalok, melyek épen oly szépek, sőt részben szebbek, mint némely ossiani költemény, vannak gyöngébb és igen gyöngé művek is; de a költemények karaktere mindenütt ugyanaz: az emberi cselekedeteknek és a természeti jelenségeknek egymásba olvadása, a lyra és az eposz emez ossiani vegyülete, megvan mindnyájokban; a költő alanyisága mindenütt erősen lép előtérbe, a homéri antik tárgyilagosságnak sehol semmi nyoma. Tehát Ossian műveinek e subjectiv jelleme csak azt bizonyítja, hogy azok nem a Krisztus előtti VII. századi Hellásban keletkeztek, de nem azt, hogy a gael középkornak nem lehetnek termékei.

És most vessünk még egy pillantást e költemények tartalmára is.

Történetileg kimutatható eseményt csak a *Finnghal* című költemény tartalmaz: Irországban a III. század elején kiskorú fejedelem, Cormak, uralkodik. Ezt megtámadják a

skandinávok, Suaran király vezetése alatt. Az ir helytartó, Cuchullin, nem várja be ura szövetségét, Finn kaledon királyt, megütközik és vereséget szenved. Csak ezután érkezik Finn, legyőzi a skandinávokat és visszavonulásra kényszeríti Suarant. A normannoknak ily összeütközései a szomszédokkal, főleg a skandináv királyságok megalapítása előtt, nemcsak minden évtizedben, de mondhatni minden évben ismétlődnek. A krónikák nem jegyezték föl mind ez eseményeket; hiszen a történetírás jóval később veszi kezdetét. Suaranról és az ő számos hadjáratairól mégis megemlékeznek a régi éjszaki évkönyvek, melyeknek tanúsága szerint e hatalmas skandináv harczos 240-ben esett el a norvégok ellen. Egyénisége s tettei a skót keltáknál a monda s költészet tárgyaivá lettek és bizonyára nagyon átalakultak a nép hagyományjaiban, sőt nem valószínűtlen, hogy csak utólag kapcsolattak a gael nemzeti mondához.

- De ezen többé kevésbé kétséges positiv adatoknál fontosabbak a negativ bizonyítékok: Nincsen az ossiani költeményekben még célzás sem valamely későbbi történeti eseményre, nincs célzás a későbbi kor politikai viszonyaira, melyeket pedig már jóval behatóbban ismerünk.

És még fontosabb a világ, mely e költeményekben rajzolva van. A keresztyénségnek semmi nyoma, egyetlen célzás sem, mely a keresztyén korra vonatkozatható volna. Persze, a theologus Macpherson teletömte fordítását bibliai mondásokkal és kepekkel; de a gael eredetiek nem tudnak sem az ó, sem az új-testamentomról. A költemények csak vadászatról és állattenyésztésről szólnak, a földművelésnek semmi nyoma. A fejedelmek és vezérek legnagyobb élvezeteket a vad üldözésében találják és véres párbajra kelnek egy szép tehénért. Épen oly kezdetlegesek a társadalmi viszonyok is. A házasságnak semmi nyoma. Ha a hős megszeret egy leányt, magával viszi és boldogan él vele; ha utóbb mást szeret meg, az elsőt elhagyja és ezzel a másikkal él. Szerelem és házasság azonos fogalmak; az elsővel vége van a másikkal is, minden ceremonia nélkül. Városokról, palotákról, pompáról, selyemről, márványról s a haladott kultura egyéb eszközeiről sohasem történik említés. A király nyílt csarnokban tart udvart, az erdőnek egy tisztásában vagy a tengerpart pázsitján vendegeli meg hőseit, kik a sziklák és hegyek üregeiben lak-

nak kedveseikkel. Sem a síp sem a trombita, melyek a középkori Skótorszáiban oly nagy szerepet játszanak, nem fordulnak elő: a pajzsra ütnek, ha a vitézeket csatára hívják, a kürt az egyedüli hadi hangszer, a hárfához éneklí a dalmok verseit.

Képzeltető-e, hogy Macpherson ezt a világot költhette? Hiszen nem is ismerte! És ha ismerte volna, ha tudta volna, hogy az emberiség fejlődésében a kulturának e foka nemcsak lehetséges, hanem tényleg megvolt: a modern történeti regények szerzői nagyon jól ismerik a kort, melyet rajzolnak, hiszen ma a régi világ számtalan gazdag forrása áll rendelkezésünkre, melyekről a múlt századnak még sejtelve sem volt, és hogyan hemzsegnek e történeti regények az anachronismusoktól, hogyan hamisítják meg a letűnt idők szellemét és jellemét! Hogy Macpherson mennyire ismerte a régi Skótországot, azt bizonyítják az ossiani költeményekhez írt bevezető értékezései, melyek teljes tájékoztatlanságáról tanúskodnak.

De még kevésbbé írhatta ezeket a költeményeket a későbbi középkornak valamely költője. Hiszen a középkori költő mindent modernizál, azaz: minden tárgyat saját korának ruhájába öltöztet. Siegfried vagy Nagy Károly, Artus vagy Nagy Sándor — a középkori költő a korokkal nem törődik, mindnyájan XIII. századi lovagok, a hűbéri kor emberei, francia műveltségűek, lovagi világnézetűek, jó keresztyének és a nők sentimentális imádói. Egy XIII. századi költő Ossiant és Finnt, Selmát és Temorát is az ő világába helyezte volna át, mert hiszen más világot nem ismert es eszébe sem jutott föltennie, hogy más századokban más istenek, más eszmék, más szokások uralkodtak.

Hozzájárul a bárd költészetnek magának átalakulása a XI. század óta. Ekkor a népköltészetből műköltészet lesz; a vers mesterkeltté, a tartalom tudóssá kezd válni; antik minták befolyása észlelhető; az allegória nagy szerepet kezd játszani. Az ossiani költeményekben mind ennek semmi nyoma: a költő verse az ősrégi rövid sor, mely nagy hangsúlyos szótagon nyugszik és lehető szabadságot ad a költőnek, alig kötve meg phantasiáját és stílusát; *) tudománya semmi, allegoriá-

---

*) A régi kelta metrikát még nem tették alaposabb tanulmányok tárgyává. De annyi bizonyos, hogy az a vers és rhythmus, melyet Ahlwardt a gael eredetiből kiolvasott és nagy gondal utánzott (ná-

kat nem ismer, hiszen a legegyszerűbb érzéseken kívül, milyenek bátorság és félelem, szeretet és gyűlölet, öröm és fájdalom, nem is tud egyéb elvont fogalmakról. És ezeket a fogalmakat még meg sem személyesíti, nemhogy allegorai csontvázakká tenné.

Ossiannál nagy szerepet játszanak a skandinávok, és a mit ezekről mond, szintén teljesen megfelel a lovagköltészet megelőző kor viszonyainak. Normannok és gaelek nála mindig fölismerhetők. A skandinávoknál a nőek külön lakosztálya van, a gaeleknél férfiak és nők egy barlangban laknak; a normannoknál a nők is részt vesznek a csatában, a gaeleknél soha; a skandinávoknál a vitéz háborúval erőszakolja ki a leányt, kit tőle megtagadnak, de a nőcsábító halállal lakol, a keltáknál sem az egyik sem a másik nem szokás; a skandinávok a barna, a gaelek a kék pajzsok emberei: azaz Skandináviában még nem ismerték az aczelt, csak a rezet, míg a kelták az aczelt már elsajátították a gallusoktól és rómaiaktól; a normann harcosok, kik a csatában elesnek, Odin istenökhöz jutnak, a kelták mint ködös szellemek lebegnek sírjaik körül és szereteteik közelében; az elesettnek sírjára három követ raknak, szelleme fekete ködgomolyban lakozik, míg a bárd dala ebből ki nem szabadítja. Ha a költő dicsőíti a holtat, ennek szelleme fényesen kiemelkedik a ködből, a felhők

---

lunk Fábíán Gábor teljesen elfogadta), az eredeti alak félreértésén alapúl. Ahlwardt szerint az ossiani vers «alapalakja» a következő:

— ∪ ∪ — ∪ ∪ — (∪)

De e versben a daktylusok helyét trochäusok és spondeusok is elfoglalhatják, az egész verset pedig egy vagy két rövid szótag, vagy egy trochäus vagy spondeus előzheti meg; azaz: állhat e vers három vagy négy trochäusből vagy jambusból, daktylusból vagy anapaestusból. Világos, hogy Ahlwardt itt az antik metrika terminusait ok nélkül és végtelenül alkalmazta oly versre és rhythmusra, mely egészen más metrikus törvények szerint van megalkotva. Nézetem szerint Ebrardnak teljesen igaza van (145. lap), a ki az ossiani vers «alapalakjában» egyszerűen négyütemes verset vél fölismerhetni. A verset csak, vagy legalább túlnyomóan, a hangsúly szabályozza: minden versben négy hangsúlyos szótag van, melyek mellett a hangsúlytalanok igen szabadon vannak — alkalmasint bizonyos, de eddig föl nem ismert törvények szerint — alkalmazva és elhelyezve. A régi verselés a többi indogerman népeknél is ezen az elven alapszik, és a négy-ütemes vers minden árja népnél a legrégebb alakok egyike.

felé száll, megjelenhetik övéinek, intve, tanácsával segítve, vigasztalva hátramaradt kedveseit. A szellemek e világán, a halottak e tiszteletén kívül, melyet más népek ősműveltségében is föllelünk, semmit sem találunk e művekben, a mi valóságára, hittanra magyarázható volna.

Tehát e költemények tartalma, a szó legtágabb értelmében, igen régi korra vall, és teljesen lehetetlen, hogy egy XVIII. századi theologus e kort ily tisztán, ily híven megalkothatta volna. Hiszen látjuk Klopstock *Abel*jéből vagy Geszner idylljeiből, hogy e századnak mily ferde fogalmai voltak az emberiség régi, primitív állapotáról!

Nagyjában a harmadik század világát láthatjuk e költeményekben rajzolva. Kérdés: a harmadik századból származnak-e ezek a költemények magok is? E kérdésre a tartalom kívül csak egy eszköz adhat biztos feleletet: a nyelv, ez a nyelv pedig magán hordja ugyan a XVIII. század bélyegét, mert hiszen a költemények a népajkán folyton hozzásimúltak a korok módosuló nyelvéhez, lényeges vonásokban azonban a XII. század nyelvét tünteti föl. A skót monda viszonyát az irországi hagyományhoz tekintve, tekintve az ossiani költemények tartalmát és nyelvét, figyelembe véve a skót műveltség további fejlődését: alig fogunk nagyot tévedhetni, ha azt állítjuk, hogy ezek az úgynevezett ossiani költemények, leszámítva természetesen a későbbi korok módosító befolyását, a XI. és XII. század termékei.

A bárdok a legrégebb idők óta fontos szerepet játsztak a királyi udvaroknál; nemcsak költők voltak ők, hanem egyszeresmind történetírók, államférfiak, követek. A királyt elkísérték a csatába, hogy közlőről látván tetteit, ezeket annál pontosabban, hívebben előadhassák s megénekelhessék; a csata vagy háború befejezése után ők voltak a béke közvetítői. Főfeladatuk volt: királyuk tetteit megénekelni és a dicső ősök emlékét a feledéstől megóvni. Innen iskolaszerű szervezetök, melyet már érintettünk. Könyv nélkül tanulták, ismételték, újra meg újra elénekelték a régi dalokat. E szokás megmentette a régi költészet jellemét, tartalmát, nagyjában alakját, de nem menthette meg azoknak nyelvét. A közönségnek meg kellett értenie a dalokat, különben hiába szavalta vagy énekelte a bárd. S így nem szándékosan, — öntudatlanul, alig észrevehető szerény módosulásokban simúlt a régi dal a las-

sanként átalakuló nyelvhez. Ezt minden nepköltészetben tapasztaljuk. A dalok, melyeket a magyar vagy német nép ma enekel, származhatnak és sokan bizonyára származnak is igen régi időből, a tartalom néha egy századok előtt letűnt világot tesz föl; de nyelvek a mai kor nyelve, illetőleg azon koré, mely azokat följegyezte.

Így módosult az ossiani költemények nyelve is egészen a XII. századig és ha akkor föl nem jegyzik, ma a nép mai nyelven élnének a nép ajkán, ha ugyan, a mi a brit szigetek nemzetiségi viszonyainál fogva sokkal valószínűbb, teljesen feledésbe nem mennek. De miért jegyezték föl e dalokat a XII. században?

E kérdésre a történet megadja a feleletet: 1066-ban Hódító Vilmos megsemmisítette a germán világot Angliában; francia nyelv és francia műveltség lett a szigeten az uralkodó. E műveltség terjedett éjszak felé is és hódított Skótországra is, melynek fejedelmei mind jobban simúltak a finom és fényes normann világhoz, míg végre pl. már Sándor, skót király, ki 1124-ben halt meg, lelkestül-testestül francia volt. Ekkor végveszély fenyegette a kelta világ emlékeit, és valóban igen sok veszett is el a régi korból. Ekkor juthattak a bárdok, kik magok is mind jobban elfranciásodtak, arra a gondolatra, hogy legnagyobbikuknak, Ossiannak, műveit, melyeket az új nemzedék már kezdett nem érteni és ennek következtében nem szeretni, a teljes elpusztulástól megmentsék. Ekkor irták föl költeményeit, melyeket — mire biztos nyomok vezetnek — sokszor másoltak le későbbi nemzedékek is, de e kéziratok Skót- és Irországnak harcokban gazdag története folyamában mind elvesztek, azoknak kivételével, melyek Macpherson birtokába jutottak s az ő másolataiból 1807-ben nyomtatásban megjelentek.

Macpherson semmiképen sem írhatta ezeket a költeményeket, melyekben oly világ van rajzolva, melyet a múlt században senki sem ismert. De nem írhatta azokat mint költő sem. Két évvel Ossianja előtt kiadta Macpherson saját eredeti költeményeit, melyek igen szerény költői tehetségről tanúskodnak; és tíz évvel Ossianja után lefordította Homért és e munkájával is bebizonyította, hogy igen gyöngé költő. De bebizonyította ezt Ossian-fordításával is, mert úgy látjuk, hogy

a kelta eredetét mindenütt elrontotta, elcsúfította, a hol attól eltért.*)

Pedig e költemények megírásához igazi és kiváló költői tehetség kellett. A mai kor nem fogja e költeményeket már oly lelkesedéssel, oly elragadtatással olvashatni, mint a múlt század, mely — első sorban Rousseau befolyása alatt — kikívánczolt a kultúra korából, a század rothadt viszonyaiból, melyeket a genialis genfi gondolkodó mind a műveltség rovására írt, — kikívánczolt egy kultúra előtti, egyszerű, naiv világba, melyről mi manap nagyon jól tudjuk, hogy sohasem existált, de melyet a múlt század az ártatlanság és bünnélküliség eszményeivel töltött meg. A XVIII. század az emberiség legrégebbi korában kereste a paradicsomot, — mi megfordítva a legtávolibb jövőben látjuk azt; régebben azt hitték, hogy az emberiség elveszítette edenét, mi azt hiszszük, hogy edenünk soha sem volt, mert az eden az emberiség szakadatlan munkásságának és fáradozásainak utolsó, bizonyára elérhetetlen czélja.

Ily elveszett édent vélt a XVIII. század Ossianban is fölismerhetni. Innen az a túlzó lelkesedés, melylyel fogadták, melylyel az ossiani világ eszményies szépségében kéjelegtek. E sentimentális fölfogás elmúlt és vele a lelkesedés egyik fő alapja. De még egy másik körülmény is ártott Ossiannak a múlt század végén: a classikus ókor behatóbb ismerete, a görög remek mélyebb fölfogása. Méltán látjuk az ókor, főleg a hellén ókor fönmaradt költői alkotásaiban az emberi költészet legragyogóbb termékeit; de mert Shakespeare nem Sophokles, azért még nem értéktelen, és Ossian is megállhat Homér mellett, mint megállhatnak mellette a *Sháhnámeh* és *Nibelung-ének*, a *Roland-dal* és a *Cid-románczok*, melyek mind igen lényeges vonásokban térnek el a páratlan görög eposztól, a nélkül, hogy e sajátos jellemök s alakjok miatt értéktelenné válnának. De persze: ma nem is fogjuk többé fölvetni azt a kérdést, hogy melyik nagyobb: Homér-e vagy Ossian, nemcsak azért nem, mert a jelenkor egyáltalában nem szereti a

---

*) Macpherson költői tehetetlenségéről már Patrick Graham (*Essay on the Authenticity of Ossian's Poems*, 1807) is következtetett az ossiani költemények eredetiségére és hitelességére. Ross, angol és Ahlwardt, német fordítók is támaszkodnak e bizonyítékra.

méter-mértéknek ez alkalmazását az æsthetikában, hanem azért sem, mert e költők eltérő vonásai majdnem lehetetlenné teszik a mérlegelő összehasonlítást.

Ossiannak is megvannak a maga sajátos bájai, melyeknek elismerése és méltánylása nem esik haladottabb æsthetikai belátásunk rovására. A mulandóság költészete lengi át ezeket az elegiai verseket, mintha a kelta nép szelleme, sejtve rohamosan közeledő végső enyészetét,*) élete utolsó órájában kifejezést talált volna fájdalom számára. Sejtelve igaz volt: a kelták letűntek; a nép utolsó maradványai, melyeket a nyugat felé törő germánok és románok az Atlanti óceán végső partjaira szorítottak, ma-holnap végkép kihalnak,**) és az a hatalmas nemzet, mely a germánok megjelenése előtt egész Európának ura volt, melynek vére a legtöbb európai nemzet ereiben lüktet, melynek műveltsége az összes modern népek műveltségének egyik fő oszlopát teszi, — e hatalmas nemzet teljesen kivesz. Történetéről alig tudunk valamit; emlékét néhány világhírű mondája és költészetének csekély terjedelmű maradványai tartják fenn. E maradványok közt pedig az ossiani énekek, bármely századból származzék is mai alakjuk, az első helyet foglalják el.

HEINRICH GUSZTÁV.

---

*) Fr. K. Meyer: *Die noch lebenden keltischen Völkerschaften, Sprachen und Literaturen in ihrer Geschichte und Bedeutung.* Berlin, 1863 — és Windisch Ernő kitünő cikkét: *Keltische Sprachen,* az Ersch- és Gruber-féle *Encyclopaediában,* II. Sectio, 35-ik kötet, 1884. 132—180. ll.

**) Európában az összes kelták számát az 1871-ki népszámlálás alapján kerek számmal negyedfél millióra tehetni. Ezekből esik: Írországra 817,875; Skótországra 309,254; Man szigetére 12,534; Walesre 996,530 és a Bretagnera 1.230,000. — Hogy a kelták mily rohamosan pusztúlnak, mutatják a következő adatok: Írországbán csak ír nyelven beszéltek 1851-ben 319,602 és 1881-ben 64,167 (apadás: 255,435) — ír és angol nyelven 1851-ben 1.204,684 és 1881-ben 885,765 (apadás: 318,919) — összesen 1851-ben 1.534,376 és 1881-ben 949,932, az összes apadás az utolsó harmincz év alatt: 584,444, tehát egy fél milliónál több.

KRISZTUS A KÁLVÁRIÁN.

Festette Munkácsy Mihály.

I.

A keresztyén képművészet az ecset hatalmának megvalósulása. Ez a művészetek történetéből kimagasodó igazságok egyike.

Az ókori klasszikus népek képművészete tökéletes lehetett, de minthogy emlékei elvesztek, az írott források alapján a művészetek történetére nézve csak félig létezik. A római katedonombákban, a régiek technikai szerény örökségével kezdette a képművészet új pályafutását, s ezen időtől fogva mindig karöltve járt a keresztyénséggel. A viszonyosság állandó volt közöttük, egymást lépten-nyomon kiegészítették, egymásból kölcsönösen erőt merítettek, s egyik sem adósa a másiknak, mert a mit az egyik vett, ugyanannyit vissza is adott a másiknak. Ily mélyreható, ennyire benső kapcsolatot sehol sem találunk a művészetek történetében; csak hasonló hozzá, de nem egyenlő vele a görög mythos és szobrászat közötti viszony. Mintha a képművészet a keresztyénségben és fordítva, a keresztyénség a képművészetben született volna.

A szentképművészetben Krisztus élete, cselekedetei és tanításai egymást követő, változatos képek hosszú sorát nyújtják, melyek ellenállhatatlan erővel ragadják meg a képzelmet. De nem olyanok, mint a görög mythosbeliek, melyekkel a képzelem játszani kezdett, s utóbb csúffá tette; hanem, míg egyrészt egész erővel hatnak a képzelemre, másrészt távol tartják a tiszteletlenséget, mert örök érvényű erkölcsi igazságokon ala-

pulnak. Platon köztársaságának szigorú præventiv rendszabályai sem menthették volna meg a görög mythost, s midőn a tönk bekövetkezett, az emberi társadalom nem nagy kárát vallotta. E tekintetben Krisztus, emberi szempontból is, a legnagyobb vallásalapító, mert az erkölcs nagy igazságait a képzelemre legerősebb hatású eszközökkel, a képekkel párosította.

A keresztyénségnek tehát e körülménynél fogva szükségese volt a képírássra, s nem is soká késett az ecset, mely a keresztyénség képeit, mint a valóság látszatát ábrázolta. A művészetek történetének tényei az első századoktól és Olaszországtól kezdve bizonyítják, hogy a mely nép a keresztyénség kötelékébe lép, ennek előbb-utóbb szerepe nyílik a képírásban. Viszont a képírásnak tizenkilencz száz éve csak a keresztyén népeknél van története, csak azoknál van képírás a szó művészi értelmében. És igaz, hogy a képírás fejlődésében, az elért nagy tökélyben igen sokféle tényező működött közre; de ismét az is bizonyos, hogy minden képírói iskolának legnagyobb mesterei legremekebb alkotásaik tárgyát egy közös forrásból, a keresztyénség könyvéből merítették, s így a képírás legnagyobb tökélye e tárgyak ábrázolásában nyilvánult.

Munkácsy művészete is megerősíti a képírás történetének e tényét, midőn a keresztyénség nagy alakját, Krisztust, állítja ismét szemünk elé. Az első siker, melylyel a magyar név a képírásban régen áhitott dicsőséget vívott ki, nem csak igazolja, hanem szükségszerű következetességnek tünteti föl a második kísérletet.

Lucianus egyik kisebb iratában, melynek czíme: *Zeuxis*, részletesen ismerteti e mesternek a Centaurus-családot ábrázoló képét, s azon kijelentéssel kezdi, hogy az ábrázolások tárgyai ellen tett kifogások alaptalanok, lényegtelenek, mert a legelső és legfőbb követelmény az, hogy a kép jól legyen festve. Ez állítás majdnem egészen igaz, sőt általános szabályul is elfogadhatjuk, kikötve a szabályok közös sorsát: a kivételt. Kilenczvenkilencz képíróról áll az, hogy bármit ábrázolhat, csak jól legyen megfestve. A századik azonban Munkácsy, a ki művészetében mester, a ki midőn az országok és nemzetek, a társadalmi osztályoknak és a műveltségnek sokféle fokozata által nem korlátozott hatást akar elérni, a ki

midőn tehetségének széles körű érvényesítésére törekszik, nem veheti igénybe a kedvezményt, mely megelégszik azzal, hogy a kép jól van festve; rá nézve nem közömbös a tárgy, nem is nyúlhat oly tárgyhoz, mely az újság ingerével hat, hanem művészetének joga és kötelessége fölkeresni azt, a mi nem új ugyan, mert mindenki ismeri, de általános érdekű. A képírók hosszú sora joggal követeli, hogy egyes műveik önmagokban és azon szempontból essenek bírálat alá, vajon a szó közönséges értelmében jól vannak-e festve; Munkácsy ellenben utolsó alkotásával — *Krisztus Pilátus előtt* — fölküzdötte magát azon kevesek sorába, kik csak nagy tárgyakat ábrázolhatnak, s a kik joggal igénylik, hogy alkotásaikat a képírás történetének mértékével mérjük. Nagy jog, de mély örvényt rejt magában. *Krisztus a Kálvárián* azt jelenti, hogy a magyar művész követeli és elfogadja e jog dicsőségét és veszélyét.

II.

Még mindnyájan élénken emlékszünk a képre, mely *Krisztust Pilátus előtt* ábrázolta; még ma is tart a hatása azon megragadó jelenetnek, mely a műcsarnok termében két és fél évvel ezelőtt szemünk elé tárult. A bámulat felénk kifakadásaival ritkán megszakított esend uralkodott a teremben; s midőn a nézők ezrei távoztak, mindegyiknek arczáról le volt olvasható, a rendkívüli benyomás, mely alatt az imént állottak.

Ama remek mű helyét foglalta el ez év szeptember 1-sétől fogva a művész legújabb alkotása, s miként amaz, úgy ez is a magyar főváros, sőt az egész ország kiváló érdeklődésének tárgyát képezi, s ennek következtében nagy horderejű közműveltségi esemény jellegével bír. Sőt a látogatók számát tekintve a most kiállított kép iránt még fokozottabb érdeklődés mutatkozik. E körülményből lehet a közönségre kedvező következtetést levonni, de a kép művészi értékének megítélésében nem szolgálhat zsinórmértékül.

Tagadhatatlan azonban, hogy Munkácsy legújabb művének hatása épen olyan nagy, mint volt az előbbié, sőt közvetlenebb és rohamosabb, de egyszersmind egészen más természetű. Ebben rejlik a mester két alkotása közötti egyik

különbség, a minél fogva a két művet lehet egymással összehasonlítani, de nem lehet egymással összemérni.

A kiben még élénk az előbbi kép hatása, az *Krisztust a Kálvárián* látva, megzavarodik, lelkében heves összeütközés megy végbe, a mely összeütközésben az előbbi és az új kép hatása ellenfelekként állanak egymással szemben. Az ellentét a két kép között áthidalhatatlan. Zavarunk azonban csakhamar elenyészik, mihelyt megtaláljuk és elfoglaljuk a művész álláspontját. Munkácsy Mihály művészetében forduló pontot jelöl legújabb alkotása. A művész eddigi álláspontját, mely a világosság és árnyék kölcsön hatásán alapúlt, egyszerre és váratlanul megváltoztatta. Midőn a *Sivalomházat*, az *Ejjeli csavargókat*, a *Falu hőst* szürkén festette, már akkor megjelölte álláspontját, s a *Krisztust Pilátus előtt* ábrázoló képen teljes diadalra juttatta. Ilyen nagy siker után, a fordulat valóban meglepő, váratlan és senki sem lehetett rá elkészülve.

A világosság és árnyék nagy művésze, a ki a fény fokozataival festett, ki a világosság és árnyék ellentétes hatását oly bámulatos művészettel tudta kiaknázni, s általa eddig ismeretlen hatást varázsolt a vászonra, ugyanaz a művész, egyszerre földjé álláspontját, s a rajzoló és színező képírók két tábora között választva, az utóbbihoz szegődik.

Krisztus a Kálvárián legelső sorban azon ténynek a képviselője, hogy Munkácsy Mihály colorista képíróvá lett. Nem mondhatjuk, hogy *Krisztus Pilátus előtt* című alkotásának elragadó sikere után, ezt aényt valami rendkívüli örömmel vesszük tudomásúl, mert ez ennyit jelent, mint szélesebb körű, magasabb és nehezebb álláspontot, szűkebb körű, alacsonyabb és könnyebb állásponttal cserélni föl. Ott sem volt páratlan, de Rembrandt állott mellette; emitt sok jeles mesterrel lép versenyre, de számos routinier férközik közelébe. E tekintetben tehát az új fordulat nem mondható szerencsésnek.

Ha hasonlattal akarunk élni, azt mondhatjuk, hogy Munkácsy úgy tett, mint a politikus, a ki először egész hévvel és lelkesedéssel fejtegeti a nagy elveket, mikor aztán a népszerűség birtokában van, szépen hangzó szólammal is megelégszik.

Krisztus a Kálvárián a festői szép szólalom műve, vagy is színezése megragadó. És fokozza meglepetésünket, hogy

Munkácsy egy csapásra ilyen befejezett coloristának mutatkozik. Hogy mi volt tulajdonképeni törekvése, midőn a képet festette, hogy az, milyen átalakuláson ment át, azt most nem kutatjuk. Az tény, mert előttünk áll, hogy a színezés föladatát remekül oldotta meg, s színhatás tekintetében összhangzatos, befejezett művet alkotott.

A belépőnek szeméit a mély és a mellett élénk világitású színek nagyszerű harmóniája ragadja meg, s mind végig fogva tartja. Ebben rejlik a kép ellenállhatatlan hatásának titka. Ez a hatás az, mely hatalmában tartja a látérzeket, azt elbűvöli. A színek remek harmóniája e képnek még nagyobb tetszést biztosít annál is, melyet *Krisztus Pilátus előtt* kivívott.

Bámuljuk a színek azon gazdagságát, melyet szemünk elé varázsol a művész, a nélkül, hogy észrevennők, megveszteget, mámorba ejt, s ha észreveszszük is, szívesen engedünk a hatásnak. Az összbenyomás ereje azonban kivált a főszínek összeválogatásában, nem pedig a festék kitanúlt kezelésében rejlik. S ha e szempontból vizsgáljuk a színezésnek s technikájának részleteit, egészen sajátos fölfedezéseket teszünk.

Vessünk egy pillantást a kép egészére. Szabad ég alatt vagyunk, a láthatárt sötét felhők borítják, s azokon a napnak csak néhány bágyadt sugara tör át, épen elégséges arra, hogy a sötét felhőkön egy kis halavány sárga foltot fessen. Nappal a szabad ég alatt a világosságnak egyedüli forrása a nap, s minthogy ezt sűrű felhők borítják, a háttér levegője komor, áthatlan, sötét. Középtér nincs, vagy legalább alig van. Az előtérben a sárgás színű, sziklás talaj és az alakok élénk világitás melegét élvezik, szinte verőfényben úsznak. Honnét vette a művész a bőséges világosságot, miután a napot sűrű felhők födik és az egész láthatár sötét? E kérdésre választ adni nem bírunk. Tudomásul vesszük a tényt, hogy az alakok, az egész jelenet, majdnem egyenlően élénk világitásban vannak, színeik vissza tükrözik a nap fényét és melegét.

A művész ezt a szabadságot az igazság rovására vette igénybe, hogy színeinek hatását egész erővel kifejtse. És ezt el is éri. A megsértett igazságért kárpótlásul bűvös színhatást nyújt, tehát a valóságot színhatással pótolja. Ez képezi legújabb művének egyik jellemvonását.

Önkényt következik tehát, hogy erre kell kiváló gondot fordítanunk.

A színezés és színezés, a színhatás és a színhatás között is igen nagy a különbség. A velencei iskola volt az, mely a képírásban a színek föltétlen uralmát érvényre emelte. Tizian művei elbűvölő színhatásúak, épen úgy nagyszerű a keleti szőnyegek színhatása is. Mindegyiknél a színhatás a fő jellemvonás, s mégis a különbség: Tizian képe és a keleti szőnyeg között megmérhetetlen. Az utóbbinak színhatása a többé kevésbé egyszerű színek összhangzatos összeállításából áll, tehát ez a színezés legkezdetlegesebb foka. Tizian művészetében a színek összhangzatossága önmagától értetődik, de másodrangú; a lényeges az a befejezett eljárás, melylyel az élethűséget, a valóság látszatát az alakok színes megjelenésében érte el, s azokat a természethűség mellett egy magasabb lét összhangjában tünteti föl. Ez a színezés legnagyobb foka. A szőnyegen a geometriai rajz csak arra való, hogy a színeket befogadó tereket határolja. Csak lassankint váltotta föl a geometriai rajzot az emberi alakok rajza, mely a színek besztásában, összeállításában már nem nyújt oly biztos támpontot. A szőnyeget követte a mozaik, s később az üvegekép. Mindegyik a színhatást, s nem a természethűséget tartja szem előtt, s azért inkább díszítő (decoratív), s kevésbé természethű képírás.

Munkácsy legújabb képét festve, a színek hatásában a díszítés álláspontját foglalta el. Mintha a párisi Sainte Chapelle vagy a Notre Dame üvegeképeinek befolyása alatt állott volna. *Krisztus a Kálvárián* inkább díszítményes, mint természethű; az ábrázolás tartalma másodrendűvé lesz, alig érvényesül a színek megbűvölő hatása mellett.

A színek hatásos összeállítása oly nagy mértékben volt irányadó, hogy azontúl a színek kidolgozása is mellékessé vált a művészre nézve. Innét van, hogy az alakok ruházata csak ritkán éri el a természethűséget, nem bír a szövet látszatával. A Krisztus lágyékát övező fehér kendő inkább kréta, mint szövet; a kereszt alatti alakok, Mária és János ruházata szintén nem szövet, épen úgy nem az, a lovon ülő Kaifás fehér inge. Kivételt e tekintetben néhány turbán, s a legelül lépdelő két főember ruházata képez. Ezek, de kivált a turbánok lecsüggő részei bírnak a szövet puhaságának látszatával.

Ugyan ez áll a mezitelen testrészekről is, kivéve az arczokat.

A mi a fehér színnek e képen látható sokféle változatáról mondatott, az noha állítólag Párisból származik, olyan értelmetlenség, hogy csodálkoznunk kell rajta, hogy annyi-szor ismételtetett. A színhatásnak alapját a sárga képezi, kezdve Magdolna aranysárga hajától és Judás világos sárga turbánjától a sárga sziklaig és a római százados sötét barna köpenyéig.

Mínthogy a festményen a színek a világosságnak és az árnyéknak hordozói, vagyis a színeken érvényesül, nyilvánul a fény mértéke: a színezéssel szoros kapcsolatban van a világosság és az árnyék kezelése, a mit festői mintázásnak szokás nevezni. *Krisztus Pilátus előtt* e tekintetben befejezett alkotás volt. Ott a világosság és árnyék hatásának nagyszerű egyensúlyozása nem csak kidomborította az alakokat, hanem a tömegek beosztásának, a szerkesztésnek is tényezője volt, uralkodott a tér fölött. Nem szabad azonban felednünk, hogy az előbbi kép zárt helyet, épület belsejét ábrázolta, a hol a művész a festői mintázás igényei szerint tetszése szerint bánt el a világossággal és árnyékkal, fénysugarak özönét bocsátotta oda, a hol szüksége volt rá, és senki sem kérdezte, hogy honnét vette. Rembrandt, a claire-obscuré lángelméjű festője, nagyon jól tudta, hogy a szabad ég, hol csak egy fényforrás van, s hol a világosság és árnyék egyenletesen osztódik föl, nem eleme a festői mintázásnak; hanem azért mégsem került. Corregio pedig a szabad ég alatt a felhők szeszélyes játékában keresett menedéket. Munkácsy nagy szabadsággal a sötét táj háttére elé verőfényes alakokat állított, de tovább már nem mehetett, azon belül a világosságnak nem adhatott tetszés szerinti fokozatokat, hogy ellentétök által a kidomborodást előidézze. Azonban az előbbi képen is föltűnő volt, hogy a kedvező helyzet daczára, az alakok mintázása nem volt egyenletes; a lábak általán jobban kiemelkedtek, mint a test felső része. A mostani képen az egyenlőtlenység még föltűnőbb. Oly nagy mérvű mintázást ezen épen nem találunk. A tömeg közül néhánynak a lába, kivált Judásé, valóban a levegőben lóg; az alakok felső részének azonban nincs levegőjük, melyben élhetnének, melyet beszívhatnának. Ennek következtében a felső részek mintá-

zása föltünően gyengébb, sőt néhány annyira gyöngé, hogy szinte úgy látszik, mintha papírból lennének kimetszve. Ezt a festőietlen látszatot még fokozza a ruházat már említett hiányos kezelése, s legföltünőbb a sűrke lovon és ennek lovagján. A kereszt alatt álló János annyira lapos, hogy testalkata sincs, s úgy látszik, mintha egyedüli célja volna a színek összhangját kiegyesíteneni, s e célznak meg is felel. Az igazság kedvéért azonban nem szabad elhallgatni, hogy a szerencsétlen lajtornának, s a nálánál még szerencsétlenebb bakónak mintázása valóban nagyszerű. De ennek daczára a bakó tagjait nem szövet, hanem kék festék fűdi, merev festék, mely még olvadékonysággal sem dicsekedhetik.

A mennyiben az alakok részleteinek mintázása szorosán összefügg a rajzzal, illetőleg maga a rajz, erről alább fogunk szólni. A mondottakban az alakok egészét tartottuk szem előtt.

A légtávlatot, vagyis a távolságnak látszatát a térben befelé, az elmosodó, elhomályosuló színek, vagyis a színek világító erejének fokozatos csökkenése idézi elő. A légtávlat, miután a világosság hatása által előidézett látszat, alapjában azonos a mintázással, csak hogy annak ellentéte: vagyis a mintázás előre, a légtávlat hátra tolja az alakot. Önkényt értetik, hogy a légtávlat is a színezés körébe esik.

Munkácsy szóban levő festménye előtt, a légtávlatnak majdnem teljes hiánya következtében, egészen sajátos megglepetés vár a szemlélőre. Már mondtuk, hogy a háttér komor, sötét, elül pedig az alakok élénk világításúak. Bámulva nézzük az előtér színpompáját, egészen elbűvöl ennek hatása, egyszerre levezszük szemeinket az alakokról, s meglepetve veszszük észre a valóságot, hogy ez a kép inkább széles, mint magas. Mi ennek oka? Az, hogy a fokozatos légtávlat híján a kép, a helyett, hogy széjjel menne, inkább össze megy. Elülről hátra a világosságnak csak két fokozata van: elül a fény, hátul a homály, s ezt az ellentétet alig néhány elszórt alak közvetíti. Alulról fölfelé pedig három fokozatot látunk: alul a talaj ragyog a fénytől, a középben az alakok élénk világításúak, fölöttük a levegő sötét. Ez által a kép a látszatra nézve még inkább fölfelé nyúlik, s ha a képbe nézünk, úgy látszik, mintha az inkább magas, mint széles lenne.

A fölsorolt hiányok daczára, melyek Munkácsy ez újabb alkotásának művészi értékét tetemesen csökkentik, a színek

bámulatos összeállításával által elért tökély annak nagyszerű hatást biztosít. A miként a mozaikkal díszített, vagy az üvegképekkel ellátott templomok belsejének, úgy e kép színgazdagságának benyomása elől senki sem zárkozhatik el.

A színek összhangzatos összeválogatása azonban, ha még oly tökéletes is, csak hangulatot kelt, s a történeti képnek még az elbeszélő jelleget sem adja meg, annál kevésbé juthat általa kifejezésre az esemény erkölcsi tartalma.

III.

Az első keresztyének idegenkedtek Krisztus szenvedésének ábrázolásától és csupán jelképek által mertek arra utalni. A 692-dik évben Konstantinápolyban tartott zsinat tiltotta el Krisztusnak ábrázolását a bárány-jelkép által, s elrendelte, hogy a jelképeket a szenvedés valódi jeleneivel kell helyettesíteni. Ez időtől fogva a keresztyén képművészetnek mindinkább kedvelt tárgyává lett Krisztus szenvedése. A keresztre feszített Krisztus különösen a X-dik század végétől fogva megszámlálhatatlan sokszor ábrázoltatott a kéziratok képein, falképeken és oltárképeken. Azonban épen ez a tárgy az, melynél a képművészet legáltalánosabban és legállandóbban távol tartotta a történeti fölfogást, s a fölfeszített Krisztus akár egyedül, akár a latrok között és a kereszt alatt állók csoportjának környezetében jelent meg, a kép mindig megőrizte a kiválóan ájtatossági jelleget. A törekvés a természetlúségre már nagy mérvben érvényesült, de e korlátokat nem bírta áttörni. Nemcsak Giovanni da Fiesole falképe a florenczi szent Márk-zárdában és Peruginoé a S. Maria dei Pazzi káptalan termében, de a többi is inkább ájtatossági kép, mely a fölfeszítést nem mint történeti eseményt állítja szemünk elé, s nem az által kelt bennünk érzelmet, hanem célja az, hogy a megváltás tényét mutatva, ájtatosságra indítsa a híveket. Tintoretto a velencei S. Rocco-testvérület épületében (scuola) már nem ájtatossági képet akart festeni, azonban midőn az esemény számos részletét szemünk elé állítja, itt-ott, például a siránkozó asszonyokban, drámai hatást ér el, de nem képes a jelenetet egységes egészebe összefoglalva, a történeti ábrázolás megaslátára emelni; a részvevők a jelenetet népes látványúrá

teszik, a nélkül, hogy megadnák neki a történeti esemény jellegét. A németalföldiek voltak az elsők, ki a fölfeszítés ábrázolásában először kísérlettek meg a történeti fölfogást. Így például már inkább történeti jellegű az országos képtárban Hans Memlinenek tulajdonított kis kép. A tömör csoport egésze némileg történeti jelleget kölcsönöz az eseménynek, a sokaság, hogy úgy mondjuk, egyedül anyagi tömegénél fogva jelzi, ha nem is fejezi ki jellemzetesen az esemény nagyságát, erkölcsi tartalmát és horderejét.

Hogy Munkácsy legújabb művében nem ájtatossági képet akart festeni, hanem hogy történeti fölfogásból indulva ki, eseményt akart ábrázolni, s hogy célja volt a drámai hatás által az esemény eszmei tartalmát kifejezésre juttatni: azt kétségtelenné teszi a nagy terjedelmű vásznat benépesítő nagy sokaság. Azért jelentek meg oly sokan, hogy az esemény nagyságának kifejezésénél eszközökül szolgáljanak. Ha nem ez a föladatuk, akkor nincsen rájuk szükségünk; ha pedig föladatukat nem teljesítik, akkor egészen fölöslegesek. Akár egyenkint, ha egyéniségök elég erőteljes, akár kisebb-nagyobb tömegekké csoportosulva, hozzá kell járulniok az esemény nagyságának kifejezéséhez; föladatuk, hogy közvetítsék annak eszmei tartalmát, illetőleg megjelenésökkel olyan érzelmeket keltsenek bennünk, a mely érzelmek mintegy lépcsökként fölvezetnek az esemény magaslatára. Az egész a látszat művelete, mely lényünket az anyagi tényezők által magasabb erkölcsi világba mintegy átjátsza. De ez a művészet föladata.

Krisztus keresztthalála a világtörténelem legnagyobb forduló pontja, ez az esemény az, mely átalakította az emberiséget. A régi világ megszűnik, az új kezdődik. Tehát történetileg nagy esemény, s a képíró, ki történeti fölfogással közeledik hozzá, igen nagy, igen nehéz föladatra vállalkozik. Az olaszok, kik a kifejezésnek a csoportok szerkesztésében, az alakok mozdulatában és az arcz izmaiban oly nagy mesterei voltak, talán fölismerték a nehézséget, s azért vagy nem ábrázolták a fölfeszítést, vagy megtartották a régi fölfogást, melynek alapja az ábitat. A németalföldiek és a németek a formáknak — mert ezen sarkallik a dolog — sokkal kevésbé voltak mesterei, semhogy a történeti fölfogást egész nagyságában megoldották volna. Rubens közel járt.

Krisztus útja a Kálváriára, levétele a keresztről és sírba

tétele, mind olyan jelenetek, melyek a keresztthalálra, a megváltás nagy tényére, a világtörténelmet átalakító eseményre utalnak, de egyiknek ábrázolása sincs oly nagy művészi nehézséggel összekötve, mint a fölfeszítés. Mantegna, Rafael, Bartolommeo della Porta, Andrea del Sarto, Caravaggio, Volterra, Rubens és számosan e jelenetekben művészi remekeket alkottak.

A fölfeszítés, melyben Krisztus szenvedésének tetőpontján jelenik meg, még mindig várja a művészi alakítást. Munkácsy, miután *Krisztust Pilátus előtt*, vagyis az ellentétek leghevesebb összeütközését, mint lélektani helyzetet ábrázolta és a nehéz földadatot remekül oldotta meg, a fölfeszítést véve ecsetje alá, még sokkal nehezebb földadatra vállalkozott. Ilyen nagyszerű kísérletben nemcsak a félsiker, hanem a kudarc is dicsőség lenne, ha az nem állana vele szemben, hogy a kis művésznek is, de még inkább a nagynak tudnia kell számítani a lehetőséggel és képességével.

Krisztus keresztthalálának részleteiben a négy evangélista leírása egymást kiegészíti. Lukács evangéliumában olvassuk: «A nép, mely körül áll vala és néz vala, a főemberekkel együtt gúnyolja vala ötet . . . Vala pedig közel hat óra (12) és sötétség lön az egész földön kilencz óráig (3). És meghomályosodék a nap és a templomnak szönyege közepén ketté hasa . . . Látván pedig a százados a történeteket, dicsőíté Istent . . . És mindnyájan, kik seregenkiut kijövének a látományra és nézték a történeteket, mellököt vervén visszatérének.» Lényegileg azonos ezzel Márk előadása. Eltérés van Máté és János között. Az előbbi azt mondja, hogy az asszonyok, messziről nézték az eseményt; ellenben János szerint: «A Jézus keresztje mellett pedig állának az ő anyja, s anyjának rokona Mária, Kleofás felesége és Magdolna. Jézus pedig látván az anyját s a mellette álló tanítványt, kit szeret vala, mondá anyjának: Asszony, íme, a te fiad! Azután mondá a tanítványnak: Íme, a te anyád.»

Munkácsy a fölfeszítés ábrázolásánál Lukács és János elbeszélésének idézett részleteit vette alapul, s egyrészt az összesereglett és gúnyolódó, majd ismét mellverve hazatérő népet, másrészt pedig Krisztust a latrok között fölfeszítve és a kereszt alatt az asszonyokat és Jánost, a szeretett tanítványt állítja szemünk elé. Ezek vannak hivatva kifejezésre juttatni az eseményt.

Az anyag, a mit a művész összefoglalt kétségtelenül jelentékeny; de nem erről van a szó, hanem arról, hogy azon anyagnak milyen formát adott, művészileg miként alakította, tehát miként tette a kifejezés eszközévé azt a sok alakot; azt a nagy tömeget miként hozta összhangba a nagy eseménynyel? Vagy más szóval: a nagy tömegnek formai megjelenése a szerkesztés, a mozdulat, az arckifejezés által, egyenértékű-e a nagy esemény eszmei tartalmával?

A káprázó térbelileg és időbelileg korlátozva van, nincs módjában magyarázni azt, a mit ábrázol; egy darab vászon sík fölülete és egy pillanat áll rendelkezésére. E korlátok között kell a legnagyobbat is kifejezni, mert bármi legyen is a tárgy, abban csak az van meg, a mi művészi kifejezésre jut. A korlátozottságért azonban kárpótlásul bírja, hogy a látszat által valóságot teremt és az érzelmek fölött föltétlenül uralkodik oly eszközökkel, melyek hatásukban rejtélyesek, titokszerűek.

Ez eszközök a tulajdonképeni rajz körébe tartoznak, névszerint: az alakok és csoportok berendezése, vagyis ezek által a térnek beosztása, a mit szerkesztésnek nevezünk a szó általánosabb értelmében; továbbá az egyes alakoknak, mint az esemény cselekvő vagy szenvedő részeseinek egyéni jellemzése az eseménynyel való viszonyban, a mely jellemzés vagy az alak mozdulatában, tartásában, vagy arckifejezésében nyilatkozhatik. A mozdulat, mint részlet, vagyis az alak szerkesztése, kiegészíti az általános szerkesztést, a tér beosztását, de lényegileg egészen más természetű, mert epen úgy, mint az arckifejezésnek is, közvetlen forrása az egyén.

A három közül a tér beosztásának a hatása, mivel nem esik a közvetlen tapasztalat körébe, a legrejtélyesebb; rokona annak, a mit a beszédben numerusnak, a versben rythmusnak nevezünk, tehát rokona a zenének. Ezt gyakorolta az ember, mielőtt öntudatosan megismerte volna. Gondoljunk a régi képekre, melyeken a beosztás az építés járszalagán jár, annak jótékony gyámkodása alatt áll és hasonlítsuk ezeket össze a káprázás legnagyobb alkotásaival, például Rafael *Disputájával* vagy Lionardo *Utolsó vacsorájával*. Az egyenletesség, a symmetria, a tömegek egyensúlyozása képezi az alapját mindegyiknek; de a mi a régieknél még csak dadogás, az itt a káprázás rythmusának meggyőző, megragadó ékesszólása-ként jelenik meg.

Az egyes alakok tartása és arczkifejezése, bármilyen jellemzetes legyen is, csak másodrendű hatalom a nagy történeti esemény ábrázolásában. Michel Angelo a Sixtus-kápolna boltozatán a próféták és sybillák egyes alakjainak mozdulatával kifejezte a megváltás sejtelmét és a történeti magaslatra emelkedett. De ez csak az ő művészetének, s annak is a boltozat többi ábrázolásaival szellemi kapcsolatban sikerült. Az emberi arc pedig a legnagyobb, legmegkapóbb kifejezés magaslatán is mindig csak egyéni, mely nem képes visszaadni a nagy esemény eszmei tartalmát, mely általános érvényűségével az egyén határait átlepi. Nemcsak egy arc erőtlenség, hanem több arc együtt véve sem ad olyan összeséget, mely egyenértékű lenne a nagy eseménnyel. Nagyobb, általánosabb erejű tényező kell ahhoz. Ez a szerkesztés, mely az esemény szempontjából a mozdulattal és arczkifejezéssel jellemzett alakokat egybe foglalja, mely az önmagukban erőtlenségnek életet és erőt ad, melynek a személyek és egyéni jellemek alárendelik magokat. A jó szerkesztés a résztvevő személyek jelentőségét fokozza az által, hogy azokat ellentétként, vagy hasonlókként egymással összeköttetésbe hozza, s olyan hatást idéz elő, a milyenre egyes alak soha sem képes. E kölcsönös támogatás nélkül az egyéni jellem ellapul, elmosódik, mert cselekvése elszigetelt, nincs szerves kapcsolatban az eseménnyel és épen a legerőteljesebb jellem válik ilyen helyzetben legelőször unalmassá. Ennél fogva igen rossz jel, ha a nézőnek kedve támad valamely nagy eseményt ábrázoló képből egyes alakot kiválasztani, vagy épen ha egyes alakok önmaguktól kikíváncsoznak, sőt kitolakodnak.

A szerkesztés e mivolta, mely bizonyos szabatoságon, egyenletességen alapul, csak külső járuléknak látszik, s eredeténél fogva nem is tartozik a valóság utánzásának körébe, de mégis lényeges alkateleme a képnek. A szerkesztés adja meg az összbenyomásnak a nagyszerűséget, az teszi lehetővé, hogy a tekintet egybe foglalja a formákat, a vonalakat, a csoportok tömegeit, szóval az eseményt. A szerkesztés adja meg a képnek a térbeli arányosság szépségét, mely szintén egyik tényezője a hatásnak. De még ennél is többet tesz. Lehetővé teszi az eszmei tartalom olyan fokú kifejezését, a melyhez a képírás, mint utánzás, saját eszközökkel nem rendelkezik, s így olyan hatást idéz elő, a milyent különben elérni nem lehet.

A képirásnak, mely történeti képeket ábrázol, vagy el kell fogadni ez eszközöket, vagy szakít eddigi fejlődésének hagyományával, lemond a hatásról és kockára teszi létjogát.

Munkácsy múltkori művével bebizonyította, hogy a szerkesztés hatalma iránt élénk érzékkel bír, s azt, mint a legfőbb hatás, az összbenyomás tényezőjét bámulatos művészettel nemcsak fölhasználta, hanem a képirásban eddig el nem ért tökélyig fejlesztette. *Krisztus Pilátus előtt* nem vonalszerinti *compositio*, ott az alakokat és a csoportokat a világosság és árnyék beosztása foglalja össze egységes egészbe, s hozza egymással a kölcsönös hatás viszonyába. Munkácsy ez alkotásával Rembrandt nyomába lépett, a világossággal és árnyékkal rajzolt — mert az is rajz — és ez által az egységes benyomást még inkább egyszerűsítette. Épen ebben rejlett ama kép bővölés hatása, csak így lehetett az ellentétes jellemek által a lélektani jelenetet oly megkapóan kiemelni. Nem egy alak magában, hanem a kölcsönhatás idézte elő azt a páratlan, csodás eredményt.

E körülménynél fogva is kötelességünk Munkácsy újabb művét a fönti szempontból ítélni meg. Ezt követeli a művész maga is, midőn ugyanazon eseménynek, Krisztus szenvedésének egy másik mozzanatát választotta tárgyul. De követeli a mű maga is, mely terjedelménél, az eseményben részvevők nagy számánál fogva kisebb mértékkel nem elégedhetik meg.

Ha a kép színeinek megbővülő hatását, azt az álomszerű, mámoros hangulatot végre leküzdjük és fölemeljük szemünket, hogy az ábrázolásban az eseményt, magát a tárgyat tekintsük: az alakok nagy sokaságát az első pillanatra könnyen két részre osztjuk, illetőleg azok magok két részre oszlanak. Jobbra a kiemelkedő sziklán a János által leírt jelenetet látjuk: Krisztus két lator között a keresztfán, alatta az asszonyok és János, valamivel távolabb, körülöttük felkört képezve egyenkint vannak elhelyezve, a bakó, ki munkáját bevégezve, menni készül, a lajtorját jobb vállán és a szekerezét bal kezében tartja, előtte a siheder — Máté leírása szerint — Krisztusra föltekint és gúnyolja, lefelül pedig a sziklán egykedvűen ül egy római katona. A másik részt néhány római katona és a hazatérő zsidók nagy és zavaros tömege képezi.

A két csoport közötti kapcsolatot azonban hiába keressük; nincs közöttük a leglazább kapocs sem, mindegyik saját

magáért van. A széthúzó két csoport a képet erőszakkal két külön részre osztja, mintha két kép volna egy vászonra és egy keret körébe szoritva. A mi az egyik oldalon történik, az nem tükröződik vissza a másikon, ott semmi sem járul az esemény hatásának fokozásához. A kapcsolat hiánya oly nagy mérvű, oly lesújtólag érint, mert látjuk, hogy alatta a kép, az ábrázolt esemény megsemmisül. Ez állítás különben nem bír sem az újság ingerével, se nem szorúl bővebb bizonyításra, miután minden hírlap közölte, hogy a művész a feszület csoportját külön szándékozik megfesteni, s a jövő évi országos tárlatra küldendő egyik műveként már be is jelentette.

Nemcsak a két csoport válik külön; a kapcsolat a csoportokon belül is egészen laza. A három keresztet a kép jobb oldalára állítani nem volt szerencsés gondolat, mert függélyes tömegökkel túlterhelik ezt a részt. A Krisztus keresztje körüli csoport azonban még csoportnak mondható, mert néhány alakja, illetőleg a három asszony szerkezetileg kapcsolatos, s mind a három egy érzést, a szívszaggató fájdalmat fejezi ki. Szerkezeti tekintetben itt nemleg nyugpontot találunk, ámbár az eseménynek, Krisztus igazságtalan elítéltetésének, a zsidók féktelen gyűlöletének, az asszonyok siránkozása nem adhat kifejezést, épen úgy nem emeli a fönségesen szenvedőnek hatását, nem teszi azt ember fölöttivé. Krisztus önmegadó szenvedése, a lelki nyugalommal párosuló haldoklása mellett a siránkozó asszonyoknak inkább háttérbe kellene szorúlni, így nem szabadna érvényesülni, mert bármily tiszteletre méltó az asszonyok fájdalma, a siránkozás sérti érzelmünket, melyeket Krisztus alakja felköltött bennünk. Más valamire lenne itt szükség, mely fokozná a Megváltó fönségét a halálban is. A durva és unalmas bakó egyedüli alakja, épen úgy a gúnyolódó siheder erre elégtelenek, önmagokban megsemmisülnek. Három négy ilyen alak egy csoportot képezve és egy hatásba egyesülve, erre képes volna, de azt hiába keressük. Ott a túlsó oldalon, a zsidók tömegében kellene nyilatkozni a fönséges haldokló hatásának; ott kellene látnunk Munkácsy művészetével jellemzetesen, megkapóan kifejezve, a mint az elvetemedettségben fölébred az igazságtalanság tudata, a mint a gyűlöletet saját lelkiismerete sújtja le és semmisíti meg. Ez lenne a tényező, mely Krisztus fönségét

még fokozná, az eseménynek megadná a drámaiságot, s erkölcsi és világtörténelmi magaslatra emelné. Így érte volna el a művész azt a hatást, melyhez közönségesen nincsenek eszközei a képírásnak. De a túlsó csoport el van különítve, hatása nem ér el ideig. Amott hátul látjuk a római tisztet, a ki az írás szerint, látván a történetet, dicsőíté Istent, mondván: «Bizony, ez ember igaz vala». De ezt meg csak az írásban olvassuk; a képen a tiszt alakja elmosódik, s noha kezét színpadiasan tartja, még sem fejez ki semmit.

Mindenfelé kerestük, a mire az eseménynek szüksége volna, azonban nem találtunk semmit. Az asszonyok uralkodnak a helyzeten; a mi csak episod, az lényeges mozzanattá lesz. Az asszonyokon kívül a többi alak: János, a római katona, a silheder és a bakó, annyira lazán vannak beleillesztve a kép szerkezetébe, hogy mindegyik kitolakodik a képből. Krisztust ilyen kicsinyes viszonyok között látva szenvedni, haldoklani, a szájalom fog el, a helyett, hogy lelkünk fölemelkednek. Ez a jelenet, mint történelmi esemény, nem nyújtja lelkünknek a megváltás biztosítékát.

A haza felé tolaikodó sokaság, mely a kép baloldali részét tölti meg, zavaros tömeg, de nem csoport. A mit tesz, a mit érez, szóval az állapot, melyben van, nincs művészileg előadva. Látunk lovasokat és gyalogosokat a jobboldali eseménytől ellenkező irányban távozni, némelyek vissza is néznek, de hogy mi legyen, azt nem tudjuk, mert a sokaság össze van zavarva, összesége nem fejez ki semmit. És ez a semmit mondás a nagy világtörténelmi eseményt a köznapi élet színvonalára szállítja le. Ilyen megjelenésű tömeg a vásárról is mehet haza.

Ez a szerkesztési hiba képezi Munkácsy legújabb képeinek leggyöngébb oldalát, megfosztja a történelmi festmény jellegétől.

A kedvezőtlen hatás után alig érzünk kedvet az egyes alakokkal foglalkozni, mivel a fő cél tévesztve van, azoknak érdeke is alább száll.

Mint hogy a szerkesztés egybe foglaló ereje hiányzott, a művész láthatólag zavarban volt, hogy az egyes alakoknak milyen tartást, mozzulatot adjon. Ennek bizonyossága az, hogy a képen hat vagy hét alak terjeszti szét karjait. Tintoretto említett művén a fájdalom kifejezésekként csak három

alak terjeszti szét karjait, s mind a három a feszület alatti csoportban foglal helyet. A tömeget visszatartó katona mozdulatában nincs kifejezve az erőlködés. Judás mozdulata pedig nem teszi azt a benyomást, mintha futna, hanem inkább úgy látszik, hogy zsinóron függve himbálódzik, majdnem oda ütődik a kép keretéhez. Jánosnak nincsenek tagjai, s azért nem is áll a lábán.

Krisztus arczkifejezése a képnek legsikerültebb mondatjuk az egyedüli részlet, mely föltetlenül sikerült. Épen kimondotta az anyjához és Jánoshoz idézett szavakat, a szenvedés tetőpontjára lépett, fájdalmai nagyok, de nem vesznek erőt rajta; a haldoklás már beállott, s a lelki nagyság, mely az önmegadásban nyilvánul, egész erejét megtartotta. Érezzük, hogy itt lett volna a kép hatásának a súlypontja, ha a kedvezőtlen szerkesztés azt meg nem semmisíti. Krisztus arczában ennek daczára fölismerjük Munkácsy művészetének egész hatalmát. Az újuló asszony arczkifejezése a pathológiába csap át. A többi alakon, noha az arcz legnagyobb gonddal van kidolgozva, az érzelmek nem hatják át a kifejezést. A fehér ló lovagja egészen közepszerű jellem. Ugyanez áll a nagy tömeg két legsikerültebb alakjáról, az előtérben ballagó két főemberről. Mindannyi azt a benyomást teszi, hogy a művész annyit adott vissza, a mennyit a modellekben talált, a magáéból nem tett hozzá semmit, vagy igen keveset, úgy hogy a számos résztvevő között egy igazán megkapó egyéni jellemet sem látunk.

Az alakok és egyes idomok rajzhibái előzőnk a képet. A tagok rendesen rosszúl illenek a testhez. A rövidüléseket a művész nem rajzolja, hanem elmosódó színezéssel egészen sajátyszerűen adja vissza, a minek a következménye, hogy egyes kar úgy tűnik föl, mintha nem is tartoznék az alakhoz és elveszti életteltjes, rugékony mozdulatát. Krisztus alakjának arányai föltünően nagyok, a testnek körvonalai határozatlanok, az egyes izmok formáit egészen fölületes árnyékolás jelzi.

Mind e hiányokat még inkább föltünővé teszi az alaphiba: a rossz szerkesztés. A képnek összbenyomása csak az marad, hogy az esemény nincs művészileg szemünk elé állítva, hogy az alakítás elmosódik, mert határozatlan; szóval: a nagy föladat nincs megoldva, a merész vállalat nem sikerült.

Krisztus Pilátus előtt egyrészt — *Krisztus a Kálvárián* másrészt, az egyiknek sikere, a másiknak sikertelensége azonban nem azt mondja, hogy Munkácsy azon képességek közé tartozik, kiknek egy művökben a legnagyobb sikerül, kik a pillanatnyi lendület ereje es biztossága által a legnagyobbat érik el, olyan nagyot, a mi művészetök határát messze meghaladja. Munkácsy nem azok sorában foglal helyet, kik egyetlen jó képöket már megfestették.

Krisztus a Kálvárián azt jelenti, hogy Munkácsy egy képnek az eszméjét alapjában elhibázta, s daczára ennek megfestette a képet.

PASTEINER GYULA.

ADÓSSÁGOK CONVERSIÓJA.*)

Volt idő, mikor kétségbe vonták az állam jogát adóssága kamatjainak leszállítására, ha kész is a tartozást visszafizetni. Ma súlyos kötelességmulasztással vádolják azt a kormányt vagy intézetet, mely nem igyekszik kedvezőtlenebb viszonyok közt vállalt kamatterhén könnyíteni, mihelyt erre a lehetőség bekövetkezett. A magyar pénzügyminiszter 1881 tavaszán elérkezettnek látta az időt az államadósság egy részének conversiójára. A művelet a kincstárra nézve be van fejezve. Nézzük most: csakugyan idején volt-e akkor a conversiót megindítani s jól vitetett-e az keresztül?

1879 végén a közgazdasági depressió világszerte szűnőben volt és az 1873 után beállott pangást lassankint üzleti élénkség váltotta föl. Az évek óta silány gyümölcsözés mellett hevert tőkék megmozdultak és az újból éledő nagy iparágakban kerestek jutalmazó alkalmazást. A pénzforgalom terjeszkedett, a hitel eszközei: pénzjegy és váltó majdnem a hetvenes kezdő évek színvonaláig emelkedtek. Nálunk ugyan az árvizek csapása, gyöngé termés és export, az állami háztartás súlyos helyzete, a folytonos járadékkibocsátás szükségessége hátráltatták a közhitel javulását. A pénztőke azonban a bel- és külföldről mohón kereste a jutalmazó elhelyezést; a külföldön, nevezetesen Éjszak-Amerikában, Német- és Franciaországban az állam, községek, vasúti vállalatok, jelzálogintézetek egyre folytatták a kamatleszállítással járó conversiókat. Ennélfogva a mi jobb minőségű, aranylag magasán kamatozó értékpapirjaink nagyobb keletnek örvendtek és a magyar állampapírok és vasúti értékek 1879 folytán cursusukban 110 millióval; a budapesti tőzsdén jegyzett bank-

*) Főolvasztatott a magyar tudom. akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságában f. é. október 23-dikán.

biztosító- s ipartársulatok részvényei pedig ez év kezdetétől végeig 18.400,000 forinttal javultak árfolyamukban. A hat százalékos aranyjárdék, bár néhány hónap alatt több mint 150 milliót kellett eladni, az év folyamán 81·25-re szállt papircursusáról a végén több mint tizenhét százalékkal emelkedett.

E javulás folyton tartott a következő 1880-diki éven át. Az osztrák birodalmi tanács képviselőházában január hóban azon indítvány terjesztetett elő, hogy, tekintve a kamatlábnak a tőke-bőség miatti csökkenését, illetőleg a záloglevelek és prioritások áremelkedését: mozdítsa elő a törvényhozás a conversiót azzal, hogy az újonnan kiállítandó címletek részére a bélyegmentességet engedélyezze. A kormány és törvényhozás hosszan fontolgatta az indítványt, és a június 11-dikén szentesített törvényvel csak egyik része fogadtatott el; a mennyiben ez csak a vasúti elsőbbségek conversiójára szorítkozik. Akkor tudniillik már nagyon elmérgesedtek a Németországgal folyt valutaperek. A prioritások németországi tulajdonosai a tallerra s délnémet forintra is kiállított ezüst értéket, a német aranyvaluta behozatala után, aranyértékben követeltek. Pört indítottak az illető osztrák és magyar vasúti társaságok ellen; lefoglaltatták a német határon átkelt vasúti kocsikat vagy a társaságoknak Németországban levő követeléseit. A viszály egy ideig fölfüggesztetett a monarchiánk és Németország közt létre jött ideiglenes kereskedelmi szerződés következtében; de ennek leteltével ismét megújultak a surlódások. És a míg ezek el nem oszlottak, addig a német tőkepiac egy részén némi kedvetlenség uralkodott az osztrák és magyar értékek iránt. Ennek megszüntetése végett azt tervezték Ausztriában, hogy vonassanak be a különben is nagyobb részt parin vagy azon fölül álló öt százalékos ezüst prioritások és bocsáttassanak ki azok helyébe négy százalékos arany- vagy más ezüst-címletek, a mely utóbbiaknál most már a valutapör természetesen ki lenne zárva. E conversiók keresztülvitele érdekében adta meg az említett június 11-diki törvény a bélyeg- és illetékmentességet; de a törvénynek, mint látni fogjuk, csak a következő év közepén vehette hasznát az első prioritási conversió. A jelzálogos adósságok convertálhatása érdekében kívánatos bélyeg- és illeték-kedvezményeket azonban nem tartotta oly sürgősnek az osztrák törvényhozás es el is maradt az arról rendelkező törvény épen egy további

teljes esztendőig, a míg csak a hazánkból eredt áramlat rá nem szorította az illetékes tényezőket.

A magyar földhitelintézet ugyanis már 1880 elején foglalkozott az eszmével, hogy kisebb kamatú zálogleveleket bocsásson ki. Öt és fél százalékos záloglevelei egy idő óta parin fölül, öt százalékos papir és arany záloglevelei pedig pari körül állottak. Minthogy a záloglevél-tulajdonosok a tervszerű s esetleg rendkívüli kisorsolás következtében a névszerinti értéken túlmenő tőkét elvesztik, természetes, hogy a magas kamatú záloglevelek az őket megillető árfolyamot, mihelyt ez parin túlmenne, el nem érhetik. A földhitelintézet igazgatósága különben is látván azt, hogy Németországban nemcsak négy és fél, hanem négy százalékos záloglevelek is magas árkeletet élveznek, 1880 ápril 24-dikén tartott ülésében elhatározta, hogy négy és fél százalékos zálogleveleket bocsát ki. E végből már előre huszonöt millió ily záloglevél átvétele iránt egy consortiummal szerződést kötött és pedig oly áron, hogy a földhitelintézet képes volt jóval olcsóbb kölcsönt adni, mint a melyet öt százalékos zálogleveleinek addig elért legkedvezőbb leszámolósa mellett nyújthatott. Pedig már ezek is egy idő óta előnyösebbek voltak, mint az osztrák-magyar bank jelzálogos kölcsönei, oly annyira, hogy a bank adóssai közül többen még a négy és fél százalékos papirok kibocsátása előtt convertáltak másfél milliónyi tartozást a magyar földhitelintézet útján.

A négy és fél százalékos záloglevelekkel vitt convertálás azonnal nagy arányokat öltött. Az intézet adóssai, kik öt és fél százalékos kölcsön után harmincznégy és fél éven át hat és három negyed százalékos annuitásra voltak lekötve, igénybe vették az új kölcsön előnyeit, mely harmincznyolcz és fél évi törlesztés mellett öt és fél százalékos évi járadékot involvál; igénybe vették, ha az adósságból már törlesztve volt annyi, hogy a cursusveszteség miatt fölemelendő névérték meg nem haladta a bekeblezett eredeti összeget, vagy ha készpénzben egyenlítették ki a többletet. Az intézet igazgatósága a pénzügyminiszterhez fordult oly rendelet kibocsátása végett, mely fölmentse a conversio céljából kiállítandó új kötvényt a fokozatos, úgy szintén a telekkönyvi bejegyzés után járó illetéktől. A pénzügyminiszter nem habozott és ápril hó 28-dikán kibocsátotta a rendeletet. Az abban foglalt kedvezményeket meg-

erősítette s kibővítette azután az 1881. évi LXX. törvényzikk.

A magyar földhitelintézet a conversiót megelőző években átlag három egész négy millió új kölcsönt adott; 1880-ban, minthogy a conversió új kölcsön nyújtása s a megfelelő mennyiségű régi záloglevél behívása útján történik, a papir értékű kölcsönök összege 65·5 millióról 80·5 millió forintra emelkedett. A kisorsolás, mely természetszerűleg növekedve, az utóbbi egy-két évben 8—900,000 forintra ment, 1880-ban 7·1 millióról 13·4 millióra emelkedett. Az intézet ez évben a 315,000 forint aranykölcsönt hozzászámítva, 539 félnek 15·3 millió kölcsönt adott. 1881 tavaszán az igazgatóság jelenti a közgyűlésnek, hogy az intézet fönnállása óta ez volt a legnagyobb összeg, mely egy év alatt kiadatott. Nagyobb hitel azóta sem nyújtatott egy év folyamán. Azon évben ugyanis a rendkívüli törlesztések 441 adós részéről 6·6 millióra mentek, és a törlesztések legnagyobb részt az intézetnél fölvett négy és fél százalékos záloglevél-kölcsönökkel hajtottak végre.

Az osztrák-magyar bank igazgatósága, látván a magyar földhitelintézet ügyes kezdeményezését, maga is fontolóra vette még april havában a kisebb kamatú záloglevelek kibocsátását és a kölcsönök olcsóbbá tételét. Kénytelen volt vele, mert már akkor is csökkenni látta jelzálogos követeléseit annak következtében, hogy más intézetek, nevezetesen a magyar földhitelintézetnek, a melynél a kölcsön egyéb föltételei kedvezőbbek, záloglevelei árfolyamukban emelkedtek. Az igazgatóság azonban soká habozott és csak szeptember havában határozta el, hogy jövőre négy és négy és fél százalékos zálogleveleket bocsát ki s az első ilyen nemű kölcsönöket csak 1880 utolsó napjaiban vitte keresztül. Meg is érezte e habozás balkövetkezményeit; mert ez egy évben kilencz millióval apadtak jelzálogos kölcsönei, a mely apadásnak fele Magyarországra esik. És e csökkenés legnagyobb részt a magyar földhitelintézetnél fölvett olcsóbb kölcsönökkel keresztül vitt törlesztés útján következett be.

Más intézet is követte nem sokára a magyar földhitelintézet nyomdokait. Így az osztrák földhitelintézet, szintén kölcsöneinek folytonos apadását észlelven, hozzá fogott zálogleveleinek kisebb kamatuakra való conversiójához. Az intézet régebbi adóssai azonban e műveletnek csak kevés hasznát ve-

hették. A magyar földhitelintézetnél ellenben a conversió több mint tizenhat millió régibb kölcsönre terjedt ki, lényegesen megkönnyebbitvén az illető adósok terhét.

A kisebb kamatú záloglevelek kibocsátásával tetemesen olcsóbbá lettek az új kölcsönök is és ez olcsóbb hitel mérséklően hatott az egész ország, sőt részben a monarchia jelzálogos kölcsöneinek föltételeire is. A mely intézet ez áramlatnak nem engedett jókor, annak érzékenyen megesökkent jelzálogos kölcsönüzlete. A magánkölcsönökre is kihatott ez a nyomás; minthogy rendszerint, ha alaki nehézségek nem fogtak fönn, azon jelzálogos intézeteknél lehetett olcsóbb kölcsönhöz jutni. A jelzálogi hitel olcsóbbulásából az ingatlan birtok jelentékeny hasznot húzott. A megindítás érdeme ez irányban a magyar földhitelintézetet illeti.

Az állami pénzügyek a hitel e javulását csak akkor kezdték élvezni, mikor a 400 millió hat százalékos aranyjáradék legnagyobb részt már ki volt bocsátva, még pedig többnyire nyomasztó viszonyok közt. Az állami háztartás jelentékeny hitelszükséglete s a vasúti társaságokkal függőben volt vitás beruházási kérdések 1875 végén halaszthatatlanná tettek egy újabb kölcsönt. A pénzpiacchoz nem lehetett újabb művelettel fordulni, ha nem történik egyúttal intézkedés a 153 millió rövid lejáratú adósság beváltása iránt. A hat százalékos aranyjáradék első nyolczvan millióját a törvény tehát azzal a lobogóval bocsátotta világgá, hogy egy része a kincstári utalványok beváltására fordítandó. A pénzügyminiszter azonban az akkor általában, de reánk nézve különösen kedvezőtlen pénzügyviszonyok közt a nyolczvan milliúnak csak első felét bírta a törvényben kijelölt áron értékesíteni. A hitelbanksoport az év végén átvette nyolczvan és fél százalékkal az első negyven milliót, de a forgalomba hozni csak 1877 október végén volt képes. A kormánynak azonban 1877-re s a kincstári utalványok beváltásának tényleges megkezdésére már tavasszal nagyobb pénzüsszegre lévén szüksége, újabb 120 millió kibocsátására kért engedélyt. Minthogy a consortium még nem értékesíthette az átvett negyven milliót, a másik negyven milliúnak a törvényben kijelölt nyolczvanegy és fél százalékos áron átvételéről pedig szó sem lehetett, a pénzügyminiszter nem tehetett egyebet, mint a 120 milliót saját számlájára eladatni. Az október havában történt aláírás, mely a kincs-

tárnak 76·77 százalékot eredményezett, és így tetemes visszaesést mutat az első negyven millió értékesítéséhez képest, megbukottnak tekinthető. Kincstári utalvány csak kevés ajánlatot föl ez alkalommal conversióra.

A boszniai költségek, az állami háztartás szükségletei s a 153 milliós adósság sürgös beváltása előlegek fölvételére kényszerítették a pénzügyminisztert, minthogy nagyobb emissió iránt a politikai bonyodalmak teljesen elrontották a pénzpiacz fogékonyságát. Az időnként történt eladások ez évben nyolczvanegy és három negyed és hatvankilencz és egy negyed százalék közt mozogtak és átlag 72·9 százalékot eredményeztek a kincstárnak. 1879 kezdetén a pénzpiacz oly bizonytalan és a múlhatatlanul beszerzendő fedezet oly jelentékeny volt, hogy a kormány tanácsosnak hitte oly fölhatalmazást kérni a törvényhozástól, melynél fogva elhagyhatja az aranyrente kibocsátását és a szükségelt száz milliót részint függő adóssággal, részint az állam ingatlanjaira fölveendő jelzálogos kölcsön útján szerezheti be. Sikerült azonban az állambitel ez elfajulását elkerülni s a fedezetet aranyjárdék útján beszerezni. Az év első feleiben történt eladások nagyobb részt csak hetvenhárom százalékot realisáltak; a jobbra fordulás csak szeptemberben jelentkezett, mikor a megmaradt harmincz millió járadék fele már 81·16, a másik fele pedig 1880. évi február havában nyolczvanhét százalékot eredményezett a kincstárnak. A 400 millió hat százalékos aranyjárdékből tehát csak az utolsó csekélyebb részletek élveztek a pénzpiacz jobbra fordulását. Ekkor a papírajárdék kibocsátását határozták el; befejezettnek tekintették az aranykölcsönök emissióját és az aranyrente árfolyama már ez okból is javult. Nem sokára hazánkban a záloglevelek, Ausztriában a prioritások conversiója pendittetetett meg és szóba jött először a két Pest városi hat százalékos kölcsön conversiója.

Az állami conversió eszméjét leginkább az a siker érlelte meg, melyet a pénzügyminiszter a vasúti berubázási kölcsönnel 1880 június havában elért. Öt százalékkal aranyban kamatozó, ötven év alatt törlesztendő kötvényekért papírban 106·11 százalékot kapott; jóval többet tehát, mint a nem rég legmagasabb árfolyamon eladott hat százalékos aranyjárdék után. A kormány e czímléteket 1876-ban a hat százalékos aranyjárdék árához viszonyítva vette át a társaságoktól és

fizetett nekik 8.556,000 forintot; az említett értékesítés következtében pedig bevett 11.861,000 forintot, úgy, hogy a kincstár 3.305,000 forintot nyert e műveleten. Ez az eredmény, ha a két értékpapír különböző kvalitását számba is vesszük, nevezetes javulást jelez úgy az államhitel, mint a pénzpiacz helyzetében és mintegy utal az aranyjáradék névszerinti kamatjának leszállítására. A hatos kamatláb különben magasságánál fogva már kezdettől fogva magában hordta a közeli conversió csiráját. Árfolyama most nőttön nő; június 16-dikán 95-ön jegyeztetett és kisebb-nagyobb hullámváz után az év végén ismét közel 95-ön állott. 1881 kezdetén kissé visszahanyatlott; február közepétől fogva tartósan emelkedett és a hó végén 97-en, márczius végén pedig 99-en jegyeztetett. Ápril elején, mihelyt a conversiót elhatározottnak tekintették, különösen a hitelbanksoport vásárlásai következtében, elérte (ápril 7-dikén) a pari árfolyamot; a pénzügyminiszteri javaslat előterjesztése után csakhamar túl is haladta.

Elérkezett-e 1881 ápril elején, mikor a kormány a Rothschild-hitelbank-csoporttal a szerződést megkötötte, a conversiónak ideje? s helyes volt-e, ha az ideje érkezett, négy százalékosra határozni az új járadékot? Ezeket a kérdéseket a javaslat tárgyalásakor bőven megvitatták és az 1881. XXXII. törvényezikk igennel felelt rájuk. De azért a kérdések, ma, a bevégzett tények után is jogosultak.

Tisztán az elmélet tanait és a mintaszerű conversiók nyomait követve, miszerint kisebb kamatú papírra convertálni a magasabb kamatút csak akkor van idején, mikor az utóbbi hosszasan parin fölül állott, és ha a kamatteher leszállításával az adóssági tőke vagy épen nem, vagy csak kisebb mérvben szaporittatik, e szabályokat követve, azt kell mondani, hogy a conversió ideje nem érkezett még el 1881 tavaszán. Világos, hogy, bár a pénzpiacz általában javult, a hat százalékos aranyrente parihoz még is csak akkor közeledett, mikor a szerződött pénzcsoport a conversio fölött magállapodott és hat százalékosok vásárlásába bocsátkozott. A pénzügyminiszter legalább a képviselőház pénzügyi bizottságában, mikor a conversióról előterjesztett javaslatot tárgyalták, bizalmasan megjegyezte, hogy a szerződött hitelbank-csoport a hat százalékos aranyjáradékoknak mintegy ötöd-hatodrészt bírja. De a mint mesterséges úton parira s valamivel azon túl

emelték a hat százalékos aranyjáradékot: ez a papir nem lehetett többé a magyar államhitei igazi mértéke.

Január havában ugyanis a pénzügyminiszter nem érhetett el, még pedig versenyajánlat útján, az első tizennégy millió öt százalékos papirjáradékért többet, mint 10.631,400 forintot, a mi 6.69 százaléknak felel meg. Tizenhárom milliót 75.78 százalékos cursussal értékesített, a későbbi egy milliót pedig hetvennyolcz százalékon. És ezt az eredményt akkor igen kedvezőnek tartották. Az árfolyam csakhamar emelkedett, kivált miután az osztrák öt százalékos papirjáradék is piacra került és heteken át 16—17 forinttal magasabban állt a magyarnál; de emelkedett azért is, mert lépést tartott a conversió miatt emelkedő aranyjáradékkal. Míg azonban a hat százalék aranyjáradék cursusa csak igen csekély és oly mértékben növekedhetett, mely a múltó nagyobb kamatnak megfelel, de a mely töketöbblet gyors conversió esetében hamar veszendőbe mehet és ennél fogva hat százalékot jövedelmezett: addig az öt százalékos papirrente kilenczvenre emelkedett és tíz forint tőke nyereségre való kilátás mellett ugyan, de kamatban mégis csak öt és fél százalékot jövedelmezett. Igaz, hogy a papirjáradéknál ez az eredmény részben annak is volt köszönhető, hogy aránylag kicsiny volt az emissiója; de tényleg kiderült, hogy egy hat százalékos értékpapir nem volt többé a magyar államhitei fokmérője, s hogy 1881 tavaszán kisebb kamatú járadéokra térni helyes volt. Sőt, ha egyszer mesterséges rendszabályok nélkül a conversiót megindítani nem lehetett, és a természetes emelkedést parin fölül nem akartuk bevárni, akkor már 1880 őszén, mikor a pénzpiac kiválólag kedvező volt, kellett volna azokat alkalmazásba venni. Így tekintve, még valamivel elkésztetnek mondhatni a conversió megindítását 1881 ápril havában.

A művelet pénzügyi eredményét a banksoporttal kötött szerződés és az erre alapított törvény úgy határozta meg, hogy a 400 millió hat százalékos aranyjáradékért viselt huszonnégy millió arany forint évi kamat helyett a művelet befejezése után az állam legfőlebb 21.800,000 forintot fizessen. A 2.200,000 forint évi megtakarítás úgy volt elérhető, ha a kincstár négy százalékos aranyjáradékért átlag 73.4 százalékot kap, a mi 5.45 százalékos effectiv kamatozásnak felel meg. Ez a 400 milliónyi adóssági tőkének 145 millióval sza-

porítását vonja maga után. Kérdés: nem lehetett-e volna ugyanazon kamatmegtakarítást elérni lényegesen kisebb adóssági tőkeszaporítással? Ha a kincstár öt százalékos aranyjárdék kibocsátásával akarta volna keresztül vinni a conversiót, akkor kilenczven forintnál valamivel többet kellett volna kapnia száért, hogy az állam, effective 5·4 százaléknál nagyobb kamatot ne viseljen. Egy ily kamatra, mint láttuk, a conversio megkezdésekor a magyar kincstár igényt is tarthatott; csakhogy a speculatio inkább a tőkén akarván nyerni, öt százalékos papírnál az effectiv kamat ennyire nem javulhatott. De ha a kilenczvenet meghaladó árfolyam lehetséges is lett volna, akkor is először mintegy 450,000 forinttal kisebb az évi kamatmegtakarítás, mint a négy százalékos járadékra való áttérés mellett; másodsor negyvennégy millióval szaporodik az adóssági tőke. Pedig az nagy kérdés volt 1881-ben: vajon sikerült volna-e a kilenczven százalékon esetleg átvett öt százalékos aranyjárdékot három, egész négy forinttal magasabban kibocsátani, a mi pedig a csere keresztülvitelére szükséges volt, ha öt és egy harmad százalékos effectiv kamatozás mellett a pari cursus határáig csak hat egész hét forintnyi tőkenyereségre maradt tér? Ma már az eredmények után és az öt százalékos papírijárdékkal igen kedvező időszakban tett tapasztalat alapján határozottan nemmel válaszolhatunk e kérdésre. Mert mikor a tőkepenzes e papírnál öt és fél százalékos effectiv kamatozással beérte, akkor a kilenczvenes árfolyam mellett tíz forintnyi tőkenyereségre maradt latitude. De tudjuk, hogy ez a magas árfolyam csak rövid ideig tarthatta fön magát és mai napig (1884 október végén) sem újult meg. A négy százalékos aranyrente vásárlói csak azért érték be az 5·2 százalékos effectiv kamattal, mert vagy huszonhárom forintnyi maximális tőkenyereségre nyílt kilátás.

De mondatott, hogy ám érje be az állam egyelőre egy ötöd résznyire kisebb évi kamat-megtakarítással; legyen az öt százalékra való convertálásnak csak 1.750,000 arany forint az évi haszna; az adósság szaporítása ekkor 100 millióval kisebb lenne s elkövetkezhetik nem sokára az idő, mikor az öt százalékos aranyjárdék meghaladja a pari cursust és akkor ismételhető az átalakítás újabb haszonnal. Ámde ki tudhatja, mikor válik egy újabb conversio ismet lehetővé? A conversiók nagy korszakait e században évtizedek választják el

egymástól. Ha egyszer elmulasztatott az alkalmas időpont, az évek hosszú sora telhetik el, míg jelentékeny kamatmegtakarításra újból kínálkozik alkalom. De ha nem is tekintünk oly messze, mondhatni, hogy ha a hat százalékos aranyrente conversiójáról 1881 ápril elején kötött szerződés három negyed évvel később lép érvénybe, akkor nem lehetett volna mind mai napig a most már ügygyel-bajjal, de egészben kielégítő eredménnyel bevégzett conversiót megindítani. Viszont, ha a conversió már 1880 őszén, mikor kedvező volt a pénzpiacz, megindítatik, könnyen meglehet, hogy a művelet egészben vagy legnagyobb részben végrehajtatott volna, mielőtt 1882 elején a párisi pénzpiacz, e mai napig kihatólag megromlott.

Addig, míg az öt százalékról négyre való újabb áttérés lehetősége bekövetkeznék, 450—500,000 arany forinttal minden esetre kisebb lenne az évi kamatmegtakarítás, mint a mennyi most eléretett; és ez a különbség nyomasztó lenne, kivált miután azon években, mikor újabb átváltoztatás lehetetlen, természetesen kedvezőtlen a pénzügyi helyzet. És épen ilyenkor lenne kívánatos nemcsak a kincstárra, hanem a közhitelre nézve általában, hogy élvezze a kamatlábnak abból eredő némi olcsóbbulását, ha az állampapír kamatja a conversió következtében mérséklődött. A mi pedig a két fokozatban keresztül viendő átváltoztatásnál az adóssági tőke szaporítását illeti, bizonyos, hogy az áttérés föltételei e tekintetben annál nehezebbek, minél kisebb kamatlábról történik a leszállás. Hat százalékról öt százalékra ceteris paribus könnyebb a conversió, mint ötről négyre. Az adóssági tőke szaporítása az utóbbi esetben mulhatatlanul nagyobb, mint az elsőben. A két esetben együtt véve pedig a tőkeszaporítás nem lenne kisebb, mint a hat százalékról mindjárt négyre történt áttérés alkalmával fölmerült 145 milliónyi fokozás. Ellenben könnyen megtörténhetik, hogy az ezen utóbbi művelettel elért kamatmegtakarítási többlet törleszti a tőkeszaporítást azon idő alatt, míg az öt százalékról négyre való újabb conversió lehetősége bekövetkezik. A mondottak illustrációja végett futólag jellemezni kívánok néhány főbb conversiót, mely vagy a mi műveletünk idejében vitetett keresztül, vagy most van folyamatban s illetőleg tervben. Első helyen emlitem a Franciaországban tavaly végrehajtott nagy con-

versiót. A törvényhozás egyszerűen kimondotta, hogy 1883 augusztus 16-ától az öt százalékos rente után csak négy és fél százalék jár; a ki ebben meg nem nyugszik, megkapja a tőkét. És a közel hét milliárd adósságból csak 95,430 franknyi tőke visszafizetése kívántatott. Egy centime tőkeszaporítás nélkül közel 35 millió évi kamatmegtakarítást ért el az állam. Ez a conversió, mondhatni, megfelel az eszményi tőkelynek. De hogyan történhetett ez? Csak úgy, hogy az öt százalékos rente már évek óta túlhaladta a pari árfolyamot és az utóbbi néhány évben 118—120 állott; sőt akkor is, mikor a conversiót már csak idő kérdésének tekintették, oly magas árfolyamon maradt, hogy effective csak négy és egy negyed százalékot hozott. Miért ne nyugodnék meg tehát a címlettulajdonos a négy és feles kamatban, kivált miután a törvény kimondja, hogy az ekként redukált négy és fél százalékos rente nem convertálható tíz év letelte előtt? És ma a négy és fél százalékos rente 107-en áll.

Máskép alakul a négy és fél százalékos régibb rente átalakítása. A kamara pénzügyi bizottsága e napokban azt határozta, hogy a régibb négy és fél százalékos rente conversióját ajánlani fogja a törvényhozásnak. Ebből 831.855,000 franknyi adósság létezik és kamatszükségele évenként 37.433,505 frank. Az áttérés négy vagy három százalékos járadéokra tervezetik. Hogy három millió kamatmegtakarítást el lehessen érni, a 832 millió adósságot huszonkilencz, illetőleg 316 millióval kellene szaporítani. Mert a mostani négy és fél százalékos helyett 103 és fél frankot kellene adni négy százalékos vagy pedig 138 frankot három százalékos járadékokban, hogy készpénzfizetést ne kívánjanak a régi címletek birtokosai. Tőkeszaporítás nélkül tehát itt már a conversió keresztül nem vihető. A három százalékosokra való áttérés esetében már igen jelentékeny ez a szaporítás. És valószínű, hogy a csere ezzel a rentefajjal fog történni; egyrészt azért, mert a négy százalékos már most is a parit érinti, tehát nem olyan kedvelt, mint a három százalékos örökös vagy törlesztési rente, mely csak nyolczvan körül mozog és a tökebeli emelkedés előnyét kínálja.

Az Angliában épen most megindított conversió szintén az adóssági tőke szaporításával jár. A pénzügyminiszter folyó évi augusztus hó végén fölhívást tett közzé, melyben a három

százalékos consolok birtokosait értesíti, hogy szeptember 2-dika s október hó 17-dike közt jelentkezhetnek címleteik beváltására s pedig két és három negyed százalékos vagy két és fél százalékos kötvényekre. Az első esetben 102-öt, a másodikban 108-at kapnak új kötvényben a régi három százalékos 100 £-áért. Egyelőre csak 420 millió font sterling értékű három százalékos consol átalakításáról van szó. Az új címletek 1905-ig nem convertálhatók kisebb kamatúakra s velök behozatik az évnegyedes kamatszelvény, a mi szintén némi haszon a kötvénytulajdonosra nézve. A törvény fölhatalmazza egyúttal a kormányt, hogy ezen most először megindított és időről-időre ismétlődő önkénytes conversió 1886 július végén zárassék be s azután fölmondhatja 500,000 £-nál nem kisebb részletekben a három százalékos címletek mindhárom nemét, a melyek 640 millióra mennek. Ha be lesz fejezve az egész művelet, akkor közel egy millió £ évi kamat lesz megtakarítható. Ez idő szerint a régi consol valamivel 101-en fölül, a két és fél százalékos pedig közel 93-hoz állott. A conversió minden esetre tőkeszaporítással fog járni s Childers pénzügyminiszter e tőkeszaporításról az alsóházban igen figyelemre méltó észrevételeket tett: «A mostani consol-adósságnak 400 milliót meghaladó része annak idején nyolczvanas árfolyammal adatott el és most teljes 100-zal kell azt beváltani. Ebből következik, hogy az államnak az adósság névértékével is kell törődnie. Mert bármikor akarja megváltoztatni a kamatot, al pari kell beváltania az azon alól kiadott papirt. Ha két és fél százalékosra változtatom a három százalékosokat s ha az előbbiből 108 font sterlinget adok az utóbbi 100 font sterlingért: akkor a conversió tiszta megtakarítása annyival kisebb, a mennyit szükséges félretenni, hogy például ötven év múlva újabb kamatleszállítás esetén a most szaporított adóssági tőke is törleszthető legyen.» Így az angol pénzügyminiszter. Igaz ugyan, hogy Angliában az állam, nem egyenesen a hitelezők irányában, hanem törvény által kötelezi magát adósságainak évenként mintegy nyolcz millió fonttal való apasztására, a minő kötelezettség nálunk és más országokban nem áll fönn, és ezért Angliában a tőkeszaporítás nagyobb fontosságú, mint például Franciaországban; de végtére az önkénytes törlesztés és a kamatleszállítás eseteiről mi sem mondhatunk le.

Az előrebocsátottak mutatják, hogy mennyi érv küzd az adóssági tőke szaporítása ellen, de hogy viszont bizonyos körülmények közt mennyire túlnyomó a kamatmegtakarítás effectiv érdeke a névszerinti adósság öregbedésével szemben. A bevégzett tények után kérdehetjük most már, hogy ha négy százalékos rente 5·2 százalékos effectiv kamatozás és azon fölül nem hosszú idő múlva várható 23—24 forintnyi tőkenyereség mellett az európai leghatalmasabb pénzcsoport csak negyedfél év alatt, a szerződés és törvény engedte határidő szélső kihasználásával, bírta a conversiót kielégítő, de nem fényes eredménnyel keresztülvinni: vajon mi lett volna az eredmény, ha ugyanazon visszás körülmények között, öt százalékos járadék-czímletek, bár hasonló effectiv kamatozás, de sokkal csekélyebb tőkebeli nyereség kilátásával, bocsáttattak volna ki?

A pénzügyminiszter és a consortium arra számított, hogy a művelet előrehaladásával a négy százalékos aranyjáradék mind magasabb árfolyammal lesz értékesíthető. Ez esetben nem lett volna szükséges 545 milliót kibocsátani, s az évi kamatmegtakarítás többre ment volna mint 2.200,000 arany forintra. Ezért már kezdettől fogva hosszabb időre tervezték a művelet keresztülvitelét; de a hosszabb időtartam esélyei közül épen a kedvezőtlenek állottak be. Valamint a hat százalékos járadék kibocsátásánál az első 40 millión jól túlbírt adni a pénzügyminiszter, a többi pedig sokkal alább értékesített, és a 400 milliónak csak utolsó csekely részletei érték el ismét, sőt meg is haladták valamivel az első értékesítés cursusát: úgy a conversió kezdetén szintén a 160 millió négy százalékos rente huszonötszörös túljegyzéssel jól kelt el hetvenhét és három nyolczad százalékon, azután lejjebb szállt és csak az utolsó rész értékesítésénél emelkedett az aláírási cursus ismét egy csekélységgel a kezdetleges aláírási cursuson fölül. Mindket esetben, mondhatni, force majeure, de a magunk hibái is zavarták a műveletet. Amott a keleti bonyodalmak, az orosz-török háború, a magyar osztrák kiegyezés nehézségei; Bosznia megszállása s az ott megújult zavargások; az emissio időszakának legnagyobb része alatt érzett nyomás, hogy keltő időre be kell váltani a 153 milliós adósságot. Itt másfelől a fényes megindítás után nem sokára kitört a párisi tőzsdén a mai napig egészen el nem oszlott súlyos crisis, úgy, hogy Franciaországgra nemcsak nem lehe-

tett többé bizton számítani, de az ott lebegett magyar járadékok tömegesen visszaáramlottak. Nemsokára azután következtek a tunisi s egyiptomi bonyodalmak, a melyek az angol és francia pénzügyi piacra nagy kárt tettek; továbbá pénzügyminiszterünk 186 millióig terjedő emissioi papírrjadékokban; majd belzavarok Horvátországban és túl a Dunán, melyek az ország hitelét rongálták; végre a pénzügyi piacot általános nyugtalanító koleraveszélyt.

Ily körülmények közt az eredmény mindenkép kielégítőnek mondható. A művelet úgy hajtatott végre, hogy időről időre átvett a hitelbanksoport négy százalékos aranyjáradékot és ezeket vagy aláírás útján bocsátotta ki, még pedig készpénzért vagy cserében hat százalékos járadékért, vagy pedig szabad kézből adta el a négy százalékosokat és vásárlás útján szerezte be a szükséges hat százalékos címleteket. Az első ízben fix átvett részen kívül az optio mindig egy tőzsdei átlagos ár szerint szabályoztatott, úgy azonban, hogy ha a consortium az átvételi áron fölül bizonyos százaléknál magasabban értékesítette a címleteket, akkor a nyereség többletében a kincstár is osztozott. Az aláírási föltételek mindig arra irányultak, hogy a hat százalékos címletek tulajdonosainak a cserénél előny adassék, és pedig többnyire az által, hogy ezek a címletek a napi cursusnál valamivel magasabban számítva vétettek át. Ezzel szemben a négy százalékos rente aláírási cursusát a tőzsdei árhoz egészen közel lehetett megszabni, úgy, hogy a készpénzzel aláírók nem egyszer nagyon tartózkodók voltak, sőt a legutolsó alkalommal, midőn az aláírási cursus a tőzsdei árnál magasabb volt, a készpénzzel való aláírás igen csekély maradt. A hat százalékos aranyjáradékkal való convertálás sem volt jelentékeny; mert e címletek tulajdonosaira nézve a várható haszon felére volt redukálva az által, hogy a cserében nyerendő új rente magasán volt számítva. A consortium iparkodott a speculatiót lehetőleg kiszorítani, és minél közvetlenebb módon a hat százalékos címletek birtokosainak kezébe juttatni az új járadékot. E miatt nehéz küzdelmet kellett kiállani a hitelbanksoportnak a speculatióval, különösen az utolsó aláírásakor.

A mi az aláírásra bocsátott négy százalékos aranyjáradékból az egyes esetekben hat százalékosokra való becserélésre igénybe nem vétetett, az készpénzért adatott el, és a meg-

felelő mennyiségű kisorsolt és három hóra fölmondott hat százalékos címletek beváltására szolgált. Egy része az átvett négy százalékos járadéknak nem került aláírásra, hanem a bankcsoport vásárlás útján szerezte be a megfelelő mennyiségű hat százalékos járadékokat. Az állami kezelés alatt levő alapok hat százalékos címletei szintén közvetlenül váltattak be négyes járadékokra.

Lássuk most a kivitel részleteit.

Az állami számvevőszék jelentései szerint a consortium átvett a pénzügyminiszteriumtól :

	négy százalékos	és átadott érette	hat százalékos
1881-ben	200.000,000	forintot	145.012,200 forint
1882-ben	50.260,400	„	37.491,200 „
1883-ban	70.000,000	„	51.091,300 „
1884-ben	224.739,600	„	166.405,300 „
összesen	545.000,000 forintot		400.000,000 forint

Az 1881-ben kibocsátott 200 milliót a hitelbankcsoport három részletben vette át és ezekről az állami számvevőszék az árt is jelenti, valamint a cursust, melylyel a beszolgáltatott hat százalékos címletek számíttattak.

80 millió	négy százalékos	átvétetett	72—,
80	„	„	73·875,
40	„	„	74·944

százalékkal. Ezekért a kincstárnak járt összesen 146.677,600 arany forint, és így a 200 millió 73·389 százalékon értékesítettet.

Ellenben a 145.012,200 forint névértékű hat százalékos járadékból

56.748,700	számíttatott	101·5
58.576,300	„	100·894
29.687,200	„	100·978

százalékkal. Ennél fogva a bevont 145.012,200 forint hat százalékos aranyrente a kincstárnak 146.677,443 forintot számíttatott. Ekként a consortium kapott 100 forint hat százalékos járadékért 101·156 forintot a kincstártól. A további műveletről az állami számvevőszék nem jelenti sem a négy, sem a hat százalékos rente árait. Az 1882-ben és 1883-ban fönnebb említett két optiót egy-egy összegben gyakorolta a hitelbankcsoport; 1884-ben pedig két részletben vette át

a 224.739,000 forintot, nevezetesen 100 milliót márcziusban, a többi szeptemberben. Az első ízben 74.074,000, a második alkalommal 92.331,000 forint hat százalékos aranyjárdék vonatott ki a forgalomból.

Nyilvános aláírás útján kibocsáttatott részben hat százalékos címletekkel való becserélésre, részben készpénz fejében a következő mennyiségű:

	4 ^o -os	a megfelelő 6 ^o -os
1881 május 19-én	160.000,000	120.780,400
1883 ápril 17—24-én	70.000,000	50.956,300
1884 márczius 26—28-án	100.000,000	76.400,000
1884 szeptember 22—24-én	124.739,600	90.140,300

Az első aláírásnál a négy százalékos járadék hetvenhét és három negyed százalékkal ajánlatott. Az akkori agióval ez 89·05 forint papirban. Az öt százalékos papirrente az aláírási fölhívás kibocsátása napján 93·5-ön állott. Helyesen csak e papirhoz viszonyítandó az új aranyjárdék; mert a hat százalékos elvesztette emelkedési képességét. A papirjárdék öt, az új aranyjárdék 4·72 forintot hoz papirban. Az előbbi 5·34, az utóbbi 5·3 százalékot kamatoz. A consortium tehát valamivel magasabb árt kívánt az arany-, mint a papirrenteért. Az egynapi aláírás eredménye fényes volt. Négy milliárd forintot vagyis huszonötször annyit jegyeztek, mint kínálva volt és azért a repartitiónál nagy mérvű reductió vált szükségessé. Ezután hosszú szünet következett. A második aláírásig két év múlt el és az azon időközben történt kilenczven milliónyi kibocsátás négy százalékos járadékban és 61·7 millió hat százalékos járadék bevonása szabad kézből való eladás illetőleg vásárlás útján hajtattott végre. Ebből negyven millió négy százalékos járadék átvétele s 29·6 millió hat százalékos bevonása — mint láttuk — még 1881-re esett. Az 1883 ápril 15-dikén közzétett második fölhívás nem is szólt általános aláírásra, hanem csak azon márczius 30-dikán kisorsolt 50.956,300 forint hat százalékos járadékcímlet tulajdonosaihoz volt intézve, kiknek a pénzügyminiszter július elsejére fölmondotta volt a tőkét. Ezek megkínálatnak a cserével és pedig úgy, hogy a négy százalékos járadék 76·50 százalékkal átengedtetik, a hat százalékos pedig 102·30 százalékon átvé-
tetik. Mind a két cursus a napi árnál magasabb lévén, a csere nem volt nagyon biztató. A mit a hat százalékosok magasabb

beváltása útján e címletek tulajdonosai nyertek volna, azt majdnem elvesztik az új járadéknak a napi árnál magasabb cursussal való számítása miatt. A cserére ajánlkozás azért hiányos is volt és sokan úgy tekintették, hogy a consortium a cserét csak azért ajánlotta föl, hogy az 1881. XXXII. törvényczikk 2. §-a azon rendeletének megfelelően, mely szerint a fölmondott kötvények birtokosainak a készfizetés előtt följánlandó a négy százalékosokra való csere. Ismét majdnem egy év múlt el, míg 1884 márczius utolsó napjaiban új aláírási fölhívás bocsáttatott ki 100 millió négy százalékos járadékra s pedig most úgy csere, mint készpénz fejében. A négy százalékos 77·25, a hat százalékos 103-mal számítatott. A művelet aránylag még a sikerültebbekhez tartozik; mert 22.400,400 forint híján, a megfelelő 76.400,000 forint hat százalékos rente becseréltetett. Erre márczius utolsó napján kisorsoltatott és július elsejére fölmondattott ama 22·4 millió. A consortium e címletek tulajdonosait is megkínálja június 3—6-dikáig a cserével és pedig 77·25, illetőleg 102·30 százalékos áron. Végre szeptember hó harmadik hetében vagyis azon határidőnek majdnem legvégén, mikor föl kellett a hátralevő hat százalékos járadékot mondani, hogy a törvénynek elég tétessék, 124·7 millió százalékos járadék aláírásra kerül mind csere, mind készpénz fejében. A négy százalékos 77·75 százalékkal kínáltatott, a hat százalékosért pedig 102·70 százalékot ajánlott a hitelbanksoport. Az eredmény nagyon hiányos volt; mert a négy százalékosak jóval alacsonyabban adattak el a tőzsdén. A baisse-speculatio nagy erőfeszítéssel igyekezett lenyomni az árt. A banksoport a készpénzen való beváltást, mely 1885 január elsejére esett, 15-ikére halasztotta, tekintettel a január első napjaiban különben is teljesítendő tömeges szelvény- és töke-kifizetésekre. A két hétre járó hat százalékos kamat különbözetét a consortium viseli.

Az öt rendbeli aláírás alkalmával a kibocsátandó négy és a beváltandó hat százalékos rente árai következőleg állapítottak meg:

	4% ^o -os	6% ^o -os
1881 május 19	77·375	102·50
1883 ápril 17—24	76·50	102·30
1884 márczius 26—28	77·25	103
1884 június 3—6	77·25	102·30
1884 szeptember 22—24	77·75	102·70

Ez adatokból látható, hogy leghelyesebb lett volna, ha a consortium egy csapással, az első fényes eredményű aláírással végrehajtja az egész conversiót. A hitelbankcsoport azonban az új rente további áremelkedésére számított és azért a műveletet több részletre osztotta föl. De a későbbi aláírási árak, az utolsónak csak részbeni kivételével, az előbb már vázolt okoknál fogva, mind hátrányosabbak voltak a consortiumra s a kincstárra nézve is. Így a kilátás, melyet a törvény azon kifejezésével nyitott, hogy «legalább» 2.200,000 arany forint, tehát esetleg nagyobb évi kamatmegtakarítást nyújtson a conversió, nem is valósult meg. De azért az állami háztartás teljes mértékben élvezi a könnyítést, melyet a conversiónak meghozni kellett. A zárszámadások szerint 1881-ben a conversió művelete 700,741 arany forint megtakarítást eredményezett; ez 1882-ben 9397,788; 1883-ban 1.205,266 forintra emelkedett. Az 1884-diki eredmény ma még nem állapítható meg számszerűleg; a jövő évtől fogva minden esetre az egész 2.200,000 arany forint megtakarítása fog érvényesülni. Az államhitel javulása azonban teljes mértékben csak akkor lesz érezhető, ha a magyar értékek piacjai egyelőre megkíméltetnek tömeges újabb papíráradék-emissióktól, és ha időt engedünk arra, hogy az aranyjáradék befektetési értékül elhelyezkedjék és megszűnjék a tőzsdéken mint játékpapír lebegni. S erre számíthatunk is azon most folyamatban levő s a közeli időben még nagyobb arányokban megindítandó conversiók folyamán, a melyek a négy százaléknál magasabban kamatozó szolid papirokat kedveltekké fogják tenni.

Értem a prioritások és az angol s németországi consolok kamatleszállítását. Angliában az önkénytes conversió első lépése, tudjuk, nem sikerült. Mindössze 21.648,000 font convertáltatott; ebből is csak 9.686,000 font esik magánosok czimleteire. Ez különben az első kísérleti lépés volt, a melyet a pénzügyminiszter időről-időre 1886 július haváig ismétellhet, azután elrendeli a kötelező conversiót. A pénzügyminiszter föl van hatalmazva a három százalékos consolok behívására s pedig 500,000 fontnál nem kisebb részletekben. Ennyi készpénznek új consolok útján időről-időre való biztosítása azon czélból, hogy a behívott consolok szükség esetén kifizetessenek, semmi nehézséget sem fog okozni. Az angol conversió, lehet, hogy lassan, de mindenesetre végre fog hajtatni.

Közvetlenebb visszahatással lehet a mi állampapírjaink keresett voltára, ha a porosz államkötvények conversiója sorra kerül. A jövő év elejétől fogva 533 millió márka négy és fél százalékos consolidált kölesön mondható föl. Minthogy már a négy százalékos porosz consolok 103-on fölül állanak, a conversió el nem maradhat; de a leszállítás nem négy, hanem három és fél vagy éppen három százalékra fog történni. Van nagy városi három és fél százalékos járadékkötvény, mely 96-on áll. A kamatmegtakarítás szempontjából előnyösebb kisebb százalékúra convertálni ama consolokat; a nagyobbbanál 3·76, a kisebbnél csak 3·61 százalék a kamatozás. Az állam a nagyobb kamatnyereség végett valószínűleg kész lesz nagyobb arányban szaporítani az adóssági tőket, a mit a három és fél százalékos járadékra való áttérésnél sem kerülhet el egészen.

Az állami s községi adósságok átváltoztatása különben egyre folyamatban van Németországban. És midőn az effectív kamatozás ekként első rendű német papiroknál leszorittatik három és fél százalékra, lehetetlen, hogy a magyar járadékok, záloglevelek és prioritások, melyek Németországban úgyn is meghonosultak, növekedő keresletben s jobb árkeletben ne részesüljenek. Az osztrák prioritások, mint már kezdetben említém, főként a valutaperek megszüntetése végett, parin túl menő cursusok folytán convertáltatnak és e folyamat különösen az idén nagy arányokat ölt. Az első műveletet a Károly-Lajos vasúti társaság indította meg körülbelül akkor, mikor nálunk az aranyjáradék-conversió elhatároztatott. Az öt százalékos elsőbbségek 1881 ápril havában 104—104·50-en állottak; mikor a csere négy és fél százalékosokra megtörtént, junius vége felé ez új elsőbbségek már 99-re emelkedtek. A csere úgy történt, hogy 300 forintról szóló tíz régi prioritásért, mely eltekintve az adótól, 150 forint kamatot hozott, tizenegy új czimlet adatott, mely csak 148·50 forint kamatot hoz ugyan, de kisorsolás esetén nemcsak nem szenved tökevesztéséget, mint a parin túl haladt öt százalékos, de sőt jelentékeny tökenyereséget élvez. A conversió sikerült egy részt annyiban, hogy csak egy csekély hányadra nézve kellett a kisorsolást alkalmazni s a csere túlnyomólag önkénytes volt. Sikerült továbbá annyiban, hogy 268,000 forint evi kamatmegtakarítást eredményezett, mindamellett, hogy a forgalomban volt 37.282,200 forint helyett 40.650,000 forintnyi

prioritás bocsáttatott ki. A törlesztési évek száma föntartott; a valutapereknek azzal vetettek véget, hogy a kötvények tisztán ezüst forintra szólnak és mellőztetett az előbbi címletekben foglalt egyenérték a némethoni valutával.

Ezt a szerencsés műveletet követte tavaly és az idén az Erzsébet-nyugati vasút öt százalékos ezüst prioritásainak négy százalékos arany címletekre való conversiója; később a Ferencz-József-pálya öt százalékos ezüst prioritásainak négy százalékos szintén ezüst értékű címletekre való átalakítása; majd a Rudolf-koronaherczeg- és a vorarlbergi, újabban a leMBERG-czernoviczi s most van tervben az Albrecht-pályatársaság hasonló művelete. Ezek mind vagy meghaladták volt a pari árfolyamot, vagy egészen közel jártak hozzá. A művelet tetemes kamatmegtakarítást eredményez; a kisorsolást és készfizetést csak kisebb hányadokra kellett foganatosítani. Minthogy mindegyik társaságnak a kötvény szövege szerint, jogában volt az összes címleteket egyszerre behívni: szívesen fogadták el a régi prioritások tulajdonosai cserében az újakat, melyeknél annál nagyobb tőkenyereség kínálkozott, minél magasabban állottak a régiék parin fölül. A nem államosított magyar vasúti társaságoknak és a magyar kincstárnak is érdekében van kisebb kamatuakra átalakítani mindazon prioritásokat és egyéb kötvényeket, melyek magas kamatjuknál fogva részint már elérték vagy meghaladták a névszerinti cursust, részint e színvonalra eléri, mihelyt a conversió kimondatik. Minthogy a szóban levő államkötvények és a vasútak államosítása következtében hasonló jelleget öltött prioritások a címlet szövege szerint nem mind, sőt csak kisebb részük hívható be egyszerre: szükséges lesz óvatosan eljárni a conversiónál, nehogy e művelet jogi nehézségekbe ütközzék. Erre a kormány bizonyára ügyelni fog. Mert maga a belügyminiszter, szakértők meghallgatása után támasztott hasonló kifogást 1882-ben, midőn Buda-Pest fővárosa a Pest városi három és öt milliós hat százalékos kölcsönt, melynek árfolyama, mielőtt a conversió fölvetetett, 105—106-on állott, kisebb kamatúvá alakítani kívánta. A két törlesztési kölcsön kötvényeinek szövege szerint nem lévén ugyanis a városnak a harminczhárom évi tervszerű törlesztésnél gyorsabb, és így egyszerre való fizetés sem föntartva: a belügyminiszter 1882 márczius hó 28-dikán kelt leiratával megtagadja a helyben-

hagyást a két kölesön átalakítása tárgyában hozott határozattól főképp azért, mert a conversióval kétes kimenetelű pörnek teszi ki magát a törvényhatóság. A főváros ekkor el is ejtette a tervet. A régi kötvények, melyek időközben majdnem parira szállottak, ismét 106-on állanak és Buda-Pest kiválólag kedvező pénzügyei daczára kénytelen hat százalékos adósságot forgalomban hagyni, a mely adósság annak idején hét és fél százalékos kamatozás alapján vétetett föl.

Az ilyen viszony azonban sem a magyar államra, sem a fővárosra nézve fönn nem tartható, mikor mindenütt napirinden vannak a conversiók és reánk nézve is elérkezett az olcsóbb kamatra való áttérés ideje. Ha vannak jogi nehézségek, meg kell azokat kerülni önkénytes conversióval, habár ez úton a pénzügyi haszon valamivel kisebb lenne is.

FENYVESSY ADOLF.

A NEM SIKERÜLT BÜNTETT.*)

A tudományban csaknem általános a vélemény, hogy a «nem sikerült büntett»-et mint külön büntetőjogi fogalmat a régebbi jogászok nem ismerték.

A «teljes kísérlet» a *conatus praetergressus* vagy a *conatus perfectus* nem ugyanazon fogalom a *delitto mancato* fogalmával, mert a glossa, az olasz practikusok, a régi franczia és német írók a *conatus perfectust*, azaz azon cselekvényt, midőn a cselekvő mindazon tetteket végrehajtotta, melyeknek a szándékolt eredményt létre kellett volna hozniok, az eredmény azonban mégis elmaradt — mindig csak mint a kísérlet legközelebbi fokát vették figyelembe.

Romagnosinak tulajdonítják az érdemet, hogy ő emelte ki először a kísérlet területéről a «nem sikerült büntett» fogalmát, miután reá mutatott azon elválasztó vonalra, mely ezt a régiek *conatus praetergressus*ától megkülönbözteti. Annyi bizonyos, hogy ő a *delitto mancato* fogalmához megkívánja, hogy a tettes végrehajtsa mindazon cselekvényt, mely a tett természeténél fogva szükséges volt a cél elérésére — míg a *conatus praetergressus* fogalmához elegendő volt — úgy mond — ha a tettes azon cselekvényeket hajtotta végre, melyek segítségével szándékát meg akarta valósítani.

Romagnosi e tanát az 1791-ben Páviában megjelent *Genesi del diritto penale* című művében **) fejtette ki és mivel

*) Mutatvány szerzőnek a magyar tudományos akadémia által a Sztrokay pályadíjjal kitüntetett *Kísérlet és részesség tana* című legközelebb megjelenendő művéből.

**) Altri per lo contrario dirige, e spara il colpo di questo fucile

a Frigyes Vilmos által kihirdetett 1794-ki porosz büntető-törvény-könyv 40. és 41. cikke már a «nem sikerült büntett» fogalmát megkülönböztette — Carrara programjában azon véleményének ad kifejezést, hogy a *Genesi del diritto penale*ből kölcsönözték a porosz törvény előkészítői a *delitto frustato* eszméjét.

Mi azt hiszszük, hogy Romagnosi vagy bárki is, a kié az elsőség dicsősége a *delitto mancato* föltalálásában, az nem gazdagította új fogalommal a büntetőjogot. Akár hogyan igyekezzenek is némelyek azt föltüntetni, az mindig csak a kísérlet egy foka, azaz a *conatus perfectus* alatt ismert fogalom marad. A mi nincs bevégezve, az kísérlet. Még azt sem tudjuk Romagnosi érdemeül tudni, hogy különösen ő hangsúlyozta azon, a külön fogalom indoklására fölhozott hasonlithatatlanul több veszély és közvetett kárt, melylyel a nem sikerült büntett szemben az egyszerű kísérlettel jár. Mi úgy hiszszük, hogy a glossatorok, az olasz practikusok, az általunk is ismeretett régibb német jogászok már akkor, midőn a *conatus perfectus* fogalmát fölláították, csak azon indokból tették azt, hogy figyelmeztessék a bírót a cselekvény súlyosabb fokára, s irányt adjanak arra nézve, hogy a teljes kísérlet szigorúbban büntetendő, mint a közeli vagy épen a távoli.

A nagyobb veszélyesség indok lehet a szigorúbb büntetésre, de nem indok arra, hogy a cselekvényt külön fogalommal változtassa át. A cselekvény kísérlet marad egyaránt — teljesített bár a tettes mindent vagy csak keveset, a különbség csak az, hogy egyszer inkább, máskor kevésbé bűnös. Az, a mit Romagnosi állít föl a *conatus praetergressus* s a «nem sikerült büntett» fogalma között elhatároló vonalúl, azaz : hogy a tettesnek a nem sikerült büntett esetében mindazon cselekvényt kell végrehajtani, mely a tett természeténél fogva szükséges volt a célra — míg a *conatus praetergressus*nál azon cselekvényeket kell végrehajtani, a melyek segítségével gonosz szándékát a tettes meg akarta valósítani, kissé önkényes. Az első fogalom csak úgy nincs kizárva a *conatus perfectus* fogal-

---

contro del suo nemico, ma il colpo va in follo. Questo e un delitto mancato, perche non ha avuto il suo effetto, ma io dico, ch'egli ciononostante non deve riguardarsi come semplice tentativo, ma benni come un delitto consummato. (623. §.)

mábol, mint az utóbbi. Egy futólagos pillantás az általam tüzetesen ismertetett régebbi tanokra, mindenkit meggyőz, hogy a *conatus perfectus*nak több író ad oly értelmezést, hogy Romagnosi tana tökéletesen elfér azon fogalomban. Klein tana nem hagyhat fönt ez iránt kétséget.

A mi tehát érdemül marad Romagnosinak e kérdés körül: az nézetem szerint nem egyéb, mint a *conatus perfectus*nak önálló büntetőjogi fogalommá alkotása. De hogy mennyire volt erre szükség, az ismét más kérdés. Elismerjük, hogy bizonyos körülmények között az ily irányú mozgalom indokolt is lehet.

A hol például a kísérlet büntetési rendszere a büntetések bizonyos hányadai köze van szorítva s esetleg az oly elhibáztott, hogy a teljes kísérletnek megfelelő büntetés épen azért nem volna alkalmazható, mert a törvényhozó csak a közeli vagy a távoli kísérlet eseteire gondolva, a büntetés maximumát nagyon megszorította: ott lehet követelni, hogy a *conatus perfectus* inkább emeltessék ki a kísérlet területéről s legyen önálló büntetőjogi fogalommá, mintsem, hogy a kísérlet büntetési hányadai között túlenyhe büntetéssel sújtassék.

Vagy a hol azon igazságtalan rendszer uralkodott, mely szerint a kísérlet a bevégzett büntetettel egyenlő büntetési tétel alá helyeztetett, indokolható azon mozgalom, mely a be nem végzett kísérlet eseteit az által vonja el az igazságtalan túlszigor alól, hogy annak csak is a bevégzett kísérletet önálló büntetőjogi fogalom alakjában dobja oda áldozatul.

De a hol általában elismert igazság az, hogy a kísérlet — legyen az bármennyire is bevégzett — megis enyhébben büntetendő, mint a bevégzett büntett és a hol a kísérlet büntetési rendszere nincs matematikai hányadok közé szorítva, hanem azon csak egy általános szabály uralkodik, s ez az: hogy a kísérlet enyhébben büntetendő, mint a bevégzett büntett vagy vétség: ott a «nem sikerült büntett» fogalma, mint önálló büntetőjogi categoria cziel és haszon nélkülinek bizonyúl.

Nincs egyetlen gyakorlati indok sem, a mely azt szükségessé tenné. De természetesen mindig azon föltétel alatt állítom azt, hogy a büntetés tekintetében a nem sikerült büntettet lehetetlen a bevégzettel egy csoportba sorozni. És azért alig értjük azokat, kik a *delitto mancato* fogalmához annyira ragaszkodnak, ha egyszor elismerik, hogy az is enyhébben

büntetendő, mint a bevégzett büntett, hisz így a kísérlet általános fogalma alatt elfér a *delitto mancato* is s arányos büntést nyerhet akkor, ha a bírót semminemű quotitási szabályok nem kötik. Mi következetesebbnek tartjuk azokat, a kik a *delitto mancato* fogalmához ragaszkodva, azt egy büntetési tétel alá kívánják helyezni a bevégzett büntettel, mert így az önálló fogalom alkotása indokolva van a büntetési rendszer által, de a kik e büntetési rendszert igen helyesen igazságtalannak tartják, azoknál valóban nincs indokolva a «nem sikerült büntett»-hez, mint önálló büntető jogi fogalomhoz való szívós ragaszkodás.

Egyébiránt azon irány, mely a «nem sikerült büntett»-et önálló büntetőjogi fogalommá akarja alkotni: a gyakorlatban mindinkább tért vesz. Már sem a német birodalmi büntetőtörvénykönyvben, sem az 1867-diki belga törvényben, sém az osztrák s olasz javaslatban, de a mi büntetőtörvénykönyvünkben sem találunk a bevégzett kísérlet vagy «a nem sikerült büntett» fogalmának meghatározására.

Természetes azonban — s ezt már hangsúlyoztam — hogy az elméletnek kötelessége a kísérlet fokainak vizsgálatába bocsátkozni, mert a *judicatura* ma már egyenesen a tudományra van utalva a kísérlet fokainak mérlegelésében. A mit én állítottam s állítok csak az, hogy a bevégzett kísérlet vagy «nem sikerült büntett» alatt közönségesen értett fogalom nem kepezhet önálló, külön büntetőjogi fogalmat. mert végre is az nem egyéb, mint kísérlet. És még azt is állítom, hogy gyakorlati fontosságát legalább a *codificatio* szempontjából tökéletesen elvesztette a kérdés, mert, ha elfogadtatott azon általános elv, hogy a kísérlet enyhébben büntetendő, mint a bevégzett büntett: úgy e szabály a bevégzett kísérletre is alkalmazást nyer és semmi szükség nincs mesterkélt külön büntetőjogi fogalomra.

Nem érdeknélküli azonban az elméletben vívott küzdelmek során végig tekinteni, melyek e kérdés körül forognak.

A bevégzett kísérlet fogalmát három módon törekedtek a német irodalomban és törvényhozásban megállapítani. Az egyik formula így szól:

«A tettesnek mindent meg kellett tennie, a mi részéről a büntett bevégzéséhez szükséges volt.» A legtöbb német büntetőtörvény mint a württembergi (64. §), braunschweigi (36. §),

hannoveri (33. §.), darmstadti (68. §.), thüringiai (26. §.) e meghatározást követték. A badeni törvény még megtoldotta a fenti meghatározást azzal, hogy a sikertelenséget oly körülmények okozták legyen, melyek sem a tettes akaratában, sem cselekvési módjában nem lelik okukat.

E szövegezésnél — mondja Berner — nem lenne bevégzett kísérletben bűnös az, a ki ólési szándékkal másra lőtt, de azért nem talált, mert az akaratereő szilárdságának hiányából származó nyugtalanság bizonytalanná tette a lövést.

Hasonlóképen nem lenne a bevégzett kísérletben bűnös az, a ki mást fölakasztott, de a szétmálló kötél később elszakadt, vagy ha valaki a véghezvitelhez fokonykint szükséges mozzanatokból az egyiket vagy másikat kihagyja, bár az utolsó mozzanatot teljesítette is, például halálos mérget adott be valaki másnak, a mérget azonban nem törte össze és így az nem olvadt föl, mert mindezen esetekben a sikertelenség a tettes cselekvési módjában leli okát.

Kétségen kívül áll, hogy e formula épen nem kielégítő, mert ha az kívántatik, a mi a tettes részéről szükséges volt: úgy bevégzett kísérlet soha sem fordulhat elő, mert tulajdonképen mit jelent ez? Azt, hogy a tettes a tárgyat jól fölismerete, az eszközöket helyesen alkalmazta és az okozati kapcsolatot helyesen kiszámítva, jól vezette. Ha pedig a tettes mindezt megtette: úgy okvetetlenül a büntettet be is végzi.

A másik formula következőleg szól:

«A tettesnek mindent meg kelle tennie a mit ő szükségesnek tartott?

Ilyen az 1855-diki szász törvény 240. §-a. E szövegezésnél már a bevégzett kísérletben az lenne bűnös — mondja Berner — a ki a helyett, hogy a mérget beadta volna, a megmérgezendőnek közelében vitte, miután azt hitte, hogy a pusztta közelség, a kigözölgés már ölö. E meghatározás szerint épen nem volna szükséges a bevégzett kísérlet fogalmához az, hogy az utolsó bevégzési cselekvény elkövetessék. De a legnagyobb ellenvetés, a mit e meghatározás ellen érvenyesíteni lehet, az, hogy nem a cselekvény objective, hanem a szerint ítéltetnék meg, a mint azt a cselekvő fölfogta.

A harmadik formula szerint, a melyet Berner magáévá tesz, s a melyet már föntebb előadtam, bevégzett akkor a kísérlet, ha a tettes az eredményre irányzott cselekvényt

sikertelenül hajtotta végre, de csalódnék Berner, ha e meghatározást kielégítőnek tartaná, mert ez is csupán azon büntettek nézve áll, melyek fogalmához bizonyos eredmény kívánatik. És lényegileg ugyan nem különbözik a braunschweigi törvény fogalmi meghatározásától, a melyet pedig maga is elítél. Egyébiránt úgy látszik maga Berner sem tartja nagyon tökéletesnek e formulát, mert magában a fogalom-meghatározásban már magyarázza, mint kell azt érteni, midőn a meghatározást megtoldja a következőkkel, . . . «különösen oly esetekben, midőn a cselekvény több egyes mozzanatból áll: az utolsó bevégzési mozzanatot sikertelenül hajtotta végre.»

Látni való, hogy Berner meg akarja ezzel fogalom-meghatározását menteni a második formula tévedésétől, mert a szerint az utolsó mozzanat elkövetése nem szükséges, hogy esetleg a bevégzett kísérlet fogalma létesülhessen. De még ezzel sem elégszik meg Berner. Félt, hogy fogalom-meghatározása szerint az alkalmatlan eszközzel vagy az alkalmatlan tárgyon elkövetett kísérletet is bevégzett kísérletnek lehet minősíteni, azért maga is figyelmeztet bennünket arra, hogy az ő meghatározása csak akkor elegendő, ha azt kiegészítjük azon tanokkal, a melyeket ő az alkalmatlan eszközzel és az alkalmatlan tárgyon elkövetett kísérletről tanít. Mindezen magyarázatok és utalások elegendő bizonyosságai annak, hogy a bevégzett kísérletet általános formulával meghatározni oly éles eszű büntetőjogásznak sem sikerült, mint Berner, s hogy az ő formulája sem sokkal jobb, mint a két első volt.

De lássuk miként áll a kérdés a francia jogban?*)

---

*) Chauveau és Hélie kitünő munkájában a *délit manqué* következőleg van meghatározva: «Il y a délit manqué, lorsque l'agent a achevé tous les actes, qui avaient pour but d'accomplir une action criminelle, mais que cette action n'a pas en l'effet matériel, qu'il attendait.»

Rossi pedig így nyilatkozik: «Le crime consommé subjective est un crime manqué» — de még határozottabban nyilatkozik Rossi a XXXIII. fejezet elején, midőn azt mondja: «C'est de l'auteur d'un délit manqué, qu'il est exact de dire, qu'il a fait tout ce, qui était en lui pour exécuter le crime.»

Boitard így nyilatkozik:

«Il y a donc moralement une différence parfaitement saisissable, d'une part, entre la simple tentative, qui peut être eut marché jusqu'au bout, mais que peut être aussi son auteur eut pu inter-

A francia jogászok a kísérlet és a «nem sikerült büntett» közötti különbséget arra helyezik: vajon a tettes akaratától függött-e még a cselekvény fölfüggeszthetése vagy nem, és a szerint állapítják meg a kísérlet vagy a nem sikerült büntett fogalmát. . . «le crime ne peut plus être volontairement suspendu par la volonté de son auteur, il a achevé tous les actes d'exécution» mondja Hélie a nem sikerült büntetről.

E különbségtételt visszavezetik a francia jogászok a code 2-dik §-ára, . . . ou si elle n'a été suspendue ou si elle n'a manqué son effet . . . és hivatkoznak a törvényhozó testület bizottságának*) és az államtanácsnak tárgyalásaira**), melyekből kitűnik a *tentative* és a *délit manqué* közötti különbség. Ugyanazon törvényszakaszban és ugyanazon név alatt — mondja Hélie — két lényegileg különböző cselekvény foglaltatott össze, mert a *manqué* már nem kísérlet, hanem bevégzett büntett minden oly esetben, a melyekben anyagi eredmény a büntett bevégzéséhez nem szükséges. Ilyen a hamisítás, gyújtogatás, mérgezés. Szemére is veti Hélie Rossinak, hogy Treilhard szavait helytelenül vonatkoztatta az egyszerű kísérletre, mert midőn Treilhard a következőket mondta: «Le

---

rompre à temps, et d'autre part, le crime consommé en tant que son auteur a été maître de le consommer mais crime dont il n'a pas recueilli le fruit à raison d'un accident postérieur indépendant de sa volonté.»

*) Chauveau és Hélie munkájában olvashatni a következőket: «Ce degré de la criminalité (vonatkozás a délit manqué-ra) avait été prévu par la commission de législation du corps législatif elle signalait dans ses observations du 29. décembre 1809. une lacune dans le code audit article: «Un individu a prémédité d'en tuer un autre; il lui tire un coup de pistolet, et le manque; il y a exécution, mais l'effet n'a pas lieu. Peut-on le regarder comme compris dans l'article 2. du code, relatif à la tentative? Il n'y a pas seulement tentative, mais le fait a été en quelque sorte consommé, quoique le coup ait manqué son effet. On conçoit qu'il existe une nuance différente entre des circonstances, qui ne font que suspendre, l'exécution d'une tentative été celles qui la font rester absolument sans effet, après un degré d'exécution beaucoup plus complet. Il suit de cette observation qu'il faudrait mettre une addition à l'article 2. du code pénal; cette addition consisterait à mettre après les mots: si elle n'a été suspendue ceux-ci: ou n'a manqué son effet.»

**) Procès verbaux du conseil d'état Loaré. Az első jegyzet alatt említett teldást az államtanács is elfogadta s így jutott a «n'a manqué son effet» a törvénykönyvbe.

coupable a commis le crime autant qu'il était en lui de le commettre, il a donc encouru la peine prononcée par la loi contre le crime» — épen nem beszélt az egyszerű kísérletről. Míg Rossi határozottan kárhóztatja a *code* azon intézkedését, hogy a *délit manqué* a büntetés tekintetében a bevégzett büntettel egy sorba helyeztessék: addig Chauveau és Hélie igazságosnak találják e tekintetben a parificatiót.

Két fő érvben foglalható össze azon álláspont, mely enyhébb büntetéssel véli a *délit manqué*t sujtatni s ezek a következők.

A törvényhozónak nemcsak a szándéokra kell tekintettel lennie, hanem a szándék eredményére, azon rosszra, a mi a társadalomra abból háramlik, a kárra és nyugtalanságra, a mit okoz. És a veletlen, mely az eredményt megakadályozza, miért ne válhassék a vétkes előnyére.*)

A másik érv hasonló körben mozog. A közérzület, az emberek sohasem tévesztik össze a bevégzett büntett tettesét a nem sikerült büntett elkövetőjével. Mindig különbséget tesznek az utóbbi előnyére. Ez oly tény, a melylyel a törvényhozónak még akkor is számolnia kell, ha e köztudatot kielégítőleg meg sem lehetne magyarázni. De van még egy ily tapasztalati tény s ez az, hogy a bűnös, kinek tette már helyrehozhatatlan, kínosabb lelkiismeret-furdalásokat érez, mint az, a kinek tettét nem követte eredmény. Az ilyennek lelkiismerete könnyebben megnyugszik. Vajon ez emberi érzéssel épen ne számoljon a törvény? A büntetés ne alkalmazkodjék az ember belső érzéseire?

Ez érveket szokták különösen Franciaországban érvényesíteni a *code pénal* igazságtalan túlszigora ellen, melyet a kísérlet és a *délit manqué* büntetésére nézve követ; «*toute tentative... est considérée comme le crime même*» — mondja a 2. §.

A kísérlet tekintetében elismerik Chauveau és Hélie is ez érvek helyességét. De nem ismerik el a *délit manqué* tekintetében. Okoskodásuk körülbelül a következő eszmemenetet követi:

---

*) Szépen mondja Rossi: «A la vérité, si l'événement n'a pas suivi, l'action, c'est l'effet du hasard, et le coupable en profite. Mais dans tous les crimes, qui exigent, comme condition légale de leur existence, un certain résultat, le hasard exerce sa puissance, il y a bonne ou mauvaise fortune et pourquoi l'auteur du crime ne profiterait il pas, dans une certaine mesure, du bonheur, qui a protégé sa victime?»

Senki sem tagadja, hogy az erkölcsiség szempontjából a nem sikerült büntett tettese egyenlő fokon áll a bevégzett büntett tettesével. Mindkettőnél a cselekvény egyenlően fejeztetett be a tettes szándokához képest. Sem az egyik, sem a másik esetben nem állította meg lépéseiket a bánat, a véghezvitel perczében egyik sem habozott, a büntettet végrehajtották, csak tisztán a véletlentől függ, ha az eredmény nem felel meg a cselekvénynek. És igaz-e az, hogy a büntetésnek a szerint kell idomúlnia, vajon a serét például az áldozat keblén pánczélíngre talált-e és a jókor érkezett segítség megállította-e a vérzést és föntartotta-e az életet?

A büntett csak ugyanaz. Vajon a büntetés különbsége csak a vétkes akaratától független eredmény különbségére legyen-e alapítva? Szabad-e a törvényhozónak a véletlent, a mi miatt a büntett nem sikerült, enyhítő körülményül hirdetnie? És ha ezt tenné, nem hirdetne-e ez által erkölcstelenséget? Azt tanítaná, hogy a cselekvényeket a külső anyagi eredmény és nem a bűnös szándék szerint kell megítélni, mely amazt vezeti. A büntett által okozott kár kétség kívül a büntethezőség egyik eleme, de csak akkor, ha a kár minősége úgy tekinthető, mint a tettes bűnösségének revelatiója. Igaz ugyan, hogy az emberek kevésbé irtóznak azon kezektől, a melyek nincsenek vérrel szennyezve, mint azoktól, melyek verbe mártvák. De vajon e benyomásra kell-e a törvényhozónak csak figyelnie? Nem. A miket a törvénynek a büntetések osztályozásánál mérlegelnie kell, azok azon bűnösség, mely a tényekben nyilvánul s az erkölcstelenség különböző árnyalatai, melyek minden büntetésre méltó cselekvényt kísérnek.

Ámde azon ellenvetést tehetik — mondja a két kitünő francia büntetőjogász — hogy mi is a mellett vagyunk, miszerint a kísérlet enyhébben büntetendő, mint a bevégzett büntett. Azonban a kísérlet és a nem sikerült büntett között nagy űr van. Ott a vétkes csak a büntett felé vezető úton van és nem ért el a bevégzéshez, még meg van a lehetőség az elállásra. Emitt már nincs lehetőség az ellenállásra, a tettesnek már nem kell semmit tennie a büntett bevégzésére, a bűnös cselekvény be van végezve. Ott pillanatnyi megbánás fölfüggesztheti a bűnös vállalatot és megszüntethet minden büntethezőséget. Emitt a büntett kitörölhetetlen. Íme itt van az óriási válaszfal, mely e két cselekvény között emelkedik. Ha a «nem

sikerült büntett»-et enyhébb büntetéssel kellene sújtani, mint a sikerültet, akkor a következetes igazságszolgáltatás az egyszerű kísérlettel szemben még hatályosabb enyhítést követelne és ez esetben bírna-e a társadalom elég garantiával?

Egyébiránt úgy látszik, hogy azon különbség, melyet a büntetőjogászok a «nem sikerült» és a bevégzett büntett között tesznek, tán világos az elméletben, de kevésbé bír értékkel a gyakorlatban. Tényleg azon határ, mely e két büntetést elválasztja, majd mindig bizonytalan és zavaros. Vegyük például a gyilkosságot: a büntett csak a halálra szánt személy halálával van bevégezve. Ha tehát nem hal meg az illető, úgy a büntett nem sikerült, de e helyzetben is mennyi különböző árnyalat lehetséges! Lehet, hogy a lövés nem talált, lehet, hogy a golyó csak horzsolta az áldozatul kijelölt egyént, vagy találta, de nem halálosan, és meggyógyulhat teljesen, vagy elvesztheti egy tagját s arra van kárhozthatva, hogy nyomorultan, a büntett által megcsónkítva, tengődjék: de az is lehet, hogy a merénylet egyszerű látása tébolyodottá teszi vagy oly idegbetegséget okozhat, mely kegyetlenebb a halálnál. Vajon ily különböző körülmények között a büntetést egyenlően kell-e egy fokkal alább szállítani azért, mert a halál nem következett be? Vagy ha az osztályozás az anyagi eredmény szerint eszközölné: vajon ez eredmény nem változhatik-e ezer-féle módon? Ugyan milyen pontig kellene a büntettnek bevégezve lenni, mily fokban kellene az áldozatnak megbéníttatnia, hogy az enyhébb büntetés alkalmazása indokolható legyen? De sietünk hozzá tenni, hogy *a nem sikerült büntettet* nem kellene szükségszerűleg a bevégzett büntettel egyenlő büntetéssel sújtani. Vannak esetek, a hol a két büntett elválasztása igen indokolt az igazságszolgáltatás előtt. Nekünk úgy tetszik — folytatják Chauveau és Hélie — ha a büntett azért nem sikerül, mert a lelkiismeret furdalása remegővé tette a kezet, mert a cselekvény utolsó mozzanataihoz a habozás érzete fűződött stb., mindezek lehetnek enyhítő körülmények. És valóban a büntett gyöngéjének és ingadozásainak is köszöni ilyenkor az áldozat üdvét. E körülményeknek fölismerése és mérlegelése már az esküdtszék hatásköréhez tartozik. Nem a büntető törvényhozás egy problémája utasíttatik ezzel az esküdtek elé: hanem a tényállás számtalan változataival. Az esküdtszék kétség kívül számításba ve-

heti a szerencsét, mely az áldozatot környezte és a véletlent, mely megakadályozta a gonosz merényletet, de különösen azt kell vizsgálnia: hogy a büntett be nem végzésének okai visszavezethetők-e a tettes határozatlanságára, habozására; és ha igen: úgy az enyhítő körülmények a — *circonstances atténuantes* — alkalmazását kimondja.»

Így gondolkoznak e kérdésről Chauveau és Hélie, de nyomban hozzá teszik, hogy se a porosz, bajor, hannoveri, se az osztrák törvényhozás nem teszik magokévá az egyenlő büntetési elvet, de örömmel hivatkoznak az akkor közkezen levő belga javaslatra, mely az ő elvöknek hódolt, midőn 2-ik §-ában a többi között így intézkedik: «*Toute tentative de crime consommée par des actes tels, qu'il n'est plus au pouvoir de son auteur d'en arreter les effets, est considérée comme le crime même.*»*)

Most már azonban Belgiumra sem hivatkozhatnának, mert az 1867-diki belga törvény 52. §. következőleg rendelkezik: «*La tentative de crime est punie de la peine immédiatement inférieure à celle du crime même conformément aux art. 80 et 81.*» És a *tentative* kifejezés alá foglalja az 51. §. a *délit manqué* is, miután a szöveg így szól:

«*Il y a tentative punissable, lorsque la résolution de commettre un crime ou un délit a été manifestée par des actes extérieurs qui forment un commencement d'exécution de ce crime ou de ce délit, et qui n'ont été suspendus ou n'ont manqué leur effet que par des circonstances indépendantes de la volonté de l'auteur.*»

Bármily szellemes is a föntebb vázolt okoskodás: kétségen kívül még sem meggyőző. Az eredmény be nem következése bármily előrehaladott legyen is a kísérlet s bármily gonosz szándék vezesse is a tettet: mindig elegendő ok az emberi igazságszolgáltatás mérlegén arra, hogy csekélyebb

---

*) A belga miniszteri indokolás e tárgyban így szól: «*Le trouble apporté à l'ordre social, le mal qui en résulte ou peut en résulter, sont plus graves, que dans l'exemple précédent (a tulajdonképeni kísérletet érti). L'auteur ayant été, quant à l'intention et au fait matériel, aussi coupable qu'il peut l'être, n'a aucun droit à profiter du défaut d'accomplissement de l'événement. La distance, qui sépare son fait du crime entièrement consommé ne peut être justement appréciée et définie. C'est à bon droit qu'on assimile ces actes au crime lui même.*»

büntetéssel sújtassék, mint a bevégzett büntett. Attól pedig épen nem lehet tartani, hogy a kísérlet büntetési tétele azon elv mellett, hogy a nem sikerült büntett is enyhébben büntetendő a bevégzettnél, oly annyira alászáll: hogy a társadalom az egyszeri kísérlettel szemben nem fog kellő garanciával bírni, mert a helyes codificatorius elv az, mely a kísérleti büntetés quotitásait mellőzi, a «nem sikerült büntett» fogalmát a kísérlet fogalma alá vonja s azon általános szabály mellett, hogy a kísérlet enyhébben büntetendő, mint a bevégzett büntett: kellő arányban büntethető azon kísérlet is, a melyet a francziák *délit manqué* s azon kísérlet is, mit a *tentative* név alatt ismernek. Ez elv uralkodik ma a művelt világ legtöbb törvénykönyvében. De a francziák még mindig buzgólkodnak azon tan mellett, hogy a nem sikerült büntett a bevégzett büntettel a büntetés tekintetében egyenlővé tétessék. Csak újabban is Bernard ez elv mellett a *Revue critique de legislation*ban hosszabb cikket írt, melyet az új olasz királyság törvényhozóihoz intézett. Pedig az olasz föld épen nem kedvez az egyenlő büntetési elvnek. Talán Romagnosit kivéve, hírnevesebb büntetőjogász nem is küzdött a parificatio mellett. Carrara büszken hivatkozik e kérdésben az olasz traditiókra s azt mondja sohasem volt szerencséje a parificatio tanának Itáliában. És hivatkozhatik is. Passerino a *De occidente unum pro alio* című értekezésében már 1693-ban ezt írja: «... egész Itáliában általános és Európa nagy részében is elfogadott szokás szerint még a legközelebbi s a cselekvény utolsó mozzanatáig elkövetett gyilkossági kísérletet kisebb büntetéssel kell sújtani mint a bevégzett büntettet: eadem lege puniatur, sed non eadem poena».

Carrara, a ki szintén nagy ellenzője a parificatio tanának — valószínűleg vonatkozással Bernard cikkére következőleg szól a francia írókról: «Sajátságos irányt tüntet föl több francia író, kik nem elégedve meg azzal, hogy Francziországra nézve föntartják — a büntetés tekintetében — a kísérletnek a bevégzett büntettel való szigorú parificatióját, hanem még terjesztő szerepre is vállalkoznak s fölhíjják az új olasz törvényhozókat, hogy tagadják meg hagyományaik dicsőségét s e tekintetben is francziásodjanak el. Ez valóban szép haladás lenne!! Azután gúnyosan folytatja Carrara: «Franciaországban még tiszteletben tartják Nagy Károly ca-

pitulareit s hivatkoznak azokra, melyekben a 7. könyv 10. fejezet alatt olvassuk: «Qui hominem voluerit occidere et perpetrare non poterit, homicida est».

Carrara e tiltakozása bizonyára az olasz jogászközön-ség általános nézetét tükrözi vissza s ha arra kerül a sor, hogy végre az olasz javaslattal a törvényhozás foglalkozzék: úgy Bertrand fölhívása valószínűleg kevés viszhangot fog ott kelteni.

Az olasz jogászok egyébiránt ha a Romagnosi, Chauveau s Hélie által fölkarolt egyenlő büntetési elvet nem is fogadják el, magához a fölosztáshoz, mely szerint a kísérlet fogalmát elhatárolják a «nem sikerült büntett»-étől többnyire ragaszkodnak.

A legelterjedtebb tan Olaszországban az, a mely a büntett bevégzésére szükséges minden tett végrehajtására helyezi a súlypontot s ebben keresi a nem sikerült büntett sajátosságát.

Ugyanazon indokokat látjuk csatarendbe állítva, mint a francia jogásznál. «A míg a büntetendő cselekvény in via volt — mondja Carrara — a tettes megbánhatta, s hasznosan bánhatta meg tettét; midőn azonban már minden cselekvényt befejezett, megbánása (cselekvényei alkalmas voltának esetén) késő leendett, ha a gondviselés, véletlenség közbejötté által meg nem mentette volna az áldozatot.»

E szempont az, melylyel a nagyobb beszámítást szemben az egyszerű kísérlettel indokolják.

A nem sikerült büntett fogalmát Carrara a következőleg határozza meg:

«A büntett bevégzésére szükséges minden tettek, kifejezetten a büntettre irányuló szándékkal történt végrehajtása, melyet azonban a tettes akaratától és cselekvési módjától független okok következtében, nem követ az óhajtott eredmény.»

E fogalmi meghatározásban nincs semmi új. Ugyanaz, a mit Weber, Bauer, Geib a németeknél tanítanak. Lényegileg az, a mi a württembergi, braunschweigi, hannoveri, darmstadt, thüringi büntetőtörvény-könyvekben foglaltatik, s ugyanazon észrevételeket tehetjük erre is, a mit már föntebb előadtunk. Carrara még megtoldja tanát azon tétellel, hogy nem csak az általában, de a viszonylagosan alkalmatlan eszközök használata is kizárja a nem sikerült büntett fogalmát

s ebben elhatároló elemet lát e fogalom s a kísérlet között, mert az utóbbinak kizárására a viszonylagossn alkalmatlan eszköz nem elegendő.

A tett alkalmatlan volta — bármelyik mozzanatnál következék be — lerombolja a nem sikerült büntett fogalmát. Az illető esetekben — úgymond — támadhat kísérlet, ha oly alkalmas tettek történtek, melyek a kísérlet létesítésére elégségesek. Ez azonban nem sikerült büntettet nem képez.*)

És miért?

Erre Carrara lényntani elmélete szellemében következőleg válaszol:

A nem sikerült büntettnek alanyilag teljesnek s csak tárgyilag nem kell teljesnek lennie, okvetlenül szükséges, hogy nemcsak lélektani alanyisága, hanem lényntani alanyisága — anyagi elemében is — teljes legyen. Azon körülmény, hogy a tettes mindvégig állhatatos volt rossz szándékában, teljessé teszi a lélektani alanyiságot, de csak a hatálytalan tettek (vagy csak tett) miatt lesz hiányossá a lényntani alanyiság, mely hogy teljessé legyen, mind erkölcsi, mind physikai mozzanatainak bevégzése szükséges, így tehát a büntett nem mondható tárgyilag teljesnek.

Azokban ugyanazon cselekvény, mely nem válik be nem sikerült büntettnek: azért kísérletet képezhet. «A tettes tapasztaliansága — úgymond Carrara — mely miatt addig késett

*) Következő példát hoz föl Carrara: Valaki apró sörétre megtöltve puskáját, elindúl, hogy fölkeresse s megölje ellenségét. Megpillantva őt, rászegezi fegyverét. E mozzanatig kísérlet forog fönn. Ha karját megragadják, közeli gyilkossági (emberölési) kísérletért leendett felelős. De nem ragadták meg s lö. A tettes azonban nem lévén jártas a puska használatában, vár a lövéssel, míg ellensége kétszáz lépésre távozik. Tervének utolsó tettét is végrehajtotta, de még sem lehet a nem sikerült gyilkosság (emberölés) büntettében bűnösnek kimondani, ha nem bizonyos, hogy azon töltéssel és ama távolságból, a physika törvényei szerint, lehetetlen volt halált okoznia. E cselekvény — úgy mond Carrara — csak rossz szándékot képez. A tettes tervezett cselekvényét mind, de a szükséges cselekvényeket nem mind hajtotta végre. Az utolsó tett, mely nem volt alkalmas az ölésre, nem mondható bevégző cselekvénynek. Képzelti bevégző tett volt az: a tettes képzeletében bevégző tett gyanánt szerepelt, de nem volt az a valóságban azon döntő oknál fogva, hogy nem volt képes bevégezni a gyilkosságot (emberölést).

a puska elsütésével, míg áldozata annyira távozott, hogy többé nem árthatott neki, azon véletlen physikai okot képezi, minek következtében a büntett nem teljes maradt, de ez ok nem rombolhatja le a megelőző tetteket.» Azok tehát Carrara szerint is kísérletet képezhetnek. Épen a megelőző tettek miatt válhatnak a cselekvény kísérletté.

Már az eddigi eszmemenetből látjuk, hogy Carrara határozottan más álláspontot foglal el a kísérlet és a «nem sikerült büntett» közti határvonal megállapításában, mint a francia jogászok nagyobb része. Mert míg ezek a cselekvény megszakításának föltételében látják a két categoria közti különbséget: addig ő a teljesen végrehajtott cselekményben sem lát egyebet, mint legfőlebb kísérletet, föltéve, hogy az viszonylagosan alkalmatlan eszközökkel hajtatott végre, mert ha általában alkalmatlan eszköz használtatott: úgy sem a «nem sikerült büntett» sem a kísérlet fogalma nem létesülhet. Ő figyelemre méltó különbségnek tartja azt, hogy a viszonylagos elégtelenség a nem sikerült büntett fogalmát kizárja, míg a kísérlet fogalmát épen nem ingathatja meg. Kizárja pedig azért, mert a tettes nem követett el minden szükséges cselekvényt, ha oly tettek sorozatát hajtotta végre, melyek természetöknél fogva elégtelenek voltak a gonosz czél elérésére.

Különös súlyt helyez Carrara fogalmi meghatározásának második részére, tudniillik arra, hogy a «tettes akaratától és cselekvési módjától független okok miatt» nem követte a végrehajtást az óhajtott eredmény.

Ha például valaki másra lő, de nem czéloz, úgy az nem képez «nem sikerült büntettet», mert nem követett el mindent, a mi czéljának elérésére szükséges volt, s hogy nem követett el mindent: ennek oka vigyázatlansága és határozatlansága volt, pedig hatalmában állott czélozni, ha akarta volna. A bizonyítási eljárás föladata azt kipuhatolni. Ha czélzott s lőtt: akkor mindent elkövetett s ha az eredmény elmaradt: úgy az ok nem a tettes akaratára vagy cselekvési módjára vezethető vissza; tehát a nem sikerült gyilkosság (emberölés) fogalma létesül. A fogalom meghatározásának e második része ellen azt szokták fölhozni, mintha az kizárná például a lőfegyverrel megkísérlett gyilkosságnál a nem sikerült büntett létesülhetését, mert ha valaki jól töltött fegyverrel s közlelől nem jól czéloz és ennek következtében nem talál vagy pedig

nem a testnek főfontosságú részét találja s az eredmény ennek következtében marad el: úgy az ok, a mi miatt az eredmény be nem állott: a tettes cselekvési módjától nem független ok. Ámde erre azt válaszolja Carrara, hogy ha a golyó nem talált, ennek oka vagy az volt, hogy a tettesnek keze reszketett, vagy hogy a golyó eltért irányától vagy pedig, hogy az áldozat mozgult. S mindez a bűnös akaratától és cselekvési módjától független véletlenség s a nem sikerült büntett fogalma létrejő.

Fogalmi meghatározásának e második része ellen tett kifogásokra jegyzi meg Carrara: «A ki másképp érti, s absurdumra viszi, a hiba abban van, ki rosszul értelmezi, a szabályt azonban ez meg nem ingatja. A tudomány legkétségtelenebb szabályait is absurdumra lehet vinni hibás alkalmazás által; s ha azon sophisticus következtetések után kellene indúlnunk, melyeket belőlük levonni lehet, a tudománynak egyetlen igazsága sem maradna. Álokoskodással mindennel vissza lehet élni.»

Azon kérdésre: vajon mikép alakul a kísérlet, ha az akadály a szenvedő alany különös föltételeiből származott, például az áldozat aczél-pánczélinget viselt — Carrara azt válaszolja, hogy ha nem ismerte ez akadályokat a tettes, akkor ez akadályok kepezik azon véletlenséget mely az eredményt elhárította s ez esetben nem sikerült büntett támad. Ha pedig ismerte a tettes ez akadályt, de azt hitte, hogy a használt eszközökkel legyőzheti, ez eszközök azonban természetöknél fogva alkalmatlanok voltak azon akadály legyőzésére: akkor nem jó létre a nem sikerült büntett.*)

Ez főbb vonásokban Carrarának a nem sikerült büntett-ről szóló tana.

---

*) Például a tettes ellensége fedezet mögött volt s a tettes teljes ölési szándékkal lőtt, azt hívén, hogy a golyó a fedező tárgyon áthatol, pedig ez physikailag lehetetlen volt. A tettes akarata az akadályra irányult, mert ismerte azt, s jóllehet ismerte, még sem alkalmazott hatályos eszközöket, hanem oly módot választott annak legyőzésére, mely erre teljesen képtelen volt. Az akadály és az alkalmazott eszközök közötti viszony a tettes tervébe tartozott; s e terv, a mint azt a tettes kigondolta és végrehajtotta, semini veszélyt sem foglalt magában. Ily cselekvény, bár százszor ismétlődnék, sem árthatna soha: nem képez tehát nem sikerült büntettet. (*Programm*, I. kötet 423. §.)

Csak betű szerint nem szabad Carrara fogalommeghatározását venni, mert akkor kétségen kívül a nem sikerült büntett köre igen szűkre lenne szorítva. Talán elő sem fordulhatna. Mert ha minden megtörtént, a mi a bevégzett büntett elkövetésére szükséges volt: akkor már nem kísérlettel, hanem bevégzett büntettel állunk szemben. Egyébiránt Carrara legjobban érezte a formula hiányait. Azért igyekezett azt minden irányban kimagyarázni. Azért toldta meg tanát főképen az alkalmatlan tettekről szóló igen szellemes fejtegetésével. De épen az a hiány, hogy a formula nem átható, és a magyarázat még sem formula. Oly büntetőjogász is, mint Berner, inkább volt hajlandó a formulát betű szerinti értelmében bíráló tárgyává tenni, mintsem hogy a Carrara által adott magyarázatra is tekintettel lett volna. S Bernert ugyan nem illetheti senki sem sophistikus okoskodások vádjával, hanem a dolog természete az, hogy a fogalommeghatározást első sorban is úgy kell értelmezni, mint a szavak mutatják. Így pedig csak igazat adhatunk Bernernek, midőn a Carrara által is elfogadott formulára nézve azt mondja: «Zu dem, was von Seiten des Thäters nöthig war, gehört nämlich auch, dass er das Object richtig erkannt, das Mittel richtig gewählt und den Causalzusammenhang richtig berechnet und geleitet habe. Sind aber alle diese Bedingungen erfüllt, so trifft nothwendig die Vollendung ein.»

Az olasz és a francia jogászok befolyására találunk Belgiumban is. Haus,*) Nypels**) egyaránt buzgólkodnak a

---

*) Haus: «L'exécution du projet criminel, que l'agent a voulu realiser, peut être suspendue; elle peut aussi manquer son effet, quoi-qu'elles soit accomplie. La tentative, qui existe dés que l'exécution est commencée, admet donc deux degrés bien distincts: la tentative suspendue et la tentative, qui a manqué son effet ou le crime manqué. Cette distinction est expressément reconnue par le code pénal. L'école appelle tentative inachevée la tentative suspendue et tentative achevée la tentative qui a manqué son effet. (Id. munka, 454. §.)

A különbséget a 456. §-ban következőleg határozza meg: . . . la tentative suspendue est une exécution commencée, mais inachevée l'agent s'étant arrêté spontanément ou ayant été arrêté contre son gré dans le cours de son entreprise criminelle. Mais, lorsque la tentative a manqué son effet, toute interruption ou suspension par un changement de volonté ou par un événement fortuit est impossible; l'exécution est achevée, ce n'est que le résultat voulu, qui a manqué.

**) Nypels commentárjában olvashatni: «Il y a tentative pro-

tentative és a *délit manqué* közti különbség föntartásában. És e különbségtétel jogosultságát saját positiv jogukra vezetik vissza. A belga törvény 51. §-ának . . . et qui n'ont été suspendue on n'ont manqué leur effet . . . kifejezésében keresik a különböztetés positiv alapját. Elméletileg ugyanazon érve-

---

prement dite ou simple tentative, lorsque l'agent n'a pas encore fait tout ce, qui était en son pouvoir pour exécuter le crime. L'exécution est commencée, mais elle n'est pas terminée; il reste encore quelque chose à faire; elle peut donc être suspendue ou interrompue, soit par la volonté de l'auteur, soit par des circonstances fortuites . . . Lorsque le coupable a exécuté le fait matériel, qui constitue le crime ou qui doit le produire; en d'autres termes, lorsqu'il a accompli l'acte ou les actes nécessaires à la consommation du crime, la tentative proprement dite cesse; le crime est ou consommé ou manqué. Il est consommé toute les fois que la loi pénale n'exige, pour l'existence du crime, que l'exécution d'un certain fait, quel qu'en soit le résultat. Ainsi le vol par exemple, ou le faux témoignage est consommé dès que le voleur est parvenu à s'emparer de l'objet, qu'il veut s'approprier, dès que le témoin a terminé sa deposition contraire à la vérité.

Mais lorsque la loi exige comme condition essentielle du crime un certain résultat, un événement nuisible, et que cet événement, ce résultat n'a pas suivi l'accomplissement du fait matériel, qui devait le produire, le crime est manqué. Ainsi il y a *délit manqué* ou la tentative a manqué son effet, lorsque le fait matériel, tendant à produire un certain résultat, est accompli sans que ce résultat, qui forme une partie intégrante du crime, ait en lieu.»

A különbség a «tentative» és «délit manqué» között Nypels commentárjában a következőkben foglaltatik össze:

«1. La tentative proprement dite peut se présenter dans tous les délits, qui admettent en général une tentative; car certains crimes ne l'admettent point, soit parceque le commencement d'exécution constitue déjà le crime consommé, soit parceque l'intention criminelle ne se manifeste avec certitude que par l'exécution du crime. On ne peut parler de *délit manqué*, que dans les cas, ou la loi pénale exige, comme partie intégrante du crime, un certain résultat etc . . .

2. La tentative proprement dite ne contient qu'un commencement d'exécution: elle peut donc être suspendue ou interrompue, soit par le désistement spontané de l'agent, soit par des circonstances indépendantes de sa volonté. Mais lorsque le crime est manqué, toute interruption ou suspension par un changement de volonté ou par un événement fortuit est impossible; l'acte est achevé; ce n'est que le résultat voulu qui a manqué.

3. La tentative proprement dite admet plusieurs degrés . . . L'autre espèce de tentative, appelée *délit manqué* n'a pas de degrés, l'agent ayant fait tout ce, qu'il voulait faire.»

ket csoportosítják tanúk mellett, a melyekre az olasz és a francia irodalomban találtunk. A büntetés parificatiojának elve azonban távol áll tőlök. A positiv jog is határozottan az enyhébb büntetési rendszert követi. Az 52. §. világosan rendeli, hogy a büntett kísérlete mindig enyhébben büntetendő, mint a bevégzett büntett. Valóban, ha egyszer a *tentative* fogalma alá vonatik a «n'ont manqué leur effet» fogalma is: gyakorlati jelentősége épen nincs azon törekvésnek, hogy a *délit manqué* mint önálló büntetőjogi fogalom szerepeljen. Nem több és nem kevesebb az, mint a kísérlet legtökéletesebb alakja. A *conatus perfectus* és semmi egyéb. És a meddig a törvény oly büntetési rendszert követ, a minő például a belga törvény 52. §-ában is kifejezésre jutott: úgy a positiv jog szempontjából legalább is fölösleges munkát végez: a ki a *conatus perfectus*-t mint valami önálló büntetőjogi fogalmat a «nem sikerült büntett» alakjában akarja kiemelni.

Azon rendszer — mint már említettem is — hogy a positiv jog csak is a kísérlet fogalmát határozza meg és e határok közé foglalja a közeli kísérletet csak úgy, mint a bevégzett vagy teljes kísérletet és hogy a büntetés azon elven nyugszik, miszerint a kísérlet enyhébben büntetendő a bevégzett büntettnél: a művelt világ legújabb codificatioinak általánosan elfogadott rendszere.

A tapasztalás megmutatta, hogy a bevégzett kísérlet — vagy ha úgy tetszik — a «nem sikerült büntett» fogalmának megállapításai nem vezettek kellő eredményre. Nemcsak gyakorlati szempontból bizonyult fölöslegesnek a *délit manqué* önálló büntetőjogi fogalommá emelése. Az említett s általában elfogadott büntetési rendszer mellett a legteljesebb kísérlet sem levén büntethető a bevégzett büntett büntetésével, a kísérlet általános enyhébb büntetési elve mellett mind a közeli, mind a teljes kísérlet, súlyának megfelelő büntetési tétellel büntethető. Sem az előbbit az utóbbi miatt nem kell szigorúbban büntetni, sem az utóbbit enyhébben az előbbi kedvéért. Az elfogadott büntetési rendszer latitudje elég garantia erre.

De elméletileg sem bír a *délit manqué* fogalma nagy létjogosultsággal. Ott még, a hol a büntett teljességéhez a tetteből származó vagy ez által közvetített eredmény szükséges: a *délit manqué* fogalma elhatárolható a teljes büntettől. De ha

a tett maga fejezi be a büntettet és a büntett bevezéséhez nem szükséges a tetteből származó vagy ez által közvetített eredmény: ott teljes lehetetlen elhatárolni a *délit manqué* fogalmát a teljes büntettől.

Lopás esetében például mikor van bevégezve a kísérlet s miben különbözik a bevezett kísérlet a teljes büntettől: oly kérdés, melyre általános szabályban alig lehet válaszolni?

Midőn a mi 1843-diki javaslatunk készült, a tudós előkészítők tapasztalták, hogy a bevezett kísérletnek mind objectiv mind subjectiv irányú meghatározása hiányos — leg-helyesebbnek tartották tehát azon útat követni, mit néhány tudós, de főképen a nagy tekintélyű Rossi jelölt ki, és ez az, hogy a büntetőtörvénykönyv különös részében az egyes fejezetek toldassanak meg a kísérletre vonatkozó intézkedésekkel — de általános meghatározása annak, mikor kezdődik a kísérlet és mikor végeztetik be — mellőztessék.*)

---

*) Így például az 1843-iki javaslat 9-dik fejezetében, mely a gyilkosságról, a szándékos emberölésről, a vétkes vigyázatlanságból elkövetett emberölésről és a gyermekölésről szól, a 116. §-ban meg van határozva, mikor tekinti a törvény a gyilkosságot és a szándékos emberölést bevezettnek, s azután a 117. §. így szól:

«Midőn a tettes az általa czélba vett gyilkosságnak vagy emberölésnek elkövetését oly cselekvéssel vagy mulasztással, mely szándékosan és egyenesen annak véghez vitelére volt általa irányozva, már elkezdette ugyan, mielőtt azonban mindazt, a mit annak bevezésére szükségesnek vélt, elkövethette volna, valamely szándékán kívüli akadály által meggátoltatott, kísérletért büntettetik s büntetése a bevezésre rendelt büntetésnek feléig terjedhet.»

A 118. §. következőleg intézkedik:

«Ha pedig a tettes csakugyan elkövette mindazt, a mit gyilkosságnak vagy szándékos emberölésnek bevezésére részéről szükségesnek vélt, de tetteből halál vagy épen nem következett, vagy a sértett a fönnebbi 116-dik §-ban kijelölt harmincz nap után halt meg, gyilkossági vagy szándékos emberölési kísérletért fog csak büntettetni, büntetése azonban a bevezésre rendelt legnagyobb büntetésnek két harmadáig terjedhet.»

A 119. §. ismét a gyilkossági czélzattal elkövetett mérgezésről szól s annak fokozatait jelöli meg. «Bevezettnek tekintendő akkor is, ha a beadott méregtől halál ugyan nem következett, hanem súlyos és veszedelmes betegség támadt.» Há semmi betegség sem következett be: úgy a cselekvényt e §. a bevezésre rendelt legnagyobb büntetésnek két harmadáig rendeli büntetni. Ha pedig be sem adta a mérget, «de a mérgezésnek elkövetését oly cselekvéssel vagy mulasztással, mely

E rendszernek ismét az a hibája, hogy casuistikára vezet. Ha az egyes cselekvényeknél például a lopásnál, gyilkosságnál stb. kimondatik a megkezdés és a bevégzés cselekvénye: úgy az bizonyos esetre helyesen lesz alkalmazható, de lehet, hogy száz esetre épen nem illik. E rendszer nem is talált pártolásra a legújabb codificatióban — s mint tudjuk a magyar büntetőtörvény is teljesen szakított az 1843-diki javaslat rendszerével, mert sem a kísérlet kezdetét, sem bevégzését meg nem határozza, hanem megállapítja általában a kísérlet fogalmát és kimondja szabályúl a kísérletnek a bevégzett büntettnél enyhébb büntetését. És ezzel föladatának meg is felelt. Nem szorítja a bírót büntetési hányadok korlátai közé és távol tartja a casuistika veszélyeitől.

A «nem sikerült büntett» mint önálló büntetőjogi fogalomnak pedig sohasem volt szerencséje hazánk területén. Sem a joggyakorlat traditiói sem az elmélet nem vallanak arra. S azt hiszszük nem is lesz e fogalomnak sehol sem szerencséje mindaddig, míg határozott elvi határvonal nem különíti el azt egy részről a kísérlet és más részről a bevégzett büntett területétől, de míg a határvonal elmosódik, addig a *délit manqué* fogalma csak a levegőben lóg, a valódi élet talajában azonban életerős gyökereket nem verhet.

WLASSICS GYULA.

---

szándékosan és egyenesen annak bevégzésére volt irányozva, már valóssággal elkezdette, kísérletért büntettetik s büntetése a bevégzésre rendelt büntetésnek feléig terjedhet.»

EGY MAGYAR KIRÁLYFI A SPANYOL ROMÁNCZ-KÖLTÉSZETBEN.

A spanyol nép gazdag románcz-költészetében — mind régiségöknél, mind költői értéköknél fogva — különösen a történeti, mór- és lovag-románczok keltik föl érdeklődésünket. E három fő osztály közül a történeti románczokban találjuk föl a spanyol nép hazaszeretetének és hősiességének, vallási meggyőződésének és politikai hitének, szóval egész jellemének legegységesebb, legsajátosabb nyilvánulását. S ennyiben — mint már oly sokan megjegyezték — ezek a történeti románczok, különösen a Cidről szólók, a spanyol nép igazi nemzeti époszáinak tekinthetők; bár tisztán költői szempontból a másik két osztálynak általában jóval alatta állanak.

A mór-románczok érdekes átmenetet képeznek a történeti és a lovag-románczok között. A történeti románczok nyugodt, tisztán epikai hangjával és sokszor prózai színtelenségével szemben: a mór-románczokban ott lüktet már az a pezsgő elevenség, ott csillog az a kápráztató zománcz, melylyel az arab szellem gazdagította a keresztyén költészetet, s mely a középkor lovagköltészetében jelen meg teljes erejében, teljes pompájában.

A lovag-költészet, mely a feudalismus talaján kisarjazva, a keresztes vitézek regényes kalandjaiban és a keresztes hadak által közvetített arab szellemben bírja életető forrásait, Franciaországból kiindulva, csakhamar egész Európában meghonosúl. A spanyol népnél azonban, melynél a feudalismus mélyebb gyökeret nem verhetett, s melynek a mórok ellen folytatott százados harcza — a keresztesek kalandos

hadjárataival szemben — nem annyira a keresztyénség érdekében, mint inkább a hazáért, a létért vívott komoly küzdelem volt, ez a kalandos, regényes költészet aránylag csekély viszhangra talál. Ennek a viszhangnak a kifejezői a lovag-románczok, melyek nem a spanyol nép szellemében gyökereznek ugyan, de regényesség, sőt drámaiság tekintetében is, mind a történeti, mind a mór-románczokat messze fölülmúlják.

Duran gazdag és kitünően rendezett románcz-gyűjteményében *) ugyancsak a lovag-románczok közt akadtam én is egy érdekes költeményre, a melynek első sorban a czíme vonta magára figyelmemet. Olvasni kezdtem, s alig bírtam betelni azzal a naiv bájjal, mely az egész költeményen végig ömlik, s azzal a gazdag psychológiával, mely oly finom vonásokkal rajzolja az érzelmek hullámzását s oly költői varázsszal festi a duzzadó életkedv pajzán lüktetését. Íme a költemény a spanyol eredetiből fordítva :

ROMANCOZOK A FRANCZIA KIRÁLYKISASSZONYRÓL.

(Itt kezdődik a történet a francia királykisasszonyról, s hogy miképpette őt a magyar királyfi szerelmesévé, mielőtt nőül vette volna.)

I.

Fényes ünnep híre szárnyal,
Mely a büszke daliákat
Harczijáték- s bajvívásra
Hivja Páris városába ;
Igy akarja férjhez adni
Szép leányát a király.

Értte lángol mind, de néki
Semmi kedve férjhez menni,
Bár öreg már édes atyja
És a trónját ő örökli.

Oly mogorva volt a lányka,
Oly mogorva, visszatartó !
Büszkesége szerfölötti,
Gögje sértő, féktelen.

---

*) *Romancero General* por Don Agustin Duran. Két kötet. Madrid, 1855.

Hét tündér jött megbüvölni
Születése órájában ;
Hat közöttük hófehér volt,
Egy sötét volt, mint az éj.

Deli termet, báj s okosság
Volt a hatnak adománya,
Ah, de ott volt a sötét is,
Kinek anyja a gyűlölség.

Gúnyolóvá tette őt ez,
És határtalan kevélyvé,
S úgy akarta megboszúlni
Gúnyolódó büszkeségét :

Megbüvölte a szivét, hogy
Soha senkit ne szeressen,
Hacsak azt nem, a ki mint pór
Tudja meghódítani.

Napról napra virulóbb és
Bájosabb lett a király-lyány,
De kevélyebb s hidegebb is,
Szerelemről mit se' tudva.

A királytól pórsuhanczig
Senki sincsen, kit szeressen,
Társalogni, enyelegni
Kedve nincsen senkivel sem ;
S a kitől ő hódolást vár,
Az iránt még gőgösebb.

A lovagjáték hírére
Sok nemes lovag, sok ősi
Büszke törzsnek ifju sarja
Indúl Páris városába,
Messze földről, más hazából,
At vizen és szárazon.

A mi pompa, a mi fény volt,
Ott ragyog az ünnepélyen,
Hogy legyőzzék, meghódítsák
A király-lyány büszkeségét.

Egyik csillogó ruhát ölt,
Másik, ékszert, drágaságot,
Harmadiknak tarka forgó
Leng sisakján, száz színű.

Van, ki drága fegyverekkel
Felővezve tetszeleg;
Van, ki verssel és hizelgő
Szép szavakkal jár kegyében;
Igy akarják hódolásra
Bírni őt, ki még szabad.

Látva mindezt a király-lyány,
Mást se' tesz, csak gúnyolódik;
Kigunyolja valamennyit,
Kit kevésbbé, kit meg inkább.

Egy lovag volt csak kivétel,
Ki magyar volt származásra,
Daliás, szép, büszke ifju,
A magyar király fia.

Látta őtet láncsa-törni,
Látta vinni harci karddal;
Mind megizlelé a földet,
A ki véle szembe szállt.

Látta, mint kelt rettegést a
Férfiak közt fegyveresen,
S látta díszes öltözetben
Hölgyek közt mint hódított.

A királyi palotában
Látta őtet tánczra kelni;
És tánczában anyyi báj volt,
Hogy leírni nem lehet.

Koczkajáték-, sakkozásban
Látta mily gyors, mily ügyes;
S arca folyton oly nyugodt volt,
Vesztve-nyerve egyaránt.

Hallá őtet társalogni,
S énekelni csengő hangon,
Mely a szívhez szóla és azt
Szerelemre gyulasztotta.

A király-lyány mit se' lelve,
Mit szemére vetne néki,
Búslakodni kezd magában,
Bú emészti s fájdalom.

S mert reménye elveszett már,
Benne hogy hibát találjon,

Bösz dühében megharapja,
Összevérzi ajakát.

Egyik hölgye jö feléje
Most, s hogy őtet így találja,
Hódolattal szóla hozzá,
Szóla hozzá e szavakkal:

«Oh király-lyány, szép király-lyány,
A kit én neveltelek fel,
A ki tölem, kebelemről
Nyerted első táplálékom:

Ne aggódjál, búslakodjál,
Ne veszítsd el még reményed,
Mert oly ember nincs a földön,
A kiben hibát ne lelj.

Láttad őt a harzi téren
Síkra szállni, küzdve bátran,
Bámulád, mily gyors, ha játszik,
S mily ügyes, ha tánczra kél.

Hallád kedvesen csevegni,
Csengő hangon énekelni,
Úri hölgyek, szép szüzek közt
Láttad őt, mint hódított.

De vigyázz jól, drága úrnóm,
A fő próba hátra van még;
S én hiszem, e próba által
Vágyad teljesülni fog.

Hivd ebédre őt magadhoz,
Hogy szolgáljon asztalodnál,
Ott, ha még oly jártas is bár,
A hibát el nem kerüli.»

Megkönnyebbült a király-lyány
E beszédnek hallatára,
És semmit se' késlekedve
Teljesíté a tanácsot.

Osztja már a hirnököknek
A parancsot, hogy sietve
Fölkeressék a királyfit,
S általadják meghívását.

Mit se' késve, mit se' várva,
Nyomban indul két futár is,
S általadják a lovagnak
A király-lyány üzenetjét.

Hallva ezt a jó királyfi,
Egy perczet sem késlekedve
Hódolattal, kész örömmel
Teljesíti a parancsot.

S hogy elért a palotába,
Fölkereste a király-lyányt,
S illendően mondta néki,
Hogy parancsát várja már.

Látva őt a szép király-lyány,
Szóla, hogy azért hivatta,
Hogy legyen majd társasága
Étkezéskor asztalánál.

Asztalnál ül a király-lyány,
S jobbjá mellett a királyfi,
A ki il ő tisztelettel
Nyújt feléje minden ételt.

S oly ügyesen szelte-vágta
Mind a sültet, mind a szárnyast,
És úgy illett a kezébe
A királyi drága serleg.

Oly ügyes volt, oly gyakorlott,
Látszott minden mozdulatján,
Hogy királyi asztaloknál
Már gyakorta forgolódott.

Látva mindezt a király-lyány,
Eltitkolja boszuságát,
Mint ki titkolni akarja
Ellenséges indulatját.

Igy cselekszik a kigyó is,
Mely virágok közt vonúl meg,
Onnét jobban s biztosabban
Fér gyanútlan ellenéhez.

Gondba mélyed a király-lyány,
Mit csináljon ily esetben;
Míg nagy gondnak közepette
Végre így határozott:

Nyájas-édes pillantással
Néz kacsintva a lovagra,
Bár szívében bős haragnak,
Gyűlöletnek lángja ég.

Majd meg piczi lábacskája
Érinté az ifju lábát,
Mire csábosan mosolygva,
Lesütötte szép szemét.

A lovag ily csalfaságra,
Vagy ily kegyre nem számítva,
E váratlan fordulattól
Mind jobban zavarba jött;

És evés közt egy kevés rizst
Zavarában rossz felé vitt,
S egynehány szem a szakállán
Fennakadva ott maradt.

Láttátok vón' a király-lyányt,
Örömét mint titkolá most,
És mint színlelt boszuságot
A miatt, mit várva várt.

Láttátok vón', mily haraggal
Kezd lármázni, kiabálni,
Hogy apródok, udvarhölgyek
Nyomba' mind, mind ott teremnek.

És alig, hogy egybegyűltek,
Mit se' késve, mit se' várva,
Nagy haraggal ily szavakkal
Szól a büszke, szép király-lyány:

«Üzzétek ki e parasztot,
Üzzétek ki palotámbul
E csalót, hadl menjen vissza
Hozzá illő társaságba.

Mert nem méltó, hogy királyi
Asztaloknál megjelenjen,
Mert nem úri származású,
Ki mint pásztor étkezik.»

II.

A lovag már útra készen,
Útnak indul a lovag már,
Megy busúlva a kudarczon,
Hogy belőle csúfot űztek.

A gyalázat s boszuállás
Gondolatja forr fejében,
S esküszik, hogy boszut áll még,
Boszut áll, ha csak lehet.

Lovagolva paripáján
Tüskebokrok közt halad, de
Lóval, úttal nem törődve
Csak előre tör vadúl.

Megy busúlva, elmerülve,
Utát, ösvényt elveszítve,
S ím alatta a nemes mén
Kimerülve összerogy.

Sűrű erdő rengetegjén
Jár bolyongva, öntudatlan,
Fegyverét és harci kardját
Összetörve elhajtja,
Bárha annyi ütközetben
Szerze vélők győzödelmet.

Megy kesergve szörnyü sorsán,
Sorsa ellen átkozódva,
S fájdalomtul tompa hangon
Ezt a verset mondogatva:
«Mint pásztor s nem mint lovag
Boszulom meg magamat.»

S míg e verset mondogatja,
Szinte ég a bösz haragtól,
Szitkokat szór fel az égre,
S öklét vágja sziklaélbe.

S bár patazkzik tépett testén
A nemes vér minden érből,
Nem is érzi az ütések,
Sérülések kinjait.

És e kínos állapotban
Két galambot lát repülni,
Két galambot lát leszállni
Zöld borostyán lombja közzé.

És felettök vizsga szemmel
Éhes karvaly száll kerengve,
S hogy a prédát megkerítse,
Alkalomra vár csupán.

Láttátok vón', mily fájdalmat
Érte erre a királyfi,
Bár szerelmet és enyelgést
Atkozott most és gyülölt.

És a földről, hol pihent volt,
Hirtelen feláll, felugrik,
Hogy megóvja, védje őket
A közelgő végveszélytől.

Egy követ vesz jobb kezébe,
S nagy erővel elhajítja
A gonosz karvaly felé, mely
Tüstént halva hull alá.

Az enyelgő pár csak ekkor
Vette észre a veszélyt, mert
Gondja nem volt semmi másra,
Csak az édes szerelemre.

Szabadúlva a veszélyből
Tovaszállnak könnyű szárnynyal,
A borostyánt hagyva hátra
Boldogságuk tanujául.

Búsan áll ott a királyfi,
Még búsabb most, mint előbb volt,
Ama versre gondol egyre,
Azt dalolja, mondogatja:
«Mint pásztor s nem mint lovag
Boszulom meg magamat.»

A nap elhagyá a földet
És a hold még nem jelent meg,
A midőn a bús királyfi
Kóborolt a hegyeken.

Méne, méne, mendegéle,
Azt se' tudva, hova-merre,

Végre egy barlangra bukkan
S megluzódik a barlangban;
S uttól, bajtól meggyötörve
Mély álomba szenderül.

Alszik, alszik álmadozva,
Almadozva szégyenéről
És arról a bús danáról,
Mely eszében forga folyvást:
«Mint pásztor s nem mint lovag
Boszulom meg magamat.»

És álmában megjelent a
Két galamb közül az egyik,
Mely előtte tündérhölgygé
Változott át hirtelen.

Szende arcza hófehér volt,
S rajta hajnal pirja égett,
S szép szemének lángsugára
Fényt áraszta a homályba,
És a barlang oly világos
Lett azonnal, mint a nap.

Fénylő arcza balzsamír volt
A loagnak bús szivére,
S érdemes volt meghallgatni,
Mit a szép tündér beszélt:

«Jó lovag, nemes lovag, ki
Vélem oly nagy jót műveltél,
Vésd eszedbe jól beszédem,
Mert javadra válik az.

Emlékszel a két galambra,
Kiknek éltét megmenttetted
Rút karvalynak körme közül,
A ki életünkre tört;

Hogy még élünk mind a ketten
Boldogító szerelemben,
Azt csupán neked köszönjük,
S meghálálni tartozunk.

Im eljöttem hát telozzád,
Hogy busító bánatodban
A vigasznak balzsamával
Felvidítsam szivedet.

Nem sokára boszut állhatsz
Majd a gúnyért, szenvedésért,
És sovárgó lelked álma
Nem sokára teljesül.

Meghódolva, lábaidnál
Látod őt majd nem sokára,
S ki szerelmet még nem ismert,
Esdve kéri majd szerelmed.

Küzd azért, hogy észre vedd őt,
Őt, ki véled nem törődött,
És eped látá-odért, ki
Arczát elrejté előtted.
Melylyel ő megsebzte téged,
Ő is érzi majd a fegyvert.

Vedd e bűvös kis gyűrűcskét,
A melyet én megbüvöltem,
És kívánhatsz tőle bármit,
Nyomba' minden teljesül.»

Be sem végzé jól beszédét,
Már is eltűnt a szép tündér,
És a barlang'oly homályos
Lett azonnal, mint elébb.

Majd megébred a királyfi
És eszébe jut az álom,
S látja, hogy a füresa álom
Nem is álom, de valóság.

Veszi, fogja a gyűrűcskét
És ujjára huzza tüstént,
S indul Páris városába,
Hol szerelme lakozik.

III.

A lovag megy elmerülve,
Gondolkodva, jobb mi volna:
Nőül venni a király-lyányt,
Vagy a szégyent megtorolni?

Hő szerelme azt javallja,
Ezt kívánja büszkesége;
Mert olyan nagy volt a sértés,
Hogy feledni nem lehet.

S mert a nő önként hajol meg
Bátorságnak és erőnek,
S megveti a hódolást, ha
Gyáva szívből származik.

A lovagnak most eszébe
Jut a furesa kis gyűrűcske,
Melyet álmában kapott a
Hajnalarczú szép tündértől.

Ujjáról lehuzza gyorsan
És beszélni kezde hozzá,
Szóla hozzá ily szavakkal,
Halljátok csak, mit beszélt:

«Kis gyűrűcske, én gyűrűcském,
Itt a próba, itt az óra,
Most e kétes állapotban
Adj tanácsot: mit tegyek?

Hő szerelmem int: feledjem
A király-lyány gúnyolását,
Becsületem, büszkeségem
Boszutállni hajtának.

Adj tanácsot én gyűrűcském,
Mit csináljak ily esetben?
Vaj' szívemre, vagy a sértett
Büszkeségre hajtsak-e?»

Igy felelt most a lovagnak,
Igy felelt a kis gyűrűcske:
«Elme és szem jól figyeljen
Arra, mit most látni fogsz;
És a mit fogsz látni itten,
Azt utánozd s boldogulsz.»

És alig szólt a gyűrűcske,
A királyfi kezd figyelni,
S ím a réten, rét fűvében,
Egy kakast lát lépdeg'lni,
A mely épen párja mellett
Forgolódott és hízelt.

De hízelt, forgolódást
Mibe sem vesz a tyukocska,
Mert a férjnek hű szerelme
Egy asszonyt sem ingerel.

Kakasúrfi szégyenében
 Gyúl haragra szörnyű nagyra.
 Veri, vágja a tyukot, míg
 Tollazatján vér piroslik.

S ím egyszerre engedékeny
 Lett a rátartós tyukocska,
 A közönyből lesz hizelgés,
 A futásból várva-várás.

S ezalatt a kis gyűrűcske
 E dalocskát énekelte :
 «A miképen kakasúrfi
 Diadalt nyert a tyukon,
 Akkép nyerhet győzödelmet
 Férfi is az asszonyon.»

Hallja, érti a királyfi,
 Jól megérti a dalocskát,
 És a bűvös kis gyűrűcskét
 Kérve kéri e szavakkal :

«Kis gyűrűcske, én gyűrűcském,
 Szép tündérnek adományja,
 Bűverődöt, a mivel birsch,
 Most mutasd meg én nekem.

Öltöztess engem azonnal
 Könnyű pásztor-öltözetbe,
 S adj kezembe egy kis rokkát
 És hozzá egy szövőszéket ;

Fonja egyik, szőjje másik
 Azt a ritka drága vásznat,
 Melytül agg nő ifjává lesz,
 Ifju lány meg virulóbbá.»

Még beszédét el se' végzé,
 S ím' azonnal mit se' késve,
 Pásztorszürré változott át
 Harezi vértje, pánczélinge.

Rokka lett a láncsájából
 És szövőszék lett a kardja ;
 És Párisnak vette utját,
 S mind csak ezt a dalt dalolja :

«A miképen kakasúrfi
 Diadalt nyert a tyukon,

Akkép nyerhet győzdelmet
Férfi is az asszonyon.»

Érve Páris városába,
Megy azonnal, mit se' késve,
A királyi palotába,
Hol a jó király lakik.

Ott találva ép a kertészt,
Szóla hozzá ily szavakkal:
«Kertész, kertész, a királyi
Kertnek őre, főkertésze,
Mondd meg nékem, vajjon engem
Nem fogadnál szolgálatba?

Hogyha engem megfogadnál,
Becsülettel szolgálnálak,
Legel'etném báránykáid,
S nem kívánnék semmi bért.

Gondom lesz virágaidra
És vigyázok réteidre,
És a késő fölkelésért
Nem lesz en okod panaszra.»

Láttátok vón', mily zavarba
Jött a kertész e szavakra,
És a pásztor kérésére
Halljátok csak, mit felelt:

«Pásztorocskám, pásztorocskám,
A mit tőlem most kívántál,
Lehetetlen megtagadnom,
Vagy alóla tán kibujnom;

Mert az éjjel álomközben
Ifju tündér szállt le hozzám,
Rossz halállal fenyegetve,
Hogy ha rajtad nem segíték.»

Megörült a pásztorifju
E beszédnek hallatára,
S mit se' késve, mit se' várva
Ment a nyáj után legott.

Hajtja már a báránykakat,
Hajtja már a legelőre,
Leül ottan a királyi
Palotának ablakánál.

A honnét a szép király-lyány
Nap kelését várni szokta.

Lesve, várva a király-lyányt
Csak dalolgat, énekelget:
«A miképen kakasúrfi
Diadalt nyert a tyukon,
Akkép nyerhet győzödelmet
Férfi is az asszonyon.»

S ím, alig kezd énekelni,
Csak kinyílik egy kis ajtó;
Látva ezt a pásztorifju
Szíve dobban hangosan.

Úri hölgyet lát kilépni,
Ki sietve jö feléje,
Jó hallgatva pásztorifju
Andalító énekére;
És a mint ott fonna, szőni
Látja őt, így szóla hozzá:

«Mondd meg nékem, jó legényem
Igazán, úgy áldjon Isten,
A melyet szősz, ez a vászon,
Földi mű, vagy isteni?»

«Félre innen, czifra hölgy te,
Félre innen a pokolba!
Mert e vásznat nem számodra
Készítette e szövőszék.

De miért is tudakolnod,
Néked arra semmi gondol,
Mert nem ily vén hölgyet illet
Ez a kérdés, e titok.

E szövetnek, melyre vágyol,
Párja nincs a nagy világon,
Tőle agg nő ifjává lesz,
Ifju lyány meg virulóbbá.

Ifju szűz ha általam font,
Szótt ruhát ölt termetére,
Mint kelő nap ragyogóvá,
Tündérszéppé lesz legott

És a vén nő e ruhában
Méla holdhoz lesz hasonló,

És szivéért, szerelméért
Deli ifjak versenyeznek.»

Hallva ezt az úri dáma,
Nyomban indul, visszafordúl,
S hogy minél gyorsabban érjen,
Kézrekapta az uszályát.

Fölkereste a király-lyányt,
A ki ép fölkelni készült,
S ilyenképen szóla hozzá,
Ilyenképen kezd beszélni:

«Oh, király-lyány, szép király-lyány,
Kelj fel gyorsan, kelj azonnal,
S jöjj a tornácz ablákához,
Mely a kertre néz alá.

Látni fogsz ott lent a kertben,
Látni fogsz egy furcsa pásztort,
A ki drága, ritka vásznat
Szó, a melynek párja nincs;

Melytül agg nő ifjuvá lesz,
Ifju lyány meg virulóbbá;
Jöjj s meghallod majd a dalt is,
Mit a pásztor énekel:

«A miképen kakasúrfi
Diadalt nyert a tyukon,
Akkép nyerhet győzdelmet
Férfi is az asszonyon.»

Nyomban indul a király-lyány,
Megy sietve, mit se' késve,
Udvarhölgye nyomdokában
A királyi kert felé.

Megtekintni, hogy miként szó
Pásztorifju szövészékén,
S meghallgatni, hogy dalolja
Azt a dalt e pórsuhancz.

Rajta kapja a szövésen,
Hallja csengő dalolását,
S ilyenképen, ily szavakkal
Szóla hozzá a király-lyány:

«Tartson Isten, pásztorifju!»
 — Téged óvjon, drága lyányka!
 «Mondd, e vásznat fonní-szóni,
 Hol tanúltad és kitől?»

— Hét tündértől, drága hölgy, kik
 Zárva vannak hét toronyban,
 Hol nem esznek, nem alusznak,
 Fonnak, szónék, énekelnek.
 Énekelve e dalocskát,
 Melyet én dalolgotok:

«A miképen kakasúrfi
 Diadalt nyert a tyukon,
 Akkép nyerhet győzödelmet
 Férfi is az asszonyon.»

«Ha eladnád ezt a vásznat,
 Ha eladnád szövöszéked,
 Megfizetném sok aranynyal,
 Többet adnék, mint kívánhatsz.

És királyi kincstárambul
 Ráadásul annyi kincset,
 Drágaságot adnék érte,
 A mennyit csak elvihetsz.»

— Oh király-lyány, szép király-lyány,
 Ne gunyolj ki, ánde nékem
 Sokkal többet ér e vászon
 S e szövöszék kincseidnél.

Kincs- s aranynál, a mit adnál,
 Többet ér e durva ködmen,
 Többet ér e bunda nékem,
 Mert megóvnak a hidegtől.

Sokkal inkább tetszik ennél
 A vidámság, élvezet s kélj;
 Hisz eléggé gazdag az, ki
 Gazdagsággal nem törődik.

Vászنامat te megtekintve
 Bírni vágyol minden áron,
 Ánde nékem kincseidből,
 Drágaságból semmi sem kell.

Oh király-lyány, szép király-lyány,
 Rám azért ne haragudjál,

Hogy e kérést, ezt a vágyat -
Teljesíteni nem tudom ;

Mert e vásznat nem lehet, csak
Szerelemmel megfizetni,
Olyan édes szerelemmel,
Mint a méz a méhkasokban.

Hát ölelj meg, szép király-lyány,
Oh ölelj csak egyszer által,
S a tied lesz mind e vászon,
S a tied lesz szívem is.

«Vissza, vissza pórsuhancz te!
Meg ne érints a keziddel,
Mert ha hozzám közeledni
Mersz, azonnal megöletlek.»

— «Jaj de büszke vagy, leányka,
Büszkeséged szerfölötti!
Bár tudom jól, s esküszöm rá,
Hogy a mit most megtagadtál:

Kérve kérsz még engem arra,
Hogy ha nem csal a dalocska,
Mit a hét tündér előttem
Rokka mellett énekelt:

«A miképen kakasúrfi
Diadalt nyert a tyukon.
Akkép nyerhet győzödelmet
Férfi is az asszonyon.»

Az udvarhölgy látva, mint gyúl
Pásztorifju nagy haragra,
Félrehúzza a király-lyányt,
S szóla hozzá ily szavakkal:

«Ne szalaszd el a szerencsét,
Ne szalaszd el, drága úrnöm,
Mert ha mostan elszalasztod,
Soha többé vissza nem tér.

Ilyen vásznat, mint ez itten,
Soha többé nem találhatsz,
Melytül agg nő ifjává lesz,
Ifju lyány meg virulóbbá.

Hogyha szoknyát varrsz belőle,
 És felöltöd azt magadra,
 Bájosabb és szebb leszesz, mint
 Rózsafán a rózsabimbó.

S üdeséged naprul napra
 Szüntelen nő bájaiddal,
 És fölötted hosszú évek
 Elsuhannak nyomtalan.

S nékem is adsz egy ruhát, mely
 Visszaadja ifjuságom,
 S hogyha bál lesz, újra táncz közt
 Élem át az éjszakát.

A szerelmi kéj s enyelgés
 Sokat ér, ha szív sugallja,
 De csekélység, hogy ha cselből,
 Számításból jó csupán.

Hát öleld meg ötet egyszer,
 S a tied a drága vászon,
 És ne félj, egy öleléstől
 Nem marad folt lelkeden.»

Hallja, hallja a király-lyány,
 S érzi csábját a beszédnek,
 Mely a vágyát feltüzelte,
 S megzavarta a fejét.

És akarva, akaratlan
 Csak megindúl, csak közelget,
 S odaérve közelébe,
 Halljátok csak, mit beszél:

«Pásztorocskám, pásztorocskám,
 A ki bírod ezt a vásznat,
 Ime hallgasd meg beszédem,
 S ne neheztelj én reám, mert
 A szemérem szólt belőlem,
 S nem a sértett büszkeség.

Ambár ifju szűz vagyok még,
 Vágyad immár teljesítem;
 Add nekem hát azt a vásznat,
 Add nekem e szövőszéket.

Rajta, gyorsan, pásztorifju,
 Rajta, immár átölelhetsz,

Mert örömmel s tiszta szívvél
Fogadom már ölelésed,
Nagy örömmel s szivesebben,
Mint remélted, mint hívéd.»

— Hallgass, hallgass, oh király-lyány,
Vélem így már nem beszélhetsz ;
Ha elébb egy ölelésre
Kértelek, most többre vágyom.

Ezt a vásznat, ritka vásznat,
Nem kapod meg semmi mólón,
Csak ha piros ajakadról
Egy csókot rabolhatok.

«Csókot adnék én örömmel,
Kész örömmel, szívesen,
Ámde mert még soh'sem adtam,
A szemérem visszatart.»

— Rajta, rajta, oh király-lyány,
Félre minden félelemmel,
Ha nem élsz az alkalommal,
Vissza nem tér soha sem.

Mert kiváló úri hölgyek,
S ifju szűzek versenyeznek
Im e vászon birtokáért,
S kérve kérnek, ostromolnak ;

És az ár, mit ők ígérnek,
Többet ér egy puszta csóknál ;
Hogyha bírni akarod lát,
Ugy ne várd a holnapot.

Mert ma itt van még előtted,
Mert ma néked adhatom még,
Gondold meg hát jól a dolgot,
Míg dalocskám dalolom :

«A miképen kakasúrfi
Diadalt nyert a tyukon,
Akkép nyerhet győzödelmet
Férfi is az asszonyon.»

Gondba mélyed most a lyányka,
Gondba mélyed a király-lyáuy,
Hogy e vásznat más viselné,
E ruhát más ölténé fel.

Majd megindúl, megy feléje,
Majd meg újra visszafordúl,
Keble vágya űzi, hajtja,
A szemérem visszatartja.

Folyt a harc a lány szívében
A szemérem s vágy között;
Míg legyőzve a szemérmet,
Végre egymást átkarolják,
S ajk az ajkkal összeforrva
Csókolozni kezdenek.

És a lányka önfeledten,
Fékezésre rá se' gondol,
Mert szívében szomju vágnak,
Szenvedélynek lángja ég.

Ott maradhat már a vászon,
Ott maradt vón' a szövőszék,
Hogyha udvarhölgye nincsen,
Ki magával vitte mind.

Visszaindúl már a lányka,
Visszaindúl a király-lyány,
Megsebezve szerelemtől,
Szerelemtől megsebezve.

Visszatér a palotába,
A királyi palotába,
A hol udvarhölgye várja
A vászonnal s szövőszékkal.

Láttátok vón', mily zavart, mily
Nyugtalan volt mind napestig,
S mint virrasztá át az éjet
El nem alva, csak sóhajtva.

És fejében szüntelen csak
Az az édes csók forog még,
Mely a lelkét égeté meg,
S elrabolta az esztét.

Már hiába rejtegetné,
Szerelemnek rabja ő is;
Hánykolódik nyoszolyáján
Fáradatlan, szakadatlan,
Mert úgy érzi, mintha ágya
Tövisekből volna vetve.

Egyre hallja s újra dallja
Bánatában azt a dalt:
«A miképen kakasúrfi
Diadalt nyert a tyukon,
Akkép nyerhet győzödelmet
Férfi is az asszonyon.»

IV.

Rózsa-arczczal, víg mosolylyal
Közeleg az ifju hajnal,
És az erdőn, a bokorban
Fülmilének hangja csattan:

A midőn a bús király-lyány
Csak leszáll a nyoszolyáru,
Hol szerelmi vágytul égve
Virrasztá az éjet át.

Gyenge lába nincs befödve,
Nincs befödve keble halma,
Csak hajának árnya az, mi
Keble halmát eltakarja.

Meg se' várja, nem kívánja,
Hogy kendőjét, öltözékét,
Ifju szüzek, udvarhölgyek
Rájaadják, bétakarják.

A hideg márványt, a hol jár,
Meg se' érzi, sőt az égő
Tűz, a melytül vére pezsdül,
Édes kéjjel tölti el.

Láttátok vón' őt sietni,
Hogy szalad, fut, hogy repülne
Az ablak felé, a honnét
Látni véli, kit szeret.

Látja ott a pásztorifjut,
Látja ifját ottan állni;
Mily korán kelt fel a pásztor!
Ah, mi jókor kelt fel ő is!

Mint a pinty szökell vidáman,
S mint a csattogány, dalolgat
Egy dalt, melytül szív megrezdül,
Mely a lelket égeti:

«Itten ég már szűzi csókja
Ajkamon;
Már ezentúl kedvem szerint
Élvezem őt, fogadom.»

Pásztorifju elmerülve
Nézi az arany tyukocskát,
Mely előtte, ott a réten
Oly vidáman kotkodácsol;

A tojása mind igaz gyöngy
És kikelt arany csirkéi
A kakukfű s rozmarin közt
Játszadoznak, bujdokolnak.

A király-lyány észrevéve
Elmélyedve nézi őket,
S bírni vágyik a tyukocskát
És a pásztort, a ki őrzi.

Nyomban indul le a kertbe,
Le a kertbe megy azonnal,
Nem törődve semmivel sem,
Megy a hogy van, félmeztlen.

Hő szerelme, forró vágya
Csak előre űzi-hajtja,
És a kertbe érve ekkép
Szól a pásztorifjuhoz:

«Tartson Isten, pásztorifju,
Ki a vásznat nékem adtal
Egy csókért, a melyet adtam,
S mely a lelkem égeté:

Ha e tyúkot nékem adnád,
Százszor annyi csókot adnék,
Mert ha ezt nem kaphatom meg,
Örömmönek vége van.»

— Oh király-lány, szép király-lyány,
A ki nékem csókot adtal,
Sokkal többet ér e kincs itt,
Mint a melyet tegnap adtam;

Többet is kell érte adnod,
Hogyha vágyol birtokára,
Mert a dal, mit énekeltem,
Meg nem csallhat, nem hazudhat:

«Itten ég már szüzi csókja
Ajkamon ;
Már ezentúl kedvem szerint
Élvezem őt, fogadom.»

E szavaknak hallatára
Kezd pirúlni a király-lyány,
Mert a forró csókra gondol,
Melyről ébren álmodott.

Szólna s ajka nem talál szót,
Hallgatna, de mégse' hallgat,
Míg szerelme szólni készti,
A szemérem visszatartja.

Úgy titkolná, rejtegetné
Keble titkát, indulatját,
És szeliden, édes hangon
Igy beszélt az ifjuhoz :

«Mondl tehát, mondd, pásztorifju,
S boldog úgy légy szerelemben,
Mondd e drága, ritka tyúkért
Tőlem milyen úrt kívánsz ?

Atyám, a király nevére,
Megadom, bármit kívánsz is,
Kérj akármit, kérd, kivánd bár
Életemnek a felét.»

— Isten óvja, szép király-lyány,
Isten óvja drága élted,
Óvja nékem, mert előttem
Legdrágább volt életed.

A mit tőled most kívánok,
Szerelembül jó az önként:
Az, miről a kis galambok
Enyelegve turbékolnak ;

A miről a gerliczének
Párja búg, ha fészket épít ;
Az, mit édes csókjaidban
Már előre érezhettem,
S az, miről az ének is szól,
Hogy ha meg nem csal az ének :

«Itten ég már szüzi csókja
Ajkamon ;

Már ezentúl kedvem szerint
Élvezem őt, fogadom.»

Enyelegni, lyányka, véled,
Jőjjön aztán bármi végzet,
Bírni téged csak egy éjre,
Éjtszakának idejére.

Naplementtől, alkonyattól
Piros hajnal-hasadásig,
Bírni téged, mint a gerle
Birja párját a fészekben.

«Hallgass, ember, hallgass rögtön!
Ne beszélj így, ily szavakkal!
Mert atyám ha hirt vesz erről,
Életednek vége van.»

— Hogyha véled éldelegtem,
Már egyébbel nem törődöm,
Am csak addig meg ne haljak,
Míg szerelmed élvezém.

«Im, legyőztél, pásztorifju,
Szerelemnek rabja lettem;
A tüzes csók tett raboddá,
S nem a ritka, szép ajándék.

Éjfelen ha túl leszünk majd,
A kakasszót hogyha hallod,
Jőjj szobámnak ajtajára,
Te előtted megnyilik.

Ott találod udvarhölgyem,
A ki engem fölnevelt,
Az karon fog majd s vezérel,
Hova forró vágyad int;

Hol ruhátlan, pongyolában
Vár reád, ki érted ég;
S a tied lesz a virág, mit
Senkinek se' szántam eddig,
Senki másnak, csak te néked,
Esküvéssel fogadám.

De vigyázz jól lépteidre,
Lépj vigyázva, jőjj titokban,
Mert a százszenű irigység
Sok szerelmet megzavar.»

Igy beszélt ő, s íme mostan
Udvarhölgye jó feléje ;
Véle méne a király-lyány
És a pásztor ott maradt.

Oly vidám lett most a pásztor,
S míg az órát, azt az édes,
Boldog órát lesi, várja,
Csak dalolgat szüntelen :

«Itten ég már szüzi csókja
Ajkamon ;
Már ezentúl kedvem szerint
Élvezem őt, fogadom.»

V.

Látva vágya teljesültét,
Oly elégült most a pásztor ;
És betérve kunyhájába
Várja üdve pillanatját.

Fogja mostan a gyűrűcskét,
Fogja ujjáról lehúzva,
S kéri teljes hódolattal,
Arra kéri a gyűrűcskét,

Hogy övezze fel s ruházza
Őt a szépség kellemével,
Hogy a lyánynak kedve teljék
Szépségében, természetben.

Várja, várja azt az órát,
Várva-várja a kakasszót,
S hallva hangját a kakasnak
Szíve dobban langosan.

S kerten által halkan lépve,
Szívdobogva útnak indul,
Fél, vigyáz, hogy meg ne hallják
A királyi palotából.

Méne halkan, óvakodva,
S rátalál az udvarhölgyre,
A ki kézen fogja őtet,
A ki karját nyújtja néki.

Igy jutott el a szobába,
A király-lyány szobájába,
Ki epedve, s maradásán
Búslakodva, vár reája.

Amde láttáu szüz szemérem
Pirja lángol szüzi arczán,
Mert szobája küszöbén most
Lép először férfi át.

A szemérem visszatartja,
Hő szerelme bátorítja,
És szemérmén győzödelmet
Nyert szívének hő szerelme.

A szemérem elnémítja,
Hő szerelme szólni készti,
S a ki néma volt előbb, most
Igy beszél az ifjuhoz :

«Én szerelmem, mondd, mi tartott
Vissza és mért késlekedtél?
— Szép király-lyány, drága úrnöm,
Nem jöhettem hamarébb.

«Mondd, szerelmem, mi varázsolt
Oly kedvessé, kellemessé?»
— A kívánság, drága úrnöm,
Csak tenéked tetszeni.

«Ki varázsolt olyan széppé,
Bájolóbbá, mint valál?»
— Csak szerelmes szép szemed lát
Más alakban engemet.

«És mitől lett pásztor-ajkad
Olyan édes, oly beszédes?»
— Szerelemtől, az tanítja
Édes szóra ajkamat.

Igy csevegnek, ámde végre
Fornni kezd a vér erőkbén,
És szerelmi vágytul égve
Egymást hévvel átkarolják.

És a pásztor édes kéjjel
Simogatta a leányka
Harmatarczát s önfeledten
Csókolgatta keble halmát.

A király-lyány a hogy érzi,
Csak elájúl ott azonnal,
Nem a bútól, szenvedéstől,
De a végtelen gyönyörtől.

S hogy magához tért a lyányka,
Ujra kezdik az enyelgést,
S vége-hossza nincs a csóknak,
Nincs a csóknak, ölelésnek.

Hogyha egyszer megszakítják,
Kezdi újra hosszú sorral,
Mert szerelni fáradtságot
Kipihenni nem nehéz.

Egyikök sem hagyja abba,
Míg a másik meg nem únja,
És az édes küzdelemnek
Véget vetni nem akarnak.

És az édes küzdelem csak
Virradatkor érte végét,
A mikor a kis pacsirta
Künn a reggelt üdvözölte,

Trillájával intve őke,
Ébredésre, fölkelésre,
Mert a napfény felfödözné,
Mit szerelmök rejteget.

Gyorsan fölkel most a pásztor,
Gyorsan, mit se' késlekedve,
És menttében így dalolta
A tündérek énekét:

«Élvezém a lyányt, nagyobb kéj
Nem lehet;
Vaj' jövőre véle most már
Mit tegyek?»

VI.

«Ideje már, pásztorifju,
Hogy e házból meneküljünk,
Karsu testem mind kövérebb,
S egyre kurtább lesz a szoknyám.

Hét hó múlt el, hét azóta,
Hogy velem valál, szobámban,
S három hónap óta érzem,
Hogy anyává lettem akkor.

Megkisértém rejtegetni,
Eltitkolni, mind liába!
A komornám öltöztetve
Egyre hányja a keresztet;

Udvarhölgyek, ifju szűzek,
Rám tekintve elpirulnak,
Nemes ifjak és apródok
Mást se' tesznek, csak nevetnek,
S a király, ha sejténé csak,
Tán azonnal megöletne.

Ideje már, pásztorocskám,
Ideje, hogy meneküljünk;
Vigy magaddal messze földre,
Vigy el innen, vigy azonnal.

Hogyha nődül nem visesz tán,
Vigy magaddal szeretődnek,
Vigy magaddal, én követlek
A miként te akarsz.

Mert az Isten büntetése
Ez a régi büszkeségért,
Hogy szívem most szerelemre
Gyúladott egy pór iránt.

Ah, nemes magyar királyfi,
Hogy nevetnél, hogy gunyolnál,
Ily helyzetben látva azt, ki
Véled egykor gúnyt üzött.»

E beszédnek hallatára
Felkaczag a pásztorifju,
S a szegény királyleányhoz
Ily szavakkal kezd beszélni:

— Viselős vagy, én szerelmem?
Viselős vagy aprilistól,
Szűlni fogsz karácsony tájban,
Úgy mint engem szülnének.

Életemben a hány lényt csak
Láttam terhes állapotban,

Egy se' szült oly jajgatással,
Szülnöd kell hát néked is.

Ne aggódjál, ne busúlj hát,
Te se' halsz meg a szülésbe',
Emlékezz' a kéjre, az majd
Csillapítja kínodat.

Én magammal nem vihetlek,
Sem utánam nem jöhetsz, uem,
Mert zavarnál lépteimben,
És futásom neheztídné.

«Én követlek, pásztorifju,
Én követlek nyomdokodban;
Kötelességed, barátom,
Gyámolítani engemet.

Ha futásom megakasztod,
Becstelennek mondanak majd;
S inkább haljak lábaidnál,
Hogysem menni hagyjalak.»

— Kedvesem, a mit beszéltél,
Engem az nem hoz zavarba;
Kit lovagnak nem nevelték,
Ilyet könnyen elviselhet.

Pór vagyok, nincs mért tagadnom,
Sőt a pórnál is silányabb,
Mert hazámban úgy születtem,
Mint kanásznak gyermeke.

A lakásom sziklabarlang,
Melybe egy sugárka sem hat,
És az ágyam durva szirt, mely
Töri-marja testemet.

Sárviz oltja szomjuságom,
Baj, keserv a táplálékom,
Borzadás közt néz, tekint rám
Férfi, asszony egyaránt.

Tudva ezt, vedd fontolóra,
Hogy kövess-e mégis engem,
Hogy akármit mér a sors rád,
Kedvedet ne szegje semmi;

S holmi apró panaszokkal,
Vagy sirással, bánkódással
Engemet nem keserítesz,
Szívemet nem kinezod.

Nagy fájdalmat érze ennek
Hallatára a szegény lyány,
Ámde bűjút visszafojtva
Követé a pásztorifjut.

VII.

Utra kél a pásztorifju,
És nyomában a király-lyány;
Mennek erdön, berken által,
At folyókon s igoványon.

Száz göröngyre, száz tövisre
Hág mezítlen gyöngye lába;
Vér patakszik körme alján,
Megsebezve ujjai.

Órák folynak a napokkal,
A hetek a hónapokkal,
És tanyára nem találva
Pusztta földön alszik éjjel.

Sós viz oltja szomjuságát,
Éhét füvel csillapítja,
A kesernyés, vad gyümölcsök
Kedves étke, csemegéje,

Bársony arcza hófehér volt,
Naptul égett, barna mostan,
A ruhája foszladozva,
Gyöngye teste megszaggatva.

Megy titkolva nagy fájdalmát,
Mely kinozza belsejében,
És a mint megy, ott a földön
Elájúlva összerogy.

Látva ezt a pásztorifju,
Ily szavakkal szóla hozzá:
— Mi bajod van, oh király-lyány?
Nem követsz tán szivesen?

«Olyan fájdalmak gyötörnek,
Mik eszemtől fosztanak meg,
Olyan kínok, oh barátom,
Miket soh'sem érezék.»

És alighogy így beszéle,
Kezd jajgatni szívrepesztőn,
S nyomba rája egy fiút szült
Ott a pusztá rét fivén.

Láttátok vón', mily zavarba
Jött a pásztorifju erre,
De magához térve rögtön,
Ily szavakkal kezd beszélni:

— Lyányka, lyányka, ezt valóban
Gyorsan végzéd és merészen;
Félre most már a sirással,
Mert már elmúlt a veszély.

Itt közel, nem messze tőlünk
Pásztorkunyhót vettem észre,
Ott pihenhetsz, míg bajodnak
Vége nem lesz teljesen.

Jöjj velem hát, jöjj kapaszkodj
A karomba jó erősen,
S bizd a többbit a nyomornak,
Irgalomnak Istenére.

Fölkel erre a király-lyány,
S lassan lépve, lépegetve
Oda érnek a juhászhoz,
Ki a nyáját őrizé.

Kérik őt az Úr nevélen,
Kérik, adjon segedelmet;
Kész örömmel nyújta nekik
Menedéket a juhász.

Báránybőrbe, lágy-melegbe,
Burkolák az újszülöttet,
És szénából puha ágynak
Készítettek az anyának.

S ím a mint ők ottan állnak,
S tesznek-vesznek, rendezkednek,
Ím egyszerre a harangok
Zúgni-búgni kezdenek.

— Mondd, juhász, miféle földön
És mely országban vagyunk?
«Vándorok e földnek itten
Magyarország a neve.»

— És mért zúgnak a harangok
Oly szokatlan magy robajjal?
«Férjhez adják a király-lyányt,
S ő örökli atyja trónját,
Mert öreg már a király és
A királyfi elveszett.»

Három éve múlt már annak,
Hogy kalandos utra indúlt;
S egy hónapja jött a hír, hogy
Sírba vitte hű szerelme,
Sírba vitte egy király-lyány
Megvetése, közönye.»

Könny patakszik a király-lyány
Szép szeméből e szavakra,
Nagy fájdalmát, mely szivén dül,
Eltitkolni nem bírá.

Vad haraggal, megvetőleg
Néz reá a pásztorifju,
Míntha tenne szemrehányást
Régi titkos lángolásért.

A király-lyány szomorúan
Szárítgatja, törli könnyét,
Majd szelíden, édes hangon
Igy beszélt az ifjuhoz :

«Ne neheztelj, én szerelmem,
És a múlt ne keserítsen,
Mert a jó magyar királyfit
Nem szerettem én soha.

Téged tettelek urammá,
Önkényt, vágyamat követve,
Kívüled mást nem szerettem,
Te raboltad el szivem.

S könnyeim ha bántanak tán,
Tudd meg, bűnömért omolnak,
És nem titkolt szenvedélyért,
Nem a régi kedvesért.»

E szavakkal átkarolja,
S kebelére vonja ifját,
S édes-boldogan mosolygva
Néz szemébe kedvesének.

De a pásztorifju arczát
Gyorsan félre fordította,
Hogy szeméből meg ne lássa
Szenvedélyét a király-lyány ;

Míg eljő a kitüzött nap,
Az a rég várt boldog óra,
A midőn a boszúállást
Végtelen kéj váltja fel.

VIII.

Kora reggel, virradatkor,
Ifju hajnal-hasadáskor
Egyre zúgnak-lúgnak ismét
A harangok mindenütt.

Most a jó magyar királyfi
Elbucúszik kedvesétől,
Mondván, hogy az ünnepélyre,
Fényes ünnepélyre mégyen.

— Mondd tehát, mondd, én szerelmem,
Mondd, mit hozzak én te néked,
A mit olcsón, avagy ingyen
Kaphatnék a piacon ?

«Azt hozz nékem, én szerelmem,
A mi tetszésedre leszen ;
Hisz tudod jól, hogy uram vagy,
S én rabod vagyok csupán.

De ha épen tudni vágyol,
Mit szeretnék, mit kívánok,
Arra kérlek, hozz nekem majd
Olyan édes kétszersültet,
A minővel nékem otthonn
Oly gyakorta kedveskedtek.»

— Esküszöm, hogy bármi módon
Szerzek olyat, csak találjak,

Bár tudom, hogy nem csekélység
Teljesíteni óhajtásod.

Ekkép szólva útnak indul,
Utra kél a pásztorifju,
Árván hagyva a szegény lyányt,
Olyan árván, egymagában.

Fájdalmában, bánatában
Sűrű könnye omlik arczán,
Azt hívén, hogy pásztorát most
Mindörökre elveszíté,
Hogy az ifju hozza többé,
Soha többé vissza nem tér.

Méne, méne, mendegéle
A város felé a pásztor,
S mielőtt még oda érne,
Egy erdőben rejtezett el.

Sűrű erdő rejtekében
Kivevé most a gyűrűcskét,
És beszélni kezdé hozzá,
Szóla hozzá ily szavakkal:

— Kis gyűrűcske, én gyűrűcském,
Te, fehér galamb gyűrűje,
Kérve-kérlek égiektől
Nyert hatalmad, s büverödre,

Hogy övezz fel, mit se' késve,
Csillogó szép fegyverekkel,
Adj kezembe egy jó kardot,
Adj két élű harczy láncsát;

Rendelj mellém apród-serget,
Díszruhába öltözötten,
Adj reám biborpalástot
Szemvakító ékszerekkel.

Még beszédét el se' végzé,
S íme fényes lovagoknak
Seregétől van borítva
Az egész tér mindenütt.

Fegyverekkel lett övezve
A királyfi, mint kívánta,
S mit se' késve egy hatalmas
Harczy ménre ül legott.

Alig érzi büszke terhét,
Kezd repülni a nemes mén,
És nyomában a kíséret;
S a korláthoz ér azonnal,
Hol testvére esküvőjét
Harczjátékkal ünnepték.

Látva bátor, szép alakját,
Mind kitérnek néki soira,
És előtte megnyitották
A birák a harczy tért.

Ott van immár benn a téren,
Gondja nincs már semmi másra,
Csakhogy mielőbb legyőzze
Azt a sok híres vitézt.

Egy hever már és utána
Jó a másik, harmadik s még
Tudja isten hányadik, bár
Híres bajnok mindenik.

Senki sincs, ki oly erőnek,
Vitézségnek ellenálljon;
Egy-két percz és senki sincs már,
A ki véle szembeszálljon;
S így övé lett a dicsőség
És övé a harczy díj.

Oda lépve a királyhoz,
Leszakítja arcza vértjét,
S a király, hogy rája ismer,
Örömében sírni kezd.

A királyi palotába
Mennek együtt lakomára,
S ott kalandjait egyenként
Elbeszéli a királyfi.

Elbeszélte, hogy miképen
Lett nejévé, kedvesévé,
És miként gyúlt szerelemre
A rátartós, büszke lány;

A ki ott a pásztor-kunyhó
Rejtekében várja ifjút,
Nem gyanítva, mily szerencsét
Hoz reá a szerelem.

El se' végzé még beszédét,
A midőn a rizskásából
Egy maroknyit vett ki gyorsan
S béköté egy keszkenőbe,
Mint utolsó próbáját a
Boszuálló szerelemnek.

Dolgát ekkép rendbe hozván
Tüstént fölkel asztalától,
És megindul lovagoktól,
Udvarhölgyektől kísérve,
Kik sok ékszert, drágaságot
Visznek a király-leánynak.

Kivonúl kíséretével
A királyfi városából,
Bár az alkony már sötétül,
Bár közelget már az éj.

Késő éj volt, hogy a kunyhót
Megtalálta a királyfi;
Itt kiadta a parancsot,
Hogy elrejtve várjanak.

Jeladásul egy jelet mond,
A melyet jól megjegyeznek,
S meghagyá, hogy majd e jelre
Mind utána jöjjenek.

IX.

Elvonúla a királyfi
Sűrű erdő rejtekébe,
S ott letéve kardot, öltönyt,
Páasztorszürbe öltözik.

A rizskását, úgy a mint volt,
Bévetette tarsolyába,
És agyában szüntelen csak
Boszujának terve forr.

Majd megindúl kurjongatva,
Szinte harsog a mezőség,
És menttében e dalocskát
Énekelve hangosan:

«A ki litvány semmiségért
Egy királyfi hű szerelmét

Kigúnyolta, megvetette :
Büszke lelke szerelemre
Gerjedett egy pór iránt.»

Hallva hangját a király-lyány
Fut elébe kedvesének,
Üdvözölni őt, kiról már
Azt hívé, hogy elveszett.

Ha előbb a fájdalomtul,
Most örömtül sírt s felejté
Pillanatra a közönyt, mit
Hű szerelme szenvedett.

S félörömben, fél haraggal,
Majd könyezve, majd mosolygva,
Bánatárnyékolta hangon
Így beszélt az ifjuhoz :

«Merre jártál, én szerelmem ?
Hol maradtál ily sokáig ?
Majd megölt a félelem, hogy
Tán örökre elveszítlek.

Már alig hogy tengek-élek,
Úgy gyötört a szörnyű éhség,
Már szerelmem magzatát is
Csak véremmel táplálhattam.

Mondd, hozál-e olyan édes,
Aranysárga kétszersültet,
A minővel nékem otthonn
Oly gyakorta kedveskedtek ?»

— A városba' jártam-keltem,
Bámulattal nézegettem,
S nem kívántam visszatérni,
Míg az ünnep véget ér.

Láttam a nemes királyfit
A nemes magyar királyfit,
A ki, mondják, vőlegény már,
Egy nemes hölgy vőlegénye.

Azt beszélük, hogy egy mástól
Jó haraggal, kit imádott
S ki belőle gúnyt űzött, bár
Ő e gúnyt nem érdemelte.

És beszélnek bús daláról,
Melyet oly búsán dalolgat;
Ha kíváncsi vagy reája,
Íme, halld, így szól a dal:

«A ki hitvány semmiségért
Egy királyfi hű szerelmét
Kigúnyolta, megvetette:
Büszke lelke szerelemre
Gerjedett egy pór iránt.»

Azt az édes, czukros étket,
Mit kívántál, nem találtam;
Hoztam olyat, én szerelmem,
Mit legjobbnak gondolék.

Vedd elő csak tarsolyomból
Azt a kendőt, benne rizs van,
Szemre-szájra bár nem oly jó,
Csillapítja éhedet.

Egy nyereg volt ott a földön,
Arra önté a rizset ki;
Nézi, nézi a király-lyány
És zokogni, sírni kezd.

És leült a puszta földre,
S enni kezdte a nyeregről;
És evés közt arra gondol,
Mennyi hő gy szolgálta otthonn
Térdenállva, hódolattal
Nyújtva néki minden ételt.

És eszébe jut a gőg most,
Melylyel annyi hőst lenézett,
S a mi a királyfit érte,
A gyalázat és a gúny.

Nézi, nézi a királyfi,
Mint eszik a rút nyeregről,
S megsajnálva szenvedését,
A kunyhóbul kis.et.

És az ismert jeladásra
Ott terem a nász-kiséret;
Úri hölgyek, ifju szűzek
Körbe fogják a király-lyányt,
S rája raknak gyöngyöt-éket,
Drága, fényes öltözéket.

A király-lyány csak elájul,
Csak leroskad öntudatlan ;
Majd körülnéz kémlelődvé
Az után, kiért eped.

S ím a fényes környezetben
Egy levente áll előtte,
Drága, czifra öltözetben,
Koronával a fején ;

Ki feléje közeledve,
Mosolyogva üdvözölte,
S kis kacsóját megragadva
Ajakához emelé.

«Vissza, vissza, jó levente,
Ez nem illik, ez merészség!
Bár szegény pásztor a férjem,
Hozzá hűtlen nem leszek.

Néki szánt az ég is engem,
Mert szívem csak érte égett,
Jobb szerettem lovagoknál,
Grófoknál és hercegeknél.»

A királyfi hallja őt, de
Alig érti mámorában ;
Véget ér a boszúállás,
Csak szerelmet érze már.

— Szép király-lyány, drága hölgyem,
Hát nem ismeresz kedvesedre ?
Nem vagyok már pásztorifju,
A miként te gondolád ;

A királyfi áll előtted,
A ki pásztorifjuvá lett,
S oly sokáig ámitott,
Hogy kipróbálja szerelmed
És a szégyent megtorolja,
Mely a lelkét égeté.

Ámde most jöjj, légy úrnője,
Királynője országomnak,
És jutalmát karjaim közt
Nyerje drága, hű szíved.

E szavakra csak elájul,
És lerogyna a király-lyány,

Hogy ha egyik udvarhölgye
Föl nem fogja két kezével.

S hogy magához tére ismét,
Szebbnek látszott, mint előbb volt,
Mert szívének boldogsága
Bájosabbá tette őt.

Lóra ülnek és vidáman
Lovagolnak városukba,
Égető vágy hajtja őket
A kitűzött czél felé.

Bevonúlnak a városba,
Hol örömmek árja zúg, mert
Szájról-szájra száll a híre
A királynő jöttinek.

Zúgnak-búgnak a harangok,
S ércszavakkal közbe-közbe
Kürtrivalgás, s trombitáknak
Harsogása egyesül.

A királyi palotában
Várja őket a király már,
Hogy fiának a fejére
Tegye immár koronáját,
Ki helyette ép erővel
Kormányozzon ezután.

S nagy követség megy sietve
Francziáknak városába,
Sok ajándék, kincs-aranynál
Többet érő, mindeniknél,

A jó francia királynak,
A király-lyány jó atyjának,
A ki lyányát már örökre
Elveszettnek gondolá ;

Ki a szép magyar hazában,
Még sokáig élvezé a
Szerelemnek boldogságát
A nemes férj oldalán.

*

*

*

E költemény a jelen alakjában csak félig-meddig tartozik a népköltészet körébe. Az eredeti kézirat ugyanis elveszett; s Duran — «hogy ez oly régi, s annyira kedves és érdekes novellának legalább az emlékét megőrizze» — a fönmaradt gyarló és kevés hitelt érdemlő másolatot kiegészítve, újjáalkotva bocsátotta nyilvánosság elé. «A fönmaradt töredékek mellett — mondja Duran a költeményhez csatolt jegyzetében — különösen lelkesítettek e munkára a mély reminiscenciák, melyek e novellának számos részletét, az egész mesét, sőt a mesének a szövését is élénken megőrizték emlékezetemben.»

Az elveszett kézirat — Duran ítélete szerint — a XV. századból származhatott; de a stílusa általában, különösen pedig egyes kifejezései sokkal régibb eredetre mutattak. «Nagyon valószínű tehát — így szól Duran — hogy Alamanni, XVI. századbéli olasz költő, hasonló tárgyú novellájának a meséjét szintén e románczokból merítette; vagy — a mi még hihetőbb — a XII. századbéli francia *trouvèrek* valamelyikének az elbeszéléséből, a mely akár közvetlen, akár közvetve a Franciaországból átszivárgott népmesék alakjában, a spanyol költőnek is forrásul szolgálhatott.»

Alamanni novellája emlékeztet némileg Boccaccio *Griseldis*ére; meséje röviden a következő: Toulouse grófjának egyetlen leánya, Bianca, elutasítja — állítólag fösvenysége miatt — kérőjét, Barcelona grófjának egyetlen örökösét. Az ifjú herczeg csakhamar készen van a boszú-tervvel. Ékszerkereskedőnek öltözik, s a herczegnő meghitt vén komornájának a közreműködésével, még inkább pedig drága s az ő állítása szerint csodás hatású ajándékok árán, sikerül neki a herczegnőt elcsábítani. S mikor bekövetkezik az, «a mit a herczegnő legkevésbé óhajtott» — kész nőül menni az egyszerű kereskedőhöz, a ki azonban előbb megfogadtatja vele, hogy türelemmel viseli sorsát és soha vissza se gondol fényes származására. A herczegnő zarándok-ruhát öltve az ál-kereskedővel együtt elmenekül. Most kezdődik csak a boszú-állás. Nincs az a nyomor, nincs az a szenvedés, a mit a sértett herczeg ki ne gondolna, hogy kielégítse boszúvágyát. Nem elég az éhség, fáradság, megaláztatás, végre még lopásra is kényszeríti feleségét. Hosszú vándorlás után Barcelonába érve, azt mondja nejének, hogy az ifjú herczeg, a kit ő elutasított, holnap

tartja esküvőjét; s rá parancsol, hogy tolakodjék oda a nász-
ünnepélyhez s alkalom adtán újra lopjon valamit. Együtt van
már a nászkíséret; fényes öltözetben megjelenik végre az ifjú
herczeg, oda lép a néptömegben szorongó herczegnőhöz s
keblére ölelve kér tőle bocsánatot.*)

E mesének a spanyol románczokkal való rokonsága na-
gyon szembeszökő; csak az a kérdés hogy jutott e meséhez
Alamanni? Mint a Medici-ek ellensége,**) Florenczből szám-
kiüzetvén, Franciaországba menekült, hol I. Ferencz király-
ban kegyes és bőkezű pártfogóra talált. A francia nyelvet és
irodalmat, mint francia forrás után készült romantikus epo-
sza, *Gironne il Cortese*, is bizonyítja, igen jól ismerte; s így
Duran vélekedése épen nem látszott alaptalannak. Kutatni
kezdtém tehát a XII. és XIII. század trouvère-költészetében
a forrás után, de eredménytelenül. A sikertelen kutatás
után — tekintetbe véve azt is, hogy Alamanni két ízben is
járt Spanyolországban***) — sokkal természetesebbnek és
egyszerűbbnek találtam azt a föltevést, hogy Alamanni Spa-
nyolországból hozta a tárgyat novellájához.

Belenyugodva e föltevésbe, tovább kutattam az eredeti
forrás után; s a mesébe szőtt csodás elemek, a tündérek sze-
replése, a varázs-gyűrű, a rokka és a szövőszék, az arany
tyúk stb. csakhamar nyomra is vezettek. Hol is lehetne mind-
ezek forrását keresni, ha nem keleten, ha nem az arabok köl-
tészetében? Csakugyan sikerült is föltalálnom az eredeti for-
rást az *Ezer egy éj* meséiben. Nem számítva azokat az
elszórta található apróbb vonatkozásokat, melyek a keleti
mesék közös vonásai gyanánt tekinthetők, különösen két elbe-
szélésre akadtam, melyek bennünket ez alkalommal közelebb-
ről érdekelnek. Az egyik *Erdeschir* és *Haiat-On-Nofous*
története; †) meséje röviden ez: Irak uralkodójának, Abdol-

*) Bővebben lásd: Ginguené: *Histoire Littéraire d'Italie*, 8-ik kötet, 444—447. oldal.

**) Alamanni életére vonatkozólag l. Ginguené id. m. 5-ik kötet, 15—41. oldal.

***) Először (1530 körül) a híres *Doria* flottájával hajózott Barcelonába; másodszor (1544-ben) mint I. Ferencz követe, hosszabb ideig tartózkodott V. Károly udvarában.

†) *Contes inédits des Mille et une Nuits, traduits par Trébutien*. Páris, 1828. 2-ik kötet 61—120. oldal.

kadirnak, egyetlen leánya, Haiat-On-Nofous, oly ellenszenvvel viseltetett a férfi-nem iránt, hogy minden kérőjét, többek közt Schiraz királyának egyetlen fiát, Erdeschirt, is elutasítja. Erdeschir ékszerekkel és drága kelmékkel megrakodva útnak indul és mint kereskedő telepedik le Irakban. Egyszerre híre fut a ritka szépségű fiatal kereskedőnek. A királyleány öreg dajkája is megjelenik boltjában; ezt gazdag ajándékokkal csakhamar rábírja, hogy szerelmes leveleit a királyleánynak kézbesitse. De a levelek a helyett, hogy szerelemre gyulasztanák a királyleány szívet, csak haragját keltik föl a vakmerő kereskedő ellen. Erdeschir most a király kertésznél ajánlkodik műkertésznek. A királyleány évenként egyszer le szokott menni a kertbe udvarhölgyeivel. Ezt az alkalmat használja föl Erdeschir, hogy a királyleánynyal találkozzék. A királyleánynak, a ki a dajka tanácsára udvarhölgyeit visszaküldé, elég volt csak rá pillantania a ritka szépségű ifjura, hogy szíve azonnal szerelemre lobbanjon. A boldog Erdeschir, udvarhölgynek öltözve s a dajka tanácsa szerint gyöngéd pillantásokat vetve a palotaőrökre, szerencsésen bejut a királyleány hálószobájába. Kafour, az eunokok főnöke, épen egy drága ajándékot akarván a király részéről átnyújtani, meglepi a boldog szeretőket s azonnal jelentést tesz a királynak. A király fejvesztésre itéli midkettőjüket. Készen áll már a hóhér, hogy végrehajtsa az ítéletet. Ebben a pillanatban érkezik meg seregével Schiraz királya, hogy fiát követelje. A titok kiderül, s a szép királyleány atyjától elbúcsúzva, boldogan követi férjét Schiraz városába.

Még több közös vonást találunk *Bachram és Fatime történetében*.*) Fatime hercegnőnek a híre — rendkívüli szépsége s a lovaglásban és fegyverforgatásban való páratlan ügyessége miatt — messze földön elterjedett. Sok kérő ostromolta őt, hercegek és uralkodók, de ő kijelentette, hogy csak annak nyújtja kezét, a ki őt párbajban legyőzendí; a kit pedig ő fog legyőzni, annak elveszi a lovát, ruháját és fegyvereit s a nevével bélyegzi meg homlokát.**)

*) *Tausend und Eine Nacht*. Arabische Erzählungen. Neueste, vollständige Ausgabe. Wien, 1854. 6-ik kötet, 340—346. oldal.

**) Mily meglepő hasonlóság a *Nibelungok* Brünhildjével! S ki tudja, bármily távolság választja is el őket egymástól, nem vezethető-e vissza család-fajok egy közös eredetre?

hatalmas perzsa király fia, szintén megkísérti szerencsáját. Sokáig folyt már a küzdelem, de végre a hercegnő hanyatlatni érzi erejét, s a herceg már-már győzödelmeskedik ellenfelén, midőn ez utolsó menedékkül lerántja arczáról sűrű fátyolát, s a szépségétől megittasult herceget láncsájával a nyeregből kiemeli és földre teríti. A megszégyenített és szerelmében kigúnyolt herceg boszút forral. Ruhát cserélve, hosszú ősz szakállal megjelenik a királyi kertésznél, a ki csakugyan megfogadja őt műkertésznek. A kert az ügyes műkertész tervei szerint néhány nap alatt egészen átváltozott. Megtudván a herceg, hogy a hercegnő meg akarja tekinteni a megszőpült kertet, gyorsan előhozta elrejtett ékszereit és drágaságait; s midőn a rabszolganők kíséretében megjelent hercegnő tőle a drágaságok czélja felől kérdezősködött, reszkető hangon válaszolá, hogy ezek nászajándékok azok számára, a kik vele házasságra lépnek; a házasság pedig nála mindössze egy csókból áll. A hercegnő erre egy szép rabszolganőre mutatva így szolt: «Íme, ez nőül megy hozzád». Az öreg botjára támaszkodva közeledett a szép leányhoz, megcsókolta s átadta neki a drága ajándékot. Tetszett a tréfa a hercegnőnek, s másnap ismét lejött a kertbe rabszolganőivel, sőt harmad-, negyed-nap is. De végre elgondolván, mily könnyen jutnak ezek a rabszolganők ily királyleányhoz méltó ékszerekhez, rabszolganőnek öltözködve lelopózik a kertbe egyedül, s kijelenti az aggastyánnak, hogy ő is nőül megy hozzá. A herceg megragadja és földre teríti a gyanútlan hercegnőt, aztán köpenyét és szakállát eldobva így szol: «Nemde ismersz? Én vagyok Bachram, a kit te csellel legyőztél; de végre czélt értem, én is legyőztelek.»

Fatime nem akarván tovább abban az országban élni, a hol őt ily szégyen érte, egy éjjel Bachrammal együtt elmene-kül. Megérkezvén Perzsiának fővárosába, az öreg király azonnal követséget küld gazdag ajándékokkal a hercegnő atyjához, a ki értesülvén a történetkről, örömmel adja beleegyezését a házassághoz.

E két történet, különösen pedig a második, azt hiszem elég hasonlóságot mutat föl az előttünk fekvő költeményhez arra nézve, hogy a spanyol költő forrását ezekben kereshes-sük. Nemcsak az alapeszme, de a mese szerkezete — a bonyo-lítás és megoldás — is ugyanaz mindegyikében; csak hogy a rajz

finomsága, s a színek gazdagsága által a spanyol románczok sokkal teljesebbek. De a legszembeötlőbb különbség kétség kívül az, hogy a csodás elem, a bűbájosság, melyek oly kiválóan keleti színezetet kölcsönöznek a románczoknak, épen az eredeti keleti mesékben hiányzanak. Nem hagyhatván teljesen érintetlenül e föltűnő mozzanatot, csak úgy hozzávetőleg kockáztatom meg azt a nézetemet, hogy részben talán az *Ézer egy éj* elbeszéléseit is ugyanazon sors érte, mint a mi legrégibb epikai költészetünket, hogy tudniillik a vallás féltékenysége törölte le róluk a költészet eredeti hímporát, vagyis az iszlam fosztotta meg őket, mikor írásba foglaltattak, a vallással össze nem függő, tehát tisztán profán jellegű csodás elemektől.

Még egy kérdés vár feleletre, hogy tudniillik mikép jutott a magyar királyfi alakja e költeménybe? Nem ez az egyedüli eset, a hol magyar hős szerepel a spanyol románczokban. Nem említve azt a csekély vonatkozást, mely *Alarcos gróf románczában**) előfordúl, még egy hosszabb költeményt találtam,**) a melynek nemcsak hősei magyarok, de cselekvénye is részben Hungriában, abban a nagy «városban» játszódik le, «melynek büszke kastélyait a hatalmas Duna öleli át védő karjával». A magyar ifjacról azt mondja, hogy «bár Marsok a csatában, mint Adonis olyan szépek»; Hungria hölgyeit pedig ilyképen magasztalja:

Bájra Venushoz hasonlók,
Szűziek mint Atalanta,
Mint Semiramis kevélyek
És erősek mint Tomiris.

Mindezen magyar vonatkozások egy forrásból magyarázhatók. A középkorban ugyanis, ha másképen nem, hát a keresztes hadjáratok révén, igen könnyen eljuthatott a hírünk a spanyolokhoz is, még pedig oly alakban, hogy annak nyomán egy-egy magyar lovag, vagy királyfi nagyon jól bele illett a lovagkor romantikus költészetébe.

PATTHY KÁROLY.

*) *Budapesti Szemle* 1877 29. szám.

***) Duran: *Rom. Gen.* 2-ik kötet. 256. oldal *Rodulfo y Casandra*.

BIHARI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE.*)

Az a két vaskos kötet, melyekben Bihari Péter 1300 lapon az emberi kultúra fejlődésének rajzát adja, komoly törekvés és szorgalmas munka eredménye és már mint ilyen bizonyára megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele és megvizsgáljuk, mit nyert benne kulturtörténeti munkákban ^{gondol.} épenséggel igen szegény irodalmunk. Alig van nehezebb föladat a történelmi tudomány körében, mint egy általános művelődéstörténet megírása: alig van egy, mely oly sokoldalú ismereteket, oly nagy ítélő tehetséget kívánna, mint ez, mely különböző civilisatiókat megérteni és másokkal megértetni akarja. Igaz, hogy a mily nehéz a föladat oly fontos a megoldása is: hisz végre is a legérdekesebb a mit az emberiség föl bir mutatni az a civilisatiója, az emberiség eme közkinse és míg eddig a történetírás inkább a politikai tényekkel foglalkozott, újabban mindinkább a kultúra fejlődése vonja magára a történetírók figyelmét. Egy kiásott cseréptöredék becsesebb lehet egy kor történelmi fölfogására nézve, mint egy egész hadjárat elbeszélése valami régi historicusnál. Nem az a lényeges egy nemzet történetében miféle királyai és hány háborúja volt, hanem az, milyen volt a világnézete, miféle eszmék vezették az akkori embereket cselekedeteikben, hogy éreztek és hogy gondolkodtak.

Kétségtől kivül csak örülhetünk, hogy immár van magyar munkánk is, mely az általános műveltség történetének megírását tűzte ki célul; az a rendes segédeszköz, melyhez nehéz

---

*) *Általános és hazai művelődéstörténet.* Írta dr. Bihari Péter. Két kötet, 113 ábrával. Buda-Pest, 1884.

irodalmi föladatoknál nyúlni szoktunk: valamely külföldi mű fordítása, ennél a thémánál nem igen alkalmazható, mert alkalmas kulturtörténet, mely népszerű vonzó előadásban az ő- meg új-kort egyaránt fölkarolná, a külföldön sem található. Az amerikai Draper munkája igen egyoldalú, mert csak a természettudományi fogalmak fejlődésére van tekintettel; Lecky két jeles művelődéstörténelmi műve csak egy-egy kort tárgyal; a Buckleé bámulatos szorgalommal dolgozott töredék, melyből csupán a bevezetés két harmada készült el, míg a bajor Kolb véglétes demokrata, minden történelmi érzék nélkül. A svájcz Henne am Rhyn és Honegger nem oly jeles írók, hogy megérdemelnék a lefordítást. A német idevágó művek közül még leginkább a Hellwaldé jöhetne számba. Hellwald ügyes, szellemes író, csak hogy nézetei gyakran nagyon is merészek. Különben sem mutatkozik czélszerűnek valamely idegen művelődéstörténet átültetése: a szerző' rendesen saját nemzetének történetét veszi föl középpontúl és minden fontosabb eseményt saját nemzetére vonatkoztat. A német író előtt Németország az események középpontja, az angol szemében pedig Nagy-Britannia. Magyarországot vagy nem ismerik vagy félreismerik. E részben is tehát csak helyeselnünk kell, hogy magyar író akadt, ki a mi szempontunkból, magyar közönség számára a világ művelődéstörténetét megírni és ily módon — mint a stereotyp hirlapi-phrasis mondja — «irodalmunk egy érezhető hiányát pótolni» vállalkozott.

Biharinak több sajátsága van, mely ily nehéz föladat megoldására képesíti. Művének olvasója már néhány lap után észreveszi, hogy művelt és olvasott szerzőre akadt, ki szorgalommal és kedvvel dolgozott. Elég világosan gondolkodik és ír, s művében — különösen annak általános részében igen tanulságos. Mindamellett azonban nem lehet eltitkolnunk, hogy műve ellen sok és igen komoly kifogás emelhető: nem egyszer száraz adatokat ad jellemző eszmék helyett; állításai nem mindig megbízhatók, sőt néha a legfurcsább tévedések eredményei. Stílusában a fogyatkozások minden fajtájára szemszuró példák akadnak: mintha Bihari könyvét, be nem várva ide vágó tanulmányai befejezését, sebtében, elhamarkodva vetette volna papírra. A sajtóhibák végre, mind minőségre, mind számra nézve olyanok, hogy még a rossz correkturákhoz szokott magyar olvasót is bámulatba ejtik.

Ha a szíves olvasónk megengedi, hogy kissé együtt lapozgassuk a Bihari könyvét, tán alkalma is lesz mind e(vá-
dak) helyességéről ítéletet mondani.

I.

«Ha a sors annyi időt engedne nekem tanulmányaimra, mint a mennyit csak kívánok — így írt Renan múltkor a *Journal des Débats*ban — akkor ezer évet kérnék tőle, hogy a sémi népek történetével foglalkozzam; ezután pedig ezer évig a chinai művelődést tanulmányoznám.» Minthogy azonban a sors a valóságban nem oly bőkezű, s nekünk szegény halandóknak kevesebb idővel kell beérnünk, nem fogunk csudálkozni, hogy Bihari, a mint az előszavában olvassuk, előleges tanulmányok után három évet fordított oly könyv megírására, mely nemcsak a sémi és a chinai, de a világ egész kulturájának történetét akarja előadni. Bihari az időn kívül, melybe művének megírása került, még azon munkák jegyzékét is közli, melyek főbb forrásai voltak. A szerző nem hiába fektet oly nagy súlyt a forrásművekre, hisz (az oly jellegű munkánál, minő a Biharié, a források helyes megválasztása már fél-siker.) Csakhogy azon jegyzék, melyet a szerző művének élén közöl, méltán gondolkodóba ejthet bennünket. Forrásait nem mondhatjuk se elegendőknek, se a legújabbaknak. Ott találjuk Meyer *Conversation Lexikonját* (nagy kiadás) az ötvenes évekből, ott Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte* című híres művét a múlt századból, ott végre Klemm nagy művelődéstörténetét, melyet a szerző mint az előszóban olvassuk, az anyagi műveltség történetében legtöbb helyen szóról szóra fölhasznált, ámbár Klemm műve ezelőtt valami harmincz évvel jelent meg. Herder *Eszméi* bizonyára úttörő, nagy fontosságú egy mű, mely még ma is igen sok impulzust adhat az olvasónak, csakhogy egy mai kulturtörténetirő alig használhatja munkálatainál mint főbb forrást. Ugyanez mondható Schopenhauer *Parerga* és *Paralipomenájáról*, mely minden szelleme mellett is legföljebb egyben-másban irányt adhat, de rendszeres forrása a kulturtörténelemnek, melyről nem is szól — alig lehet. Ellenben meglepetésünkre hiányoznak a leghíresebbek és a legjelesebbek azon munkák közül, melyek

az egyes népek vagy korok történetét tárgyalják. Az ó-kor történetére se Duncker, se Lenormant nagy művei nincsenek fölhasználva. A görögök és rómaiak történetére nem találjuk se Curtiust, se Mommsent. A ki, mint Bihari második kötetében a renaissance sajátságos művelődését és szellemi állapotát jellemezni akarja, alig lehet el Burekhardt *Cultur der Renaissance* műve nélkül. Ranke új világtörténelme is bizonyára sok hasznos anyagot szolgáltatott volna a szerzőnek.*) Forrásainak hiánya természetesen megérzik művén is. A Babylon, Ninive, Troja, Olympia és Mycenæ vidékén történt ásatások rendkívül fontos eredményeik még nem érvényesítette a szerző az ó-assyr és görög művelődésének rajzában. Az egyik művelődés hatását egy másikra — a mit például Buckle oly érdekesen fejtegetett a múlt századbeli angol és francia kulturára nézve — nem igen jellemzi; pedig egy ilyen mű munka fő föladata ép a különböző szellemi áramlatoknak föltüntetése volna; mintegy erre a kérdésre kellene Biharinak felelni: hogyan fejlődtek a különböző kulturintézmények és kultúreszmék a történelmi idő alatt? Mindez Bihari művének egy másik fő hiányára vezet bennünket: arra hogy művében egyáltalán nem jellemzi eléggé az általános kulturát. Az a sok detail, száz meg száz író, tudós, költő, föltaláló, művész névsora nem való ilyen általános jellegű munkába. Biharinak inkább azon kellett volna lennie, hogy az emberi művelődés fösodrait kövesse, a sok apró részletét pedig mellőzze. (Nem neveket kellett volna említeni, hanem ^{szellemi} irányokat jellemezni.) E helyett találunk *Művelődéstörténetében* s épen nem ritkán lapokat, a hol 80—100 tulajdonnév is föl van sorolva.***) Nem gondolom, hogy Bihari művéből

*) Hellwald művelődéstörténetét ellenben fölhasználja, itt-ott szó szerint is (lásd II., 11—14. és 19—20. lapját), de nem említi forrásai közt.

**) Például a második kötetnek 226., 227. lapjain nagy számban régi taktikai munkák vannak idézve, melyek legföljebb a szakembert érdekelhetik. Az 533-ik lapon a budapesti (iparmúzeum fölügyelő bizottság összes tagjai föl vannak sorolva. A magyar zene és ének történetét tárgyaló fejezetében többek közt ráér a szerző (ki az egész világ kulturájának csak 1300 lapot szentel) annak a constatalására, hogy «Bignio Lajos hangja ére- és bájtjeljes bariton». (II., 634.) A következő lapon Kocsis Irma, énekesnő rövid életrajza olvasható. De Darwin életrajzát hiába keressük.

valaki megtanulná, mi volt az a renaissance, melyek voltak okai, fő sajátosságai meg következményei? Pedig a szerző elég sok képíró, szobrászt, építészt, költőt nevez meg e korból, a kiknek a neveit persze mind ismét elfelejtjük, ha már előbb nem tudtuk. Bihari e részben követi tankönyveink hibáit, melyekben rendszerint szintén nem látjuk az erdőt a sok fától. A ki nekem négy-öt nevet mond s mindegyiknek jelentőségét bővebben magyarázza, attól bizonyára fontos és érdekes dolgokat tanulhatok; de a ki sebtiben negyven-ötven nevet hangoztat, attól nem tanulok semmit. Biharinak is csak a legmagasabb csúcsokról meg a hegység rendszeréről kellett volna szólnia, holott ő a hegygerincz szirtfokait szokta felsorolgatni. Minden szellemi mozgalomnak, minden kornak, minden szellemi műnek vannak bizonyos fő irányai, bizonyos fő jellemvonásai, melyekből többi sajátosságai levezethetők: ezek világos és szabatos constatalása az, a mi mindenek előtt fontos, ezekből alkothatja majd meg a mi képzeletünk az egésznek képét. Az egyes adatok fölemlítésénél is lehetőleg azon kell lennünk, hogy azok valamely általános eszmét, valamely jellemvonást illusztráljanak. A mi tankönyviróink rendszeren ellenkezőleg valamely nagyobb munkát kivonatolnak és a különböző neveket meg adatokat összekötő kapcsolatot elejtik s csak mind a neveket, számokat és adatokat közlik belőle. Bihari is úgy látszik azt gondolta, hogy nagy mulasztást követ el, ha föl nem hordja mindazokat a tulajdonneveket, melyeket sokkal bővebb keretű forrásaiban talált. Egy műveltségtörténet azonban nem lexikon: kevesebb adat több lett volna. Mintha Bihari részben egy czim-jegyzék-könyvet akart volna pótolni; legalább erre mutat az, hogy könyvének második részében mindenféle budapesti társulatok választmányának stb. névsorát közli. Az adatok eme túltengését, melyet Bihari könyvében elég gyakran tapasztalunk, nem tudnók be a szerzőnek annyira, ha adatai legalább szabatosak és helyesek volnának. Közelebbről vizsgálva azonban azt találjuk, hogy Bihari adatok dolgában épen nem mindig megbízható. Néha zavaros forrásból merít, néha meg, mintegy elhamarkodásában elcsavarja a helyes adatokat.

II.

«Munkám egy kis művelődéstörténeti könyvtár akar lenni — így ír Bihari előszavában — melyben mindenki föltalálhatja a mit a nem szorosan hivatáskörébe tartozókról akár tudni.» Attól tartok, hogy ha Bihari olvasója a szerző cselja ellenére azt nézi meg, a mi szorosan hivatáskörébe tartozik, a mihez ért, nem egyszer meghökken a közölt adatok helytelenségén.

Bennünket Bihari művében mindenek előtt a magyar kultúra rajza érdekel; ez egyszersmind az, a mit a külföld híres művelődéstörténelmeiben nem találunk. Szerzőnk e részben az anyagi műveltség történetében az épen nem bő források alapján sok tanulságos anyagot hordott össze; de a szellemi műveltség rajzában nem a leghelyesebb források után indult. Azon két tudós munkái, melyek újabban kis forradalmat idézett elő mindazok fejében, kik magyar östörténelemmel és régibb magyar irodalommal foglalkoztak, Hunfalvy Pál és Szilády Áronéi, nincsenek fölhasználva.

Innen van, hogy Bihari még egy a XVII. századig fönnálló ázsiai Magyarvárról beszél, hogy nem csak a hunnszékely írásnak, de még a thuróczi fakönyvnek is hitelt ad. Hogy a magyar nép három kulturfokon ment át, melyek az ugor, a turk és a szláv nyelvek hatásában mutatkoznak, mint azt Hunfalvy *Ethnographiájában* oly érdekesen fejtegette — arról Bihari nem szól semmit. Az alexandriai szent Katalin legendájának szerzőjét — Szilády Áron daczára is — még nem ismeri. Sőt, mi több, Bihari még a Jerney-féle hamisított imádságokat mint I. Endre korából való, tehát legrégebb magyar nyelvemléket ismerteti! Kézai krónikájáról azt olvassuk, hogy I. Géza idejéig terjed, pedig Kéza még a marchfeldi csatát Ottokar ellen (1278) is leírja. Hogy a *Képes Krónika* Károly király valamely kronistájának munkája alapján készült, szintén nem áll. Regiomontanus naptárát a magyar tudomány történetében említi, holott Regiomontanus nem volt magyar. Janus Pannoniust még mindig Cesingé-nek nevezi, ámbár Fraknói kimutatta hogy neve Csezmiczei volt.*) A magyar ze-

*) Fraknói V.: *Vitéz János*, 7. l.

nészek közt ott találjuk Klingsohr Miklost is. Ez tisztán német mondai alak, s ámbár sohasem élt, Bihari mégis nagy komolyan elmondja nekünk egész életrajzát. *) Jobb az újabb magyar művelődés története, ámbár itt is megesik Biharin, hogy Arany *Tengeri hántását* elbeszélő leírásnak, az *Örök zsidót* Aranytól «nagyobbszerű balladának» nevezi s *Toldi szerelmének* tartalmát ekkép mondja el:

«Ez eposz *Toldi szerelméről* szól Piroska iránt (kit másnak szerez meg s ki mint nő szerelmét visszautasítja s élemedett korában (!) a sirt feltöri érte, hogy még egyszer láthassa) a nápolyi háborúról majd a csehországi hadjáratról, Toldi kegyvesztésbe jutásáról s ismét kegyelembe fogadtatásáról.» (II., 670.)

Nem kell mondanom, hogy a külföld kulturtörténetében nem kevesebb a tévedés, az elhamarkodott állítás, mint a Magyarországéban. Peccatur intra et extra muros. Vizsgáljuk meg időrendben e hibákat. Az indogermánok őstörténetében a szerző Poesche P. elméletét fogadja el, mely szerint e faj ősapái albinók lettek volna a Dnieper mocsáraiban. Ez a bizarr elmélet se valószínűvé téve, se elfogadva nincs s így Bihari rosszul tette, hogy tartalék nélkül átvette.**) A bibliában előforduló Babel tornyáról azt állítja Bihari, hogy Bel istennek temploma volt (I. 372). A mondai hagyomány e toronyról oly elütő és régi, hogy sem azt, hogy hol, sem azt, hogy mi volt nem lehet tudni.***) Midőn Bihari összeveti a középkori kulturát az ó-korival, kiemeli, hogy az ó-kori népek nem ismerték a — nadrágot. (463. l.) Nem bolygatom, vajon fontos kulturkülönbségre vallana-e ez a körülmény vagy nem, csak megjegyzem, hogy nem áll, mert a keleti népek az ó-korban is használtak már nadrágot.

«Románoknak nevezzük — Bihari szerint — azon nyelveket, melyek a latinnak más nyelvekkel (kelta, longobard, frank) való vegyüléséből származnak.» (497.) Ez egészen téves állítás: a francia vagy olasz nem vegyülék nyelv, mint az angol, még annyira sem mint a magyar: a kelta vagy german elem bennök aránylag igen csekély. A *Nibelung-ének-*

*) Klingsohr mondai voltáról lásd Heinrich G. cikkét (*Philol. Közöny* II., 137.).

**) Vesd össze *Budapesti Szemle*, 1884. XXXVII. k., 448.

***) Lenormant: *Histoire ancienne de l'orient*, 1881. I., 116, 118.

ről azt olvassuk a Bihari könyvében hogy a minnesängerek bővítették ki az izlandi mondát és Kürenberg Bécsben az egészet összefoglalta. (553. l.) A minnesängerek lyrikusok voltak s így semmi közök a *Nibelung-ének*hez; Kürenberg szerzősége pedig csak — mindinkább kétségbevonat — hypothesis. A *Gudrun-ének* nem függ össze a *Nibelung-énekek*kel a mint ezt a szerző gondolja: a gudrunbeli Hagen nem a Sigfrid gyilkosa.

Az első kötet különben pontosabban és nagyobb figyelemmel van dolgozva, mint a második, az új kort tárgyaló; nem helyeselhető benne az, hogy az ethnographiai rész aránytalan bőségben van tárgyalva. A perzsáknak például inkább szokásait, mint művelődését fejtegeti.

A második kötet elején az újkor politikai és társadalmi viszonyait jellemezve, szerzőnk a dohányról is megemlékezik és a következő mondással lep meg bennünket: «a dohányt már Amerika fölfedezése előtt ismerték Mexikóban.» (19. l.) Bizonyára Bihari állítása nélkül sem fogja valaki kétségbe vonni, hogy a mexikóiaknak nem kellett e részben Columbusra várni. «Ma már — így folytatja Bihari — mindenütt még a szigeteken is dohányoznak.» (19. 20. lap.) Az olvasó nem érti, miért emeli ki a szerző ép a szigeteket; kis rossz akaratlan azt lehetne mondani, hogy az épen nem valami különösen megjegyezni való, hogy például a Margitszigeten dohányoznak. Bihari kifejezését csak akkor értjük meg, ha Hellwald műveltségtörténelmében az ide vágó fejezetet olvassuk, melyet Bihari itt — több helyütt szószerint is — követett. Hellwald tudniillik abban a mondatban, melyet Bihari oly érthetetlenül fejezett ki magyarul, azt írja: «A dohány ma már a Csendes tenger szigetlakóinak is élvezetül szolgál».*) Egy különös tévedése Biharinak e kötetben az is, hogy Franciaország legjelesebb irodalomtörténet-íróját és kritikusat, Sainte-Beuve-öt a socialisták közé sorolja. Úgy látszik, Saint-Simon-

*) Hellwald: *Kulturgeschichte*, II. 475. «— ist er selbst zum Lebensgenusse der Südseeinsulaner geworden». Ugyanazon lapon még több apróbb fordítási hiba van e be nem vallott forrásból. A burgonya behozatala miatt Sziléziában, Bihari szerint, lázadás tört ki; Hellwald csak azt mondja, hogy kényszeríteni kellett a lakókat a burgonya ültetésére (Hellwald II., 476.) Parmentier, párisi polgár fölíratta a tilalmat, Hellwaldnál kihirdette.

nal tévesztette össze. Hogy Rembrandt az adósok börtönébe került volna stb. szintén nem hiteles adat; az Eszterházy-képtár pedig, melyet Bihari említget, már több mint egy évtized óta magyar országos képtár. Clement Marot életrajza sem helyes; Marot nem volt Diane de Poitiers szeretője s nem is börtönben írta zsoltárait. Rabelais sem mondta halálakor: «megyek egy nagy titkot megfejteni» hanem «fölkeresem a nagy talánt» (je vais chercher le grand peutêtre). És mit szólnunk az ilyen állításokhoz «1535-ben jelent meg Rabelais-tól a híres *Gargantua és Pantagruel*. 1542-ben az ettől független de mégis mintegy annak folytatását képező *Pantagruel*». (403.) Azonban legerősebb ellentmondásba bonyolódik Bihari a Cervantes jellemzésénél:

«A nagy epikus Cervantes színműíró is volt, *de nem állt magas fokon, Numantiája* kitünő drámái erőre mutat s *méltán sorakozhatik Sophokles drámái mellé.*» (405.) Madame de Staël genfi tó melletti kastélya gyűlhelye volt — így írja a mi könyvünk — Constantnak, W. Schlegelnek és Goethének (412. lap.) Goethe soha sem látogatta meg Staëlnét. Paul Louis Courier (Bihari szedője Courtiernek nevezi) nem a napoleoni császárságnak, hanem a XVIII. Lajos királyságának volt elkeseredett gúnyolója. Diderotnak nagyon egyoldalú jellemzése, ha azt állítjuk róla a mit Bihari nem ép szerencsés kifejezéssel mond, hogy regényeiben a kicsapongás játszsa a fő szerepet.

Klopstock sokat magasztalt eposzáról, a *Messiasról* feddőleg azt jegyzi meg Bihari, hogy hiányzik belőle a drámai elem, a mi még nem volna baj. Herder Bihari szerint a költészetet általános «nép és világtudománynak» tartotta. Hogy ertsük ezt?

Goethe művei közt Bihari fölemlít egy *Nagykophta és polgárgenerális* című bohózatot, holott ezek két külön színműnek a címei. Schiller *Ármány és szerelem* drámáját úgy jellemzi, hogy benne «az igazság és jogosság negative van előállítva». Mi az a negatív előállítás? Jean Paulról azt olvasuk, hogy «Berlinben a nagy és erős lelkekkel megismerkedett,» a nélkül, hogy a szerző megmagyarázná, mit ért ezen a kifejezésen. A 425. lapon elmondja Bihari, mit művelt Freiligrath Amerikában, ámbár Freiligrath nem volt sohasem Európán túl. Byron házassága sem volt ész-házasság, mint

azt Bihari állítja; Byron legszebb költeményei tiltakoznak ez ellen.

Hogy ne szaporítsam túlságosan Bihari tévedésére vonatkozó példáimat, még csupán csak két esetre szorítokom. A dán dráma megállapítójáról, Holberg-ről, a következőket írja Bihari:

«Dániában Holberg volt a színműirodalom megteremtője. Franciaországban huzamosan tartózkodott s megismerkedett irodalmával s társadalmi életével. A hazai történetírással kezdte, azután epigrammával, s vezérért megtalálta egy férfinban, ki magát költőnek, profétának, törvényadónak jelentette ki. *(Ez volt Hugo Viktor)* (II., 414.)

Mind erre csak egy érdelemes megjegyzésünk van: Hugo Viktor ötven évvel Holberg halála után született.

Bihari ezeketán Hugo Viktort jellemzi s legjelesebb regényét *Notre-damei toronyörnek* nevezi. A regény címe: *Notre Dame de Paris*; a mit Bihari annak mond, az Birch-Pfeiffer rossz színművének a címe.

Lássuk Bihari előadásának módját és hitelességét egy valamivel hosszabb összefüggő részleten. Szakítsuk ki találmokra a Shakespeare jellemzését:

«William Shakespeare (1569—1611.) stratfordi származású. Korán nősült, magánál nyolcz évvel idősebb nőt vett el. Színészszé lett. Művei roppant irodalmi jártasságra mutatnak. Első műveiben még a spanyolok és rómaiak hatása látszik rajta, azonban már e műveit is az egység tünteti ki, tudniillik az eseményeket és a cselekményeket egy eszme köti össze. A kor áramlatának engedett, midőn *VI. Henriket* írta; ettől kezdve mind önállóbb művészi magaslatra emelkedik *III. Richárd* és *Romeo és Juliában*. Shakespeare a jellemzésben, az egyénítésben utólérhetetlen. Soha író az általános emberit, a faji, nemzeti sajátságokat nem tudta így egyeztetni az egyéni sajátsággal, mint ő. Nyelve is mindinkább kifejezőbbé lesz. Világnézete: egy tisztább vallás, hit az erkölcsi világrendben Annyi különböző alakot egy költő nem teremtett, mint ő s ez nemcsak a tipuksokká vált főalakjairól áll, hanem a másod-, harmadrendű személyekről is. A szenvedély kifejezésében szintén utólérhetetlen. Shakespeare a maga személyiségét *Hamletben* fejezte ki. Szintén nagyszerűek *Lear király*, *Velencei kalmár*, *Macbeth*. Idősb korában fordult előbb a hazai, aztán az ókori történelemhez. Brutus kedvencz alakja. *IV. Henrik*je nem történehető, mert őt ugyan jószívűnek, de könnyelműnek tünteti föl; *Fallstaffban* a való emberi természet van szembeállítva a műveltség külső mázával. Utolsó műve *A vihar*.

CA hány állítás, majdnem annyi vétség) Shakespeare (1564—1616) nem 1569-ben született s nem 1611-ben halt

meg. Hogy művei roppant irodalmi jártasságra mutatnak, nem mondható. Shakespeare nem annyira sokat, mint inkább jól olvasott. Hogy első művein a spanyolok hatása látható, ép oly kevéssé áll mint az, hogy első műveit a cselekvény egysége köti össze. Hogy miért engedett Shakespeare a kor áramlatának, midőn *VI. Henriket* írta, azt nem magyarázza meg Bihari; *VI. Henrik* különben is csak egy régibb darabnak átdolgozása s tehát nem tisztán shakespearei mű. Shakespeare egyénisége meg van némileg (nem egészen!) *Hamletben*, de megvan sok más alakjában is.*) *Lear királyról*, a *Velencei kalmárról* és *Macbethről* csak annyit tud Bihari mondani, hogy «szintén nagyszerűek». Shakespeare nem «idősb korában fordult a hazai (tudniillik angol) történelemhez» hisz 1600-tól kezdve nem írt angol történelmi drámát. (*VIII. Henrikből* csak néhány részlet az övé.) Vajon Brutus valóban kedvencz alakja volt-e Shakespearenek, azt ép oly kevéssé tudjuk, mint a szerző. A mit Bihari *IV. Henrik*ről mond, az nem illik reá; úgy látszik összetéveszti *V. Henrik*kel, ki mint ifjú herczeg előfordul *IV. Henrik*ben. Mit kell érteni ezen a kifejezésen «Falstafban a való emberi természet» (?!) «van szembeállítva a műveltség külső mázával» azt nem tudom. Végül: nem a *Vihar*, hanem a *Téli Rege* utolsó műve Shakespearenek.

Legbehatóbban tárgyalja a szerző a pædagogia és a philosophia történetét; itt az olvasó lépten-nyomon érzi, hogy alapos /szakemberrel van dolga. Igaz ugyan, hogy a philosophiai rendszerek fejtegetését csak az fogja megérteni, ki már foglalkozott ezzel a tárgygyal. A minek hiányát leginkább érezzük a Bihari könyvében, az a kultura fejlődésének mint olyannak a rajza; annak az előadása hogy változott át az egyik állapot más állapotá csak elvétve van meg a műben. A magyar ipar és földművelés története helyett inkább politikai történetet ad; a középkori költészetnél pedig kevés kivétellel csak a mondákat tárgyalja. Az egyik kultura befolyását a másokra — a mi kulturtörténelmileg oly fontos tárgy — rendszerint mellőzi, ellenben ráér hosszasan leírni, milyen

*) Lásd Taine Shakespeare-fejezetét az *Angol irodalom történetében*, hol különösen szépen van ez fejtegetve.

ruhákban (illetőleg milyen ruhák nélkül) tánczolnak az ind bajaderek vagy milyen részekből állanak a perzsa pipák.

Bihari stílusa általán világos és magyaros, csak annak az elhamarkodottságnak, mely a munka megírásánál az adatok hitelességét nem egyszer megrontotta, itt a stílusnál is sok pongyolaság tudható be. Hüon lovagnak (Wieland *Oberonjából* is ismeretes) föladatát így fogalmazza Bihari: «A babiloni szultán előtt vágja le egy muzulmán fejét: csókolja meg Esklarmonde leányát s tépje ki szakállát, húzza ki nagy zápfogát.» (Kinek? Esklarmondenak?) Az angol «Csendes óceán társulatot» Bihari németül idézi mint «Südsee-companie» és Dél-tenger társaságnak nevezi. Mexikót — mellesleg mondva — nem Mejikónak ejtik, mint Bihari tanítja, hanem Mehikónak, valamint Don Quixotte-t is spanyolosan nem Donkisot, hanem Donkihotte. Vörösmarty tragédiáiról ezt írja: «Tragédiáiban inkább játszik a sors, a végzetesség, mint a szenvedély átka. Így a *Kincskeresőkben* s *Vérnászában*, hol a borzasztó vég — saját leányának nőül vétele s rabló fiának meggyilkoltatása — azon téves hiten alapszik, hogy neje hűtelen.» (II. 659.) Kinek a neje? Molière nejéről ezt olvassuk: A bájos színpadi leányka (?), kit Molière negyven éves korában vett nőül, hűtlenségével elkeserítette a költő életét; de még sem tudott attól elválni.» «A kis gyermeknek — így ír a szerző a 27-dik lapon — nincs a halálról fogalma, mindent élőnek hisz. Ezért például ha fejét valamiben megsérti, megveri, azt hiven, hogy annak fáj.» (I. 2.) Mellözve a furcsa következtést, az a kérdés támad az olvasóban: kit vagy mit ver meg a gyermek? A fejét?

Az illusztrációk, melyek a könyvet igen széreny mértékben «diszítik» nem elég jellemzők az illető kor művészetére, a melyet magyarázni akarnak. Abból a pár igen középszerű képből, melyek a renaissanceről szóló fejezetben találhatók, senki sem nyerhet fogalmat e nagy korszak művészetéről. Különben is többnyire nagyon is elkopottak ezek a clichék, melyek már számtalan népszerű munkában üldöztek bennünket.

A sajtóhibák vagy mint Bihari nevezi: a javítási hibák (száma tömérdek). A szerző jegyzéke távolról sem meríti ki. Az evszámok egy negyede hibás. Egy helyütt Achilles helyett az van nyomtatva: Schiller. Bajazid szultánt a Bihari szedőj Bajazzónak, Károlyit Káuyának mondja. Ezek után már nem

csodálkozunk, ha Tallez spanyol költőt Tellernek, Marlowot Marlosonak találjuk nyomtatva.

(Mindent összefoglalva) Bihari munkája értelmes, szorgalommal dolgozott mű, azonban el van hamarkodva.

rf.

É R T E S I T Ő.

*Mese a varrógépről. Írta Kiss József. Baditz Ottó rajzaival.
Buda-Pest, 1884. Dobrowszky és Franke.*

Kiss József ez újabb művében nem mint lyrikus, nem mint ballada-költő lép föl, hanem mint epikus. Egy költői beszélyt nyújt a közönségnek, vastag velinpapíron, szép nyomásban, rajzokkal díszítve. Valóban, e könyv bármely szalonasztalnak díszére válik. Vajon épen oly díszére válik-e a magyar költészetnek? Ez már kevésbbé bizonyos.

Maga a cím nem igen találó. A mű egy varróleány történetét tárja elénk; a varrógép nem játszik benne nagyobb szerepet, mint a földmíves kezében az eke, a katonájában a kard, írójában a toll. Vajon ha földmívest, katonát vagy írófőt választunk beszélyünk hőseül, nevezhetjük-e azt az eke, kard vagy toll meséjének? A czimből ítélve, phantastikus allegoriára vagy társadalmi irányműre gondolhat az ember. Ellenkezőleg mindebből semmi sincs e műben; egy nemes szívű, önfeláldozó leány egyszerű története az, a melyet kár volt ily czifra czímmel fölruházni.

Azonban a költő nemcsak ebben czifrálkodik, hanem egyébben is. Művét prologgal vezeti be, a mely épen oly kevésbé illik ahhoz, mint maga a cím. Elmondja, hogy egy zúzos téli este egy kis illatos levélke várt reá a márványasztalon, a melyen theáját szokta inni. Meghívó volt másnap estére egyik barátnőjétől, a ki azt írta neki, hogy minden lesz az asztalon, a mit szeret és senki sem lesz idegen:

Férjem és ön — a lista kész —

No meg a kicsik — és Teréz.

A költő nem tudja elképzelni, ki az a Teréz, s midőn másnap a meghívásra pontban hét órakor megjelen, kíváncsian néz körül. A házi asszony erre fölkaczag: «Nemde, ön Terézt keresi?» — kérdi tőle s megpirongatja, hogy oly csapodár. Aztán megmutatja ruhája szabását, díszét s utána veti: «Ez Teréz, de csak fele». Elmondja, hogy

Teréznek története van, nagy, szép, magasztos, a melyet a költőnek le kell írni. hisz úgy is azt beszéli, hogy modell után dolgozik. Ekkor belép Teréz, egy karcsú nőalak, a kinek történetét aztán csakugyan megírja a költő e beszélyben.

Bizonyára e bevezetés nem volt szükséges. Az ily bevezetés, vagy ha kell, egy egész keret, csak akkor szükséges, ha az szerves kapcsolatban van magával a beszélyvel; például, ha valaki elbeszéli nekünk saját vagy más élettörténetét, ha valamely napló birtokába jutunk stb. Itt nincs ily eset, sőt önkénytelen kérdenünk kell, hogyan tudta meg a költő Teréz történetét. A házi asszony csak félig beszélhette el; másik felét: szerelme titkát, Teréz bizonyára nem beszélte el senkinek. legkevésbé a költőnek.

Ily czifrázkodás nem hiányzik magában a műben sem, nem cselekvényében, hanem stíljében. A cselekvénynek más hibája van, melyet tartalma rövid elbeszéléséből is észrevehetni.

Teréz anyja halálakor öt testvérével marad árván. A gyászév leteltével atyja újra megházasodik; a mostoha nem a legjobban bánik a gyermekekkel. Teréz, a ki legnagyobb köztök, mintegy második anyja a kicsinyeknek, sőt elhatározza, hogy a világba indul, keze munkájával állást vív ki s magához veszi, fölnevelteti testvéreit. A fővárosban varrónőnek áll be, a varrógép legszorgalmasabb munkása, egy év alatt az olló és tű jeles művésze, a kit egyszer egy gazdag bankárnéhoz küldenek a megrendelt jelmezzel fölpróbálás végett. Teréz remegve indul első útjára. Sejtelve nem csalja: a bankárnének nem tetszik a jelmez, s egy csokrot indulatosan letép róla. Teréz könnyezni kezd s mentegetőzve rebegi: «Ez az én első kísérletem». A bankárné megbánja tettét, jobban megvizsgálja a jelmezt, az most tetszeni kezd neki, s letépett csokrot saját kezével varrja föl, bár a tűvel megsúrja az újját. Így ad elégtételt Teréznek, a kit megszeret, pártol, divatba hoz. Teréz négy év alatt keresett divatúrusról lesz s lassanként magához veszi testvéreit neveltetés végett. Elérte célját, boldog, de boldogságából mégis hiányzik valami. Érzi, hogy telnek a napok, vénülni kezd a nélkül, hogy szeretett volna. Szerelem ébred szívében, titkos, néma szerelem egy orvosnövendék iránt, a ki vele egy házban lakik, a negyedik emeletnek éppen abban a szobájában, a melyben egykor ő lakott. Tizennégy éves húga, Margit, egyszer elesik a lépcső alján, az ifju fölemeli s a siránkozót vígaszúl megszokolja. Így lett figyelmes Teréz az ifjura. Valahányszor húga emlegeti, mindig elpirul s esténként méla tekinteteket vet a negyedik emeleti ablakra, hol először gyűl ki a lámpa s legkésőbb alszik ki. Egy este az

ablak sötét marad s reggel azt a hírt olvashatni a lapokban, hogy egy orvosnövendék a bonczteremben munka közt egy kis karczolatást ejtett keze fején s most élet-halál közt lebeg. Teréz olvasva a hírt, megtudja, hogy lakójok haldoklik, de nem árulja el fölindulását. Azonban késő este, a midőn Margit lefeküdt, kiindul a kórház felé. Nyugodtan tér haza, az ifju él s nem forog többé veszélyben. Napok, hónapok telnek el. Egy tavaszi napon Teréz szobájába lép az ifju, elmondja, hogy tegnap óta orvos, van egy kis öröksége is Erdélyben, hova visszatérni szándékszik, de nem egyedül, hanem nejével, s megkéri Margit kezét. Teréz remélve, csalódva hallgatja az ifju beszédét, mély fájdalmat érez, de legyőzi, behívja hűgát, nyakába borul és

Egy szót — csak ennyit tud rebegni :

Szeresd, szeresd! Ugy-e te nagyon

Fogod őt szeretni?

Íme, mily nemes és gyöngéd érzelmek sugáltak e beszélyt. Valóban mind tárgyáért, mind fölfogásáért dicséernünk kell a költőt. Sokkal költőibb az, mint balladáé, a melyekben a tragikum a legtöbbször szörnyűséggé vagy épen torzképpé válik. A beszély kidolgozása már kevésbbé sikerült. Második fele minden tekintetben sikerültebb az elsőnél. A szülői ház s az élet nyomorával küzdő Teréz egy kissé bágyadt és mesterkélt, ellenben a néma szerelmi ábrándba merülő s önmagán uralkodó Teréz elevenebb, igazabb kép. E részletben a költő hangja, nyelve és rhythmusa is melegebb, tárgyához simulóbb, hangzatosabb. Érezzük, hogy a néma szerelem e küzdelmenek kellett volna a beszély központjául szolgálnia s a többinek háttérül maradnia. Akkor a bonyodalom is változatosb és erősb lett volna. Így inkább egy költői életrajz hatását teszi reánk, mint egy költői beszélyét. A beszély nagy részét a szülői ház s Teréz pályaküzdelmi rajza foglalja el s benső élete, szerelmi küzdelme csak mint függelék járul az egészhez. A compositio e hiányát sehogy sem tudja eltakarni a szerző, sőt a végső szakaszok sikere még inkább érezteti azt.

De ha az egész beszély nem sikerült is, a sikerült részletek a költő tehetségének fejlődését és ízlése tisztulását mutatják. Stíljében ugyan kedveli még a czifrázkodást s néha a köznapi próza felé hajlik, de vannak jól írt lapjai s nyelve magyarosság tekintetében sokkal szabatosb, mint előbbi műveiben. Az oly helyek, midőn azzal dicsekszik, hogy theáját márványasztalon iszsza, s glaceban szokott estélybe járnai, bizvást elmaradhattak volna. Midőn a bankárné megsajnálja Terézt s a letépett csokrot fölvarrva, megszúrja kezét, a melyet Teréz megszókol, a költő így kiált föl:

A hány angyal a mennybe' fenn,
Mind ujjongott e jeleneten.

Igen nagy hang ily nem épen nagy dologhoz. A humoros helyek is keresett czifrálkodásnak látszanak, s némely reminiscencia vagy kölcsönzés igen kiri vagy épen ízetlen, mert a költő nem tudta újjá szülni vagy jól alkalmazni. Ilyen e Heinéből kölcsönzött hely is :

És így tovább. Minek leírni?
Ez régi nóta, régi bú,
Hejh, de kinek végig kell sirni,
Végig siratni, sanyarú.

Mindent összevéve. Kiss költői beszélye figyelmet érdemel, s ha nem várunk is tőle remek műveket, mint dicsőítői, reméljük, hogy folyvást fejlődve és tisztúlva, élvezetes olvasmányokkal fogja megajándékozni irodalmunkat. —i.

Lettres de Philippe II. à ses filles les Infantes Isabelle et Catherine, écrites pendant son voyage en Portugal. Publiées d'après les originaux autographes conservés dans les archives royales de Turin, par M. Gachard. Paris, 1884.

Sötétebb alakot mint a II. Fülöpé, nem igen ismer a történelem. A spanyol népjellemből folyó gravitás nála a kőszobor jellegét ölti föl. Mosoly nem játszik ajakán, szürke szemeiben csak a föltétlen parancs kifejezése ül. Egész valója hideg mint a jégcsap, s maga Alba herczeg, valamint első miniszterei nem jelenhetnek meg előtte máskép, mint az általa megszabott, s ridegségénél, ember-istenítő jelleménél fogva közmondásossá vált spanyol udvari etiquette szigorú szabályainak megtartásával.

Ez a *chevalier de la triste figure*, kit öröm és bánat egyaránt hidegen hagy, kiről egyéniségének s korának egyik legalaposabb ismerője*) csak az imént írta, hogy a lepantói világraszóló diadalt s legyőzhetetlen ármádája világraszóló vereségét egyforma közönyt tudta fogadni a világ előtt : ím a jelen munkában egészen más, még pedig a lehető legkedvezőbb világtításban jelenik meg.

Gachard, belga levéltári igazgató, II. Fülöp korának szerencsés bűvára, ki *Correspondance de Philippe II. sur les affaires des Pays-Bas* czím alatt tavaly tett közzé egy nagybecsű okirat-gyűjteményt,

*) Stirling-Maxwell : *Don John of Austria*. London, 1883. I. 57.

legújabbán a turini állami levéltár polczain egy iratesomagra akadt, mely II. Fülöpnek 1581-től 1583-ig tartott portugalliai utazása alatt leányaihoz intézett eredeti leveleit tartalmazza. Az infansnők, II. Fülöpnek harmadik nejétől. Valois Erzsébettől született leányai: Izabella, ki Albert főherceghez ment nőül, és Katalin, utóbb Carlo Emmanuele savojai herceg neje, kinek a révén juthattak Turinba a Gachard által kiadott levelek. Izabella 1566-ban, Katalin 1567-ben született. E szerint az említett levelek írásakor a két hercegnő egyike tizenöt, másika tizennégy éves volt. Mindkettő, a mint a tudós közlő nagy erudícióval írt elő-zavából látjuk, egyaránt jámbor, komoly és képzet. Vendramin, velencei követ, nem győzi eléggé magasztalni különösen Izabella erényeit.

Az ifjúságuk virágjában álló hercegnőkkel szemben atyjok lerázza magáról zordonságát, egész odaadással alkalmazkodik a fiatal. ártatlan lelkekhez, szerető szívvel vesz részt apró örömeikben s még apróbb bajaikban. Elhalmozza őket figyelemmel, lízeleg s egyúttal követelő, de csak a mennyiben tudni akarja minden lépésöket, mi a mulatságuk, mit tanulnak, hogy szolgál az egészségök? Kétszer is megkérdezi, vajon kis testvéröknek, Don Diegónak, kibújtak-e már a szemfogai? Megkívánja, hogy ruháik méreteit, melyekről növésoket ítélné meg, minél előbb küldjék meg számára. A hercegnőktől kapott leveleknek egy sorát sem hagyja válasz nélkül, s rendesen enyelgő hangon igazítja ki a spanyol helyesírásban ejtett hibáikat; mert megjegyzendő, hogy a fejedelemnek mind ezen, szám szerint harmincznégy levele az eredetiben spanyolul van írva, s csak Gachard mellékelte hozzájuk a francia fordítást.

A simancasi spanyol állami levéltár eredeti fogalmazványai alapján, legújabb publicatiókból tudjuk, hogy II. Fülöp egész élete szakadatlan munkásságban folyt le. De mind az a mi az állam levéltárából napfényre került, egyedül csak azt mutatja, hogy éjjel-nappal fejedelmi magas kötelességeinek, a kormányzás gondjainak élt. Gachard jelen közleménye más színben, eddig nem ismert oldaláról tünteti föl a király munkaerejét s fáradhatatlan tevékenységét. Egy nagy háború ezer izgalma közepett is van érkezése arra, hogy gyermekeinek gyermekes leveleire ugyanoly hangon s kimerítően válaszoljon. A mint azoktól megkívánta, hogy számot adjanak minden dolgaikról: úgy ő is pontos relatiót ad házi viszonyairól. Leírja utazását, új ruháit, részletesen ismerteti szórakozásait, különösen a bikaviadatok lefolyását. Útközben is sokat gondol leányaira, s a mi szépet lát, megszerzi számukra. Egymásután küld hozzájuk szebbnél-

szébb virágot, Isten báránykáját (*Agnus Dei*), gyümölcsöket, különösen, a kor szokása szerint, narancsot, melynek legjobb, legzamatosabb fajtája Portugáliában terem.*)

Eddig azt tartottuk, hogy II. Fülöpnek, ki egész életében talpig feketében járt: testi ruhája mintegy jelképezte komor lelki világát, melyben politikai és vallási fanatizmusnál egyéb nem lett helyet. Most már elmondhatjuk róla, hogy melegen érző szíve volt övéi irányában. Gachard jelen kiadványának minden sora, II. Fülöpnek mind eddig merő árnyékkal borított jellemét, a szerető család fő vonzó vonásával földeitve mutatja be. —i—r.

Das Donaugebiet, mit Rücksicht auf seine Wasserstrassen nach den Hauptgesichtspunkten der wirthschaftlichen Geographie, dargestellt von W. Götz. Stuttgart, 1882.

Néhány hónapja, hogy megjelent az első magyar kereskedelmi földrajz; iskolakönyv a budapesti kereskedelmi akadémia számára. A földrajzi tudomány e gyakorlatilag igen fontos ágának kezdetét jelöli ez irodalmunkban. A mennyivel régibb és hatalmasabb a nyugat-európai népek kereskedelme, majd annnyival régibb és nagyobb nálók a kereskedelmi földrajz irodalma is. De bármely régi és bármily nagy, még mindig csak a fejlődés kezdetén van. A kereskedelmi földrajzok még mindig csak adatok rengeteg halmazából állnak mindennemű tudományos rendszer híjával.

A munka, melyet itt bemutatunk, két okból is érdekes ránk nézve; először is, mert az első kereskedelmi földrajz, mely kissé tudományosabb alakban jelenik meg: másodsor mert hazánkat és szomszédait tárgyalja.

Az előszóban foglalkozik a földrajz definitiójával általában; nézetei vitát keltettek Németországban. A tudomány ez ágát kereskedelmi földrajz helyett inkább gazdasági földrajznak nevezi. Körébe tartozónak tekinti a természetet és a népet, mint alapfeltételeket és mint ezek működésének eredményét a termelést és az árúk forgalmát tekinti, hogy a nemzetgazdaságnak alapul szolgáljon, azt az elmélet és hivatalszobák légköréből a kézzel fogható természetnek biztos talajára segítse. A földrajz ez ágának legfontosabb tárgya a termelés; ennek biztos természeti alapjait keresi. Azért a gazdasági földrajzba tartozik szerinte 1. A föld és közettan,

*) Páris útczáin a XVIII. században «Portugal! Portugal!» kiabálással kínálták a jó narancsot. Bouchardon: *Les Cris de Paris*. Páris, 1737. p. 9.

a mennyiben ezek ismertetik meg velünk a föld színének szerkezetét és összetételét, a föld alakját és anyagát. Ezekhez csatlakozik 2. a növényzetre oly fontos talaj ismerete. 3. Az *éghajlatlan*, mert az éghajlat egyik főfeltétele a növényi és állati termelésnek. 4. A *nép-rajz* (ethnische Geographie), a mennyiben a nép befolyással van a természeti tényezőkre és a termelésre. 5. A *termelés*; a természetnek részint önkéntes, részint emberi munka által való termelése. Legfontosabbak a tömeges és állandó termékek és ezek főképp a nyers-termékek. Végre 6. az *árúk forgalma*, mely elválaszthatatlan a termeléstől; a közlekedés is ide tartozik.

E szempontok szerint írja le a Duna vízkörnyékének vagy területének gazdasági földrajzát. Felső, középső és alsó részre osztja az egész területet; mindhárom részről külön szól. A középső részbe tartozik hazánk, melyről külföldi műben aligha irtak valaha ilyen alaposan. Az egyes adatok megbízhatósága, minden fontos dolognak tekintetbevétele és a mellékes dolgok, apróságok elhagyása teszi e leírást oly tanulságossá; átlátszóvá pedig a módszere teszi, mely mindenhol az oki összefüggést keresi és ki is mutatja.

A befejezésben kifejti nézeteit a dunai közlekedésről. Leírja a jelen állapotokat, összehasonlítja az egész közlekedést különösen a szállítmányok mennyiségére és az árszabályokra nézve az Elbe és Rajna közlekedésével és a tengeri hajózással. Kimondja, hogy mi korántsem használjuk föl úgy a Dunát, mint a hogy lehetne, mint a hogy azt kereskedelmünk érdeke megkövetelné. Kijelöli a teendőket: Végre kell hajtani a fontos szabályozásokat, főképp a Duna Pozsony és Gönyő közti részén és a Vaskapunál; a sekélyebb vizeken a lánc-hajózást rendszeresíteni kell és a Duna vízrendszerét az alkalmas helyeken össze kell kötni egyéb nagy vizekkel, főképp az Oderával és Rajnával. Ez összeköttetéseknel még fontosabbnak tartaná, ha a Dunát a Dráván vagy Száván át az Adriai tengerrel lehetne összekötni; de azt hiszi, hogy ez összeköttetés egyelőre csak ábránd. De a szabályozás, csatornázás nem elég és ránk nézve hiába való, ha a Dunán, főképp az Aldunán nem bírnak mérközni az angol versenynyel. E célra egységes kereskedelmi politikát kellene űzni a dunamelletti államoknak. Kissé homályosan mondja meg, mit ért ő ez egységes politika alatt. Annak daczára, hogy alapos, tárgyilagos, mégis kissé német szemüvegen át nézi a világot; azért a népekre, különösen a magyarokra vonatkozó nézeteit nem irhatjuk mindenben alá. E könyv jeles mű; minden magyar embernek el kellene olvasni, ki földrajzzal vagy nemzetgazdaságtannal foglalkozik.

S. J.

Magyarország mezőgazdasági nyersterméneinek és némely jobb mezőgazdasági iparkészítményeinek behozatala és kivitele. Az országos magyar királyi statisztikai hivatal által kiadott adatok alapján írta Telkes Simon. Budá-Pest, Wilkens és Waidl kiadása. 1884. 154 l.

E dolgozat főadata illusztrálni hazánk külforgalmának a czím-ben megjelölt fontos részét azon adatok nyomán, melyek az 1881. évi XIII. törvényezikk rendeletére az első évből tudniillik az 1881. évi júlistól 1882. évi június végeig gyűjtettek. Az említett törvény ugyanis módot nyújtott az ország külforgalmáról megbízhatóbb statisztikai anyag szerzésére, mint a hogy azt a tisztán közigazgatási intézkedések alapján 1868—1874-ben be lehetett szerezni. A törvényhozás tudta, hogy az új rendszer mellett is hézagossá lesz az anyag, egyszerűen azon okból, mert a magyar határ legnagyobb részén nincs vámvonal és a hol vannak vámhivatalok, azok nem különböztetik meg, hogy mi jön külföldről Magyarországra és mi Ausztriába, illetőleg, hogy mi megy ki hazánkból és mi a monarchia más feléből. A magyar külkereskedés adatai, s a külföldhöz itt Ausztria is tartozik, csakis vasutak és gőzhajózási vállalatok útján gyűjtettek. A más ~~utot~~ követő forgalom (szekéren szállítás, lábbon való hajtás stb.) figyelmen kívül hagyatik: Fiume forgalma csak később vonatott be, még később a postai forgalom.

A külkereskedés mennyisége, az érintett hézagosság mellett, eléggé híven volna az említett módon beszerezhető. E hézagot előre látta a kormány és törvényhozás. De arra nem számított, hogy az árúk értékének bevallása oly hiányos lesz, mint a hogy mindjárt az első félév kimutatta. A behozatalnál a felek fölötte hiányosan specialisálták az ipari czikkeket és igen alacsonyan declarálták az értéket. A statisztikai hivatal főnöke csakhamar följejtette ez ügy-állást az akadémiában, és 1883-ra már nem a főladók bevallása, hanem a commission des valeurs módjára történt értékmegállapítások szolgáltak alapul külkereskedelmünk értékének kiszámítására. Ez a reform multhatatlan volt; mert a bevallások szerinti számítás egészen visszasz képet nyújtott kereskedelmi mérlegünkről. Activ mérleget mutatott például Ausztriával szemben, holott a valóságban passiv.

Mikor Telkes az 1881-82-diki adatokat e kis munkájában föl-dolgozta, tudták már, hogy a statisztikai hivatal által kimutatott értékek helytelenek; de más értékek nem állottak rendelkezésre, mivel az előbb érintett érték-megállapító bizottság még nem létezett. Szerző más expediens hiányában az 1880. évi azon értékeket használta föl, melyeket a monarchia külkereskedése számára állapítottak meg. Ez értékek alkalmazása azonban két okból hibás. Először nem

illenek a magyar külforgalomra, a mint ezt az akadémia nemzetgazdasági bizottságában annak idején Matlekovics kimutatta; másodszer nem az illető évből vétettek. Kimutathatnám példákkal, hogy a Telkes által fölhasznált gabona-értékek sehogy sem találnak a nálunk fölforgott 1881—82-diki gabonaárak átlagával. Kár volt tehát más alapot, ha az is szembeszökőleg hibás, fölhasználni, mint a melyet a statisztikai hivatal szolgáltatott. De fölösleges is volt; mert épen a mi kivitelünkre nézve, melynek czikkeinél a specialisálás és értékbevallás a valótól nem sokat térhet el, el lehetett fogadni a bevallást. A hiba főképp az importnál, az iparczikkek alacsony bevallása miatt jelentkezik. Azokat az árúkat pedig mellőzi a szerző.

Mindamellett ő nagy vesződéssel apróra kiszámította a mezőgazdasági nyerstermények s főbb mezőgazdasági iparkészítmények egyes árúnemenkénti értékét és százalékos hányadát az illető csoportban. Úgy látszik, öröme telik a szerzőnek ily munkában, a mely pedig bizonyos vonalon túl részletezve, nem éri meg a fáradságot.

Tíz csoportban tárgyalja szerző a fölkarolt anyagot. Mindenütt bő s tanúságos magyarázatot fűz a jeletékenyebb árúnemekhez. Eredeti fölfogásról vagy informatióról e magyarázatok nem tanuskodnak; de látni való, hogy a szerző a gazdasági, kereskedelmi s statisztikai irodalmat gondosan böngészte, hogy szorgalmasan olvassa a kereskedelmi s iparkamarák jelentéseit. Az ilyen munkás, ha ismereteit rendszeresen lerakja oly specialis műbe, minő ez a külkereskedelmi monographia, igen jó szolgálatot tehet. És valóban kívánatosnak is tartom, hogy akár Telkes, akár ahhoz értő más szakember megírná most, az Ausztriával meginduló tárgyalások küszöbén, Magyarország utóbbi éveinek külkereskedését, tekintetet vetve mindig az egész monarchia külkereskedésére, s természetesen nem szorítkozva az itt ismertetett dolgozatban fölkarolt anyagra, hanem kiterjeszkedve az összes ipari czikkeben folyt be- és kivitelünkre.

Érdekes észrevételeket tesz a szerző — bár azok a tárgygyal foglalkozók előtt nem újak, — az Ausztriába való exportunk igen nagy arányára. Kimutatja a szállítási viszonyokból, hogy az Ausztriába szóló árúföladás épenséggel nem jelenti azt, hogy a szállítmány ott le is adatik, hanem fölötte gyakran a külföldre szóló árú legfőlebb ott átrakódott, úgy, hogy Ausztria ezeknél még a kereskedői közvetítést sem végzi. Mérlegünk igazi viszonyát, különösen Ausztriához, nem ismerhette még szerző annyira, mint most, mikor az 1883-diki forgalomnak értékét bírjuk kétféle számítás, tudniillik a régi rendszerű bevallások és az újabb értékmegállapítás, szerint; de ő érezte, hogy a mérleg hibás. Most már tisztábban látunk az új számítások szerint és e helyesebb anyagnak időről időre elemzése érdemes és hálás föladat.

F. A.

